Angus Fraser

ČIGONAI

ALK
TYTO ALBA

Angus Fraser

ČIGONAI

TYTO ALBA

Angus Fraser

ČIGONAI

Iš anglų kalbos vertė
Linas Rybelis

VILNIUS

UDK 323.15 (=914.99:4)
Fr-119

Angus FRASER
THE GYPSIES
Blackwell Oxford UK&Cambridge
USA, 1995

Knygos leidimą finansavo
Atviros Lietuvos fondas ir
Atviros visuomenės institutas Budapešte
(Vidurio Europos universiteto vertimų projektas)

This edition published with support from
the Open Society Fund-Lithuania and
from the CEU Translation Project of the
Open Society Institute-Budapest

ISSN 1392-1673
ISBN 9986-16-215-7

Turinys

Iliustracijų sąrašas

Padėkos žodis

Esu dėkingas Jamesui Campbellui iš Oksfordo universiteto Vusterio koledžo už itin skvarbias akis, kuriomis jis peržiūrėjo šios knygos juodraštį, Johnui Davey iš *Blackwello* leidyklos už kantrybę, laukiant mano darbo pabaigos, ir savo sūnui Simonui, kuris tampė kompiuterį man iš paskos, ištikus knygos rašymo krizei.

Pratarmė

Ši knyga – pasakojimas apie klajoklių tautą, viduramžiais pasirodžiusią Balkanų pusiasalyje ir pamažu išplitusią po visą Europos žemyną ir už jo. Kuomet jie, apsitaisę piligrimais, pasibeldė į Vakarų Europos miestų vartus, sukėlė nemažą susidomėjimą, o apie jų kilmę pasklido daug teorijų. Tik gerokai vėliau kalba leido atsekti, iš kur jie kilę. Per šimtmečius, nepaisant nuolatinės įtakos ir spaudimo, jie išsaugojo tautos savastį ir pademonstravo nepaprastus gebėjimus prisitaikyti ir išlikti. Iš tiesų, panagrinėjus jiems tekusias likimo permainas, – nes istorija, kurią pasakosime, yra daugiausia apie tai, ko griebėsi kiti jų išskirtinumui sunaikinti, – tenka daryti išvadą, kad pats jų išlikimas yra didžiausia pergalė.

Tačiau pripažinti čigonus „Europos tauta" nebūtų absoliučiai teisinga, tad geriausia pradžioje šiuos reikalus ir aptarti.

Jei tauta yra vienos kalbos, kultūros bei rasės vienijama vyrų, moterų ir vaikų grupė, kurią lengva atskirti nuo kaimynų, tuomet seniai laikas čigonus laikyti viena tauta. Tačiau amžiams bėgant jie tapo stebėtinai skirtingi, kaip ir pati „čigonų" sąvoka – svetima čigonams semantinė problema. Šis pavadinimas yra pašaliečių jiems duotas vardas (ar greičiau vienas iš epitetų).

Terminologinė painiava ypač sustiprėjo dvidešimtajame amžiuje. Vienu metu žodis „čigonai" iš esmės turėjo rasinį atspalvį. Pirminis apibrėžimas, vis dar pateiktas *Oksfordo anglų kalbos žodyne* (2-asis leidimas, 1989), skamba taip:

čigonas, čigonai... Iš Indijos kilusi klajoklių rasė (save vadinanti *Romany*), kuri Europoje pirmąkart pasirodė maždaug 16-ojo amžiaus pradžioje; tuomet buvo manoma, jog jie atkeliavo iš Egipto.
Jų oda tamsiai rusva, o plaukai – juodi. Pragyvenimui jie pina krepšius, prekiauja arkliais, buria ir pan., bet jų klajokliškas gyvenimo būdas ir papročiai nuolat kėlė įtarimą. Jų kalba (vadinama romani) yra smarkiai iškraipytas hindi kalbos dialektas su didele įvairių Europos kalbų priemaiša*.

Be šios reikšmės, žodis turi ir laisvesnių traktuočių. Nūnai jis dažnai nesukant galvos taikomas keliaujančiam tautiečiui, kuris nėra akivaizdus valkata. Kiti, gal neutralesnės prasmės apibrėžimai (nes „čigonas" netrukus įgijo niekinamą atspalvį) neseniai įsigalėjo tiek bendruomenės viduje, tiek už jos ribų: iš jų labiausiai paplitęs yra „keliautojas" bei jo atitikmenys kitose kalbose. Tai atspindėjo nūdienos jautrumą rasinei diskriminacijai, mat nė vienas iš pašaliečių vartojamų terminų nėra pakankamai priimtinas, laisvas nuo dviprasmybių apibrėžimas.

Kalboje slypinčias pinkles liudija žodžio „čigonas" raida anglų įstatymuose nuo 6-ojo dešimtmečio pabaigos. Per šį laikotarpį vos du kartus paminėtas įstatymuose, jis visiškai prarado rasinę ar etninę reikšmę – iš pradžių atsitiktinai, paskui sąmoningai. 1959 m. Kelių įstatyme, konsoliduojant ankstesnius įstatymus, buvo atsisakyta senos, visa apimančios frazės „ar kiti keliaujantys asmenys", kuomet ji žymėjo grupę žmonių, nusižengiančių įstatymui, jei įrengdavo stovyklą ar būdelę, palapinę ar pastogę ant kelio (įskaitant šaligatvį, žolėtą kelio kraštą ir šalikelę). Galimų pažeidėjų sąrašas buvo sumažintas iki „sendaiktininko ar kitokio klajojančio prekiautojo, ar čigono". Nėra jokių duomenų, liudijančių, kad įstatymų leidėjai, išskirdami žodį „čigonas", teikė jam svarbesnės reikšmės, tačiau daugiau jau nebebuvo galima išsisukti jo nepaaiškinus. Vienu kirčiu jie sukūrė semantinę problemą, kuri – nesunku nuspėti** – turėjo išsispręsti teismuose. Kada klausimas galiausiai pateko į civilinių bylų teismą 1967 m., teisėjai nusprendė, kad šia-

* Šioje knygoje buvo pasirinktas vienas iš keturių žodžio čigonas (*Gypsy*) rašybos variantų – *Gypsy, Gipsy, gypsy, gipsy*, išskyrus citatas su kitokiu variantu. O kas dėl Romany, tai užsimenant apie kalbą, yra patogu vartoti jo alternatyvą *Romani*.
** Plg. su A. M. Fraser, 'Nuorodos į čigonus britų kelių įstatyme', *Journal of the Gypsy Lore Society* (3 serija), 40 (1961), p. 137–9. Šis žurnalas, kurį dažnai cituosime, yra vėliau trumpinamas kaip *JGLS* (1), (2), (3), (4) ar (5) pagal serijos numerį.

me kontekste žodžiui negalima suteikti pirminės žodyne apibrėžtos „Romany rasės nario“ prasmės – jau vien dėl to, kad jie net negalvojo, jog parlamentas ketino ką nors nubausti vien rasiniu pagrindu. Tuomet jie nusprendė, kad „čigonas“ reiškia tik „klajokliškai gyvenantį asmenį, kuris neturi nuolatinio užsiėmimo ir nuolatinės gyvenamosios vietos“. Žmogus, pasakė jie, vieną dieną gali būti „čigonas“, o kitą – ne*.

1 iliustracija. *Smuklės iškaba Kente. 1966 m. gruodžio 12 d., © Frank Martin/The Guardian; nuotrauka, The Bodleian Library, Oxford.*

* *Millsas prieš Cooperį*, Civilinių bylų teismas, 1967 (2 Q.B. 459).

Požiūris buvo atnaujintas kitąmet, išleidus 1968 m. Kelionės vietų įstatymą, reguliuojantį „čigonų stovyklavietes". Įstatyme čigonai apibūdinti kaip „klajokliškai gyvenantys asmenys, nesvarbu, kokios rasės ar kilmės jie būtų", išskyrus keliaujančius atrakcionų savininkus ar cirkų artistus. Vadinasi, priskyrimas ar nepriskyrimas čigonams akivaizdžiai priklauso nuo gyvenimo būdo, o ne nuo kultūrinės ar etninės kilmės. Šis apibrėžimas anglų teisės aktuose yra vienintelis, nes frazė „ar čigonas" buvo galiausiai pašalinta iš Kelių įstatymo kaip diskriminuojanti.

Tačiau etninė prasmė buvo įtvirtinta kitoje teisinėje plotmėje, su kuria kelių ir kelionės vietų įstatymų sukurti precedentai nebūtinai susiję. Tai atsitiko dėl 1976 m. Rasinių santykių įstatymo nutarimo, kuris Didžiojoje Britanijoje gina asmenį nuo rasinės diskriminacijos dėl „spalvos, rasės, tautybės, etniniais ar tautiniais pagrindais". Argumentų, ar čigonus gina šie rasinių santykių aktai, metams bėgant vis daugėjo nuo pat pirmojo 1965 m. įstatymo, kuriuo buvo stengtasi pašalinti kai kurių smuklininkų iškabas su užrašu „Čigonams draudžiama". Vadovaujantis pirmuoju įstatymu, tai nebuvo neteisėta, bet ilgainiui tapo teisėta. Tačiau kai kurie smuklininkai ieškojo saugesnės išeities bandydami kabinti užrašą „Klajūnams draudžiama", kuris iškėlė tiek keblių teisinių klausimų, kad Rasinės lygybės komisijai užginčijus kabinti tokį pavadinimą vienoje Rytų Londono smuklėje, vardu *Katė ir aviena*, jos išvada patraukė teismų dėmesį, pirmiausia Vestminsterio grafystės teisme 1987 m., o vėliau Apeliaciniame teisme 1988 m.

Buvo svarstoma, ar toks draudimas naudotis prekėmis ir paslaugomis yra „rasinė diskriminacija". Grafystės teismo teisėjas atsisakė pripažinti komisijos išvadą, kad „keliautojas" yra tapatus „čigono" sinonimas ir kad čigonai buvo etninė grupė: jis padarė išvadą, kad tokios iškabos kaip smuklėje *Katė ir aviena* yra teisėtos ir atmetė ieškinį. Apeliacinis teismas* pritarė šiai išvadai, juolab kad trys teisėjai sutiko, jog „keliautojas" nėra „čigono" sinonimas ir jog šis užrašas laiko ne vien čigonus nepageidaujamais asmenimis: vadinasi, tiesioginės diskriminacijos nėra. Tačiau mintį jie tęsė toliau tvirtindami, kad čigonai pagal įstatymo raidę yra *rasinė* grupė, todėl užrašas „Čigonams draudžiama" būtų neteisėtas; be to, užrašas „Keliautojams draudžiama"

* *Rasinės lygybės komisija prieš Duttoną*, Apeliacinis teismas, 1988.

palaiko netiesioginę diskriminaciją čigonų nenaudai nustatydamas sąlygą (nebūti klajūnu), kuri labiau pažeidė juos nei kitų rasinių grupių žmones.

Mūsų nuklydimą į tokias teisines subtilybes pateisina tai, jog įsitikinsime, kad čigonų savasties klausimas ėmė lydėti jų kelią per Europą vos jiems atvykus, o šie teisiniai svarstymai Anglijos teismuose puikiai nušviečia svarbią dilemą, kuri iškyla bet kurioje diskusijoje apie čigonus. Ar gyvenimo būdas yra pagrindinis apibrėžimo veiksnys? Galbūt jo pakanka kai kuriais mūsų minėtais atvejais, bet jis toli gražu nėra galutinis, nes ką jis pasako apie daugelį čigonų, priėmusių sėslų gyvenimo būdą ir „neklajojančių", kurie jaučiasi esą čigonai? Kita vertus, didžiausią svarbą teikiant biologiniams ar genealoginiams kriterijams, galima nusiristi iki absurdiškų dalykų: čigonų tauta, kaip ir kitos, yra protėvių genčių mišinys. Trumpas žvilgsnis į matematinius skaičiavimus liudija, kad per visą čigonų buvimo Europoje trukmę, šimtui vedybų tenkantis ketverių vedybų su nečigonais vidurkis būtų sudaręs maždaug 70 proc. nečigonų kilmės palikuonių tarp jų nūdienos Europoje. Trejos vedybos šimtui vis dar sudarytų 60 proc. (Trečiajame Reiche teorinius ir praktinius sunkumus nustatant rasę sprendė gausus valstybės aparatas, tyręs čigonų kilmę ir parengęs čigonų kilmės laipsnio taisykles, kurių užtektų čigonui klasifikuoti ir galop nusiųsti į mirties lagerį.)

Galiausia grįžtama prie „etninių" kriterijų, taikomų tokia prasme, kokia juos 1988 m. liepą pavartojo Anglijos apeliacinis teismas, kurio samprotavimų eigą, išplėtotą nutartyje, būtų pravartu nuosekliau panagrinėti. Teismas nustatė, kad „yra daug žmonių, keliaujančių po šalį furgonais, dengtais vežimais, sudedamaisiais nameliais, autopriekabomis, sunkvežimiais ir transporto priemonėmis ir besilaikančių keliautojų ar klajoklių gyvenimo būdo... Juos galima vadinti „čigonais", bet kaip grupė jie neturi būdingų įstatyme numatytų rasinės grupės bruožų". Ankstesnėje Lordų rūmų* nutartyje buvo nuspręsta, kad žodis „etninis" Rasinės lygybės įstatyme nebuvo pavartotas griežtai biologine ar rasine prasme ir išvardijo dvi pagrindines savybes, kuriomis pasižymi etninė grupė tame kontekste: pirmoji savybė yra „bendra istorija, kurią grupė suvokia ir skiria nuo kitų grupių, bei tęstinumą palaikanti

* *Mandla (Sewa Singh) prieš Dowellą Lee,* Lordų rūmai, 1983 (2 A.C. 548).

gyvųjų atmintis“; antroji yra „savita kultūrinė tradicija, apimanti šeimą ir socialinius papročius bei elgseną, dažnai, bet nebūtinai siejamą su religinėmis apeigomis“. Kitos savybės, kurios, būdamos antrinės, padeda išskirti etninę grupę, yra: bendra geografinė kilmė ar bendri protėviai; viena kalba; savita grupės literatūra; bendra religija, besiskirianti nuo kaimyninių grupių ar bendruomenės religijos; didesnėje bendruomenėje esanti mažuma ar engiama grupė.

Taikant šiuos kriterijus čigonams, problemiškiausia situacija Anglijoje vienam iš trijų Apeliacinio teismo teisėjų buvo kilusi 1988-ųjų liepą:

> Čigonams labiau patinka, kai juos vadina „keliautojais“, nes jie mano, jog šis pavadinimas nėra toks žeminantis. Tai reikštų jų norą netekti savo atskiros savasties, bent jei jau kalbėtume apie plačiąją visuomenę. Pusė ar net daugiau čigonų dabar nori gyventi namuose, kaip visi kiti žmonės. Ar čigonai dabar yra tiek netekę savo atskiros grupinės savasties, kad jie nebėra iš etninės kilmės atpažįstama bendruomenė, kaip yra teigiama įstatyme?

Jis atsakė į klausimą pripažindamas, kad nors kai kurių čigonų neįmanoma atskirti nuo kitų visuomenės narių, bet to nepakanka istoriškai nulemtos socialinės savasties netekčiai nustatyti pačios grupės ir pašaliečių supratimu. „Nors čigonai seniai gyvena Anglijoje, jie nevisiškai susitapatino su vietos gyventojais, skirtingai nei saksai ir danai, kurie visiškai neteko atskiros savasties. Jie, ar bent jų dauguma, išlaikė savo tapatybę ir savimonę, kad jie yra čigonai.“

Be jokios abejonės, šis argumentas rutuliosis ir toliau. Faktiškai apibrėžimų problemos Britanijoje yra itin opios dėl labai ryškaus neromaniško (*non-Romany*) Britanijos čigonų protėvių prado ir senos kitų keliaujančių grupių, kurios įsikūrė gerokai anksčiau už čigonus ir kurių daug socialinio gyvenimo bruožų ir pragyvenimo būdų susipynę su jais, istorijos. Tiesiogiai salų sąlygota Britanijos visuomenės prigimtis apskritai ištrynė etninius keliaujančių gyventojų skirtumus, juolab kad palyginti neseni „naujų“ čigonų srautai iš kitur buvo gerokai retesni nei daugelyje šalių. Čia taip pat prisideda ideologinis matmuo, kuris supainioja reikalą: reaguojant į prietaringą susirūpinimą „kraujo grynumo“ klausimu praeityje, dabartinėje Britanijoje nėra madinga ar padoru konstatuoti ar kalbėti apie skirtingas keliaujančios bendruomenės katego-

rijas. Išties galima pastebėti, kad kai kurie socialiniai antropologai įtariai žiūri į bet kokį indiškos čigonų kilmės akcentavimą ir greiti apkaltinti egzotikos, romantikos ieškojimu ar bėgimu nuo tikrovės.

Kokios nuorodos mes galime tikėtis iš pačių čigonų, kuriems savęs vertinimas yra svarbus etninės savasties nustatymo veiksnys? Ką jie laiko „savais" ir ką – „kitais"? Jų akimis žiūrint, esminiai skirtumai yra tarp jų ir *gadžo* (daugiskaita *gadžė*)*, – tai labiausiai paplitęs vardas nečigonams apibūdinti romani kalbos dialektuose. (Ispanijoje čigonai juos vadina *payo*. Škotijos keliautojų vartojamas atitikmuo paprastai yra *flattie*, o Airijoje – *buffer*. Nė vienas iš šitų pavadinimų nėra romaniškas.) Tačiau romani kalboje nėra jokio žodžio „čigonas" atitikmens. Anglų čigonai gali vadintis romaničalais (čigonų žmonėmis), šis pavadinimas taip pat paplitęs tarp čigonų imigrantų, persikėlusių iš Europos į JAV, Kanadą ir Australiją. Senajame žemyne senbuviai čigonai save vadina įvairiai, pvz.: *calé* (= juodžiai) Ispanijoje ir Pietų Prancūzijoje, *kaale* Suomijoje, *sinti* Vokietijoje ir *manouches* Prancūzijoje. Daugelyje šalių nemažai atstovų iš naujesnių čigonų migracijos bangų, prieš šimtą ar daugiau metų atplūdusių iš Vakarų Europos, kurie vadina save *Rom* ar *Roma* ir kurių kalbą smarkiai paveikė ilgas jų protėvių gyvenimas rumuniškai kalbančiose šalyse – iš čia kilo jų pavadinimas vlakų (Valakijos) romai. (Žodis *Rom* neturi nieko bendra su Rumunija ir tiesiogiai reiškia „vyras" arba „sutuoktinis".) Šie vlakų romai yra pasidalijç į kelias skirtingas gentis: kalderašus, lovarus, čurarus ir kt. Štai čia paprasta dichotomija „jie ir mes" suyra. Kiekviena čigonų gentis linkusi manyti, jog ji yra tikrieji čigonai. Palyginti aišku, koks yra kiekvienos jų ir *gadžė* santykis. Bet yra ir kitų, dažnai toje pačioje šalyje, kurie atsiduria tarp jų ir *gadžė*. Jie pripažįsta, kad šie žmonės nėra *gadžė*, nes turi daug bendra su jais pačiais, bet vis tiek nėra tokie patys. Šie skirtumai čigonams yra svarbūs socialinių ryšių, vedybų ir panašiuose santykiuose, bet vis dėlto skirstymas retai aiškiai apibrėžtas ir nedviprasmiškas. Vienų čigonų genčių požiūris į kitas yra papildomas veiksnys begalinėse pašaliečių diskusijose, ką reikėtų vadinti

* Sutartinė romani transkripcija toliau išdėstyta šio leidinio 24–25 puslapyje. Čia *gadžo* forma vartojamas žodis pateko į devynioliktojo amžiaus anglų literatūrą kaip *gorgio* per George'o Borrow raštus; vienu ar kitu laiku žodžio rašyba visaip keitėsi, o tarp variantų buvo ir *gaujo* bei *gadjo*.

„tikru čigonu", o ką ne; jis taip pat neleidžia vartoti geografinių sąvokų, tarkim, „Prancūzijos čigonai", ir apsunkina bei klaidina apibendrinant, kas yra „čigonai".

Pabaigoje žodis apie suvokimą, jog esi didesnės visumos dalis. Nacionalinių čigonų organizacijų atsiradimas nuo 7-ojo dešimtmečio – savigynos tikslais, čigonų teisėms pripažinti ir kovoti prieš atmetimo bei asimiliavimo politiką – leido užmegzti tarptautinius ryšius, kurie kertasi su išsklaidytų čigonų sankloda, grindžiama skirtingumu ir individualumu. Tai yra naujos, čigonams bendros istorinių ir kultūrinių sąsajų sampratos pradžia.

Galbūt anglų kalbos žodis „tauta" – nors ir koks neapibrėžtas ir dviprasmis jis būtų („asmenų, sudarančių bendruomenę, gentį, rasę ar naciją, grupė" – *Oksfordo anglų kalbos žodynas*) – gali aprėpti šią margą etninių atplaišų mozaiką, kurią mūsų dienomis sudaro gyventojai, pašaliečių vadinami „čigonais". Bet grįžkime prie pirminio klausimo: kiek jie yra „Europos tauta"? Anapus Europos čigonų netrūksta – kai kurie kilę iš niekada Azijos nepalikusių pirmtakų, o dar daugiau emigravusių iš Europos ar kilusių iš tokių emigravusių čigonų šeimų. Išskyrus pirmąją kategoriją, ilgalaikis bendravimas ir maišymasis su kitomis Europos tautomis neišdildomai paveikė kalbą, paveldą, kultūrą ir visuomenę. Po šitiek amžių jie turi neginčijamą teisę būti laikomi „iš Europos". Jie iš tikrųjų yra vieni iš nedaugelio žemyno paneuropiečių.

Pats laikas dabar panagrinėti jų kilmę. Galbūt mes rasime daugiau rasinės, etninės, lingvistinės vienybės tarp čigonų protėvių nei dabartinėje jų dvidešimtojo amžiaus palikuonių įvairovėje?

1

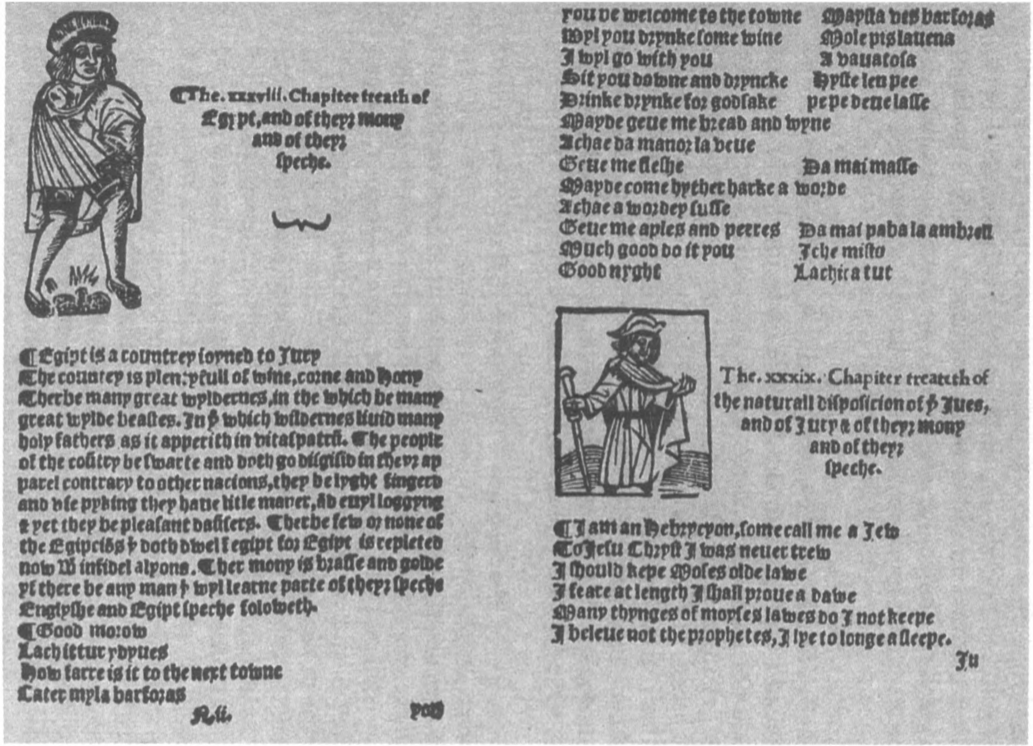
Kilmė

Maždaug pusė čigonų istorijos tenka keletui rašytinių šaltinių, kurie pravers mums sekant jų pėdsakais. Vėlesni ir gausesni istoriniai liudijimai dažnai palikti pašaliečių, tad galėjo būti rašyti nemokšiškai, priešiškai nusiteikus ar nesuprantant.

„Tikroji čigonų rasės istorija glūdi jų kalbos tyrinėjimuose“, – pareiškė vienas didis mokslininkas. Neabejotina, romani kalbos tyrimas gali daug ką atskleisti apie pačios kalbos kilmę ir raidą. Jos lyginimas su romaniškai kalbančių asmenų kilme ir raida yra rizikingesnis dalykas, o pastebėtą tapatybę negalima priimti už gryną pinigą. Vis dėlto, siekdami užpildyti pradinę tuštumą, turime imtis filologinės analizės, kad patirtume, kokiu mastu lingvistiniai apibendrinimai gali kamšyti istorijos spragas.

Lingvistiniai duomenys

Pirmasis romani kalbos pavyzdys – turbūt gautas vienoje Sasekso aludėje – yra gana vėlyvas, išspausdintas Anglijoje 1547 m. Šios keverzonės buvo atpažintos tik po kelių šimtmečių, nes buvo nukištos į Andrew Borde'o *Pirmąją įvado į pažinimą gromatą* (baigtą rašyti 1542 m.) kaip „Egipto kalbos“, t.y. egiptiečių kalbos, pavyzdys (žr. 2 iliustraciją). Borde'o laikais kalba jau buvo spėjusi tiek pakisti nuo tada, kai čigonai paliko savo tėvynę, kiek prireikė šiuolaikinei anglų kalbai nutolti nuo anglosaksų, ir romani toli gražu nebebuvo vieninga kalba. Net keli Borde'o „Egipto kalbos“ pavyzdžiai rodo skolinius iš grai-

¶ The. xxxviii. Chapiter treateth of Egypt, and of theyr mony and of theyr speche.

¶ Egipt is a countrey ioyned to Jury
The countrey is plentyfull of wine, corne and hony
There be many great wyldernes, in the which be many great wylde beastes. In ỹ which wildernes liued many holy fathers as it apperith in vitaspatrũ. The people of the cōtry be swarte and doth go disgisid in theyr aparel contrary to other nacions, they be lyght fingerd and vse pyking they haue litle maner, ād euyl loggyng & yet they be pleasant daūsers. There be few or none of the Egipciōs ỹ doth dwel i egipt for Egipt is repleted now wt infidel alyons. Ther mony is brasse and golde yf there be any man ỹ wyl learne parte of theyr speche Englyshe and Egipt speche foloweth.
¶ Good morow — Lach ittur ydyues
How farre is it to the next towne — Cater myla barforas

N.ii. — you

You be welcome to the towne — Maysta ves barforas
Wyl you drynke some wine — Mole pis lauena
I wyl go with you — A vauatosa
Sit you downe and drynke — Hyste len pee
Drinke drynke for godsake — pe pe deue lasse
Mayde geue me bread and wyne — Achae da manor la veue
Geue me fleshe — Da mai masse
Mayde come hyther harke a worde — Achae a wordey susse
Geue me aples and peeres — Da mai paba la ambrell
Much good do it you — Iche misto
Good nyght — Lachira tut

¶ The. xxxix. Chapiter treateth of the naturall disposicion of ỹ Jues, and of Jury & of theyr mony and of theyr speche.

¶ I am an Hebrycyon, some call me a Jew
To Jesu Chryst I was neuer trew
I should kepe Moses olde lawe
I feare at length I shall proue a dawe
Many thynges of moyses lawes do I not keepe
I beleue not the prophetes, I lye to longe a sleepe.

In

2 iliustracija. Du puslapiai iš Pirmosios įvado į pažinimą gromatos: *pirmieji romani kalbos pavyzdžiai.*

kų, slavų ar rumunų kalbų. Šiandien, po daugiau nei tūkstantį metų trukusios raidos, neturėdama vienybę skatinančios rašytinės sistemos, romani kalba nėra sukūrusi jokių bendrinių normų. Vietoj jų turime gausybę dialektų (vien Europoje priskaičiuojama 60 ar daugiau), kurie akivaizdžiai ir yra gana glaudžiai susiję tarpusavyje, bet dažnai lieka nesuprantami vieni kitiems.

Romani pavyzdžiais iliustruojant kalbos istoriją, ypač siūlyčiau pasinaudoti trimis visų laikų geriausiai parašytomis atskirų dialektų studijomis. Pirmoji būtų Alexandre'o Paspati *Études sur les Tschinghianés,* išleista Konstantinopolyje 1870 m., kuri prasideda jau cituotu posakiu: „La véritable histoire de la race Tchinghianée est dans l'étude de leur idiome".* Po jos eina Johno Sampsono monumentalus didžios erudicijos veikalas *Velso čigonų dialektas*, išspausdintas 1926 m. Trečioji iš šio trejeto yra dviejų švedų, O. Gjerdmano ir E. Ljungbergo, užrašyta *Švedijos varkalio čigono Johano Dimitri Taikono kalba* (1963).

Šie trys darbai leidžia patogiai tirti romani kalbą trijuose kraštiniuose jos europinio paplitimo geografiniuose taškuose. Jie taip pat pristato tris pagrindinius romani atstovų tipus. Paspati pradėjo rinkti medžiagą iš Konstantinopolio priemiesčiuose ir europinėje Osmanų imperijos dalyje klajojusių čigonų praėjusio šimtmečio 6-ajame dešimtmetyje. Jis nebuvo kabinetinis mokslininkas: pabrėždavęs, kad čigonų kalbą reikia studijuoti palapinėje, jis taip ir elgėsi, pamažu tapdamas čigonus užjaučiančiu draugu. Jo veikalas yra vertingas, nors fonetika ar etimologija ten kartais netiksli. Dar įdomesnis jis dėl Paspati'o tirto regiono, nes tai ilgalaikė ir svarbi sustojimo vieta pradiniame čigonų migracijos į vakarus kelyje, kuris juos pirmąkart atvedė į Europą. Jo ištirtas dialektas trumpai vadinamas „graikų romani".

Johnas Sampsonas medžiagą rinko daugiau nei tris dešimtmečius, pradedant 1894-aisiais. Jis buvo Liverpulio universiteto bibliotekininkas, o iš pašaukimo poetas, romantikas ir maištininkas. Čigonai jį priėmė kaip savą, ir Velse jis su meile užrašė nuostabiai darnų dialektą, kuris buvo grynesnis nei tuometinė romani kalba kitose Anglijos vietose. Juo kalbėję čigonai buvo paveldėję kalbą iš savo protėvių Velse, kurių buvimą čia galima atsekti nuo septynioliktojo amžiaus: tai buvo daug laiko vienoje šalyje praleidę čigonai.

* Tikroji čigonų rasės istorija glūdi jų kalbos tyrinėjimuose. (*Pranc.*)

Gjerdmano ir Ljungbergo 5-ajame dešimtmetyje užrašytu varkalių (t. y. kalderašų) dialektu kalbėjo pirmos kartos Švedijoje naujakurys, gyvenęs ir keliavęs po Norvegiją, Suomiją, Rusiją, Balkanų pusiasalį, Lenkiją, Vokietiją ir Prancūziją. Šitaip Taikonas įkūnijo klajokliškus polinkius vienos vlakų romų grupės, kuri tapo žinoma devynioliktojo amžiaus antroje pusėje, kuomet iš Balkanų, Rusijos stepių ir Vengrijos lygumų pasuko vakarų link, sukeldama tiek pat sumaišties kiek jos protėviai, šimtmečiais anksčiau prasiskverbę į Vakarų Europą.

Pats laikas būtų tarti keletą žodžių apie romani fonetinę transkripciją, nes palyginę Paspati'o, Sampsono, Gjerdmano ir Ljungbergo veikalus, iškart susiduriame su viena šios srities problema. Problema iškyla todėl, kad romani, ilgai buvusi neraštingų žmonių kalba, neturi sutartinio užrašymo būdo. Transkribuotojai dažniausiai naudojosi savo gimtosios kalbos fonetinėmis normomis, o kiekvienoje kalboje rašybos ir tarties dėsningumai labai skirtingi. Griežtoje fonetinėje abėcėlėje, kokią dabar vartoja Tarptautinė fonetikos asociacija, kiekvienas ženklas žymi vienintelį atskirą garsą, todėl nelieka vietos dviprasmybėms. Tokia abėcėlė tobulai tinka techniniam darbui, tačiau joje naudojama gerokai daugiau ženklų nei 26 lotynų abėcėlės raidės, todėl eilinį skaitytoją neįprasti rašmenys gali šiek tiek sugluminti. Aš siūlau kompromisinį variantą, kuriame raidės, kurių apytikrė garsinė išraiška anglų skaitytojui nesukels rimtų sunkumų, bus paliktos, o keli diakritiniai ženklai ir specialūs raidžių junginiai žymės konkrečius, įvairiausiai Europos kalbose bei pačioje anglų kalboje transkribuojamus garsus. Šiems ypatingiems atvejams knygoje naudojama sutartinė rašyba nurodyta paskutiniajame žemiau pateikiamos lentelės stulpelyje.

Anglų kalbos žodžio garsas	*Paspati*	*Sampsonas*	*Gjerdmanas/ Ljundbergas*	
*ch*urch (bažnyčia)	tch	č	tš	ć
*j*udge (teisėjas)	dj	ǰ	dž	dź
*sh*e (ji)	sh	š	š	ś
trea*s*ure (iždas)	z	ž	ž	ź
in*k*-*h*orn (rašalinė)	kh, k	k'	kh	kh

to*p*-*h*ole (pirmarūšis)	ph, p	p'	ph	ph
an*t*-*h*ill (skruzdėlynas)	th, t	t'	th	th
lo*ch* (škotų tariamas garsas)	kh	x	x	x

(Sutartinis žymėjimas paskutiniame stulpelyje atitinka 1990 m. Pasauliniame romani kongrese priimtąjį, išskyrus *dź*, kuomet kongresas pasirinko specialią raidės formą.)* Galiausiai, baigiant apie romani kalbos fonetinę transkripciją, reikia pasakyti, kad ten, kur atrodys būtina, ilguosius balsius žymės balsės ilgumo ženklas (ā ir pan.), o kirčio vietą nurodys kirčiuojamos balsės akūtas, pvz., é.

Net jei lyginamoji kalbotyra tiksliai neatskleidžia pačių čigonų genealogijos, ji teikia mums gausybę informacijos apie jų tarmių kilmę. Maždaug prieš 200 metų buvo pirmąkart suvokta, jog romani turėtų būti indiškos kilmės, nes jos žodynas primena kai kurias indų kalbas. Vėlesniais metais šis suvokimas smarkiai stūmėsi į priekį, nors neaiškumų liko pakankamai. Kadangi tiek daug priklauso nuo lingvistinių apibendrinimų, neprošal būtų peržvelgti lyginamosios kalbotyros metodologiją, paremtą trimis pagrindiniais kalbos požymiais – garsais, gramatine sandara ir leksika.

Nustatinėjant kalbų giminystę, du svarbiausi kriterijai yra bazinio žodyno bendrumas ir gramatinės sandaros panašumas. Trečiasis yra garsų analogijos nuoseklumas – t.y. abiejose kalbose analogiškas reikšmes turinčių žodžių garsų santykių dėsningumas, kuomet vienoje kalboje esantis garsas dėsningai atitinka kitoje kalboje esantį garsą.

Savaime suprantama, kad dvi artimai susijusios kalbos turi daug panašių žodžių. Tačiau kiekybė nėra pagrindinis argumentas: ypač svarbu pažvelgti į seniausius kertinės reikšmės žodžius, kurie tikriausiai niekada nebuvo perimti iš kitur. Šie seniausieji leksikos sandai yra asmeniniai įvardžiai (*aš, tu* ir taip toliau); gyvybinę veiklą ar būseną reiškiantys veiksmažodžiai (pvz., *gerti, matyti, miegoti*); pirmines savybes žymintys būdvardžiai (pvz., *didelis* ar *karštas*); daiktavardžiai,

* Kai kurių išnašose cituojamų darbų pavadinimuose buvo vartojami skirtingi diakritiniai ženklai, perteikiantys šiuos garsus: č, ǰ, š, ž.

nurodantys plačiai paplitusius dalykus (pvz., *vanduo* ar *žmogus*), kūno dalis (pvz., *plaukai, galva, nosis*) ar artimus kraujo gimines (tokius kaip *brolis, tėvas, sesuo*).

Jei kalbėsime apie gramatikos dalis, tai kalbos morfologija (žodžių fleksijų – galūnių ir šaknies balsių – kaityba) yra gerokai konservatyvesnė nei sintaksė (idiomos ir sakinių konstrukcijos). Susidūrus su morfologiniais panašumais – pvz., daiktavardžių linksniuose ar veiksmažodžių asmenavime – būtų pernelyg drąsu juos aiškinti atsitiktinumu. Tiek pat menkai tikėtina (nors įmanoma), jog tai skolinimosi padarinys. Vargu ar galima būti kategoriškesniam nei čia, nes blogiausiu atveju viską paaiškina kalbos reiškinių sklaida.

Jei šiuos tris ryšių raidos kriterijus – bazinio žodyno bendrumą, gramatinės sandaros panašumą ir garsų atitikmenų nuoseklumą – pritaikysime romani kalbai ir tam tikroms indų kalboms, gautos išvados paliudys jų bendrą kilmę.

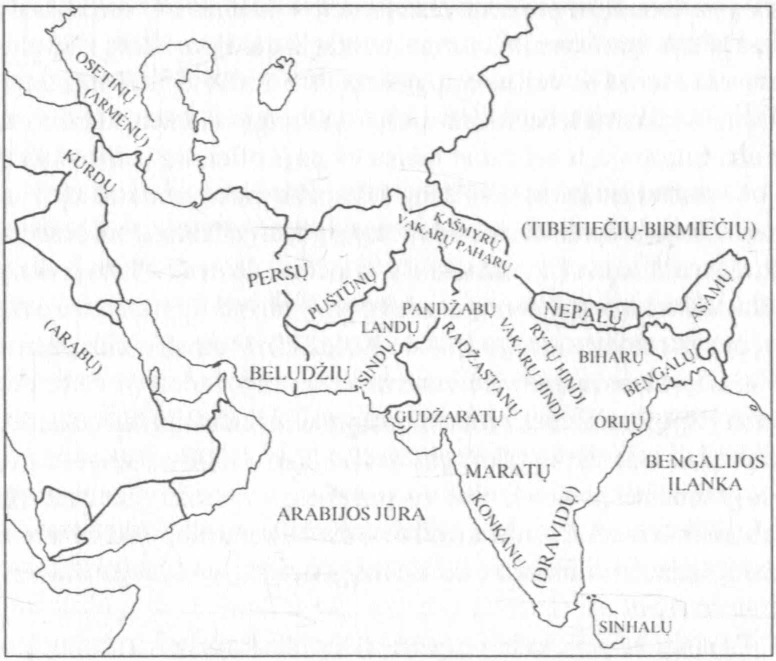
Toliau lentelėje pateikiamas žodžių bendrumo pavyzdėlis, sudarytas iš seniausiųjų žodžių, kurių reikšmė itin svarbi. (Šiuo atveju tik sanskritas ir hindi* cituojamos kaip indų kalbos atstovės; klausimas, kuri iš Indijos kalbų yra artimiausia romani kalbos giminaitė, paliekamas vėlesniems svarstymams.)

Anglų	*Sanskritas*	*Hindi*	*Graikų romani*	*Velso romani*	*Varkalių romani*
big (didelis)	vaḍra	baṛā	baró	bārō	baró
brother (brolis)	bhrātṛ	bhāī	pral, plal	phal	pral
to drink (gerti)	píbati (geria)	pī-	pī-	pī-	pē-
father (tėvas)	tāta	tāt	dat, dad	dad	dad
hair (plaukai)	vā́la	bāl	bal	bal	bal
head (galva)	śíras	sir	śeró, seró	śērō	śeró
hot, warm (karšta, šilta)	tapta	tattā	tattó	tatō	tató
I (aš)	máyā (įnagininkas)	maiṅ	mē	mē	mē

* Kur *ś* ir *ṣ* yra apytikriai anglų fonemos *sh* atitikmenys.

man (žmogus)	mā́nuṣa	mānuṣya	manúś	manúś	manúś
nose (nosis)	nakka	nāk	nak	nakh	nakh
our (mūsų)	asmā́ka	hamārā	amaró	amārō	amaró
to see	dr̥kṣati (matyti)	dēkh- (mato)	dik-	dikh-	dikh-
sister (sesuo)	bhaginī	bahn	pen, ben	phen	phei
to sleep (miegoti)	svápati (miega)	sōnā	sov-	sov-	sov-
sun (saulė)	gharmá	ghām (kaitra)	kam (kaitra)	kham	kham
water (vanduo)	panī́yá	pānī	paní	pānī	pai
you (tu)	tuvám	tū	tu	tū	tu

Šiuose bazinio žodyno pavyzdžiuose sanskrito ar hindi ir romani kalbų panašumai akivaizdūs, išskyrus galbūt žodžius *brolis* ir *sesuo*, prie kurių aš grįšiu vėliau. Sąrašas galėjo būti kur kas ilgesnis. Kiekviena iš šių trijų romani kalbos tarmių turi 500 ar daugiau indų kilmės žodžių.

1 žemėlapis. Kai kurios indoiranėnų kalbos. (Neabejotinai neindoiranėnų kalbos – skliaustuose.)

Prieš antrojo ir trečiojo kriterijų – gramatinės sandaros ir garsų perkaitos – analizę reiktų plačiau apžvelgti indoarijų kalbų grupę. Didelėje indoeuropiečių kalbų šeimoje, apimančioje daugelį Europos kalbų ir siekiančioje Vidurinę Aziją, labiausiai į rytus nutolusi šeimos šaka yra žinoma indoiranėnų pavadinimu, o ją sudaro indoarijų ir iranėnų atšakos. Indoarijų, arba indų, kalbas suformavo senųjų indoeuropiečių grupė (piemenys klajokliai, istoriškai vadinami arijais), kuri po daugelį kartų trukusios migracijos iš Eurazijos stepių į rytus antrajame tūkstantmetyje prieš mūsų erą, o gal dar anksčiau, prasiskverbė į Indijos pusiasalio šiaurę. Seniausi indoarijų raštijos paminklai yra indų šventraščiai Vedos; vienos Vedų sanskrito tarmės pagrindu išsivystė gausią literatūrą turinti klasikinė sanskrito kalba. Šis pirmasis laikotarpis vadinamas senuoju indoarijų laikotarpiu. Klasikinis sanskritas tapo dirbtinai sustingdyta raštų kalba: jos istorinė raida sutrikusi, joje nerasime tarmių ar geografinių subtilumų. Vidurinysis indoarijų laikotarpis prasidėjo maždaug šeštajame amžiuje prieš mūsų erą, kai ėmė kurtis įvairios šnekamosios kalbos formos, supaprastinusios tam tikrus sanskrito painumus. Šie prakritai (skr. prakrit = 'natūralus', 'nevalytas'), liudijantys apie tarmių skirtumus, atrodo, išstūmė sanskritą iš kasdienės vartosenos ne vėliau kaip penktajame amžiuje prieš mūsų erą. Tačiau sanskritas tebevaidino tokį pat garbingą vaidmenį kaip lotynų kalba Europoje, ir net dabar tebėra viena iš oficialių Indijos kalbų. Savo ruožtu prakritus (maždaug šeštajame mūsų eros amžiuje) pamažu išstūmė sparčiausiai viduriniųjų indoarijų laikotarpiu besivysčiusi Apabhraṃśa ('krintančioji'). Ši įpėdinė dar tebevilkėjo prakritų rūbą, sukirptą pagal išorinį sanskrito pavyzdį; nors garsai buvo pakitę, bet gramatinės kategorijos ir sintaksė liko bemaž tokios pačios. Mažai ką žinome apie perėjimą nuo viduriniųjų indoarijų kalbų prie ankstyvųjų šiuolaikinių, vadinamų naujosiomis indoarijų kalbomis; pereinamasis laikotarpis truko kelis amžius iki pat 1000 mūsų eros metų, kai gramatinės naujovės plito vis smarkiau, o vietiniai skirtumai ėmė labiau ryškėti. Tai reiškia, kad viso šio laikotarpio, ypač svarbaus atskleidžiant romani kilmę bei artimą giminystę, įvykius gaubia nežinios skraistė.

Esminiai indoarijų kalbų pokyčiai, būdingi šiuolaikinėms kalboms, davė pradžią daugybei – keletui šimtų – šnekamųjų formų, kurios tapo pa-

grindinėmis Indijos, Pakistano, Bangladešo, Nepalo ir Šri Lankos kalbomis ir dabar yra vartojamos daugiau kaip 650 milijonų žmonių. Svarbiausios iš jų:

Dardų grupė: kašmyrų
Šiaurės vakarų grupė: sindų, landų (ar vakarų pandžabų)
Šiaurės grupė: vakarų paharų, nepaliečių
Centrinė grupė: pandžabų, radžastanų, gudžaratų, vakarų hindi
Tarpinė grupė: rytų hindi
Rytų grupė: biharų, orijų, bengalų, asamų
Pietinė grupė: maratų, konkanų (goanų), sinhalų

Yra ir kitokių skirstymų, o kalbų skaičius kiekvienoje grupėje ten kur kas didesnis nei šiame sąraše. Bet kuri klasifikacija rizikinga, nes gali sudaryti tiksliai apribotų ir uždarų lingvistinių sričių įspūdį, o tuo tarpu faktai liudija visai ką kita. Netgi šiandien Indijos šnekamųjų kalbų situacija primena romanų ar slavų pasaulio viduramžius, kai įvairios kalbos ir tarmės nepaliaujamai ir nepastebimai susiliedavo viena su kita be jokių griežtų ir tvirtų geografinių sienų. Tokios sienos atsirado tik kuriantis šiuolaikinėms valstybėms ir norminėms valstybinėms kalboms (nors tęstinumas dažnai tebeegzistuoja vietos lygiu kaimo šnektose abipus sienos).

Nemažai Indijos pusiasalyje vartojamų kalbų nepriklauso indoeuropiečių kalbų šeimai. Svarbiausios iš jų yra Pietų ir Vidurio Indijos bei Šri Lankos dravidų kalbos (pvz., telugų ir tamilų), išlikusios po arijų genčių įsiveržimo. Būta nuomonių, kad romani galėjo atsiskirti nuo pagrindinės indoarijų migracijos dar jiems nepasiekus pusiasalio. Tačiau sanskrito leksikoje yra skolinių iš dravidų, kurie anuomet gyveno gerokai šiauriau, ir keletas šių skolinių aptinkama romani kalboje. Vadinasi, romani atsiskyrė nuo kitų indoarijų kalbų jau Indijos teritorijoje.

Morfologinė romani ir sanskrito kalbų giminystė iškart krinta į akis lyginant, tarkim, veiksmažodžių galūnes, daiktavardžių linksniavimą ar būdvardžių, prieveiksmių ir dalyvių bei lyginamojo laipsnio priesagas. Taip pat aišku, kad vėliau romani kartu su kitomis šiuolaikinėmis indų kalbomis įgavo nemažai garsinių pokyčių, kurie skiria prakritus nuo

sanskrito. Šį ryšį su šiuolaikinėmis kalbomis taip pat rodo gausios žodžių darybos ir gramatinės sandaros ypatybės – asmeninių įvardžių ir klausiamojo įvardžio (*kon?* 'kas?') plėtotė; vyriškosios ir moteriškosios giminės galūnės *-o* ir *-i*; abstrakčių daiktavardžių daryba su priesaga *-ben* ar *-pen* (pvz., Velso romani *taćo* 'tikras' ir *taćiben* 'tiesa'; graikų romani *ćor-* 'vogti', *ćoribé* 'vagystė'); kilmininko keitimas būdvardine konstrukcija pagal pavyzdį 'tėviškas arklys' (t.y. pridedant būdvardžio priesagą prie daiktavardžio 'tėvas' sąvokai 'tėvo arklys' išreikšti: kalderašų kalboje *dadésko gras*). Šios bei kitos ypatybės patvirtina giminystę su keliomis šiuolaikinėmis Indijos kalbomis ir rodo, kad romani susiformavo posanskritiniais laikais.

Sunku pasakyti, ar galima toliau siaurinti paiešką ir tiksliau nustatyti sritį ar žmones, iš kurių kilo romani kalbantys migrantai, kad tvirtai susietume romani kalbą su viena iš kalbų grupių, kurią pateikėme 29 puslapyje. Deja, čia kalbotyra pradeda mus nuvilti. Nors galima toli nueiti atkuriant prokalbę (spėjamą visų čigonų tarmių pradininkę)*, kaip kalbos paleontologai darė daugeliu atvejų, lieka akivaizdu, kad mes turime nepakankamai žinių apie šiuolaikinių indų vietos tarmių atsiradimą, idant galėtume ieškoti anapus gana bendrų raidos bruožų sulyginimų, neleidžiančių pakankamai tiksliai nusitaikyti į konkrečią kalbą, kuri turėtų tikrai glaudžius ryšius su romani kalba.

Tokios kalbos medžioklė kėlė nuožmius ginčus nuo tada, kai romani kalbos ryšys su Indija buvo atskleistas maždaug prieš du šimtus metų. Niekas niekada nesiūlė kandidačių iš tarpinės, rytų ar pietų grupės, bet visos likusios vienu ar kitu metu neliko nuošaly. Argumentai buvo daugiausia grindžiami fonologija: arba nustatant romani ir kitos indų kalbos išsaugotas garsų sistemos ypatybes, kurios kitose kalbose sunyko ar dingo, arba priešingai, ryžtingiau randant abiem kalboms bendrą garsų perkaitą. Retkarčiais įtraukiami ir kiti veiksniai, tokie kaip veiksmažodžių ir įvardžių paradigmų paralelės.

Dvidešimtajame amžiuje ilgą laiką vyravo dviejų požiūrių mokyklos.

* Du nepriklausomi šios linkmės tyrimai yra: T. Kaufman, 'Exploration in proto Gipsy phonology and classification', nepublikuotas pranešimas, perskaitytas šeštojoje Pietų Azijos kalbų analizės apskritojo stalo konferencijoje, vykusioje Ostine (Teksaso valstijoje) 1984 m. gegužės 25–26 d.; ir B. Higgie, 'Proto-Romanes Phonology', filosofijos daktaro disertacija, apginta Teksaso universitete Ostine 1984 m.

Vienai atstovavo šiaurės vakarų ar dardiškosios romani kilmės šalininkai: Johnas Sampsonas buvo vienas iš jų ir teigė, kad romani kalba užgimė šiaurės vakarų srityse, o atskilo ne vėliau kaip devintajame mūsų eros amžiuje. Kitoje stovykloje, kurios ryškiausias atstovas seras Ralphas Turneris, buvęs Londono Orientalistikos ir Afrikos studijų mokyklos vadovas*, bandyta įrodyti, kad iš pradžių romani kalba priklausė centrinei grupei (dabar atstovaujamai hindi), su kuria ją jungė ankstyviausios naujovės. Tikslindamas grupės tarpusavio ryšius, Turneris nurodė, kad tolimoje praeityje, kuomet romani turėjo atsiskirti nuo grupės, tarmių, kurios vėliau, tarkim, tapo hindi ir radžastanų kalbomis, skirtumai buvo per maži, kad šiandien galėtume aptikti jų pėdsakus. Bet jis gana tvirtai neigė glaudžius ryšius su „sinhalų, maratų, sindų, landų, pandžabų, dardų ir vakarų paharų, o veikiausiai ir gudžaratų bei bengalų protėviais". Romani kalba turi tam tikrų dardų ar šiaurės vakarų fonologinių ir leksinių bruožų, bet Turneris aiškino juos kaip vėlesnius priedus, atsiradusius po migracijos iš centrinės srities į šiaurės vakarus galbūt daugiau nei 250 metų prieš mūsų erą. Tokia migracija paaiškina ir tai, kad romani išsaugojo nemažai garsų, kurie radikaliai pasikeitė centrinėje srityje, bet ne lingvistiškai konservatyvesniuose šiaurės vakaruose. Laikinas viešėjimas naujoje aplinkoje, kaip teigiama toliau, užtruko kelis šimtmečius, kol galiausiai prieš devintąjį mūsų eros amžių susiformavo čigonų diaspora**. Turnerio darbas buvo įtikinamai pagrįstas, jo argumentai atrodė svarūs, o jo pozicijos, vėliau rašant apie čigonus tiesiogiai ar netiesiogiai, buvo įprasta laikytis, net jei datas kai kurie jį citavę šalininkai ir kaitaliodavo.

Visai neseniai ši santarvė suiro. Iš tikrųjų, tarsi pabrėždamas aiškinimų, kuriuos galima išvesti iš vienos duomenų sistemos, įvairovę, Terrence'as Kaufmanas, Amerikos kalbininkas, pasiūlė fonologinius duomenis geriau pagrįsti teiginiu, kad čigonų protėviai pajudėjo į iranėniškai šnekančias teritorijas daugiau kaip 300 metų prieš mūsų erą, –

* Žr. R. L. Turner, 'The position of Romani in Indo-Aryan', *JGSL* (3), 5 (1926), pp. 145–89; J. Sampson, 'Notes on Professor R. L. Turner's „The Position of Romani in Indo-Aryan", *JGSL* (3), 6 (1927), pp.57–68; R. L. Turner, ' „The Position of Romani in Indo-Aryan": A reply to Dr. J. Sampson', *JGSL* (3), 6 (1927), pp.129–38.

** Išsami lingvistinių ginčų apžvalga yra I. Hancock 'The development of Romani linguistics', knygoje *Languages and Cultures: Studies in Honor of Edgar C. Polomé*, eds M. A. Jazayery and W. Winter (Berlin, 1988), pp. 183–223.

galbūt po Aleksandro Didžiojo įsiveržimo į Šiaurės vakarų Indiją 327–326 m. p. m. e.*

Fizinė antropologija

Istorinė kalbotyra negali nustatyti rasinės ir etninės pirmųjų romaniškai kalbėjusių žmonių kilmės. Tarp kalbos ir rasės nėra jokio neatskiriamo ar būtino ryšio: iš tikrųjų esama daug gerai patvirtintų atvejų, kai ištisos etninės grupės ilgainiui pakeisdavo kalbą. Tad negali būti tikras, kad žmonių grupės rasiškai susijusios vien todėl, kad jos kalba giminingomis kalbomis. Šiuo atveju reikia pasvarstyti, kiek fizinė antropologija galėtų užpildyti kalbotyros paliktas spragas. Iki pat Antrojo pasaulinio karo fizinė antropologija reiškė skirtingų žmonijos populiacijų ar individų anatominių požymių lyginamąsias studijas. Konkrečiau – kūno ir jo dalių, ypač kaukolės, matavimus.

Išsamiausios lyginamosios čigonų antropometrinės apžvalgos, kurią atliko fizinis antropologas profesorius Eugène'as Pittard'as, rezultatai buvo išspausdinti 1932 m.** Visą dėmesį Pittard'as skyrė Balkanų čigonams, vildamasis, kad jo matavimai suteiks duomenų apie vadinamuosius „les vrais Tziganes" („tikruosius čigonus"). Rulete ir kroncirkuliu išmatavęs daugiau čigonų nei kas nors kitas anksčiau, jis padarė išvadą, kad tipiški čigonai buvo kiek aukštesni už vidutinius europiečius, gana ilgomis kojomis, lyginant su liemeniu, o jų galvoms buvo būdinga dolichocefalija („ilga galva", t.y. ilga ir siaura kaukolė); jų plaukai buvo juodi, ausys mažokos, akys plačios su stipriai pigmentuotomis rainelėmis, o nosys – ilgos, siauros ir tiesios. Pittard'as jiems skyrė itin garbingą vietą pagal žmogaus estetiką.

Tarp jų dažnai pasitaiko labai gražių vyrų ir labai dailių moterų. Jei kalbėsime apie fizinį grožį, tai jų tamsus gymis [*teint légèrement basané*], juodi kaip derva plaukai, tiesi taisyklinga nosis, balti dantys, tamsiai rudos plačiai atver-

* Kaufman, 'Explorations in protoGipsy', p. 42. Higgie ('Proto–Romanes Phonology', pp.19, 141) nurodo ankstesnę datą – maždaug šeštąjį amžių prieš mūsų erą. Abejonės tokiu datavimu buvo išdėstytos A. M. Frazer, 'Looking into the seeds of time', *Tsiganologische Studien* (1992), no. 1+2, pp. 135–66.

** E. Pittard, *Les Tsiganes ou Bohémiens* (Geneva, 1932).

tos akys su gyva ar apatiška išraiška, grakšti laikysena ir harmoningi judesiai iškelia juos aukščiau daugelio Europos tautų.

Išmatavęs šimtus vyrų ir moterų ir užrašęs keturis kūno ir galūnių, penkis galvos, penkis veido matmenis ir dešimtį bruožų, Pittard'as susidūrė su dviem pagrindinėmis problemomis. Pirma, jo gauti duomenys dažnai nesutapdavo su pirmtakų gautais skaičiais (kurie tyrė daug mažesnius žmonių būrelius): visa tai jį vertė pabrėžti, kad reikia imti duomenis iš „les vrais Tziganes" („tikrųjų čigonų"), kurie kaip galima mažiau būtų susimaišę su kitomis gentimis (šia prasme klajoklišką gyvenimą jis laikė rasinio grynumo garantu). Susidūręs su kita problema, jis turėjo prisipažinti pralaimėjęs: gauti Indijos etninių grupių duomenys buvo pernelyg menki ar nepatikimi, kad leistų jam spręsti apie čigonų kilmę, o jis pats nurodė, kad kai kurių duomenų apie čigonus įvairovė galbūt liudija jų mišrią kilmę.

Apskritai reikia pasakyti, jog daugelis ankstyvųjų, dažniausiai kaukolių matavimais paremtų darbų apie menamus rasinius tipus pasirodė netikslūs ir neturintys statistinės vertės. Iš tikrųjų, dabar linkstama manyti, kad paveldėjimo veiksniai tik iš dalies nulemia kaukolės struktūrą, tad nereikėtų pernelyg remtis kaukolės forma kaip argumentu ilgalaikiam žmonių grupės tęstinumui nustatyti. Po Pittard'o* atliktų su čigonais susijusių tyrimų daugiau aiškumo neatsirado. Nepaisant to, naujos technikos ir metodai nuolat tobulėja. Genetiškai kruopštus kraujo grupių tyrimas pateikė alternatyvių žmonių kartų klasifikavimo būdų ir žymiu mastu išstūmė tiesioginius kūno stebėjimus. Neseniai šį metodą papildė kitos biocheminės paveldėjimo ypatybės. Gyventojų genetikos mokslas, kuriam kraujo grupės teikia didžiąją dalį duomenų, kartais geba atsekti žmonių migracijos ir antplūdžių kryptis. Iš pirmo žvilgsnio atrodytų, kad kraujo grupių tyrimai žada šiokios tokios sėkmės ir čigonų atveju.

Nuo 1940 m. atlikti tyrimai atskleidė, kad įvairių Europos čigonų kraujo grupių mėginiuose B genas pasitaiko gerokai dažniau nei tarp kitų europiečių. Atrodo, kad ABO paplitimas svariai patvirtina indiš-

* Pvz., B. Ély, 'Les Crânes tsiganes des collections du Musée de l'Homme', *Bulletins de la Société d'Anthropologie de Paris* (1967), pp. 177–92; ir R. Reyment, 'Les Voyageurs suédois: aspects physiques et linguistiques', *Études Tsiganes* (1981), no. 4, pp. 1–14.

kosios kilmės teoriją (B genas daugiau nei dukart dažnesnis pusiasalyje nei Europoje, nors skirtumas tarp sričių netolygus). Čigonų rezus faktoriaus dažnis, nors taip smarkiai nesiskiria nuo Europos skaičių, taip pat dera su Indijos kilme. Tuomet kai kurie tolesni čigonų tyrimai – Švedijoje, D. Britanijoje ir Slovėnijoje – davė rezultatų, kurie, nors reikšmingai skyrėsi nuo aplinkinių gyventojų pavyzdžių, bet taip pat nesutapo ir su ankstesniuose čigonų tyrimuose gautais pavyzdžiais. Iš esmės ši biologinio tyrimo kryptis susiduria su ta pačia problema, su kuria susidūrė Pittard'as. Tyrinėtojui gali būti sunku apibūdinti čigonų mėginius; šiaip ar taip, čigonų rasė nėra vienalytė, ir atskiros genties genofondas gali būti labai mišrus: vidutiniškai tam reikėjo tik vienerių vedybų su nečigonu šimtui vedybų po to, kai čigonai paliko Indiją, kad dabarties neindiškų palikuonių santykis sudarytų pusę. Be to, esant atsitiktiniam genetiniam pokyčiui, mažos ir izoliuotos grupės genetiškai ima skirtis viena nuo kitos. Šioje srityje tebevyksta daug žadantis darbas, bet iki tol, kol jis reikšmingai papildys mūsų žinių bagažą, galios 1983 m. Mouranto padaryta išvada apie čigonus: „Šiai įdomiai gyventojų grupei išstudijuoti reikia tolesnių svarbių tyrimų, ypač jei atsižvelgsime į tuos veiksnius, kurių dažnis Europoje ir Šiaurės Indijoje skiriasi"*.

Žodžiu, dabartinio teorinio ir taikomojo lygio fizinė antropologija ir gyventojų genetika yra įtaigios, bet ne galutinės. Jos mus veda ne taip toli kaip istorinė kalbotyra, tačiau yra linkusios patvirtinti – ko negali kalbotyra – indišką kalbos ir kalbėtojo ryšį bei nurodyti, kad abiejų kilmės reikia ieškoti Indijos pusiasalyje, net jei kalbotyra, fizinė antropologija ir genetika kartu nepateikia mums jokios užuominos apie romani atstovų migraciją ir paplitimą sukėlusias istorines aplinkybes ar kodėl apskritai įvyko jų masinis išsikėlimas.

Etninės paralelės

Vis dėlto egzistuoja mažiausiai viena etninė išvada, paremta kalba. Ji slypi paplitusiame čigonų žodyje, skirtame jų rasės žmogui apibūdinti –

* A. E. Mourant, *Blood Relations: Blood Groups and Anthropology* (Oxford, 1983), p. 98.

Europos romani kalboje *rom*, Armėnijos romani – *lom*, o Sirijos ir Persijos romani – *dom*. Galima pagrįsti, kad visi jie (atsižvelgus į Armėnijos ir Europos romani garsų kitimo dėsningumus) yra tikslūs sanskrito žodžio *ḍōmba* ir šiuolaikinių indų *dom* arba *dum* fonetiniai atitikmenys, kurie pažymi ypatingą genčių konglomeratą. Jau šeštajame amžiuje domai yra apibūdinami kaip muzikantai. Sanskrite šiam žodžiui prigijo reikšmė „žemos kastos žmogus, gyvenantis iš dainavimo ir grojimo". Šiuolaikinėse indų kalbose atitinkami žodžiai turi daugybę artimų reikšmių: pvz., „klajojančių muzikantų kasta" (sindų kalboje); „tarnas" (landų kalboje); „klajojantis muzikantas" (pandžabų kalboje); „žemos kastos juodaodis vyrukas" (vakarų paharų kalboje). Žodis galėjo mums išsaugoti tikrą Azijos ir Europos čigonų protėvių kastą ir statusą, nors juo nepavyksta susieti romani su konkrečia indų tarme. Domai, kaip kitos klajokliškos Indijos gentys, galėjo būti dravidų kilmės. Jie vis dar gyvuoja kaip gentys klajoklės, besiverčiančios įvairia prekyba ir amatais, – krepšių pynėjai, šlavėjai, dainiai, muzikantai, kalviai ir metalininkai. Gana įtikinamai skamba hipotezė, kad domai sudarė emigravusios grupės ar grupių branduolį. Apie jų emigracijos priežastį galime tik spėlioti: badas, o galbūt karas.

Toks ryšys su domais tenkina ne visus, todėl kai kurie dairosi kitų paralelių. Beveik pusantro šimtmečio buvo siūloma, kad bandžarai, mišrios rasės klaidžiojantys prekeiviai, vadinami Indijos „nusikaltėlių ir klajoklių gentimis", yra artimi čigonų giminaičiai*. Dabar daugelis iš jų gyvena Vidurio ir Pietų Indijoje ir dažnai kalba gyvenamosios srities tarme. Reikia pasakyti, kad jų gimtoji kalba – bandžari ar lamani** – turi mažai ką bendro su romani.

Kai kuriuos čigonus, kurie mūsų laikais patys tyrė kilmės problemą, sužavėjo alternatyvios hipotezės***, kurios jų protėviais laiko kšatrijus –

* Pirmiausia tokią prielaidą iškėlė G. de Longpérier, 'L'Inde et ses mystères', *Musée universel*, 1 (1857), pp. 330–6. Neseniai šią teoriją atmetė L. Mroz, 'Les Lohar, les Banjara et le problème de l'origine des Tsiganes', *Études Tsiganes* (1990), no. 1, pp. 3–14.
** G. A. Grierson, *Linguistic Survey of India*, vol. 9, part III (Delhi, 1907), pp. 255–325; R. L.Trail, *The Grammar of Lamani* (Norman, OK, 1970).
*** Šios hipotezės pavyzdį galima rasti J. Kochanowski, 'Roma – History of their Indian origin', *Roma, 4* (1979), no. 4, pp. 16–32.

3 iliustracija. *Bandžarų pynėja iš Niudelio, 1969 m. © Bruce Dale/National Geographic Society, Washington, DC.*

karius, sudariusius antrąjį keturių kastų hindų visuomenės luomą, o ne margą dainių ir žemos kastos klajoklių publiką; juos parėmė Indijos rašytojai*, teigdami, kad čigonai galbūt yra kilę iš Džato ir Radžputo karių**. Toks susimaišymas jau galėtų būti vienas iš būdų paaiškinti akivaizdžią dabartinių čigonų fizinių tipų įvairovę, bet veikiausiai minėtus karius lydėjo gausi stovyklų svita – bandžarai ir kiti, tarnavę jiems kaip kalviai, pranašautojai, artistai ir panašiai, o socialiniai skirtumai tarp karių ir stovyklų palydovų pamažu nusitrynė. Tokios teorijos neretai atmieštos subjektyvizmu. Rafinuotumas, su kuriuo džatų banga aštuntajame šimtmetyje užklojama antru karių sluoksniu dvyliktajame amžiuje, po Taraino mūšio 1192 m., kuomet radžputus sumušė turkų-afganų Gaznavidų dinastija, vargu ar įtiks skeptiškiau nusiteikusiam skaitytojui.

Tačiau kol neįmanoma susiaurinti laiko ir vietos paieškų, tol polemikai, būtent kokios kastos, profesijos ir etninės kilmės atstovai paliko Indijos pusiasalį prieš tūkstantį metų ar anksčiau, ir ar paliko jį kaip vientisa grupė, liks nemaža vietos. Kai kas, pvz., Sampsonas, remdamasis lingvistiniais duomenimis, teigė, jog čigonai, pirmąkart įžengę į Persijos teritoriją, turėjo būti vieninga rasė, kalbėjusi viena kalba. Kiti, pvz., Turneris, pateikė priešingus lingvistinius įrodymus ir teigė, kad morfologinius, leksinius ir fonologinius Europos, Armėnijos ir Azijos romani skirtumus lengviau paaiškinti, jei išsikėlimas buvo ne vieninte lis arba jei išsikėlimo metu kalboje jau vyko šiokia tokia diferenciacija. Pastarasis požiūris atrodo įtaigesnis; juo labiau nereikia atmesti galimybės, kad įvairios migrantų grupės išsaugojo tarpusavio ryšius ar juos vėl užmezgė, ir taip sąlygojo tam tikrą abipusę kalbinę sąveiką.

Leksinė statistika

Polemiką būtų galima nukirsti vienu kirčiu, jei egzistuotų technika, kuri

* Ypač W. R. Rishi, Introduction to *Multilingual Romani Dictionary* (Chandigarh, 1974); Introduction to *Romani Punjabi English Dictionary* (Patiala, 1981); 'Roma – a study', *Roma, 7* (1983), no. 2, pp.1–10; ir 'History of Romano movement, their language and culture', in *Romani language and Culture*, pp. 1–10.

** Džatų hipotezę nagrinėsime vėliau kitame skyriuje, 44–46 puslapiuose.

leistų kalbos priešistorės raidą tvirtai datuoti taip pat, kaip nuoseklus anglies-14 izotopo skilimas organinėse medžiagose užtikrina radioaktyvios anglies datavimo sėkmę kitose srityse. Iš tiesų tokį metodą 6-ajame dešimtmetyje sugalvojo Amerikos kalbininkas Morrisas Swadeshas, tvirtinęs, kad gali apytikriai nustatyti istorinio kalbų išsiskyrimo datą. Paprastai metodas yra apibūdinamas kaip glotochronologija ar leksinė statistika ir grindžiamas bendru pastebėjimu, kad juo didesnis laiko tarpas skiria kalbų šeimos narius nuo momento, kai jos atsiskyrė nuo bendros prokalbės, tuo jų skirtumas didesnis. Pamatinė prielaida yra ta, kad bazinis žodynas (skirtingai nei fonologija ir sandara) yra kalbos sritis, kur kitimo norma yra palyginti reguliari. Esminė tokio bazinio žodyno svarba analizuojant kalbų santykius jau buvo aptarta anksčiau (25psl.). Swadeshas būtent ir siekė padaryti šį tradicinį požiūrį skrupulingai tikslų, parinkdamas 200 žodžių sąrašą, kurį vėliau sumažino iki šimto ne tik giminystei nustatyti, bet ir praėjusiam laikui skaičiuoti.

Glotochronologų vykdoma procedūra yra nustatyti dviejų nagrinėjamų kalbų žodžius, tiksliausiai atitinkančius kontrolinio sąrašo reikšmes, ir tuomet išskirti kognatus (etimologiškai gimininingomis laikytinas poras) – t.y. žodžius, kilusius iš to paties bendros prokalbės žodžio. Kitais atvejais prokalbės žodis vienoje ar abiejose nagrinėjamose kalbose išnykdavo arba pakisdavo jo reikšmė. Kognatų skaičius yra naudojamas nustatant minimalų kalbų išsiskyrimo laiką. Įprastinė išlikimo norma buvo apskaičiuota paėmus trylikos kalbų porų kitimų vidurkį. Išlikimo normos vidurkis šimtui kertinių sąrašo žodžių išėjo lygus 86 procentams per tūkstantmetį, o prieš 1000 metų pradėjusios atsiskirti kalbos turi 74 procentus kognatų (86 procentai nuo 86 sudaro 74). Nustačius gimingų žodžių procentą, buvo išvesta formulė apskaičiuoti dviejų kalbų savarankiško gyvavimo trukmę.

Pagrindinis šios technikos trūkumas yra tas, kad ji silpnai pasiteisina tuomet, kai tam tikrų kalbų stadijų datas galima nustatyti kitomis priemonėmis. Pirminė nuolatinės išlikimo normos hipotezė nėra įrodyta: iš tiesų sunku *a priori* rasti priežastį manyti, jog kalbos tam tikru greičiu praranda žodžius netgi kultūrinei įtakai atspariausiose žodyno srityse. Sociolingvistikos pamokos rodo, kad so-

cialiniai veiksniai, netapatūs laike, vietovėse ir tautose, yra itin susiję su kalbos pokyčiais. Pavyzdžiui, romani kalbos atveju galima rasti keletą priežasčių, kodėl ji atvira išoriniam poveikiui, ir, priešingai, keletą priežasčių, kodėl ji nepasiduoda naujovėms. Romani tampa ypač pažeidžiama dėl čigonų poreikio bendrauti jų gyvenamosios šalies kalba ir savosios rašytinės tradicijos nebuvimo: apskritai kalbos greičiausiai konverguoja tuomet, kai žmonės vienodai gerai šneka svetima ir gimtąja kalbomis. Kita vertus, romani kaip savos kalbos išsaugojimo privalumas veiktų priešinga linkme; taip pat ir dažnas kraustymasis, kuris neleidžia čigonams įsigyventi į kitų visuomenių kultūrą.

Vis dėlto atrodė verta atlikti bandymą šiuo metodu, nes jis siūlo kiekybinį kalbų ir tarmių panašumų bei skirtumų matą, o iš čia nustato jų giminystės laipsnį*. Lyginant romani kalbą su aštuoniomis dardų, šiaurės vakarų, šiaurės ir centro grupėms atstovaujančiomis kalbomis (kašmyrų, multanų, sindų, kotgarų, vakarų hindi, pandžabų, marvarų ir gudžaratų), trys atsiduria viršuje, nes turi maždaug 50 procentų bendrų su romani kalba kognatų. Tokios kalbos yra hindi, multanų (landų kalbos tarmė) ir kotgarų (vakarų paharų tarmė). Nuo jų kiek atsilieka pandžabų, marvarų (pagrindinė radžastanų kalbos tarmė) ir gudžaratų kalbos, o sindų kalba eina po jų. Apačioje atsiduria kašmyrų kalba, turinti tik apie 33 procentus: šis ryškus skirtumas keistai nedera su gausiais ankstesniais spėjimais, kad romani kalba yra iš dardų grupės. Tačiau paprasta takoskyra tarp giminingų ir negiminingų žodžių yra pernelyg šiurkšti, kad sureikšmintų ekvivalentiškų žodžių, net jei jie kognatai, galimo fonetinio išsiskyrimo laipsnį. Jei – įvesdami papildomą teorijos lygmenį – pakeistume Swadesho binarinį žymėjimą penkianariu, su skaičiais nuo 4 iki 0, atimdami po tašką už kiekvieną besiskiriančią fonemą**, tuomet hindi pirmautų, kotgarų kalba atsidurtų antroje vieto-

* Rezultatai, tarp jų ir lyginamųjų žodžių romani ir atrinktose indų kalbose lentelė, yra pateikti Fraserio straipsnyje 'Looking into the seeds of time'.

** Šis patobulinimas yra paimtas iš Marcelio Cortiade'o veikalo, kuriame, įvertindamas romani tarmių giminystės laipsnius, jis naudojosi leksinės statistikos metodu: 'Romany phonetics and orthography', *GSL/NAC Newsletter*, 7 (1984), no. 4; 'Distance between the Romani dialects', *GLS/NAC Newsletter*, 8 (1985), no. 2; ir *Romani fonetika thaj lekhipa* (Titograd, 1986).

je, o multanų liktų pabaigoje, maždaug viename lygmenyje su pandžabų.

Nuėjus taip toli, neįmanoma atsispirti pagundai apskaičiuoti pagal Swadesho skalę praėjusio laiko minimumą nuo tada, kai romani kalba ėmė skirtis nuo kitų indoarijų kalbų. Pirmųjų trijų kalbų (vakarų hindi ir t.t.) data pagal Swadesho formulę – maždaug 390 metai prieš mūsų erą ar anksčiau, o kašmyrų kalbos – maždaug 1700 metų prieš mūsų erą. Šiomis datomis galima tikėti, nors 1700 metų prieš mūsų erą kašmyrų kalbai yra daug ankstesnė data, nei formulė teikia kitų kalbų atsiskyrimui nuo kašmyrų. Išskyrus šį faktą, data gerai atitinka mūsų lūkesčius: dardų grupė, kurios narė yra kašmyrų kalba, tikriausiai buvo atkirsta nuo indoarijų kamieno tuoj po arijų įsiveržimo į Šiaurės Vakarų Indiją. Minėdamas 390 metų prieš mūsų erą datą hindi ir kitoms kalboms, Turneris sakė, kad romani prokalbė tikriausiai pasitraukė iš centrinės grupės iki trečiojo amžiaus prieš mūsų erą vidurio. Iš tikrųjų Kaufmanas galutinį išsikėlimą iš Indijos datavo ketvirtuoju amžiumi prieš mūsų erą.

Tad turime keletą įdomių sutapimų. Bet Turneris ir kiti taip pat teigė, kad, pasitraukę iš centrinės srities, romani protėviai nemažai laiko praleido pusiasalio šiaurės vakaruose. Galima numanyti, kad toks susijungimas su naujomis kaimyninėmis kalbomis padidino bendrą žodyną. Pakartotiniai skoliniai sujaukia laiko skaičiavimus; tai galėjo būti vienas iš skirtingus rezultatus sąlygojusių veiksnių, susijusių su ankstyvesniu kašmyrų nei kitų naujųjų indoarijų kalbų atsiskyrimu nuo romani (kašmyrų kalbą labai veikė kuri nors viena iš jų). Svariausia tokio metodo reikšmė, matyt, yra ne dvi kalbas skiriančios laiko ribos paieška, o jų tikslaus gretinimo pagrindimas konkrečiais duomenimis ir normine schema bei išskirtiniu dėmesiu žodžiams, kurie yra iš prigimties gajesni už kitus, reiškiamai sąvokų sferai.

Šimtmečiais romani kalbą ir ja šnekančius žmones veikė daugybė istorinių, demografinių ir sociolingvistinių veiksnių, taip pat, nors ir nevienodai, indų kalbos bei tautos. Po šitokio laiko tarpo beviltišku reikėtų laikyti siekį tvirtai įrodyti, iš kokios praeityje buvusios tautos (ar tautų junginio) kilo Europos čigonai ar kuri tauta yra jiems nūdien artimiausia. Bet būtų per anksti paiešką nutraukti. Laimė, mes turime tokius kalbotyros veikalus kaip monumentalioji Griersono *Indijos kal-*

*bų apžvalga**, tikras neapdorotų duomenų lobynas nuosekliam – fonologiniam, leksikostatistiniam, morfologiniam – romani kalbos įvertinimui kartu su šiuolaikinėmis indoarijų kalbomis. Tokie moksliniai darbai gali plačiai ir sistemingai pateikti naujų sugretinimų, kurių reikia naujam požiūriui į romani padėtį tarp indoarijų kalbų bei dabartiniam galimos paieškos ratui susiaurinti.

* G. A. Grierson, *Linguistic Survey of India*, 20 vols (Delhi, 1903–28), kuriame kiekvienos pusiasalio kalbos pagrindinei tarmei atstovauja vienodas 241 žodžio ir posakio sąrašas su gramatikos apžvalga ir pasakojamosios literatūros tekstų rinkiniu.

2

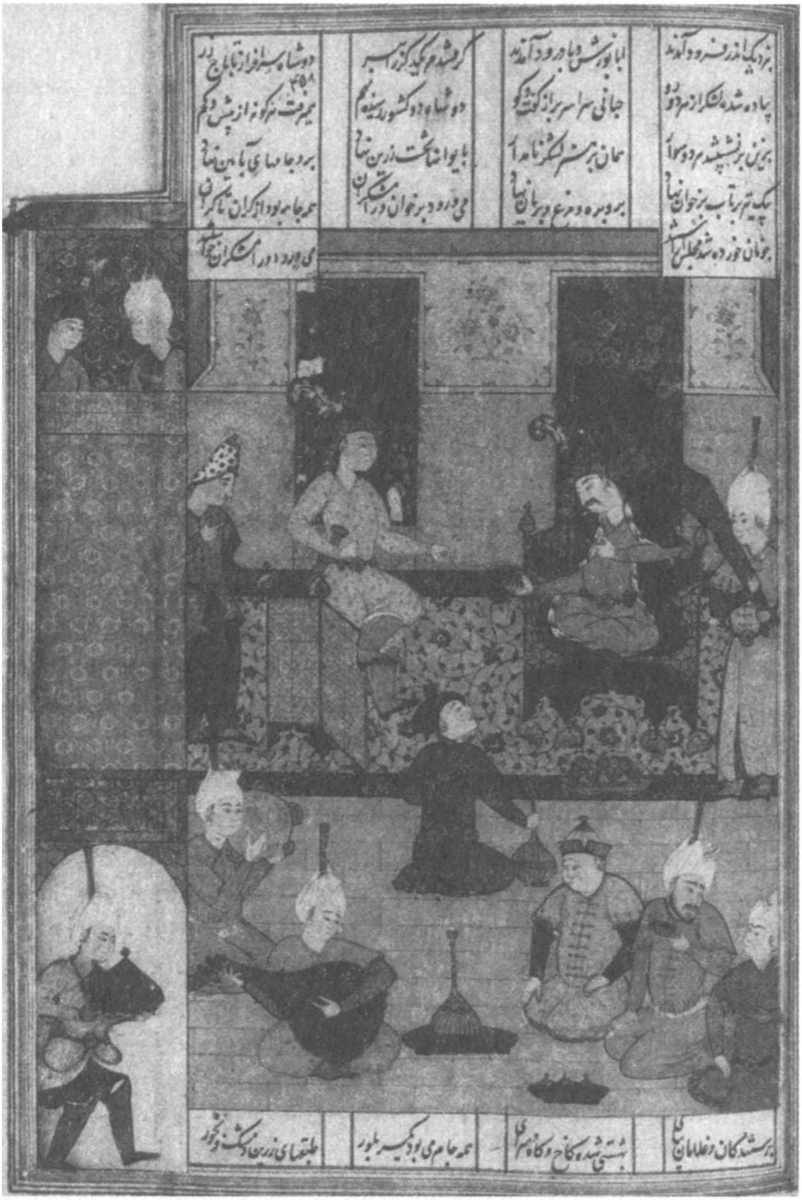
Ankstyvoji migracija

Persija

Pagaliau Persijoje mes randame kelis tekstus, kurie gali kiek padėti gilinantis į čigonų priešistorę, nors per daug jais nereikėtų pasitikėti: pati kalba dar kurį laiką liks pagrindiniu ramsčiu.

Arabų istorikas Hamza Isfahanietis (apie 950 metus) pasakoja, kad Persijos šachas Bahramas Guras (Omaro *Rubajatų* „didysis medžiotojas“, kurio valdymas baigėsi 438 metais), nusprendęs, kad jo valdiniai turi dirbti tik pusę darbo dienos, o likusį laiką valgyti ir gerti skambant muzikos garsams, vieną dieną sutiko žmonių būrį, kurie turėjo vyno, bet muzikos – ne. Išgirdę jo priekaištą, jog apleido muziką, jie puolė kniūbsti ant žemės sakydami, kad bandė rasti muzikantų, bet nepavyko. Tuomet šachas įtikino Indijos karalių atsiųsti jam muzikantų – net 12 000 – ir išskirstė po įvairias Persijos karalystės sritis, kur jie ėmė dauogintis. „Jų ainiai, – pažymėjo Hamza, – ten, nors ir negausiai, pasiliko; jie yra zotai (Zott).“

Po pusės amžiaus persų tautiniame epe Firdousio *Šachnamė* („karalių knyga“), 60 000 eilių pasakojime apie tautos istoriją, kuris buvo baigtas 1010 metais, randame kitokį legendos variantą. Jis taip pat užsimena apie Bahramo Guro prašymą Indijos karaliui Šangului atsiųsti muzikantų ir šokėjų: „Neturtingi tyloj mat pratę vyną gerti, kam turtuoliai negali pritart. Tad atrinki iš lurų ir siųsk pas mane dešimt tūkstančių vyrų ir moterų, išmokusių groti liutnia“. Bahramas Guras davė lurams kviečių, galvijų, asilų ir išsiuntinėjo juos į visas karalystės

4 iliustracija. *Fragmentas iš iliustruoto šešioliktojo amžiaus Persijos rankraščio: Indijos šangulą linksmina Bahramas Guras. Iliustracija spausdinama maloniai sutikus Mančesterio Džono Railandso universiteto bibliotekos direktoriui ir bibliotekininkui.*

provincijas ūkininkauti ir linksminti neturtinguosius. Po metų nerūpestingieji lurai pravalgė visus grūdus ir gyvulius, o karalius, išbaręs už išlaidumą,

paleido juos, įsakęs jiems sėsti ant asilų, susikrauti visą mantą ir pelnytis duoną dainomis ir šilkinėmis liutnių stygomis; kiekvienais metais jie turėjo keliauti po šalį ir dainomis linksminti didikus ir varguolius. Nūnai lurai, paklusę šacho įsakymui, klajoja po pasaulį, ieškodami darbo, draugaudami su šunimis ir vilkais, dieną ir naktį vogdami kelyje.*

Ieškodami čigonų pėdsakų, tyrinėtojai per dažnai vadovaujasi prielaida, kad bet kokia nuoroda į migrantų būrį, užsiimantį panašiu į čigonų amatu, jau yra priežastis juos sutapatinti. Šis atvejis gali būti vienas iš tokių; čigonų išsikėlimą sunku suderinti su Bahramo Guro valdymo metais. Bet vardai, kuriais apibūdinami šie menestreliai, yra svarbūs, o chronologiją galbūt logiškai paaiškintų Bahramo Guro legendos paplitimu pagrįsta išvada, kad Indijos menestrelių substratas, čia apibūdintas kaip zotai ar lurai, tikriausiai įsikūrė Persijoje gerokai anksčiau nei dešimtajame amžiuje – tradicija, matyt, jau kurį laiką gyvavo, todėl Hamza Isfahanietis, atskaičiavęs kiek metų atgal, galėjo ją nukelti į Bahramo Guro laikus.

Zotti (daugiskaita *zott*) ir *luli* ar *luri* ir dabartinėje persų kalboje reiškia 'čigonai'; Sirijoje, Palestinoje ir Egipte dažnai pasitaiko *luri* variantas *nuri* (daugiskaita *nawar*). *Zott* yra suarabintas Indijos genties *jat* pavadinimas. Jau visą šimtmetį ar ilgiau nenurimsta ginčai, ar tikruosius čigonus galima identifikuoti su Indijos džatais** (Pandžabe gausiai gyvenančia tautybe), o, kaip nurodyta anksčiau (37 psl.), džatų hipotezė vis teberanda šalininkų. Jei visas ankstyvąsias nuorodas į zotus laikytume nuorodomis į čigonus, tuomet greitai atkurtume ankstyvą

* Originalus tekstas persų kalba kartu su vertimu pateikiamas puikioje to meto esė J. S. Harriot, 'Observations on the Oriental origin of the Romnichal', *Transaction of the Royal Asiatic Society*, 2 (1830), pp. 518–58.

** Išsamiau išdėstyta M. J. de Goeje, *Mémoire sur les migrations des Tsiganes à travers l'Asie* (Leiden, 1903). Ankstesnė de Goeje disertacijos versija, jog čigonus galima tapatinti su džatais, su ilgu komentaru įtraukta į D. MacRitchie, *Accounts of the Gypsies of India* (London, 1886), pp. 1–126. Sir Richard Burton, *The Jew, the Gypsy and El Islam* (London, 1898) skyriuje apie čigonus taip pat teikia pirmenybę tokiam tapatinimui.

vosios čigonų migracijos istorinį paveikslą. Iš metraštininkų ir geografų pasakojimų žinome, jog būta nemažai atsitikimų, kai žmonės iš Indo upės slėnio būdavo perkeliami į Persijos vakarus ir toliau. Arabų užkariavimų septintajame amžiuje metu Persijos kariuomenėje tarnavo gausūs sindų daliniai, o laimei nusisukus nuo valdovų valdovo, jie perbėgo į arabų pusę, priėmė islamą ir įsikūrė Basroje. Kitos zotų kolonijos įsitaisė kažkur kitur. Vėliau, arabų antplūdžiui perėjus Aziją ir pasiekus rytinį pakraštį prie Sindo aštuntojo šimtmečio pradžioje, daug džatų ir kitų Sindo gyventojų buvo perkelta prie Tigrio upės; pasitaikius kelioms palankioms progoms, jų gausūs būriai vėliau buvo deportuoti šiaurės Sirijai kolonizuoti. Tuomet pirmąkart krikščionių teritorijose atsidūrusius čigonus minėtų ir arabų metraštininkas Tabaris, kuris pasakoja, kaip Bizantijai užpuolus Siriją, dideli zotų būriai 855 metais pateko į nelaisvę ir buvo išvežti svetur kartu su moterimis, vaikais ir buivolais.

Bėda, kad zotais, labai nesismulkinant, galiausiai buvo imta vadinti visus, kilusius nuo Indo upės slėnio. Šaltiniai liudija, kas nutiko atskiriems indų kilmės gyventojų sluoksniams, ypač džatams. Smarkiai abejotina, ar jie mums ką nors sako apie tikruosius čigonų protėvius. Tai, kad arabai pavadino čigonus zotais, turbūt reiškia tik tai, kad jiems, kaip atvykėliams iš Indijos, arabai priskyrė vardą tų Indijos atstovų, su kuriais jiems teko dažniausiai bendrauti, panašiai kaip frankų ar prancūzų vaidmuo Europos istorijoje davė pradžią žodžiui „firandžas“, nuo lotyniškojo *Francia,* kuris dabartinėje arabų kalboje reiškia ‘Europa’. (Panašiai dabartiniame Afganistane „džatai“ yra niekinama sąvoka, plačiai taikoma įvairios kilmės ir žemos visuomeninės padėties bendruomenėms, nors iš pradžių ji apibūdindavo keliaujančias Indijos ir Pakistano tautas.)*

Lingvistiniai Indijos duomenys mažai kuo pagrindžia džatų teoriją. Kitas gan svarus argumentas prieš yra tas, kad migracijų istorija Persijos pietuose neatitinka sklaidos kurso, kurį galima nuspėti pagal romani kalbos raidą Persijos teritorijoje. Tačiau reikia pasakyti, kad lingvistinėms išvadoms kelią užkerta faktas, kad lygiai tiek pat, kiek kelių šimtmečių duomenų spragos mums kliudo daugiau sužinoti apie naująsias indoiranėnų kalbas lemiamoje vystymosi stadijoje, yra sunku įver-

* Plg. A. Rao, ‘Note préliminaire sur les Jat d’Afghanistan’, *Studia Iranica*, 8 (1979), no. 1, pp. 141–9.

tinti intensyvaus kalbos persitvarkymo, turbūt vykusio dar čigonams esant Persijoje, eigą. 642 m. arabų nukariauti persai pakeitė ne tik religiją, bet ir kalbą: valstybinės persų kalbos viešpatavimas baigėsi, o tai lėmė katastrofišką jos rašytinės kalbos sunykimą. Po nukariavimų prasidėjo ilgai užsitęsęs laikotarpis, kuomet persai perėmė daugybę arabiškų skolinių, o skolinimosi mastą ir pobūdį galima palyginti su lotynizmų (prancūzų ir lotynų žodžių) skaičiumi dabartinėje anglų kalboje. Tik antroje dešimtojo amžiaus pusėje persų kalba jau arabų rašmenimis dar kartą ėmė dominuoti kaip literatūrinė kalba, tačiau tuomet ji buvo smarkiai pasikeitusi. Ankstyviausi naujojo stiliaus tekstai yra žymimi devintuoju amžiumi ir yra oficialiai laikomi šiuolaikinės persų kalbos pradžia. Nuoseklaus perėjimo iš vidurinės į šiuolaikinę persų kalbą nebuvimas yra stulbinantis, bet rašytiniai paminklai nutyli, kaip giliai ir greitai arabų įtaka sugebėjo paveikti įvairius regionus ar žemesniąsias visuomenės klases.

Persijoje čigonai buvo įsibrovėliai: kad galėtų bendrauti su vietos gyventojais, jie turėjo išmokti aplinkinių kalbą. Jų kalbiniai ryšiai tikriausiai buvo dažnesni su dinamiškai kintančiomis valstiečių šnektomis, o ne su išsilavinusių ponų literatūrinėmis normomis, kurios įamžintos žodynuose. Jų dvikalbystės įtakos nereikėtų pervertinti: tam tikros prekės ar paslaugos tiekėjų ir jų klientų santykiai yra paviršutiniškesni nei tikrose dvikalbėse bendruomenėse. Vis dėlto romani kalba, atsidūrusi už Indijos, išplėtojo kai kuriuos savo svarbiausius ir būdingiausius požymius.

Apskritai visą romani tarmių šeimą galima padalyti į tris pagrindines atšakas: Europos, Armėnijos ir Azijos (visos kitos, be Armėnijos). Turneris, remdamasis fonetiniais sanskrito kalbos žodžio *ḍōmba* kitimais tarmėse, tiksliai pavadino jas romų, lomų ir domų grupėmis. Todėl neeuropietiškas romani kalbos atmainas galima vadinti lomavrenų (Armėnijos) ir domarių (Azijos) tarmėmis. Sampsonas įrodė, kad Europos romani ir lomavrenų tarmės sanskrito skardžiuosius priebalsius (t.y. išgaunamus virpinant balso stygas) *bh, dh, gh* ir *dźh* pakeitė į dusliuosius (t.y. tariamus nedalyvaujant balso stygoms) *ph, th, kh* ir *ćh* (h žymi aspiruojamus, iškvepiamo oro lydimus garsus: žr. 24 psl.), tuo tarpu visiškai priešingas principas – *bh, dh, gh* ir *dźh* virtimas neaspiruotais *b, d, g* ir *dź* – yra Azijos romani tarmės skiria-

masis požymis. Gali būti, kad pirmuosius kitimus (kurie lomavrenų tarmėje yra ne tokie nuoseklūs, kaip manė Sampsonas) veikė armėnų kalba, kurios dauguma tarmių turi dusliuosius, o ne skardžiuosius priebalsius.

Sampsonas tikėjo, kad ši priebalsių raida buvo tolesnė kalbų išsiskyrimo, įvykusio Persijos teritorijoje, išdava; atsirado dvi atšakos, kurias jis pavadino *ben* (domarių) ir *phen* (Europos romani ir lomavrenų) grupėmis remdamasis atitinkamomis žodžio 'sesuo' formomis grupėse. Taigi turime:

Sanskritas	*Domarių*	*Lomavrenų*	*Eur. romani*	*Anglų*
bhaginī	ben	phen	phen	sister (sesuo)
bhrātr̥	bar	phal	phral*	brother (brolis)

Kol kas Sampsono terminus patogu vartoti, nors jo vieningos *phen* grupės samprata yra ginčytina. Šnekamoji *ben* čigonų (domarių) kalba apima navarų (Palestina ir Sirija), kurbatų (šiaurės Sirija) ir karačių (Mažoji Azija, Užkaukazė ir Persija) tarmes**. Domarių tarmės nyko sparčiau nei dauguma europinių tarmių ir jų tyrimo laikais buvo smarkiai pasidavusios arabų įtakai, o jų literatūrinis palikimas dažnai yra padrikas***. Mes jau minėjome, kad, nepaisant Sampsono įrodinėjimo, jog abi atšakos kilusios iš to paties šaltinio, kai kurie domarių ir

* Žodį *phral* Anglijos romani kalboje atitinka *pal* (bičiulis, sėbras), vienas iš nedaugelio romani žodžių, patekusių į anglų kalbos leksikoną (kur jis pirmąkart buvo užfiksuotas 1681–82 metais). Tai paaiškina, kaip gali būti sunku atpažinti etimologiškai giminingus žodžius. Ar kas nors, neturėdamas papildomos informacijos ir vadovaudamasis vien fonetiniu panašumu, drįstų teigti, kad lotynų *frater*, romani *pal*, anglų *brother* ir slavų *brat* yra giminingi žodžiai? O juk jie visi yra kilę iš indoeuropiečių prokalbės žodžio *bhrater.*

** Apie įvairias čigonų kalbas ir etnonimus žr. D. Kenrick, 'Romanies in the Middle East', *Roma*, 1 (1976), no. 4, pp. 5–8, 2 (1977), no. 1, pp. 30–6, no. 2, pp. 23–39.

*** Išsamiausias šios srities tiriamasis darbas yra R. A. Stewart Macalister, *The Language of the Nawar or Zutt, the Nomad Smiths of Palestine*, *JGLS* Monograph no. 3 (London, 1914); anksčiau išspausdinta *JGLS* (2), 3 (1909–10), pp. 120–6, 298–317; 5 (1911–12), pp. 289–305.

Europos romani tarmių skirtumai verčia abejoti, ar tikrai pirmapradė bendruomenė buvo vienalytė.

Prokalbei suirus į naujas kalbas, skirtingų atplaišų keliai gali greičiau ar lėčiau suartėti ar išsiskirti. Tiksliai nežinome, kaip greitai keitėsi *ben* ir *phen* grupės, kada jos nutolo viena nuo kitos ar kiek ilgai jos išbuvo Persijoje. Pakankamai didelis jų tarpusavio skirtumas liudija gana ankstyvą išsiskyrimą. Kai kurių svarbesnių persų kalbos skolinių nebuvimas *ben* čigonų tarmėse turbūt rodo, kad jie pirmieji paliko Persiją. Kaip ir kada jie pasiekė Siriją, nežinome: mažai ką konkretaus apie juos girdime iki pat devynioliktojo amžiaus, išskyrus atsitiktinius dviprasmiškus pastebėjimus, tokius kaip keturioliktojo amžiaus arabų vadove *Mesalek Alabsar* („Akių kelionės"), kurį parašė Al-Umari, mameliukų kanceliarijos tarnautojas, užsimindamas apie kelias „lorų" gentis Egipte ir (ypač) Sirijoje bei apibūdindamas jų akrobatinius gebėjimus.

Gausūs persų kalbos skoliniai Europos čigonų tarmėse liudija jų ilgėlesnę viešnagę šalyje*. Tarp jų tokie žodžiai (Velso romani kalboje) kaip *ćakano* 'žvaigždė', *darīav* 'jūra', *kiś* 'šilkas', *kiśti* 'diržas', *koro* 'aklas', *pośúm* 'vilna' ir *veś* 'miškas', iš kurių domarių šnekoje Macalisteris aptiko tik žodžius 'aklas' ir 'vilna'. Čia ir kitur tikėtinų ar galimų skolinių sąrašą galima gerokai pratęsti, bet su rizika, kad atsiras daugiau vietos spėlionėms. Pavyzdžiui, romani žodis *baxt* 'laimė, sėkmė' yra paprastai laikomas persų kalbos žodžio *bakht* 'laimė', 'sėkmė', atpažįstamo žodyje *bakhsheesh* (bakchšyš), skoliniu, nors gali būti ir savas žodis. Kadangi iranėnų ir indoarijų kalbos glaudžiai susijusios ir turi nemažai giminingų bruožų, tai ne visuomet lengva apsispręsti dėl konkuruojančių etimologijų. Net pačioje iranėnų kalbų šeimoje kartais kyla abejonių, ar skolinys yra atkeliavęs iš persų, kurdų ar osetinų, ar iš armėnų, kuri, nors dabar nelaikoma šeimos nare, turi gausybę iranėnų skolinių.

Kalbėdami apie išvykimo iš Persijos laiką, keli mokslininkai šio amžiaus 8-ojo dešimtmečio pradžioje teigė, kad Europos čigonų protėviai tikriausiai perėjo Persiją dar prieš arabų užkariavimus, nes arabų kal-

* Plg. I. Hancock, 'On the migration and affiliation of the Ḍōmba: Iranian words in Rom, Lom and Dom Gypsy, *International Romani Union Occasional Papers*, series F, no. 8 (1993).

bos skolinių romani nėra. Tai reikštų, kad jie paliko šalį dar prieš septintojo šimtmečio vidurį – daug anksčiau, nei paprastai teigė kiti tyrinėtojai. Deja, toks teiginys susiduria su dviem sunkumais. Pirma: prielaida, kad vos arabams nugalėjus persus jų kalba ėmė taip skverbtis visais lygiais, kad iškart paveikė romani kalbą, yra lingvistinio proceso supaprastinimas. Šiaip ar taip, Europos romani kalboje *yra* keli arabų kalbos skoliniai: *berk* 'krūtis' (nors romani kalba taip pat išlaikė indišką jį *ćući*); *xumér, xumél* 'tešla, duonos trupiniai'; *kiśi* 'maišelis, piniginė'. Galbūt prie sąrašo galima pridurti *lav* 'žodis' (kaip George'o Borrow *Lavengro*), nes jis kilo ar jį sąlygojo arabų kalbos žodis *lafz*, kurį perėmė tiek Persija, tiek (vėliau) Indija. Nors ir kokie reti ar ginčytini yra šie duomenys, bet jų, ko gera, užtenka spėti, kad Europos čigonų protėviai išvyko iš Persijos tik po arabų užkariavimų, kuomet paprastų žmonių kalbą papildė nemažai semitiškų žodžių.

Armėnija

Armėnija, į kurią iš Persijos pasitraukė *phen* čigonai, septintajame amžiuje taip pat pateko arabų valdžion, nors į armėnų kalbą neprasiskverbė tiek arabų skolinių kiek į persų. Ko gero, Armėnijoje čigonai užsibuvo ilgai, nes Europos romani tarmės turi nemažai armėnų skolinių, tarp jų *bōv* 'krosnis', *dudúm* 'melionas, moliūgas', *dźolano* 'mulas', *kotōr* 'gabalas', *koćo* 'saga', mortsī 'kailis' (= oda), ir, matyt, *grai* 'arklys' (iš armėnų žodžio *grast* 'nešulinis gyvulys'?). Iš osetinų kalbos, kuria kalbama į šiaurę nuo Armėnijos, matyt, atkeliavo žodis *vordōn* 'furgonas', kuris gerokai vėliau tapo čigonų žodžiu, reiškiančiu arkliais traukiamą vilkstinę, visuomenės nuomonės taip dažnai siejamą su čigonais. Nė vieno iš šių žodžių nėra Azijos *ben* čigonų tarmėse. Nerasta jų ir Lomavreno atgyvenose, t.y. Bośa čigonų, kurie šimtmečiais vėliau klajojo po Armėniją, Turkiją, Persiją ir Pietų Kaukazą, tarmėje. Kada romani kalbą, kuria kalbėjo Bośa čigonai (save vadinę *lom*), imta tirti devynioliktajame amžiuje, ji buvo jau sunykusi ir iškraipyta. Nors joje ryški armėnų kalbos įtaka, bet pats faktas, kad ji neturi bendrų iš armėnų kalbos kilusių žodžių su Europos romani čigonais, leidžia spėti, kad *phen* čigonų išsiskyrimas įvyko dar jiems nepakliuvus į visišką armėnų kalbos įtaką, ar kad lomavrenams ir Europos romani

čigonams bendri naujadarai atsirado nepriklausomai vieni nuo kitų*.

Galime tik spėlioti, kodėl buvo išsikelta iš Armėnijos, bet griaunamojo poveikio darbo čia netrūko. Atvykimas į Bizantijos imperiją turbūt buvo laipsniškas procesas, kurį iš pradžių stimuliavo ilgalaikių Bizantijos ir Arabijos tarpusavio kovų sudrumsta padėtis šalyje: daug Armėnijos Bizantijos kariauna nusiaubė ir galiausiai pamažu aneksavo per pirmuosius vienuoliktojo amžiaus dešimtmečius. Bizantijos pergalės buvo trumpalaikės; netrukus Armėniją užpuolė turkai-seldžiukai, Vidurinės Azijos gentis, ir Armėnijos valdžioje liko tik Kilikijos sritis prie Viduržemio jūros.

Socialinė sanglauda

Atsekus romani kalbos pėdsakais iki Ararato kalno papėdės, it Cowperio

> lingvistams neramiems, kurie vis gena
> Jų nuvarytą žodį per erdvės ir laiko okeaną,
> Ir nuo namų pradėję, jį tamsoj medžioja
> Nuo Galijos per Graikiją lig laivo Nojaus –

mums būtų ne prošal apžvelgti galimus supaprastinimo būdus, kuriuos gali paskatinti lingvistinis požiūris į čigonų priešistorę. Kyla pavojus, kad kalbėdami apie vėlesnį kalbų „skilimą" ir išsiskyrimą į skirtingus „būrius", rizikuojame sukurti nesąmoningą čigonų migracijos, kaip iš Indijos atplūdusios žmonių ordos, tam tikruose maršruto taškuose tvarkingai pasidalijančios į dvi grupes, įvaizdį. Paskui viena iš grupių nutolsta savu, bet paprastai į vakarus vedančiu keliu. Tokią minčių eigą skatina kartais pateikiami žemėlapiai, kuriuose rodyklės žymi tikėtinas ankstyvosios čigonų migracijos kryptis. Vargu ar taip buvo iš tikrųjų.

* Esama ir kitų lingvistinės raidos požymių, kurie sunkiai dera su Sampsono vieningo *phen* grupavimo, suirusio tik atvykus į Armėniją, samprata: plg. J.Bloch, *The Dialect of the Gypsies of Wales* apžvalgą, *JGLS* (3), 5 (1926), pp. 134–41, ypač pp. 136–8; R. L.Turner, 'The position of Romani in Indo-Aryan', *JGLS (3)*, 5 (1926), pp. 145–89, ypač pp. 177–8, ir 'Transference of aspiration in European Gypsy', *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 22 (1959), pp. 491–8, ypač p. 491; Hancock, 'On the migration and affiliation of the Ḍōmba', p. 19.

Nieko tikro nežinodami apie ankstyvųjų čigonų visuomenę ir kultūrą, mes galime tik spėlioti. Atrodo, nebūtų pernelyg nerealu tokius spėliojimus grįsti dviem prielaidomis: pirma, šie čigonai turėtų atspindėti Indijos socialinio gyvenimo modelį; antra, tie iš jų, kurie netapo sėsliais gyventojais, turėtų ypatingus, daugeliui klajojančių grupių būdingus požymius. Vienas iš Indijos socialinio gyvenimo bruožų – tuomet ir dabar – buvo vyraujančios etninės subkastos ar *jatai* (*jati* = 'kilmė'), kurios tapo svarbesnės kasdieniame indų visuomenės gyvenime nei pagrindinės kastos (*varnas*). Subkastų santykiai buvo grindžiami darbo specializacija. *Jatams* būdinga monoprofesija veda į ekonominę tarpusavio priklausomybę; jie taip pat gali tapti nuolatinio teritorinio kilnojimosi ar sklaidos priežastimi, ieškant pakankamos savo darbo paklausos, o čia jau nesunku rasti čigonų panašumų su klajoklių grupėmis, itin gausiomis Indijos pusiasalyje*. Kita *jatų* ypatybė yra endogamija, arba įprastinės vedybos tarp grupės narių, o tam reikia palaikyti ryšius *jatų* viduje, bet išsaugoti ribą tarp jų ir kitų bendruomenių. Indijos modelis taip pat nurodytų gana griežtą grynumo ir suteptumo ideologiją (kuri galėtų būti svarbus tokių ribų nustatymo veiksnys).

Atsižvelgus į tai ir į tolesnę čigonų raidą, atrodo tikėtina, kad dauguma pirminių grupių užpildė ekonominę nišą tiekdamos specializuotas prekes ar paslaugas, dirbdamos palyginti nedidelėmis jėgomis ir nuolat judėdamos, nes jos negalėjo sau leisti užtvindyti rinkos ir reikalavo plataus klientų rato. Ar jų klientai buvo miestiečiai, kaimiečiai, sėslūs žemdirbiai, piemenys klajokliai, ar visi išvardytieji, – neįmanoma atsakyti. Klajokliškas čigonų gyvenimo būdas kitiems neatrodė išskirtinis: Irane ir kaimyniniuose kraštuose klajojimas buvo plačiai paplitęs, ir net dvidešimtojo amžiaus viduryje maždaug dešimtadalis visų Irano gyventojų, nepaisant sporadiškų pastangų įkurdinti šias gentis, gyveno nomadiškai. Vis dėlto vienas esminis skirtumas tarp čigonų ir paprastų klajoklių yra tas, kad pirmiesiems klajoti reiškia kilnotis iš vienos vietos į kitą, siekiant parduoti savo gaminius ar verstis savo amatu bei gebėjimais, o kitiems – sezoninį persikėlimą dėl ganiavos ar žemės ūkio darbų. Klajojantys ir piemenaujantys nomadai gali gyventi kartu simbio-

* Plg. P. K. Misra and K. C. Malhotra (eds), *Nomads in India* (Calcutta, 1982); ir J. C. Berland, 'Pāry[ā]tān: „native" models of peripatetic strategies in Pakistan', *Nomadic Peoples* (1986), nos. 21/22, pp. 189–205.

zėje: netgi dabar daugelis piemenaujančių grupių Turkijoje, Irane ir Beludžistane turi bent vieną prie jų pritapusią klajoklių grupę, gal kaip prekiautojus smulkiais dirbiniais; kartais klajoklių pirkėjais taip pat būna sėslūs kaimiečiai.

Atsižvelgus į jų gyvenimo būdo suvaržymus, jei taip galima vadinti nomadiškumą, išsklaidymą, mažėjantį gentainių skaičių ir galiausiai bendruomenės ryšių silpnėjimą grupės viduje, kyla klausimas, kaip tiek daug senųjų čigonų išlaikė savo bendrą socialinę ir kultūrinę tapatybę per tokį ilgą laipsniško judėjimo į vakarus laikotarpį? Pateikdami šį klausimą, negalime nesistebėti jų nepaprastu atkaklumu. Čigonų diasporą kartais lygindavo su žydų, tačiau tai buvo žmonių diaspora be kunigų luomo, be įprastų kalbos normų, be tikėjimo raštų bei moralės kodekso tekstų, be paskirtų etninių tradicijų sergėtojų. Netekus indiškų šaknų ir laikantis judrios egzistencijos, kintanti tapatybė tapo neišvengiama būtinybe. Jų etniškumą veikė ir formavo daugybė išorinių ir vidinių veiksnių. Jie asimiliavo be galo daug nieko bendra su Indija neturinčių elementų ir galop nustojo būti indais bet kuria prasme, tačiau jų tapatybė, jų kultūra – nepaisant visų permainų – juos aiškiai išskyrė iš aplinkinių *gadźé*, nuo kurių jie buvo ekonomiškai priklausomi. Jie neturėjo jokios pažadėtosios žemės kaip galutinio svajonių tikslo, patys pamažu pamiršo savo indiškuosius protėvius ir iš tiesų mažai domėjosi savo pirmykšte istorija, palikdami tai *gadźé*, kurie šimtmečiais vėliau iš naujo atrado ir kaip apsėsti ėmė tirti jų praeitį ir kilmę.

3

Bizantijos imperijos ir Balkanų link

Bizantija ir Graikija

Seldžiukų aistra kariauti buvo neįveikiama, o jų galia augo fenomenaliai greitai. Jų įsiveržimas į Armėniją vienuoliktojo amžiaus viduryje išstūmė armėnus iš gimtųjų vietų, ir kyla pagunda manyti, kad tai daug čigonų išvarė į vakarinę Bizantijos teritoriją, – Konstantinopolį ir Trakiją, – iš kur jie paskui pasklido po Balkanų pusiasalį ir visą Europą*. Bizantijos imperijai grėsė spartus žlugimas, nes didingi laikai, kuomet Konstantinopolis valdė turtingiausią krikščionių valstybę, jau buvo praeityje. 1071 m. seldžiukų pajėgos prie Mandžikerto, netoli Vano ežero Armėnijoje, sutriuškino Bizantijos armiją ir atėmė didžiąją Anatolijos dalį.

Graikiškoji Bizantijos kultūra dar ilgai gyvavo prarastose žemėse; net musulmoniškoje Anatolijoje graikai dar nebuvo visiškai išnykę. Jų kalbos įtakon čigonai pakliuvo gerokai anksčiau, nei pasiekė Dardanelų sąsiaurį, o graikų poveikis romani kalbai buvo stiprus – kur kas stipresnis nei persų kalbos. (Taip pat verta pažymėti, jog istoriškai reikšminga tai, kad nėra turkų kalbos elementų Europos romani kalboje,

* Šią bizantiškosios čigonų istorijos atkarpos analizę itin palengvino G. C. Souliso darbas, 'The Gypsies in the Byzantine Empire and the Balkans in the late Middle Ages', *Dumbarton Oaks Papers*, no. 15 (1961), pp. 142–65.

išskyrus gerokai vėliau į čigonų, kurių veiklos sritis apsiribojo Balkanais, kalbą patekusius negausius skolinius.)

Labiausiai tikėtina, kad pirmąkart čigonus Konstantinopolyje mini gruzinų hagiografinis tekstas *Šv. Jurgio Atoniečio gyvenimas*, parašytas Iberono vienuolyne ant Atoso kalno* maždaug 1068 m. Skaitydami jį sužinome, kad 1050 m. imperatoriui Konstantinui Monomachui ramybės nedavė laukiniai žvėrys, užpuldinėdavę Konstantinopolio Filopationo imperatoriškojo parko gyvūnus, skirtus medžioklei. Pagalbos jis kreipėsi į „samariečius, Simono mago palikuonis, adsincanais vadinamus, pagarsėjusius savo pranašavimais ir burtais", ir šie adsincanai išdėliojo užkerėtus mėsos gabalus, nuo kurių nuožmūs žvėrys iškart pastipo. Tekste minimi adsincanai yra gruziniškas graikų žodžio *Atsínganoi* ar *Atzínganoi,* kuriuo bizantiečiai paprastai vadindavo čigonus, atitikmuo. Vokiečių žodis *Zigeuner*, prancūzų *Tsiganes*, italų *Zingari*, vengrų *Cigányok* ir panašios formos kitose kalbose yra kilusios iš šio bizantiško vardo. Dėl *atsínganų* kilmės vyko daug ginčų ir vis dar kyla abejonių. Daugiausia pripažinimo sulaukė nuomonė, kad tai yra iškraipyta *athínganoi* eretikų sektos vardo forma, kurią imta taikyti čigonams, nes abi grupės garsėjo būrimais ir kerėjimais. Tikruosius eretikus atinganus smarkiai išretino, o gal net išnaikino devintajame amžiuje vykę persekiojimai.

Antrąkart atinganus, kur jiems aiškiai suteikta žodžio 'čigonai' prasmė, dvyliktajame amžiuje mini kanonų teisės žinovas Theodore'as Balsamonas (miręs 1204 m.), komentuodamas Trulo susirinkimo (692 m.) LXI kanoną, kuriame grasinama šešerių metų ekskomunika visiems bažnyčios nariams, išnaudojantiems visuomenę meškų ar kitų gyvūnų pasirodymais pramogoms ar ateičiai nuspėti:

Vedžiojantys meškas asmenys vadinami meškų vedžiotojais. Jie įpina dažytas gijas į gyvūno galvos ir viso kūno gaurus. Paskum nupjovę šias gijas jie kartu su gyvūno gaurais jas siūlo kaip amuletus ir vaistus nuo ligų ar piktos akies. Kiti, vadinami atinganais, nešiojasi apsivynioję gyvates ir vieniems sako, kad

* D. M. Lang (ed.), *Lives and Legends of the Georgian Saints. Selected and translated from the original texts* (London, 1956), p. 154; lotyniškas variantas P. Peeters, 'Histoires monastiques géorgiennes', Analecta Bollandiana, 36–7 (1917–19), pp. 102–4.

jie gimę po nelaiminga žvaigžde, o kitiems – kad po laiminga, ir pranašauja apie jų laukiančią sėkmę ar nelaimę*.

Dar kartą atinganus Balsamonas mini Trulo susirinkimo LXV kanono komentare. Aiškindamas pilvakalbių prigimtį, jis rašo: „Pilvakalbiai ir burtininkai yra visi, kuriuos įkvepia šėtonas ir kurie apsimeta pranašaują apie nežinomybę, kaip *kritriai*, atinganai, netikri pranašai, „atsiskyrėliai“ ir kiti“. Šį pranešimą po šimto metų ar vėliau dvasininkijai skirtame cirkuliare pakartojo Atanazas I, Konstantinopolio patriarchas, liepdamas jiems perspėti savo „aveles“, kad nesusidėtų su ateities spėjikais, meškų vedžiotojais ir gyvačių kerėtojais, o „ypač neleistų čigonams (*Adingánous)* lankytis jų namuose, nes jie moko velniškų monų“. Keliais dešimtmečiais vėliau mokytasis Josephas Bryennius (gyvenęs maždaug 1340–1431 m.) traktate apie Bizantijos imperiją ištikusias nelaimes sielojosi, kad žmonės kasdien susideda „su raganiais, pranašautojais, *Athingánous* ir kerėtojais“.

Įdomus terminologinis variantas pasitaikė penkioliktojo amžiaus Bizantijos kanone, kuris numato penkerių metų ekskomuniką tiems, „kurie kreipiasi į egiptietes [*Aiguptíssas*] ateičiai nuspėti ar kurie atsiveda pranašautoją į namus, kad ši panaudotų savo burtus, kuomet jie serga ar kenčia dėl kitų priežasčių“. Tai, kad vardas *Aiguptíssas* apibūdina ateitį buriančias čigones, o ne egiptietes, įrodo slaviška kanono versija, kurioje šis žodis yra išverstas kaip *ciganki***. Negalima būti įsitikinusiems, kad kiti Bizantijos autoriai, rašydami apie egiptiečius, visuomet turėjo omenyje čigonus, nors yra pagunda taip aiškinti ilgą Nicephoruso Gregoraso aprašymą*** apie Egipto akrobatų ir žonglierių trupę, pirmaisiais keturioliktojo amžiaus dešimtmečiais pasirodžiusią Konstantinopolyje, paskui keliavusią per Trakiją ir Makedoniją ir net pasiekusią Ispaniją. Vis dėlto aišku, kad legenda apie egiptietišką kilmę (be jokios abejonės, paremta paslaptingomis Egipto sąsajomis su okultizmu ir ateities būrimu) jau buvo paplitusi Bizantijoje penkioliktajame amžiuje, jei ne anksčiau. Dabartinės graikų kalbos terminas čigonams – *Gúphtoi* – tikriausiai yra likęs nuo tų laikų.

* Pastraipa yra cituojama iš Soulis, 'The Gypsies in the Byzantine Empire', pp. 146–7.
** Ten pat, pp. 147–8.
*** Visa citata, ten pat, pp. 148–9.

Toliau čigonai, egiptiečių ar kitokiais vardais, minimi tautinėse turbūt keturioliktojo amžiaus giesmėse, o tai liudija, kad bizantiečiai juos taip tapatino su meškų vedžiotojais ir rėtininkais, kad šiuos vardus imta laikyti niekinamu įžeidimu.

Taip prieš akis ima ryškėti fragmentiškas ir impresionistinis čigonų gyvenimo ir padėties Bizantijos visuomenėje paveikslas. Kuomet jie pirmąkart pasirodė Bizantijoje, lengvatikybė ir prietarai buvo apėmę visus sluoksnius, net pačius imperatorius. Nenuostabu, kad čigonai greitai tuo pasinaudojo, burdami ir pranašaudami ateitį. Jie taip pat pasižymėjo kaip linksmintojai – meškų vedžiotojai, gyvačių kerėtojai ir šiaip gyvūnų dresuotojai, akrobatai ir žonglieriai. Iš smerkiančių užuominų tautosakoje galime daryti išvadą, kad jie neturėjo geros reputacijos. Žinoma, tai yra viena paveikslo pusė: niekada nesužinosime, ką čigonai manė apie Bizantijos visuomenę ir kaip ši visuomenė elgėsi su jais.

Tuometinė Bizantija jau merdėjo. Penkioliktojo amžiaus pradžioje imperijai priklausė tik Konstantinopolis, Salonikai ir Morėja ar Peloponesas – pietinė žemyninės Graikijos dalis. Sostinę buvo apsupę Osmanų turkai, kurie, jau nukariavę Mažąją Aziją ir, pirmąkart įsikūrę Europoje 1354 m. prie Galipolio, nugalėjo Bulgariją, užėmė didesnę Graikijos dalį, o Serbiją ir Valakiją pavertė vasalinėmis valstybėmis. Čigonai buvo įsikūrę šiuose kraštuose gerokai anksčiau nei užkariautojai turkai. Atrodo, kad iš Trakijos jie įvairiomis grupėmis pasklido per Makedoniją iki žemyninės Graikijos bei salų ir į šiaurę ten, kur vėliau susikūrė Jugoslavija ir Rumunija. Galbūt kai kurios migracijos bangos buvo susijusios su nepaliaujamu Osmanų turkų puolimu.

Keturioliktajame amžiuje čigonai buvo tvirtai įsikūrę Peloponeso pusiasalyje ir keliose graikų salose. 1416 m. Bizantijos satyriko Mazario sukurtame pamflete *Mazario viešnagė pas Hadą* aptinkame neva tikrai siųstą laišką su 1415 m. rugsėjo 21 d. data, adresuotą iš Peloponeso pusiasalio kažkokiam požemių pasaulio Holoboluі, jame aprašoma pusiasalyje susiklosčiusi padėtis: „Peloponese... kaip papuola gyvena daugybė tautų, kurių ribas nėra lengva ar visai nebūtina apibrėžti, bet kurių kalbą galima lengvai atskirti iš klausos; iš jų garsiausios septynios tautos yra lakedomoniečiai, italai, peloponesai, slavai, ilyrai, egiptiečiai [*Aigúptioi*] ir žydai (tarp jų nemažai mišrū-

2 žemėlapis. Rytų Europa maždaug 1360 m.

nų)“.* Jei sutiktume, kad tie „egiptiečiai“ iš tikrųjų buvo čigonai, – o atsižvelgus į kitas tuometes užuominas apie jų buvimą Peloponese, tai nėra per drąsi prielaida, – jų skaičius turėjo būti nemažas, jei buvo laikomi viena iš pagrindinių tuo metu pusiasalyje gyvenusių tautų.

Įsikurti jie daugiausia pasirinkdavo Venecijos valdas tiek Peloponeso pusiasalyje, tiek gretimose salose, be jokios abejonės, todėl, kad šios Venecijai, pačiai sėkmingiausiai rytinės imperijos grobikei, priklausančios kolonijos jautėsi palyginti stabilios ir saugios, o tuo tarpu kai kitos sritys smarkiai kentėjo nuo nuolatinių turkų antpuolių. Pranciškonų vienuolis Symonas Simeonis, 1323 m. lankęsis Kretos salos sostinėje Kandijoje (Heraklione), paliko tokį žmonių, tapatinamų su čigonais, aprašymą:

* Cituojama iš ten pat, p. 152.

Taip pat už miesto mes pamatėme rasę, kuri laikėsi graikų apeigų ir teigė esanti kilusi iš Chaimo (Chamo) šeimos. Jie retai ar niekada neišbūna vienoje vietoje ilgiau nei mėnesį, visada klajoja ir bėga tarsi Dievo užkeikti, o po trisdešimtos dienos eina iš laukų į laukus, traukdami pailgas palapines, juodas ir žemas, panašias į arabų, sliūkindami iš urvo į urvą.*

Nemažai čigonų persikėlė gyventi ir į Jonijos salas, esančias į vakarus nuo žemyninės Graikijos ir valdomas Venecijos. Zakinto saloje 1518 m. Jacques'as le Saige'as aprašė kalvių darbo būdus, itin panašius į čigonų kalvių metodus žemyne, taip pakišdamas mintį apie tiesioginę migraciją iš Peloponeso pusiasalio**. Esama išsamių pasakojimų apie čigonų įsikūrimą Kerkyros (Korfu) saloje, jis prasidėjo antroje keturioliktojo amžiaus pusėje, kai sala dar nebuvo patekus į Venecijos rankas 1386 m. Kuomet pirmąkart išgirstame apie Kerkyros čigonus, sužinome, kad jų metinių mokesčių jau pakako įkurti nepriklausomą leną, *feudum acinganorum* (gyvavusį iki pat devynioliktojo amžiaus), o į Kerkyrą jie tikriausiai buvo atvykę kur kas anksčiau. Jų skaičiai turbūt šoktelėjo nuolat plūstant vargo kamuojamų migrantų srautui (*homines vageniti*), tarp jų įsimaišė ir čigonai, keturioliktojo amžiaus pabaigoje ir penkioliktojo amžiaus pradžioje atplūdę per jūrą į Kerkyrą iš žemyninio Epyro, kur jie tuomet gausiai gyveno. Feodalinė sistema sudarė Venecijos valdymo Kerkyroje pagrindą. 1470 m. Venecijos valdžios potvarkis, suteikęs čigonų leną Michaeliui de Hugot***, rodo, kad leno baronas turėjo plačią jurisdikciją ne tik Kerkyroje apsigyvenusiems, bet ir Venecijos valdomiems Epyro pakrantės čigonams. Postas buvo pelningas, nes baudžiauninkai savo feodalui privalėjo mokėti daug mokesčių tiek pinigais, tiek natūra, o jis turėjo teisę juos teisti ir bausti visose civilinės ir baudžiamosios teisės bylose, išskyrus žmogžudystės atvejus: šios privilegijos kitiems feodalams nebuvo suteiktos. Be to, kiekvienas svetimšalis čigonas (*Cinganus forensis*) Venecijos valdytojui privalėjo sumokėti už atvykimą ir išvykimą iš jam pavaldžios

* Vertimas iš lotynų kalbos, kurį cituoja F. H. Groome, *Gypsy Folk-Tales* (London, 1899), p. xix.
** J. le Saige, *Voyage de J. Le Saige de Douai à Rome, Venise, Jérusalem, et autres saints lieux* (Douai, 1851), p.74, cituojama iš Soulis, 'The Gypsies in the Byzantine Empire', p. 156.
*** Visą tekstą lotynų kalba išspausdino Soulis, pp. 164–5.

teritorijos Kerkyroje, o jei buvo nuolatinis salos gyventojas, turėjo mokėti metinius mokesčius.

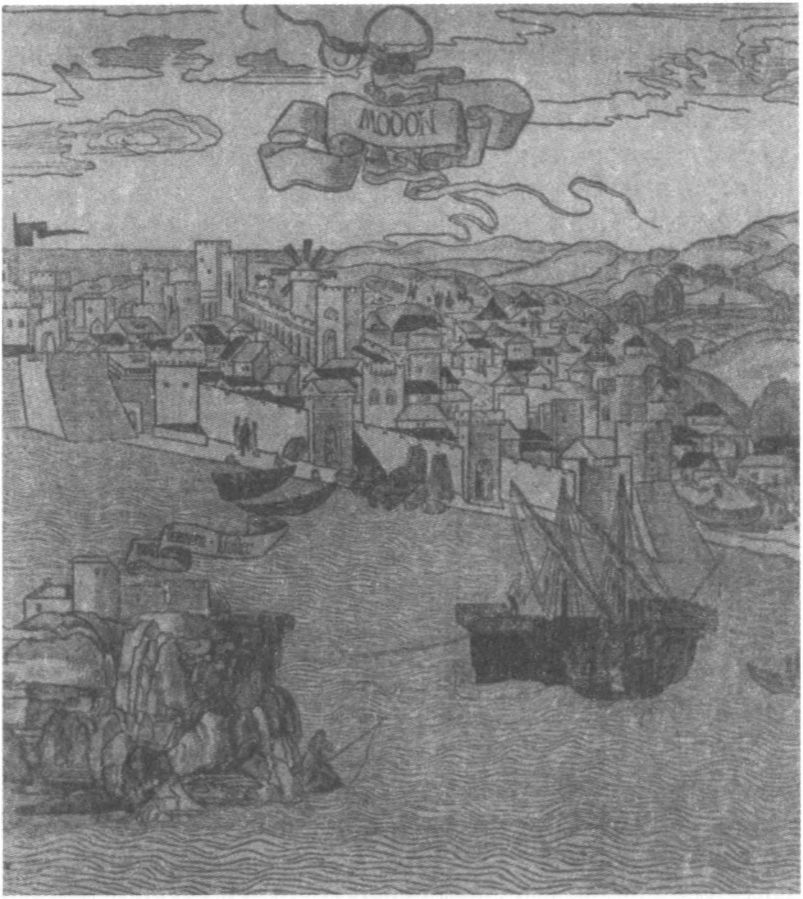
Žemyninėje Graikijoje čigonai buvo tvirtai įsikūrę Venecijos Nafpliono mieste Peloponeso rytinėje dalyje, taip pat Metonyje (Methoni), kitoje Venecijos kolonijoje pusiasalio pietvakariuose. Atrodo, kad Nafplione jie gyveno kaip organizuota grupė, kuriai vadovavo karo vadas, nes 1444 m. rugpjūčio 12 d.* nutarimu Venecijos Keturiasdešimties taryba sugrąžino vieną *Johannes cinganus* (čigoną Joną) į *drungarius acinganorum* (*drungarius* buvo kareivių pulko vadas) pareigas praėjus kiek laiko po to, kai iš pareigų jį buvo atleidęs Venecijos valdytojas. Valdytojo veika buvo pasmerkta kaip „prieštaraujanti minėtojo Jono pirmtakų ir protėvių privilegijoms, kurias suteikė mūsų vyriausybė ir kilmingasis Ottaviano Bono" (Nafpliono valdytojas 1397–1404 m.). Jei pats Jonas iš tiesų buvo čigonas, tai šis dokumentas yra pirmasis rašytinis kokių nors čigonų vadovui suteiktų privilegijų liudijimas. Jei tai buvo tam tikra leno teisė – visai galimas dalykas, atsižvelgus į Kerkyros tvarką – tai privilegijos buvo asmeniškai suteiktos Jonui. Kita vertus, jei jos iš esmės buvo bendresnės, tai galima tik samprotauti, kad venecijiečiai, dėl dažnų turkų antpuolių Nafplione atsidūrę sunkioje padėtyje, savo ruožtu tikėjosi čigonų karinės pagalbos užpuolus turkams; galbūt jie taip pat tikėjosi, kad čigonai įdirbs gyventojų paliktą žemę.

Metonio uostas, kuriame čigonų kolonija buvo gana didelė, buvo patogiai Venecijos–Jafos pusiaukelėje išsidėstęs svetingas miestas, kuriame apsistodavo populiariausiu maršrutu į Šventąją Žemę keliaujantys piligrimai. Keli piligrimų kelionių užrašai mini jų autorių matytus čigonų kvartalus**. Lionardo'as di Niccolò Frescobaldi, Metonyje viešėjęs 1384 m., pranešė už miesto vartų matęs nemažai *Romitų*, kurie, jo manymu, buvo už savo nuodėmes atgailaujantys nusidėjėliai.*** Vėlesnių keliautojų liudijimai įrodo, kad jie buvo čigonai. Tur-

* Visą lotynišką tekstą žr. ten pat, p. 164.

** Žr. E. O. Winstedt, 'The Gypsies of Modon and the „Wine of Romeney"', *JGLS* (2), 3 (1909–10), pp. 57–69.

*** *Viaggio di Lionardo di Niccolò Frescobaldi in Egitto e in Terra Santa*, ed. G. Manzi (Rome, 1818), pp. 72–3; 'Pilgrimage of Lionardo di Niccolò Frescobaldi to the Holy Land' (trans. T. Bellorine and E. Hoade), in *Publications of the Studium Biblicum Franciscanum* no. 6 (1948), pp. 22–90.

5 iliustracija. Metonis Morėjoje su čigonų taboru. Eberhardo Reüwicho piešinys iš Breydenbacho knygos Peregrinatio, *1486.*

būt čigonai, tokiose vietose kaip Metonis susipažinę su piligrimais, paskui pasinaudojo atgaila kaip priedanga, atveriančia kelius į Vakarų Europą.

Praėjus tik šimtmečiui po Frescobaldi, sparčiai pasipylė Vokietijos ir Šveicarijos piligrimų rašytiniai liudijimai apie čigonų koloniją Metonio mieste, kurie, savo gimtinėse susidūrę su čigonais, Metonyje juos minėdavo kaip *Zigeuner*; jų pastabas nuspalvindavo tuomet vyravęs požiūris į čigonus jų gimtosiose šalyse. Bernhardas von Breydenbachas, rašydamas atsiminimus apie savo kelionę į šventąsias vietas 1483 m., smerkia juos kaip „išdavikus ir vagis, kurie, atklydę į vokiečių kraštus,

sakosi atvykę iš Egipto“*. Breydenbachą kelionėje lydėjo piešėjas Eberhardas Reüwichas, kuriam mes dėkingi už Metonio miesto piešinį su čigonų kvartalu už jo sienų (žr. 5 iliustraciją). Konradas Grünembergas (1486) teigė, kad visi čigonai „yra kilę iš ten, kaip ir jų pavadinimas“. Dietrichas von Schachtenas (1491) ir Peteris Fassbenderis (1492) minėjo juos daugiausia kaip kalvius. Aleksandras, Reino pfalcgrafas, aprašė netoli Metonio esančią kalvą Gype, ant kurios šlaitų 1495 m. glaudėsi maždaug 200 čigonų lūšnelių: „kai kurie šią kalvą ir jos apylinkes vadina mažuoju Egiptu“. Arnoldo von Harffo Kelniečio 1497 m. kelionės pasakojimas yra išsamiausias:

Item (taip pat), mes nuvykome į priemiesčius, kur nameliuose su nendriniais stogais gyvena daug neturtingų tamsaus gymio nuogų žmonių, maždaug trys šimtai šeimynų; jie yra vadinami čigonais (Suyginer): mes juos vadiname Egipto pagonimis, kuomet jie keliauja mūsų kraštuose. Šie žmonės verčiasi visokiais amatais, tokiais kaip kurpiaus, batsiuvio ar kalvio; pastarąjį buvo labai keista stebėti, nes priekalas stovėjo ant žemės, o šalia jo sėdėjo žmogus, tarsi koks mūsų siuvėjas. Šalimais, irgi ant žemės, sėdėdama verpė žmona; tarp jų abiejų liepsnojo laužas. Šalia jų, pusiau įkasti į žemę, prie laužo buvo du maži odiniai maišeliai, panašūs į dūdmaišius. Moteris verpdama nuolat pakeldavo vieną iš maišų nuo žemės ir vėl prispausdavo jį. Nuo žemės pakilęs vėjas pūsdavo į ugnį, ir vyras galėdavo dirbti. Item, šie žmonės atvyko iš Gyppe šalies, esančios maždaug už keturiasdešimties mylių nuo Metonio miesto. Šią sritį per pastaruosius šešiasdešimt metų užėmė turkų sultonas, bet kai kurie didikai ir grafai nepanoro tarnauti Turkijos sultonui ir pabėgo į mūsų šalį, į Romą, pas Šventąjį Tėvą popiežių, ieškodami paguodos ir paramos. Šis davė jiems rekomendacinius raštus, adresuotus Romos imperatoriui ir visiems imperijos kunigaikščiams, idant šie juos apsaugotų ir padėtų, nes jie buvo išvaryti už krikščioniškąjį tikėjimą. Jie parodė šiuos raštus visiems kunigaikščiams, bet pagalbos nė iš vieno nesulaukė. Jie mirė skurde, palikę raštus savo tarnams ir vaikams, kurie lig šiol klajoja po kraštą ir tvirtina esą iš Mažojo Egipto. Bet jie meluoja, nes jų tėvai gimė Gyppe šalyje, Suginijoje (Suginien), kuri plyti pusiaukelėje tarp Kelno ir Egipto. Todėl šie klajokliai yra sukčiai ir šniukštinėja svetimose žemėse**.

* Vertimas iš vokiečių kalbos, kurį cituoja Winstedtas, ‘The Gypsies of Modon’, p. 60.

** Vertimas iš vokiečių kalbos, *Die Pilgerfahrt des Ritters Arnold von Harff*, ed. E. von Groote (Cologne, 1860), pp. 67–8.

Rekomendacinių raštų istorija yra kiek iškraipyta, bet labai tinka kitam skyriui apie čigonų atvykimą į Vakarų Europą.

Daug spėliojimų sukėlė Harffo pavartoti vardai Gyppe ir ypač mažasis Egiptas, kurį kai kurie penkioliktojo amžiaus pradžios čigonai, atkilę į Vakarų Europą, vadino savo tikrąja gimtine. Bet atrodo, kad šis pavadinimas nebuvo legendos apie egiptietišką kilmę šaltinis, o greičiau iš pradžių atsirado iš legendos ir prigijo čigonų stovyklavietei už Metonio miesto.

Kuomet 1519 m. šveicaras Ludwigas Tschudi pravažiavo Metonį, ten stūksojo tik 30 čigonų lūšnelių. Čigonų sumažėjimą galima paaiškinti nuolatiniu bėgimu nuo turkų puldinėjimų, smarkiai sumažinusių komercinę veiklą bei piligrimų gretas ir pasibaigusių paties Metonio nukariavimu 1500 metais.

Romani kalba smarkiai pasikeitė, čigonams ilgam apsistojus graikiškai kalbančiose teritorijose. Jos tartis evoliucionavo: žodžių viduryje *m* virto *v* (pvz., sanskrito *nấman* 'vardas' hindi kalboje yra *nām*, o Europos romani – *nav*); garsas *h* žodžių pradžioje ir viduryje išnyko, vėliau dažnai užleisdamas vietą *v* ar *y* (pvz., sanskrito *hásta* 'ranka', hindi *hāth*, Europos romani *vast);* garsas f atkeliavo į kalbą kartu su graikų kalbos skoliniais (pvz., Europos romani *foros* 'miestas'). Graikiškų žodžių atsarga, kurią čigonai nusinešė į tolesnes klajones, tebesudaro nemažą visų europietiškų romani atmainų dalį, taip pat ir skolinių, pasitaikančių tik kai kuriose tarmėse ir kurie, matyt, buvo vėlesni lokalizuoti skoliniai. Tarp pirmiausia perimtųjų yra tokie nauji žodžiai kaip „dangus", „savaitė", „sekmadienis" ir „penktadienis"; paukščių pavadinimai – „žąsis", „balandis", „varna", „šarka" ir „povas"; uogos – „vyšnia" ir „avietė"; „kaulas", „sultinys", „švinas" ir „varis", „kambarys" ir „kėdė", „lėlė" ir „lopšys"; „raktai", „krivūlė" ir „dumplės"; „pjūklas", „vinis" ir „lenta"; „virdulys", „lėkštė" ir „muilas"; „kelias", „miestas" ir „rūmai". *Petalo* 'pasaga' ir *paramiśus* 'pasaka' buvo du svarbūs skoliniai, vienas darbui, kitas – malonumui. Jie taip pat perėmė žodį 'kairei' (zeravō) žymėti, bet ne 'dešinei'; žodį 'daugiau' (komí), bet ne 'mažiau'. Sąvoką *kralis* 'karalius' jie pasisavino iš graikų, kurie savo ruožtu pasiskolino jį iš slavų kalbų. Iš graikų jie perėmė skaitvardžius 7, 8, 9, 30, 40, 50 (nors po penkių šimtmečių anglų ir Velso romani prarado šiuos žodžius ir turėjo verstis sudėtiniais aprašymais pagal ana-

logiją 3+4, 2x4, 4+5, 3x10). Jie ėmė sudarinėti kai kuriuos žodžius su graikiškomis priesagomis: *-mos* – abstraktiems daiktavardžiams, -os – vyriškosios giminės skolinių galūnėms ir *-men* ar *-mé* neveikiamosios rūšies dalyviams sudaryti. Vienas iš tokių dalyvių *marimé,* išvestas iš graikų veiksmažodžio, reiškiančio 'sutepti', tapo čigonų ritualinio suteptumo sistemos kertine sąvoka, o ar pati sąvoka susiformavo graikų teritorijose – tai jau visai kitas klausimas. Panašiai ir *kris,* žodis 'teismui' žymėti (iš to paties žodžio *krísis* 'nuosprendis', anglų kalbai davusio *crisis* – krizę), tarp Valakijos romų įgijo ypatingą čigonišką reikšmę – kaip jų ginčų sprendimo ir nusižengimų čigonų moraliniam kodeksui baudimo priemonės apibūdinimas. O graikiškas žodis 'varlė' prigijo dėl to, kad jo indiškasis atitikmuo *beng* (tebereiškiąs 'varlę' Sirijos romani kalboje) ilgainiui ėmė reikšti 'velnią', galbūt – kaip mano Paspati* – nuo negrabiai nutapytų ikonų, vaizduojančių, kaip raitas šv. Jurgis nukauna drakoną, kurias čigonai turėjo matyti visoje Bizantijos teritorijoje. Šie ir kiti importuoti į kalbą žodžiai liudijo, kad graikų įnašas į romani žodyną Europoje ilgai liks pats svarbiausias, gal tik išskyrus pradinį indoarijų fondą. Tačiau tikriausiai šis reiškinys buvo paskutinė vieningos kalbos stadija Europoje: vos atsidūrę už graikiškai kalbančių sričių, romani ėmė tolti nuo bendros europinės tarmės. Nors čia nereikėtų ieškoti itin gilios prasmės, bet įdomu pažymėti, kad graikų ir velsiečių romani bei kalderašų kalboms pritaikius glotochronologijos metodus (aprašytus 38–40 psl.), gauti rezultatai rodo, jog Europos romani bazinio žodyno vienybė ėmė skeldėti 1040 m. e. metais, o vėliau, iki 1200 m. e. metų, dar toliau skilo tarp į Balkanų pusiasalį pasistūmėjusių čigonų.

Bizantijoje ir Graikijoje čigonai susipažino ne tik su naujais žodžiais, bet ir su krikščionybe. Keliuose ir uostuose jie sutiko keliautojų iš visos Europos. Jie turbūt išmoko dar kelias kalbas. Jie, žinoma, girdėjo apie Šventąją Žemę; pamatė, kad piligrimai yra privilegijuoti keliautojai. Visos šios žinios pravertė jiems vieną dieną, kuomet jie nusprendė migruoti toliau į Vakarų krikščioniškąjį pasaulį.

* A. Paspati, *Études sur les Tchinghianés* (Constantinople, 1870), p. 169.

Serbija, Bulgarija, Valakija, Moldavija

Kryptis, kuria ėmė plėtotis kalbinė diferenciacija, jau buvo nulemta keturioliktojo amžiaus pabaigoje, nes tuomet čigonai buvo įsikūrę visose Balkanų provincijose. Serbijoje, kur Stefano Dušano valdomi pietų slavai galiausiai susivienijo į imperiją, Stefano 1348 m. išleistame Šv. Mykolo ir Gabrieliaus vienuolyno Prizrene steigimo akte tarp samdomų amatininkų minimų *cingarije* negalima tapatinti su čigonais: šiuo atveju vardas klaidina ir tiesiog reiškia „batsiuvius"*. Bet 1362 m. kaimyninės Ragūzos (Dubrovniko) respublikos dokumente yra įregistruotas dviejų egiptiečių, Vlacho ir Vitano, prašymu (*ad petitionem Vlachi et Vitani Egyptiorum*) auksakaliui duotas nurodymas grąžinti jiems aštuonias sidabrines monetas, kurias jie atidavė saugoti kaip užstatą. O 1378 m. Ivanas Šišmanas, paskutinysis Bulgarijos caras, Rilsko vienuolynui (Rilski Manastir) perdavė kelis kaimus su *Agupovi kleti*. *Kleti* buvo klėtys, bet abejotina, ar *Agupovi* buvo egiptiečiai, t.y. sėslūs čigonai. Tikrai neginčytina prielaida, jog čigonai tuo metu jau buvo spėję įsiskverbti į Bulgariją, kaip ir į kitas kaimynines šalis.

Tai vyko tuomet, kai Osmanų imperijos puolimas nenumaldomai „rijo" Balkanus. 1371 m. Ivanas Šišmanas buvo priverstas pasiskelbti sultono vasalu; tuomet turkams jau priklausė ir didesnioji Makedonijos dalis. Savo ruožtu Serbija 1389 m. tapo vasaline valstybe; 1391 m. Bosnija ir Valakija buvo priverstos mokėti metines duokles; 1396 m. Bulgarija visiškai prijungta prie imperijos.

Valakija ir Moldavija suvaidino ypatingą – ir gėdingą – vaidmenį čigonų istorijoje, nes ten čigonai buvo nuosekliai verčiami vergais. Lotyniškai kalbantys valakai, kurių palikuonys gyvena dabartinėje Rumunijoje ir Moldavijoje, tryliktajame ir keturioliktajame amžiuose iš Transilvanijos emigravo pirmiausia į Valakiją („Valakų žemę"), o paskui į Moldaviją, kurios tapo nepriklausomomis kunigaikštystėmis. Abi buvo krikščioniškos valstybės, pripažįstančios daugiausia Stačiatikių bažnyčią, nors Valakija iš dalies gręžėsi ir į Romą. Jų tikros nepriklausomybės laikotarpis buvo trumpas, ir didesnę laiko dalį jos buvo kaimyninių

* Plg. F. X. Miklosich, *Über die Mundarten und die Wanderungen der Zigeuner Europas (Denkschriften der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften*, Philosophisch-historische Klasse, Vienna), vol. 23 (1874), p. 6.

valstybių valdžioje. Bet abi išrado labai panašias sistemas, kaip susidoroti su savo čigonais, kad paverstų juos vertinga darbo jėga.

Jau pačios ankstyviausios nuorodos liudija, kad čigonai vienaip ar kitaip vergavo valdančiajam kunigaikščiui ar vienuolynams. Pirmasis Rumunijos archyvų rašytinis liudijimas apie čigonus aptinkamas vaivados Dano I, visos Valakijos valdovo, 1385 m. išleistame dokumente, kuriame Mergelės Marijos vienuolyno Tismanoje labui vaivada patvirtino savo dėdės Vladislavo valdymo metais (1364–1377) išduotą 40 čigonų (*atsingani*) šeimų dovanojimo aktą Vodicos miesto Šv. Antano vienuolynui, priklausomam nuo Tismanos vienuolyno. 1388 m. kitas Valakijos kunigaikščių įpėdinis, Mirčia (Mircea) Senasis, Kozijos vienuolynui padovanojo 300 šeimų. Moldavijos 1428 m. dokumentas mini, kad Aleksandras Gerasis Bistricos vienuolynui padovanojo 31 čigonų ir 13 totorių palapinių. Nemažai vėlesnių slavų kalba rašytų rumunų dokumentų – keturioliktojo ir penkioliktojo amžių – patvirtina plačiai paplitusią praktiką versti čigonus eiti baudžiavą šiose Dunojaus kunigaikštystėse, kai jie čia atkeliaudavo.

Regis, iš pradžių pagrindinis išnaudojimo būdas buvo fiskalinis, o vėliau, padovanojus čigonų šeimas, buvo perduota teisė versti juos mokėti duoklę (darbu, pinigais ar prekėmis). Laikui bėgant, ši teisė tapo teise į duoklės mokėtoją. Faktiškai čigonai tapo ekonomiškai svarbiu veiksniu, todėl valdovai nenorėjo jiems leisti išvykti. Kunigaikštystės, per kurias ėjo svarbūs prekybos keliai, prarado turtus, kuriais mėgavosi. Pirmiausia bažnyčios ir vienuolynai, paskui bojarai (dvarų savininkai) suvokė, kad čigonai jiems – tikras lobis. Nuskurdę valstiečiai jiems parduodavo žemę, ir juos buvo galima paversti žemę ariančiais baudžiauninkais, o čigonai, atsidūrę tarp valstiečio ir pono, buvo vertinami kaip tam tikrais verslais užsiimantys amatininkai – kalviai, šaltkalviai, skardininkai ir t.t. Bet jie klajodavo, ir šeimininkai negalėjo visą laiką pasikliauti jų paslaugomis. Kad nepabėgtų, čigonai buvo verčiami bojarų vergais, kaip anksčiau – bažnyčios vergais, o siekiant juos visiškai kontroliuoti, buvo paskelbta, kad kiekvienas čigonas be šeimininko tampa valstybės nuosavybe.*

* Plg. P. N. Panaitescu, 'The Gypsies in Walachia and Moldavia: a chapter of economic history', *JGLS* (3), 20 (1941), pp. 58–72; ir N. Gheorghe, 'Origin of Roma's Slavery in the Rumanian principalities', *Roma*, 7 (1983), no. 1., pp. 12–27.

Karūnos čigonai mokėjo metinę duoklę, bet neprivalėjo likti vienoje vietoje; faktiškai jie buvo vejami iš vienos vietos į kitą. Vasarą jie gyvendavo palapinėse, o žiemą – žeminėse ar slėptuvėse, kurias išsikasdavo miškuose netoli kaimų. Vienuolynams ir bojarams priklausę čigonai matė, kaip tirpte sutirpo jų asmeninės teisės, ir galiausiai jie atsidūrė visiškoje ponų valioje: jie ir jų vaikai tapo kilnojamuoju turtu, kurį buvo galima parduoti, keisti ar atiduoti; rumunas ar rumunė, susituokę su tokiais čigonais, taip pat tapdavo vergais. Kai kurie čigonai gyveno kaimuose ir ne tik ardavo savo pono žemę, bet ir dirbo kirpėjais, siuvėjais, kepėjais, mūrininkais ir tarnais; jų moterys gaudė žuvį ir atlikdavo namų ruošos darbus: balino liną, siuvo drabužius ir siuvinėjo rankdarbius. Tik 1856 m. Moldavijoje ir Valakijoje jie atgavo visišką laisvę.*

* Plg. M. Kogălniceanu, *Esquisse sur l'histoire... des Cigains* (Berlin, 1837).

4

Didysis triukas

Keturioliktojo amžiaus pabaigoje Vengrijos karalystė, galinga Europos valstybė, siekė Osmanų imperiją. Karalystės teritorija driekėsi gerokai toliau už dabartinės Vengrijos sienų, apėmė Transilvaniją ir didesnę kraštų, dvidešimtajame amžiuje tapusių Jugoslavija ir Čekoslovakija, dalį. Nėra aišku, kada jos valdose pasirodė pirmieji čigonai. Agramas (dabartinis Zagrebas) tuomet priklausė Vengrijai, ir visą 80 metų ar ilgesnį laikotarpį, pradedant 1382 m., Agramo teismo posėdžių protokolai mini grupę linkusių bylinėtis mėsininkų, vardu Ciganas ar Cyganas, Chickanas ar Czyganychynas*. Kitur nuo keturioliktojo amžiaus 8-ojo dešimtmečio vengrų žodis, reiškiantis čigonus, *cigány* aptinkamas archyvuose kaip šeimos pavardė ir kaimų pavadinimas**. Dar geresnis liudijimas yra Otokaro II, Bohemijos karaliaus, 1260 m. laiškas popiežiui Adrianui IV apie pergalę prieš Vengrijos karalių Belą IV, kuriame karalius tarp Belos armijos karių mini ir *Cingari.****

Iš pradžių toks dažnas žodžio *cygan* ar *cigány,* ar *cingari* kartojimasis uždega aistrą ieškoti toliau, tačiau paskui atsėlina apdairumas. Geografiniai pavadinimai, atrodą tarytum vertingos užuominos, pasitaiko tik labai ribotoje šiaurės vakarų Transilvanijos dalyje ir kaimyninėje teritorijoje, ir būtent ten pasitaiko pavardė kilmingos Zyganų šeimos, kurios praeities reikia ieškoti devintajame amžiuje, pirmojoje vengrų

* L.Wiener, 'Ismaelites', *JGLS* (2), 4 (1910), pp. 83–100.

** Žr. J. Vekerdi, 'Earliest archival evidence on Gypsies in Hungary', *JGLS* (4), 1 (1977), no. 3, pp. 170–2.

*** Citata iš F. Predari, *Origine e Vicende dei Zingari* (Milan, 1841), p. 63.

invazijoje*. Kroatijos žemėse aptinkami *cygan* asmenvardžiai neleidžia manyti, kad šios nuorodos vertingos: aptariamų žmonių buitis ir amatai pernelyg nusistovėję, be to, jie pernelyg linkę bylinėtis. Pradedi įtarti, kad tai dar viena antis viliokė, bet ar ji susijusi su kilnios Zyganų giminės vardu ar ne, neįmanoma atsakyti. O kas dėl karaliaus Otokaro laiško, tai čigonų kariai sumuštoje armijoje – migla, kitas teksto variantas *Cingarorum* vadina *Bulgarorum* (bulgarais).

Nepaisykime nesutapimų, aišku, kad pirmieji pranešimai apie čigonus Vengrijoje yra palyginti iš vėlyvų laikų**. 1416 m. pietryčių Transilvanijos miestas Brassó (anksčiau vadinosi Kronštatas, dabar rumunų Brašovas) aprūpino „poną Emausą iš Egipto ir 120 jo bendrakeleivių maistu ir pinigais". Mes nieko nežinome apie Emausą ar kokią kryptį jis ir jo bendražygiai paskui pasirinko, – jei į vakarus, tai tuomet jie buvo ateinančiųjų metų įvykių pranašai, čigonų istorija smarkiai pasisuks ir prasidės nauja gausiai paliudytų apsilankymų Vidurio ir Rytų Europoje era – čigonai pasirodys kaip organizuotos, dotacijų reikalaujančios ir jas gaunančios piligrimų grupės. 1417m., kai prasidėjo šie įvykiai ir kilo sujudimas, leidžia manyti, jog čigonai buvo naujas reiškinys Europos dalyje į vakarus nuo Balkanų.

Vargu ar jų antplūdis buvo toks staigus ir gausus. Žemutinės Saksonijos Hildesheimo miesto metraščiuose, pavyzdžiui, yra 1407 m. įrašas apie „miesto raštinėje totoriams įteiktą dovaną, kurią jie gavo atidžiai ištyrus jų [apsaugos] raštus". Šiaurės Vokietijos sąvoka „totoriai" – tai aiški nuoroda į čigonus vėlesniuose įrašuose, matyt, ir čia ji reiškia tą patį. Panašiuose 1414 m. Šveicarijos Bazelio miesto protokoluose yra liudijimas apie stabmeldžiams (*Heiden*) „su Dievo valia" duotą išmal-

* Žr. J. Vekerdi, 'La parola „Zingaro" nei nomi medievali', Lacio Drom (1985), no. 3, p. 31.

** Du vis dar pagrindiniai straipsniai apie ankstyvąją čigonų istoriją Europoje, nors juos pakoregavo ir išplėtė vėlesni tyrimai, yra: P. Bataillard, 'Beginning of the immigration of the Gypsies into western Europe in the fifteenth century', *JGLS* (1), 1 (1888–9), pp. 185–212, 260–86, 324–45; 2 (1890), pp. 27–53; ir E. O. Winstedt, 'Some records of the Gypsies in Germany, 1407–1792', *JGLS* (3), 11 (1932), pp. 97–111; 12 (1933), pp. 123–41, 189–96; 13 (1934), pp. 98–116. Vertingos kai kurių paplitusių klaidingų sąvokų pataisos yra: R. Gilsenbach, 'Quellen zur Geschichte der Roma und ihrer Interpretation, dargestellt an Beispielen aus dem 15. Jahrhundert', *Giessener Hefte für Tsiganologie* (1985), 1/85, pp. 8–16; 2+3/85, pp. 3–11.

dą. Vėliau žodis „stabmeldžiai“ irgi dažnai aptinkamas kalbant apie čigonus vokiškai ir olandiškai kalbančiuose kraštuose, beveik toks pat dažnas kaip ir pavadinimas *Zigeuner* (čigonai). Mažiau tikėtini, jei kalbėsime apie datas, yra įvairių Vakarų metraštininkų liudijimai, kad čigonai lankėsi 1414 m. Heseje ir 1416 m. Meisene bei Bohemijoje.

Negausūs įrodymai dar nėra galutinis argumentas apie čigonų prasiskverbimus į Vakarus, galbūt trumpus ir nevienkartinius iki 1417 m.: tol, kol jų buvo nedaug ir kol ne itin krito į akis, jie, matyt, išvengė viešumos. Tačiau praktiškai niekas jų ankstesnėje istorijoje – kurią sudaro tai šen, tai ten šmėstelinčios nuotrupos – nebyloja mums apie 1417 ir tolesnių metų įvykius. Ispanijos čigonų romani kalboje posakis *o xonxanó baró* ‘didysis triukas’ reiškia būdą, kaip iš patiklaus kvailio išvilioti didelę sumą pinigų. Visuotinėje čigonų istorijos kronikoje geriausiai vykęs yra triukas, kurį jie iškrėtė Vakarų Europai penkioliktojo amžiaus pradžioje.

Staiga čigonai ima negirdėtai elgtis. Jie nebėra kuklūs kaip anksčiau, o tiesiog reikalauja dėmesio. Jie nėra padrika minia, o tituluotų vadovų vedami eina neabejotinai tikslingu keliu. Iš pradžių jų niekas nepersekioja ir nekamuoja, bet rodo tam tikrą pagarbą. Atrodo, lyg kažkoks neapdainuotas genijus, galbūt paskatintas visų sunkumų Balkanuose, perprato visus to meto religinės aplinkos privalumus ir parengė strategiją, kaip jais pasinaudoti ir pagerinti išlikimo perspektyvas.

Šiandien mums sunku suprasti viduramžių žmonių požiūrį į atgailaujančius nusidėjėlius, nes mes praradome stiprų nuodėmės suvokimą ir įsitikinimą baudžiamumu už ją. Anapus bažnyčios – visų tikinčiųjų bendruomenės – vešėjo tik pagonybė, o grynai materialiais pavidalais suvokiamas velnias ir pragaras tykojo iškIydusiųjų iš maldos kelio. Čigonams buvo svarbu, kad net kiek pašlijus piligrimų kelionių reputacijai, žmonės vis tiek laikė savo pareiga priimti piligrimą ir padėti jam kelionės metu. Taip dosniems žmonėms tekdavo dalis piligrimams teikiamų malonių, ir patys piligrimai buvo įrankiai malonei užsitarnauti. Valdovai galėjo skatinti juos, išduodami rekomendacinius raštus. Valdovas Karolis Didysis įteisino pareigą teikti piligrimams pastogę, leisti pasišildyti prie židinio ir ugnies, nesvarbu, kur jie keliautų. Tvirtindami esą atgailaujantys nusidėjėliai ir piligrimai, čigonai galėjo įsitikinti, kad juos sutinka svetingiau nei iki tol. Kai kurie tikriausiai jau išbandė apsaugos

raštų veiksmingumą (jei Hildesheime iš tiesų buvo čigonai – žr. 68 psl.), ir dabar, regis, pasikliaudami jais stengėsi išpešti sau kuo didesnės naudos. Šio tikslo geriausiai siekti padėjo imperatoriaus Zigmanto vardas.

Zigmantas (1368–1437) buvo Vengrijos karalius nuo 1387 m. 1411 m. rinkėjų kolegija jam taip pat atidavė Vokietijos karūną, *de facto* suteikdama Šventosios Romos imperatoriaus titulą (nors popiežius jį karūnavo tik 1433 m.), ir netrukus šį smarkų valstybės veikėją užgulę painūs Bohemijos ir imperijos reikalai neleido jam skirti Vengrijos valdymui ir turkų tvano sustabdymui reikiamo dėmesio. Nuo 1414 m. iki 1418 m. jis aplankė keliolika šalių tiek imperijoje, tiek už jos, bei Konstancos miestą, kuris anuomet buvo krikščionybės šerdis, nes ten vyko Sigizmundo remiamas ekumeninis susirinkimas, kuriuo jis siekė garbės tapti bažnyčios vienybės atkūrėju, panaikinsiančiu didįjį bažnyčios skilimą. Susirinkimo pradžioje 1414 m. mieste įsikūrė daug kunigaikščių, abatų ir vyskupų, o pats Zigmantas ten praleido didžiąją 1417 m. ir 1418 m. dalį. Susirinkimui iš tiesų pavyko atkurti bažnyčios vienybę, bet jis nesusitvarkė su plintančiomis iš Bohemijos erezijomis, nors Janas Husas ir buvo pasmerktas, kai Zigmantas atšaukė savo išduotą apsaugos raštą.

Imperinės neliečiamybės garantijos

Būtent į Konstancą ir pasuko dalis čigonų. Regis, kad Lindau mieste prie Bodeno ežero jie gavo raštus iš Zigmanto (galbūt panūdusio susitikti su jais, kad sužinotų naujienų iš Vengrijos karalystės) ar vieno iš kanceliarijos pareigūnų, jeigu, žinoma, jie, neįsigijo reikalingų dokumentų išradingesniu būdu. Neliečiamybės garantijų išdavimas buvo dažnas reiškinys viduramžiais: tai buvo tikrieji paso pirmtakai. Tokie dokumentai būdavo išduodami konkrečiam asmeniui (ir jo sekėjams), bet čigonai sumąstė, kad taupiau ir ekonomiškiau turėti greitai įsigyjamas dokumentų kopijas. Šiaip ar taip, Sebastianas Münsteris kur kas vėliau savo knygoje *Cosmographia universalis* (1550) pasakoja, kad netoli Heidelbergo čigonai jam parodė imperatoriaus Zigmanto išduoto leidimo laisvai keliauti kopiją. Münsteriui parodytame dokumente pateikta klajonių priežastis buvo viena iš tų, kurios bus tos pačios ir po kelerių

metų, nors dar atsiras ir kitokių : mes jau skaitėme Arnoldo von Harffo pateiktą versiją (61 psl.). Pasak Münsterio,

> jie pasakojo, kaip jų protėviai seniau Mažajame Egipte [*in minori Aegypto*] kelerius metus buvo atsimetę nuo krikščioniškojo tikėjimo ir pasidavę pagonių klaidatikystei, ir kad jiems ėmus atgailauti buvo skirta tokia bausmė, kad daugelį metų kai kurie jų šeimų nariai privalėjo klajoti po pasaulį ir tremtyje išpažinti savo nuodėmės kaltę*.

Po kai kurių susitikimo metu įvykusių žodinių scenų Münsteris teigė, jog čigonai jam sakę, kad jų gimtasis kraštas plyti toli už Šventosios Žemės ir Babilonijos ir kad, norint ten patekti, reikia pereiti pigmėjų gyvenamas žemes. Münsteriui pasakius, kad „tuomet jūsų Mažasis Egiptas nėra Afrikoje prie Nilo, bet Azijoje prie Gango ar Indo upių", čigonai atsakymą nuleido juokais. Münsteris taip pat pabrėžė, kad jie kalbėjo savo kalba, kurią jis palaikė rotvelšu (Rotwelsch), vokiečių vagių žargonu.**

Hildesheimo savivaldybės 1417 m. įrašai, kurie suintrigavo mus žinia apie „totorių" apsilankymą dešimtmečiu anksčiau, liudija – šį kartą išsamiau – išmaldos davimą „totoriams iš Egipto Dievo garbei", bet miestas taip pat manė esant protinga skirti sargybą jiems stebėti. Tikriausiai tai buvo nariai tos grupės, kurią apibūdino pirmasis amžininkų pranešimas apie čigonų sklidimą po to, kai jie apsirūpino imperijos dokumentais – 1435 m. lotynų kalba parašyta Hermanno Corneruso *Chronica novella*. Minėdamas paskutiniuosius 1417 m. mėnesius, Cornerusas, kilęs iš Liubeko, apie jų kraustymąsi per Šiaurės Vokietijos Holšteino, Meklenburgo ir Pomeranijos žemes rašo:

> Labai keista, niekada lig tol nematyta klajoklių orda atkako iš rytų žemių į Alemaniją (Švabiją), keliaudama per visą kraštą ligi pat pajūrio provincijų. Jie

* Lotynišką Münsterio tekstą galima rasti D. M. M. Bartlett, 'Münster's '*Cosmographia universalis*', *JGLS* (3), 31 (1952), pp. 83–90. Nuo jo skiriasi vokiškasis tekstas, kurį pateikia R. Gronemeyer knygoje *Zigeuner im Speigel früher Chroniken und Abhandlungen* (Giessen, 1987), kurioje jis aptaria daug nuorodų apie čigonus, randamų metraščiuose, etc (išskyrus savivaldybių archyvus).

** Šios knygos tikslas nėra svarstyti įvairias ankstyvąsias čigonų kilmės teorijas. Tai, apimdamas 1461–1841 m. laikotarpį, puikiai atliko L. Piasere, 'De origine Cinganorum', *Études et documents balkaniques et méditerranéens*, 14 (1989), pp. 105–26.

taip pat lankėsi pakrančių miestuose; pradėję nuo Liūnebergo ir įsiskverbę į Prūsiją, jie perėjo Hamburgą, Liubeką, Vismarą, Rostoką, Štralzundą ir Greifsvaldą. Jie keliavo būriais, o naktį apsistodavo laukuose už miestų, nes buvo nepaprastai linkę vogti ir bijojo, kad miestuose jų nepaimtų į nelaisvę. Jų buvo maždaug 300 vyrų ir moterų, neskaitant vaikų ir kūdikių. Jie buvo labai bjaurios išvaizdos ir juodi kaip totoriai, o save vadino *sekanais* (Secani). Jie turėjo savo vadus, tai yra kunigaikštį [*Ducem*] ir grafą [*Comitem*], kurie vykdė teisingumą ir kurių įstatymams jie pakluso. Tačiau jie buvo dideli vagys, ypač moterys, ir kai kurie jų įvairiose vietose buvo sugauti ir nubausti mirtimi. Jie visi turėjo kunigaikščių duotus apsaugos laiškus, daugiausia karaliaus Zigmanto, pasak kurių, valstybės, kunigaikščiai, tvirtovės, miestai, vyskupai ir prelatai, į kuriuos jie kreipdavosi, privalo juos priimti ir rodyti jiems svetingumą. Vieni jų jojo, kiti ėjo pėsti. Sakoma, jie klajoja ir keliauja po svetimas šalis dėl to, kad atsimetė nuo tikrojo tikėjimo ir, atsivertę į pagonybę, tapo atskalūnais. Vyskupai kaip bausmę jiems skyrė septynerius metus tęsti klajones po svetimus kraštus.*

Šis svarbus tekstas mums daug ką praneša apie čigonų struktūras ir jų vertinimą. Rodos, jie dažnai suskildavo į smulkesnes kuopeles, bet visi klausė vieno vado; jie žygiuodavo drauge ir eidavo vienas paskui kitą. Jie rodydavo apsaugos laiškus, bet žmonės jais nepasitikėjo. Viena vertus, vokiečiams jų išvaizda rodės labai bjauri, akivaizdžiai dėl odos spalvos; taip pat jie garsėjo kaip ilgapirščiai. Kitas Liubeko metraštininkas, Rufusas, pasakoja panašią istoriją, išskyrus tik tai, kad čigonus jis aprašė kaip totorius (vardas, vėliau prigijęs jiems Šiaurės Vokietijoje ir Skandinavijoje) ir suskaičiavo jų 400.

Jų žygį po Baltijos valstybių miestus lydėjo permaininga sėkmė. Apsaugos raštai ne visada apsaugodavo nuo nuožmaus atpildo už vagiliavimą: tik viena neaišku, ar rūstų teisingumą vykdydavo valdžia, ar miesto žmonės. Akivaizdu, kad šie Hanzos sąjungos miestai visiškai neatitiko čigonų skonio, nes 1418 m. visi jų pėdsakai veda gerokai piečiau. Frankfurtas prie Maino birželį „vargetoms iš Mažojo Egipto" davė 4 svarus ir 4 šilingus duonai ir mėsai – seniausia nuoroda į „Mažąjį Egiptą" kaip į kilmės vietą. Maždaug to paties meto įrašai liudija apie čigonus Elzase: kiek abejotini kalbant apie Strasbūrą, bet tikslesni ir patikimesni

* Hermanno Corneruso *Chronica novella usque ad annum 1435* pateikia J. G. Eccard, *Corpus historicum medii ævi* (Leipzig, 1723), vol. 2, col. 1225.

De Gentilibus Christianis, quos uulgò Zügîner uocant, & latinè Lrones.

Cum ageretur annus post Christum natum 1417. primùm per Germaniam apparere cœperunt homines nigredine deformes, excocti sole, immundi ueste, & usu rerum omnium fœdi, furtis in primis intenti, præsertim fœminæ eius gentis, nam uiris ex furto fœminarum uictus est. Tartaros aut gentiles uulgus uocat, in Italia Cianos appellant. Ducem comites, milites, inter se honorant, ueste præstantes, uenaticos canes pro more nobilitatis alunt, sed ubi uenentur nisi furtim, non habent. Equos sæpe mutant, maior tamen pars pedibus graditur. Fœminæ cū stratis & paruulis iumento inuehūtur, literas circumferunt Sigismundi regis, & aliquorum principum, ut transitus illis per urbes & prouincias incolumis permittatur, innoxiusq;. Ferunt ipsi ex iniuncta sibi pœnitentia mundum peregrinantes circuire, atq; ex minori Aegypto primùm emigrasse. Sed fabellæ sunt. Hominum genus quod usu compertum est, in peregrinatione natum, ocio deditum, nullam agnoscens patriam, ita circuit prouincias, furto, ut diximus, fœminarum uictitans, canino ritu degit, nulla religionis illi cura, etiamsi inter Christianos

y 4 paruulos

6 iliustracija. *Čigonė būrėja. Sebastiano Münsterio knyga* Cosmographia universalis*, išleista 1550 m.*

kalbant apie Kolmarą, kurį, pasak seniausio miesto metraščio, rugpjūčio 10 d. aplankė trisdešimt *Heiden* (vok. pagonių) su moterimis ir vaikais; jiems išvykus, juos pakeitė kita šimto žmonių grupė. Metraštis vėl pabrėžia jų tamsią odą; nauja pastaba tik apie moteris, kurios dėvėjo panašius į antklodes skarmalus, sidabrinius auskarus ir būrė iš delno. Būtent šveicarų šaltiniai juos gausiai ir dažnai mini, nors daugelis šveicarų metraštininkų nusirašydavo ir kartodavo vienas kitą – visi, išskyrus vieną, gyveno gerokai vėliau ir negalėjo būti įvykio liudytojai. Ciurichui, Bazeliui, Zoloturnui ir Bernui teko garbė susidurti su čigonais. Metraštininkai vaizduoja čigonus kaip keistus tamsiaodžius atėjūnus; jie turėjo savo kunigaikščius ir grafus ir sakėsi atvykę iš Mažojo Egipto. (Vienas iš Ciuricho metraščių priduria, kad kai kurie sakėsi esą iš Igrico – įdomi pastaba, nes Igricas – miestelis Vengrijos šiaurėje, netoli Miškolco.) Jie pasakojo, kad juos išvijo turkai ir kad jie buvo pasmerkti išpirkti nuodėmes, gyvendami skurde septynerius metus. Jie

3 žemėlapis. Europa apie 1417 metus. Čigonų 1407–1427 metais aplankyti miestai.

laikėsi krikščionių krikšto ir laidojimo papročių. Nors dėvėjo prastais drabužiais, bet turėjo daug aukso ir sidabro, daug valgė, gėrė bei gerai mokėjo. Tačiau priešingas Konrado Justingerio, metraštininko ir to meto įvykių liudytojo, pasakojimas. Rašydamas apie 1419 m. (nors galbūt suklydo: turėjo omeny 1418 m.) jis tvirtina, kad į Šveicariją atvyko daugiau nei 200 krikštytų *Heiden*, kurie stovyklavo laukuose prie Berno tol, kol miesto valdžia uždraudė jiems ten būti, nes gyventojai pritrūko kantrybės taikstytis su jų gribišiavimu.

Matyt, 1418 m. rugsėjį čigonai kurį laiką paliko Šveicariją. Kitais metais likusios Vakarų Europoje grupės buvo negausios; teliko vien kelių vadų valdomas branduolys. Kartais branduolys apsistodavo drauge, kartais – skildavo į smulkesnius junginius. Taip 1418 m. lapkritį, pasak Mülicho metraščio, į Augsburgą atėjo čigonų būrys, kurį sudarė „du kunigaikščiai, penkiasdešimt vyrų ir daugybė moterų bei vaikų, kurie sakėsi esą iš Egipto".

Dar mes sužinome, jog jie pastebėti Prancūzijoje. 1419 m. rugpjūčio 22 d. „saracėnų" minia pasirodė Châtillon-en-Dombes miestelyje (dabar Šatiljonas prie Šalaronos [Châtillon-sur-Chalaronne]), kuris tuomet priklausė Savojai. Šie čigonai parodė Savojos hercogo ir imperatoriaus laiškus; Savojos dokumentų autentiškumas neginčytinas.* Žmonės juos priėmė svetingai ir davė jiems vyno, avižų bei tris florinus. Po dviejų dienų „Andrew, Mažojo Egipto kunigaikštis", su 120 ar daugiau žmonių svita atvyko į Sen Loraną (St Laurent) prie Makono (Mâcon), tik šešios lygos už Šatiljono. Miestas aprūpino juos duona ir vynu; miesto archyvai juos apibūdino kaip: „žmones baisaus sudėjimo, plaukų ir pan.". Jie apsistojo laukuose, ir tiek vyrai, tiek moterys būrė iš delno ir kerėjo. Archyvai toliau užsimena apie tam tikras jų apgaules, čigonų kunigaikštį jie kandžiai vadina „Andrew, kuris dedasi esąs kunigaikštis iš Mažojo Egipto". Po penkių savaičių (1419 m. spalio 1 d.) mes aptinkame pastabą, kur čigonai vėl vadinami „saracėnais" (Sisterone Provanso sritis). Jų neįsileido, bet jie dviem dienom įsikūrė laukuose „kaip kareiviai" (be abejonės, palapinėse), ir miestas nusiuntė jiems maisto ir pašaro arkliams.

Praeina trys mėnesiai, ir mes vėl randame įrašą apie kunigaikštį

* Plg. M. Pastore, 'Zingari nello Stato Sabaudo', Lacio Drom (1989), nos 3–4, pp. 6–19, ypač p. 7.

Andrew ir jo čigonų kompaniją, šį kartą jis jau atsidūręs Nyderlanduose, Belgijoje. Gali būti, kad tai tie patys čigonai, kurie prieš metus lankėsi Prancūzijoje, tačiau mes tuo nesame visiškai įsitikinę. Čigonai, regis, be vargo apsirūpindavo apsaugos raštų nuorašais, ir bet kas, esantis būrio priešakyje, galėjo sakytis esąs dokumente minimas vadas; žinoma, savo ruožtu negalima atmesti galimybės, kad du vadai galėjo turėti tą patį vardą. Bet kuriuo atveju 1420 m. sausį Briuselio miesto archyvuose rašoma, kad „Mažojo Egipto kunigaikščio, vardu Andries", vedamas būrys sumažino biurgerių alaus, vyno ir duonos atsargas bei priglaudė karvę, keturias avis ir 25 guldenus. Paskui Deventerio archyvuose atsirado įrašas, kad 1420 m. kovą miesto tarybos narių (oldermenų) įsakymu „jo šviesybei ponui Andreasui, Mažojo Egipto hercogui" (*Hoefscheid Heren Andreas, Hertoch van Cleyn-Egypten*), „kurį už krikščioniškąjį tikėjimą išvijo iš gimtosios šalies ir kuris atvyko į mūsų miestą su šimtu vyrų, moterų ir vaikų ir maždaug 40 arklių ir turi romėnų karaliaus laiškus, kuriuose prašoma duoti jiems išmaldą ir svetingai priimti visose šalyse, į kurias jie užsuktų", buvo įteikta dovana. Iš viso ši kompanija gavo 25 florinus, be to, duonos, alaus, silkių ir šiaudų; miestas taip pat padengė išlaidas už sutvarkytą daržinę, kur jie miegojo, ir palydą, rodžiusią jiems kelią į rytus Goro miesto link.

Yra pagrindas manyti, kad tais pačiais metais čigonai lankėsi Fryzijoje ir netoli Leideno, bet šie liudijimai nepatikimi. Labiau tikėtina, kad kunigaikštis ir grafas, vadovavę „egiptiečių" būriui, 1421 m. rugsėjį lankėsi Briugėje, Flandrijos provincijoje. Jų vardai neminimi, bet mums labiau pasisekė su kaimyninėmis sritimis – Heno ir Artua. 1421 m. rugsėjo 30 d. Turnė miesto tarybos nariai svarstė, ką daryti su šalia esančiais „egiptiečiais". Po svarstymų buvo nuspręsta „ponui Miquieliui, Latinghemo kunigaikščiui iš Egipto", dovanoti 12 auksinių, duonos ir statinaitę alaus „iš gailesčio ir užuojautos" išlaikyti jį ir kitus jo būrio vyrus bei moteris, kuriuos saracėnai išvarė iš gimtosios šalies, nes jie priėmė krikščioniškąjį tikėjimą". Čia mes pirmą kartą išgirstame apie „poną Miquielį, Latinghemo kunigaikštį", – nors vietovės pavadinimas labiau primena Flandriją nei Egiptą. Bet netrukus kunigaikštis Michaelis – vardas įtartinai panašus – pasirodė kaimyniniame Monse, kurį spalio mėnesį iš tiesų aplankė du būriai: pirmąjį sudarė 80 kunigaikščio Andrew žmonių, o antrąjį – 60 kunigaikščio Michaelio, kuris sakėsi

esąs jo brolis. Kitų metų gegužę egiptiečiai sugrįžo į Turnė ir apsistojo miesto turgaus aikštėje. „Ir šie egiptiečiai“, pasakoja metraštininkas, „turėjo karalių ir didikus, kurių jie klausydavo, ir tik jie turėjo teisę bausti saviškius“. Jis nepateikia vardų, bet nepraleidžia detalių apie moterų vagystes ir būrimus (per jas čigonai vaikai nupjaudavo kapšus su pinigais) ir apsukrią vyrų prekybą arkliais.

Burgundijos Araso miesto tarybos archyvai su vaizdingomis detalėmis pasakoja apie 30 „svetimšalių iš Egipto šalies“, kurie atvyko 1421 m. spalio 11 d. vadovaujami grafo, turinčio imperatoriaus apsaugos raštus; jie išbuvo čia tris dienas, naktimis miegodami laukuose nenusivilkę jokių drabužių. Vyrai buvo itin tamsaus gymio, ilgaplaukiai ir apžėlę tankia barzda, o moterys apsivyniojusios audeklu galvas – it turbanu – ir dėvėjo ilgas šiurkščios drobės palaidines; moterų ir vaikų ausyse kabojo auskarai. Jų apranga labai skyrėsi nuo tuometinių Europos madų. Nustebę miestiečiai jiems nešykštėjo alaus ir anglių.

Naujieji apsaugos raštai

Jau nuo savo atvykimo 1417 m. čigonai sakydavo, kad jų maldinga kelionė tęsis septynerius metus. Prabėgus penkeriems metams, senieji raštai pamažu ėmė prarasti veiksmingumą, o kadangi jų galiojimo laikas ėjo į pabaigą, reikėjo stengtis juos pratęsti. Be to, Zigmanto raštai negaliojo už Šventosios Romos imperijos ribų ir čigonai jau pradėjo (kaip matėme Šatiljone) apsirūpinti kitų aukštų pareigūnų raštais. Vienintelis popiežius galėjo užtikrinti universalią apsaugą. Pirmą kartą popiežiaus išduoti raštai čigonams paminėti 1422 m. liepos 16 d. Šveicarijos kronikoje: sakoma, kad tą dieną kunigaikštis Michaelis iš Egipto ir jo sekėjai Bazelio piliečiams įteikė „apsaugos raštus, kuriuos buvo išdavęs popiežius ir mūsų Viešpaties Karalius bei kiti valdovai“. Deja, kronika taip pat tvirtina: „tuo jie nieko gero nelaimėjo; svečius priėmė šaltai“. Vadinasi, jei data tiksli, kunigaikštis Michaelis sugebėjo pasiekti Vatikaną anksčiau už kitą čigonų vadą – kunigaikštį Andreą, kuris, sakoma, atvyko su savo maždaug 100 žmonių būriu į Boloniją 1422 m. liepos 18 d. ir pasiliko dviem savaitėms. Pasak Bolonijos kronikos,

kunigaikštis Andrea pasakojo, kad jam atsisakius krikščioniško tikėjimo jo žemes konfiskavo Vengrijos karalius, o panorėjus vėl priimti krikščionybę, jis ir maždaug 4000 žmonių buvo pakrikštyti; tuomet karalius liepė septynerius metus keliauti po pasaulį ir nuvykti pas popiežių į Romą, tada jie galės grįžti į savo šalį. Šie čigonai toliau tvirtino, kad jie pasiekė Boloniją po penkerių metų kelionės ir kad per tą laiką daugiau nei pusė jų mirė. Kaip įrodymu jie rėmėsi dekretu, kuriuo Vengrijos karalius neva leido jiems, išvengiant teisminės atsakomybės, vogti per tuos septynerius metus, kad ir kur jie eitų. Kunigaikštis Andrea įsitaisė karaliaus smuklėje (*nell' albergo del re*), o jo sekėjai abipus vienerių miesto vartų.

Daug žmonių ėjo jų žiūrėti, nes kunigaikščio žmona mokėjo burti ateitį ir numatyti, kas atsitiks žmogui tolesniam gyvenime, taip pat tai, kas vyko praeityje, ir kiek vaikų jis turi, ir ar žmona gera ar bloga, bei kitus dalykus. Daugeliu atvejų ji nemelavo. Ir tarp tų, kurie norėjo, kad jiems išburtų ateitį, tik nedaugelis grįždavo išsaugoję piniginę, o moterims būdavo nukerpamos suknelių skiautės. Būrio moterys, po šešias arba aštuonias, šlaistėsi po miestą; jos eidavo į gyventojų namus ir sekdavo tuščias pasakas, kai kurios griebdamos viską, kas pakliūdavo po ranka. Taip pat jos lankydavosi parduotuvėse apsimesdamos, kad ką nors perka, bet viena jų ką nors vogdavo. Šitaip Bolonijoje buvo įvykdyta daug vagysčių. Taigi, miesto šaukliai paskelbė, kad niekas neitų pas juos – už tai grėsė penkiasdešimties lirų bauda ir ekskomunikavimas: mat jie esą patys klastingiausi vagys visame pasaulyje. Apvogtiesiems net buvo leista apvogti pačius vagis, kad susigrąžintų, kiek prarado; dėl to keletas žmonių vieną naktį nepastebėti prasmuko į arklidę, kur stovėjo keli jų arkliai, ir pasiėmė geriausius. Svetimšaliai, norėdami atgauti savo arklius, sutiko grąžinti daug pavogtų daiktų. Matydami, kad čia daugiau nėra ką vogti, jie pasuko į Romą. Atkreipkite dėmesį: jie – pati bjauriausia padermė iš visų, kurios kada nors lankėsi šiuose kraštuose. Jie liesi ir juodi ir rijo kaip paršai. Jų moterys šmirinėjo apsitaisiusios visokiais skarmalais – jos vilkėjo šiurkščius viršutinius apdarus, buvo persimetusios juos per petį, dar įsivėrusios žiedus ausyse ir nešiojo ilgą vualį ant galvų. Viena jų pagimdė vaiką turguje, o trečios dienos pabaigoje jau vaikščiojo su kitomis moterimis.*

* Versta iš italų kalbos pagal L. A. Muratori (ed.), *Rerum Italicarum Scriptores*, vol. 18 (Milan, 1730), p. 611.

1422 m. rugpjūčio 7 d. jie atsiduria Forlyje, penkios lygos už Bolonijos pakeliui į Romą. Brolis Jeronimas, Forlio kronikininkas, suskaičiavo jų 200. Kai kurie žmonės sakė, kad jie iš Indijos (*aliqui dicebant, quod erant de India*).* Galimas daiktas, nors nėra visiškai aišku, kad tai sakę žmonės buvo stebėtojai, o ne čigonai, nes vėlesnių nuorodų apie tai nėra. Tuometis supratimas apie Indiją ir jos geografiją buvo labai miglotas (kaip rodo Kolumbo pavyzdys); iš tiesų tokį pavadinimą žmonės kartais pavartodavo kalbėdami apie Etiopiją. Po dviejų dienų tie čigonai išvyko sakydami, kad jie keliauja susitikti su popiežiumi. Tada jie dingo iš akiračio. Tačiau periodiškai dešimtmečiais po to – 1427 m. Paryžiuje ir Amjene, 1429 m. Duė, Roterdame ir Utrechte, 1430 m. Ferme, Italijoje, ir Midelburge, Valchereno saloje, bei vėlesniais metais kitur – čigonų vadai pasirodydavo turėdami popiežiaus raštus. Jie ne visuomet buvo išduoti tam pačiam asmeniui, ir ne visuose juose nurodyta ta pati data. Vaizdingiausiai juos nupasakojo vienas prancūzų žurnalas, vadinamasis Paryžiaus „Bourgeois", kuris aprašė padriką čigonų tuntą, įsikūrusį La Šapelėje prie Paryžiaus (kuris vis dar priklausė anglams) nuo 1427 m. rugpjūčio 17 iki rugsėjo 8 d. Pirmiausia atvyko kunigaikštis, grafas ir dešimt vyrų, visi raiti, ir sakėsi esą geri krikščionys, kilę iš Žemutinio Egipto. Jie pasakojo jau girdėtą istoriją, esą jie grįžo prie krikščioniškojo tikėjimo po to, kai juos nukariavo saracėnai, o paskui imperatorius ir kiti krikščionių valdovai.

Po ilgų svarstymų imperatorius ir kiti valdovai nutarė, kad be popiežiaus leidimo jie niekada negalės turėti savo šalies žemės ir kad jie privalo keliauti į Romą pas Šventąjį Tėvą. Ten jie visi ir išvyko, seni ir jauni, ir vaikams ta kelionė buvo sunki. Nuvykę ten, jie visi kartu išpažino savo nuodėmes. Popiežius, išklausęs jų išpažintį, po ilgų mąstymų ir konsultacijų paskyrė tokią atgailą: septynerius metus jie turi klajoti po pasaulį ir niekada nemiegoti lovose. Jis taip paliepė, kad jie turėtų šiek tiek lėšų – kiekvienas vyskupas ir kiekvienas abatas turi jiems kartą duoti dešimt Tūro (*tournois*) svarų. Jis įteikė jiems apie tai raštus, skirtus bažnyčios prelatams, palaimino, ir taip jie išvyko.**

* Ten pat, vol. 19 (Milan, 1731), p. 890.
** *Journal d'un Bourgeois de Paris* (1405–1449), ed. A. Tuetey (Paris, 1881); šis vertimas paimtas iš J. Shirley'aus varianto *A Parisian Journal*, 1405–1449 (Oxford, 1968), pp. 217–218.

Ir kas mums iš viso to aiškėja: ar 1422 m. popiežius Martynas V suteikė audienciją čigonų būriui, arba dviem vienas po kito atvykusiems būriams (pirmasis buvo kunigaikščio Michaelio, kitas – kunigaikščio Andrea), ir, išklausęs jų istoriją, paskyrė jiems dar septynerius atgailos metus, kartu įteikdamas apsaugos raštus?* Vatikano archyvuose įrašų apie tokį stulbinantį įvykį nėra: 1932 m. atliktos paieškos nieko nauja nedavė. Tai nėra galutinė išvada, nes daug archyvinių dokumentų ten yra dingę, bet, žinoma, leidžia manyti, jog čigonai nusprendė netrukdyti Jo Šventenybės arba buvo jo palydos išvaryti lauk ir kreipėsi į patyrusį dokumentų klastotoją, kad įsigytų įspūdingą popiežiaus raštą. Popiežiaus bulių bei kitų popiežiaus dokumentų klastojimas buvo klestinti pramonės šaka viduramžiais; jais buvo gyvai prekiaujama.

Kad ir kaip ten buvo, gavę naujus apsaugos raštus, čigonai apsirūpino keliomis jų kopijomis. Kai kurios buvo išduotos vienu vardu, kai kurios kitos – kitu. Viena tokia likusi kopija yra Mažojo Egipto kunigaikščiui Andreu 1423 m. (ne 1422) gruodžio 15 d. išduoto rašto vertimas į prancūzų kalbą. Vienu įmantriu sakiniu popiežius jiems atleidžia pusę nuodėmių – tai buvo precedento neturintis atvejis. Todėl kopija kelia nemažą įtarimą; taigi įtarimą juo labiau kelia originalai.

Kitais, 1423 metais, atsirado dar vienas naujas svarbus apsaugos dokumentas, kurio turinį mums perdavė gerai informuotas tų laikų liudytojas Andreas, Radasbono (dabar Regensburgas) Bavarijoje kunigas. Andreas pažymėjo čigonų („*Cingari*, liaudiškai vadinamų *Cigäwnär*") atvykimą savo dienoraštyje 1424 m.

Jie laikėsi šalia Radasbono – vyrai, moterys, vaikai ėjo vieni paskui kitus, kartais jų buvo iki 30, kartais mažiau. Jie statydavosi palapines laukuose, nes jiems buvo uždrausta apsistoti mieste, mat jie klastingai imdavo tai, kas jiems nepriklausė. Šie žmonės buvo iš Vengrijos, jie sakėsi buvę ištremti kaip atminimo ženklas to, kad Mūsų Viešpats pabėgo į Egiptą, kai bėgo nuo Erodo, kuris ieškojo jo, kad nužudytų. Bet paprasti žmonės sakė, kad jie šnipinėjo šalyje.**

* Du vertingi straipsniai yra: R. A. Scott Macfie, 'The Gypsy visit to Rome in 1422', *JGLS* (3), 11 (1932), pp. 111–115; ir F. de Vaux de Foletier, 'Le pèlerinage romain des Tsiganes en 1422 et les lettres du Pape Martin V', *Études Tsiganes* (1965), no. 4, pp. 13–19.

** Vertimas iš lotynų kalbos: Andreas, Presbyter Ratisbonensis, *Diarium sexennale*, kurį pateikia A. F. Oefelius, *Rerum boicarum scriptores* (Augsburg, 1763), vol. 1, p. 21.

Čia iškyla keletas neįprastų dalykų: nuoroda į palapines; čigonų ištrėmimas siejamas su Šventosios šeimos pabėgimu; įtarimas šnipinėjimu (kuris po penkių amžių vėl pasigirdo Vokietijoje kaip genocido pateisinimas). Bet įdomiausia tai, kad Andreas užsirašė vieno iš karaliaus Zigmanto laiškų, kurį šie čigonai turėjo, turinį. Jo data – 1423 m. balandžio 23 d., po įžangos ėjo tekstas:

> Mus asmeniškai aplankė ištikimasis Vladislovas, *waynoda Ciganorum* [čigonų vaivada], kartu su palydovais, kurie pateikė mums savo nuolankius prašymus čia, Zipse, mūsų akivaizdoje... Dėl to mes, įtikinti jų maldavimo, nutarėme, kad deramai suteiksime jiems šią privilegiją: nuo šiol kiekvieną kartą, kai minėtasis vaivada Vladislovas ir jo žmonės atvyks į mūsų valdas, – laisvuosius miestus ar miestus-tvirtoves, – mes griežtai pavedame ir įsakome savo ištikimiesiems: jūs turite palankiai priimti ir nekliudomi bei nesivargindami laikyti minėtąjį vaivadą Vladislovą ir čigonus, kurie yra su juo; ir visaip saugokite juos nuo bet kokių kliūčių ir nemalonumų. Jei tarp jų kiltų kokių nors nesutarimų arba bėdų, nei jūs, nei kas nors kitas iš jūsų, bet tik pats vaivada Vladislovas turi galią juos teisti ir išteisinti...

Šis saugumo dokumentas buvo įteiktas Zipse, šiaurinėje Vengrijos kunigaikštystės dalyje (dabar Slovakija), kur, – tai yra žinoma, – tuo metu buvo apsistojęs Zigmantas. Atrodo, tą raštą bus gavę čigonai, kurių kilmė kitokia nei tų, kurie aplenkė juos vakaruose. Dokumente nėra minima maldinga kelionė, nėra aiškinimo apie egzotišką kilmę, o pats Vladislovas, pristatomas kaip Zigmanto pavaldinys, turėjo vardą, kuris labiausiai paplitęs Vengrijoje ir Lenkijoje, tuo tarpu jo pirmtakų vardai Andrew ir Michaelis priklausė visam krikščioniškajam pasauliui. Jo paties (jei ne jo sekėjų) ryšys su Vengrija turėjo būti gana ilgalaikis. Tiesą sakant, jie atrodė kaip rimčiausi antrosios imigracijos bangos pirmeiviai, tačiau jų pėdsakų neįmanoma atsekti, nes Vladislovas niekada daugiau nebepasirodė.

Kronikininkas Andreas dar kartą užrašė, kad čigonai lankėsi Radasbone 1426 m. ir – nenurodo tikslios vietos – 1433 m. (šį kartą pažymi, kad jie „sakėsi esą iš Egipto"). Bet šios vėlesnės grupės nesulaukė tiek daug dėmesio, ir dar keletą metų galime detaliai žymėtis pirmųjų migrantų judėjimą.

Abejonių nekelia čigonų lankymasis Ispanijoje, kur pirmasis su jais

susijęs dokumentas yra 1425 m. sausio 12 d. trims mėnesiams Alfonso V Aragoniečio „Donui Johanui iš Mažojo Egipto (de Egipte Menor)" Saragosoje išduotas apsaugos raštas. Akivaizdu, kad Alfonsas, savo darbais nusipelnęs epiteto „Kilnusis", palankiai žiūrėjo į naujai atvykusius maldininkus. Po kelių mėnesių jis išdavė dar vieną apsaugos raštą kunigaikščiui Tomui iš Mažojo Egipto ir jo sekėjams, o kai Alagono, miestelio prie Saragosos, gyventojai pavogė iš čigonų kunigaikščio kurtą ir mastifą, Alfonsas nedelsiant liepė juos grąžinti. Kunigaikštis Tomas rūpestingai saugojo apsaugos raštą ir 1435 m. pateikė jo kopiją tada, kai iš karalienės Blanšos Navarietės gavęs 23 florinus, atvyko į Ispanijos Kanfranko pasienio postą Somporto perėjos papėdėje. Chakos miesto ir Kanfranko mokesčių ir muito rinkėjas pareikalavo mokėti, bet garbingasis ir puikusis (*muyt honrado et inclito*) Mažojo Egipto kunigaikštis pareiškė, kad jis ir jo žmonės krikščioniškojo tikėjimo vardu išsirengę į maldingą kelionę po visą pasaulį ir kad karalius Alfonsas jam suteikė leidimą laisvai pereiti visas jo žemes su savo būriu ir šeima ir nemokėti jokių mokesčių ar rinkliavų. Karališkasis leidimas iš tikrųjų yra taip suformuluotas (dabar saugomas Hueskoje kartu su jo autentiškumą patvirtinančiu dokumentu). Čigonų kunigaikštis vengė mokėti mokesčius, bet privalėjo deklaruoti turimą asmeninį turtą: jį sudarė „5 arkliai, kurių kiekvieno vertė 20 florinų; 5 šilkiniai drabužiai; 4 sidabrinės taurės, kurių kiekviena svėrė bemaž vieną marką (maždaug 8 uncijas)".

Tokios yra pirmosios mūsų turimos nuorodos į vadovus, kurių vardai buvo Tomas ir Jonas. Netrukus kunigaikštis Tomas vėl pasirodys. Jis galėjo būti tas bevardis čigonų kunigaikštis, kurį mes jau matėme rodantį popiežiaus raštą 1427 m. La Šapelėje, šiauriniuose Paryžiaus priemiesčiuose, bet netrukus po to Amjene iš tikrųjų lankėsi kunigaikštis Tomas, nešdamasis jo vardu išduotus popiežiaus raštus. La Šapelės čigonų aprašymas Paryžiaus žurnale „Bourgeois" yra vienas iš išsamiausių pasakojimų, išlikusių iki mūsų dienų. Jų tamsi oda ir sidabriniai auskarai buvo egzotiškas reginys, kuris prie savęs traukė smalsių žiūrovų minias. Moterų kostiumas buvo baltiniai, ant jų dar į paklodę panašus apdaras, jau anksčiau matytas Arase 1421 m. ir Bolonijoje 1422 m. Karti jų burtų tiesa (arba prasimanymas) pranašaujant ne vienoje santuokoje pasėjo nesantaiką. Paryžiaus „Bourgeois" pažymėjo:

„Turiu pasakyti, kad ėjau ten tris ar keturis kartus pasikalbėti su jomis ir niekada nepastebėjau, kad netekau penso, ir nemačiau, kad jos žvilgčiotų į kieno nors rankas, bet visi tvirtino, kad jos tai darė“. Galop Paryžiaus vyskupas įsakė, kad būrėjos ir leidžiantys joms skaityti iš savo delno būtų atskirti nuo bažnyčios, ir čigonai buvo priversti kraustytis toliau. Maždaug po trijų savaičių, vis dar 1427 m. rugsėjį, Amjene jų gyveno apie 40 žmonių, o jiems vadovavo kunigaikštis Tomas, kuris gavo 8 paryžietiškus svarus (*livres parisis*) ir pelnė savo žmonėms palankumą pasakojimu apie tai, kaip jie buvo išvaryti iš savo „labai keistos ir tolimos“ šalies, nes nesutiko atsižadėti krikščioniškojo tikėjimo. Po pusantrų metų, 1429 m. kovą, Turnė mieste apsilanko bevardis kunigaikštis iš Mažojo Egipto ir jį lydintis maždaug 60 žmonių būrys, visais atžvilgiais panašus į tą, kuris lankėsi Amjene. Oldermenas iškabino skelbimus, įspėjančius miestiečius, kad nedarytų jiems nieko bloga, ir raginančius duoti išmaldą; be to, oldermenas nusiuntė jiems vyno, kviečių, alaus, silkių ir malkų.

Čigonų atvykimas taip pat sukeldavo nenumatytų išlaidų. 1428 m. gegužę Hildesheimas turėjo sumokėti už namo, kuriame buvo apsistoję čigonai, sutvarkymą. Beveik tuo pačiu laiku panašių išlaidų turėjo ir Flandrija, kai čigonai buvo apgyvendinti Vulhauze, Briugėje; 1429 m. Deventeryje, kai miestas dar padengė palydos šiaurėn, į naująją sustojimo vietą, išlaidas; ir 1429–1430 m. Roterdame „už mokyklos pastato išvalymą po to, kai ten pabuvo kunigaikštis ir jo svita“. Deventerio įrašas yra pirmasis Nyderlanduose, pavadinęs čigonus „Heidens“ („pagonimis“), šis vardas jiems prigijo Nyderlanduose. Kunigaikščius ir grafus iš Mažojo Egipto taip pat savo archyvuose mini: 1429 m. Neimegenas, Utrechtas ir Arnhemas, o 1430 m. – Midelburgas, Ziutfenas ir Leidenas. Kelis kartus archyvai užsimena apie popiežiaus raštus. Bet kai „Egipto kunigaikštis“ 1431 m. vėl aplankė Midelburgą, jis parodė Pilypo Burgundiečio – daugumos Nyderlandų žemių siuzereno – išduotą dokumentą. Kunigaikštis, 1429–1430 m. apsistojęs Roterdame, užsitikrino dvigubą paramą, pateikdamas „popiežiaus raštus ir mūsų brangiojo Burgundijos valdovo raštus“.

Yra pagrindas manyti, kad čigonai, kurie 1430 m. atvyko į Mecą ir Konstancą, 1431 m. į Turnė, 1434 m. į Hamburgą („kunigaikštis Jonas iš Mažojo Egipto“) ir Frankfurtą prie Maino bei 1434–1435 m. į Briu-

gę, buvo pradinio būrio dalis. Daugiau abejonių, iš kur atvyko čigonai, kurie dažnai lankėsi ryčiau, Saksonijoje (1432 m. Erfurte, 1435 m. Meiningene): galbūt jie buvo vėlesni atvykėliai iš Vengrijos. Tų, kurie Meiningene praleido 11 dienų, laukė šaltas priėmimas, nepaisant to, kad turgaus aikštėje jie linksmino miestiečius akrobatiniais triukais. Dėl tamsios odos gyventojams jie atrodė svetimi; galų gale kunigas juos išvarė.

Apžvalga

Per tą laiką žvalgymosi metas, jei tokio išvis būta, jau ėjo į pabaigą. Mes atskleidėme pakankamai, kad nustatytume, jog gyvenimas vakaruose kažkuo traukė čigonus, kuriems reikėjo naujos tėvynės. Taigi, jie vienaip ar kitaip susipažino su Vokietija, Šveicarija, Prancūzija, Italija ir Ispanija, kitomis šalimis; tačiau mes kol kas dar neaptikome jokių ženklų, kad jie būtų pasistūmėję giliau į Europos šiaurę arba rytus arba būtų kirtę Lamanšą ar Šiaurės jūrą.

Bet kokia dviejų dešimtmečių, prasidėjusių 1417 m., interpretacija kelia keletą nepagrįstų prielaidų. Yra ženklų, rodančių, kad lig šiol mes turėjom reikalų ne su šiaip imigracija, bet priešingai – su gana darniais būriais, kurie keliaudavo plačiai išsklidę ir daugeliu atvejų valdomi kelių vadų. Iš tikrųjų jie buvo gana vieningi ir glaudžiai tarpusavyje susiję. Nes jie pasakodavo tas pačias istorijas ir rodydavo panašius patvirtinamuosius dokumentus, iš pradžių išduotus imperatoriaus ir kitų monarchų, vėliau – popiežiaus. Tuo metu jų priedanga paprasčiausiai buvo pasakojimas apie atgailą už atskalūniškumą: tik Andreaso iš Radasbono dienoraštyje yra užuomina apie pagražintą istoriją, pagrįstą tuo, kad nepavyko padėti Šventajai šeimai pabėgti į Egiptą, tačiau ją dar reikia atidžiai išstudijuoti. Kai kurie svarbūs jų gyvenimo būdo aspektai vis dar yra migloti. Pavyzdžiui, stebina, kad iki šešioliktojo amžiaus nė žodžiu neužsiminta apie čigonų gimtąją kalbą; mes taip pat nieko neaptinkame apie kokius nors sunkumus bendraujant su šalių, kuriose jie lankėsi pirmą kartą, gyventojais. Vėl turime tik šykščių detalių apie transporto priemones ir pastoges. Minimos palapinės, tačiau retai. Pirmieji migrantai, matyt, turėjo mažai transporto priemonių ir, kai jiems nepavykdavo įkalbėti miestiečių

duoti pastogę, nakvodavo atvirame lauke arba laikinose priedangose.

Tirščiausia migla dengia už šių antpuolių glūdinčią socialinę ir politinę santvarką bei ryšių sistemą. Mes susidūrėme su maždaug dviem tuzinais skirtingų čigonų vadų vardų: kai kurie tų vardų išnyra tik kartą; kiti, be jokios abejonės, priklausė daugiau nei vienam asmeniui. Kas *buvo* šie puikiai apsirengę raiti „kunigaikščiai" bei „grafai" ir ką reiškė jų įsiveržimai? Ar jie paprasčiausiai vaidino? Iš tikrųjų visai įmanomas dalykas, kad kartais būrio vadas turėjo čigoniško kraujo arba buvo vedęs čigonę žmoną: mes jau matėme, kad Bolonijoje kunigaikštis Andrea, įsikūręs „Albergo del Re" viešbutyje, turėjo žmoną, kuri buvo garsi būrėja. Žinoma, pavaldūs vadai tikriausiai buvo čigonų kilmės. Bet kai kurios Vidurio ir Rytų Europos šalys rūpinosi, kad čigonų nevaldytų čigonai. Tokių įrodymų jau pasitaikė, ir ateityje jų bus dar daugiau – Lenkijoje, Lietuvoje, Transilvanijoje ir kitur. Ankstyvojoje čigonų istorijos stadijoje, Graikijoje ir Balkanuose, mes matėme, kaip buvo skiriami valdovai ir įstatymų kūrėjai, ir būtent jiems čigonai mokėjo savo mokesčius. Kerkyra turėjo čigonų leną, kurios baronas naudojosi ypatingomis privilegijomis teisėtvarkos reikaluose (žr. 58 psl.). Didelėje Europos dalyje kai kuriems asmenims čigonų antplūdžiai tapo pasipelnymo šaltiniu. Vladislovas, čigonų vaivada, kuriam 1423 m. imperatorius Zigmantas malonėjo išduoti apsaugos raštus, buvo, matyt, vienas jų.

Statuso skirtumas išliko ir vėliau, kai čigonai įsiskverbė į vakarus, ir užrašai apie jų viešnages pradedant 1417 m. pabrėžia ženklų skirtumą tarp elgesio su kunigaikščiu arba grafu, kuris gaudavo nakvynę kaip gerbiamas asmuo, ir elgesio su jo svita, kuri apsigyvendavo prastesnėje aplinkoje. Tačiau vakaruose vadovų vaidmuo smarkiai pasikeitė. Pirmiausia jie nustojo buvę čigonų priėmimo į socialinę-ekonominę hierarchiją laiduotojai, atiduodantys valdžiai čigonų bendruomenės surinktus mokesčius; jie tapo čigonų ir *gadžo* tarpininkais, kurie derybomis ir meilikavimu siekė išpešti naudos iš pasaulio galingųjų.

Čigonų vadovų ypatingą vaidmenį žymėjo svarbus įprastinis sutarimas, kad čigonai turi teisę tvarkyti savo pačių reikalus – neliečiamybė, kurią pabrėžia 1423 m. Vladislovui išduoti apsaugos raštai ir mini netgi ankstesni dokumentai, su kuriais čigonų būrys keliavo pro Turnė 1422 m. Tai, kartu su išmaldos prašymo privilegijomis, kylančiomis iš jų, kaip

krikščionių maldininkų statuso, užtikrino, kad tol, kol jie buvo priimami savo pačių nuožiūra, jie galėjo tikėtis svarbios, kad ir nenuolatinės, pagalbos maistu, gėrimais ir pinigais, o pažeidę kokią nors teisę tikėtis švelnesnės bausmės. Tačiau ilgalaikio sprendimo nebuvo, nes išankstinis nusistatymas ir ekonominė šalių, per kurias jie keliavo, santvarka lėmė, kad sėsliai negyvenantys žmonės retai kada galėjo tikėtis ilgesnio gero priėmimo: gildijos tvarkė amatus ir prekybą, prekyba taip pat buvo griežtai kontroliuojama, o valstiečiai nebuvo įpratę samdytis atsitiktinės darbo jėgos; taigi čigonų pragyvenimo šaltiniai apsiribojo smulkiomis paslaugomis, nedidele prekyba bei pramogomis.

O dėl akstino migruoti į vakarus, tai Timūras (Tamerlanas) leido Europai atsikvėpti nuo Osmanų imperijos spaudimo penkioliktojo amžiaus pradžioje, užpuolęs turkus Antalijoje, bet 1415 m. Osmanų imperijos puolimas atsinaujino ir turkai atgavo ne tik prarastas žemes Graikijoje ir Balkanuose, bet ir užkariavo naujas. 1417 m. Valakija buvo priversta sudėti ginklus, nors jos dinastija, teritorija ir krikščioniškasis tikėjimas išliko nepaliesti; vėliau Transilvanijai ir pietų Vengrijai teko atremti pasikartojančius turkų antpuolius. Iki šiol čigonų migracijos ryšys su turkų puolimais atrodė labai įtikinamas, todėl mus verčia dar kartą į jį pasigilinti, bet pirma dera prisiminti: didesnė dalis Europos čigonų ir toliau gyveno Osmanų imperijos valdose, kurios iš tiesų apėmė ir nemažą vidurio bei pietų Vengrijos dalį. Jei kai kurie čigonai galėjo laisvai pasiieškoti alternatyvių teritorijų ir taip padarė, nepanašu, kad jie taip elgėsi iš religinių paskatų, nors ir pabrėždavo šį aspektą judėdami vakarų link. (Bet kuriuo atveju turkų požiūris į krikščionis ir žydus buvo daug geresnis, nei, tarkim, Ispanijos krikščionių į žydus ir musulmonus.) Galima ginčytis, ar, laikui bėgant, Osmanų imperijoje jiems būtų prasčiau klojęsi: užkariavimų metui pasibaigus, nukariautų tautų likimas dažniausiai nebūdavo blogesnis nei esant ankstesnei valdžiai. Apskritai turkai palikdavo civiliniams gyventojams laisvę su sąlyga, kad jie mokės nukariautojams mokesčius, ir tai čigonams nebuvo naujiena; be to, musulmonų visuomenė pernelyg nesirūpino rase arba kilme. Staigus žlugimas ir pavojus, su kuriuo jie susidūrė karų svarstyklėms svyrant tai į vieną, tai į kitą pusę, buvo kitas reikalas. Užpuolikai kardu ir ugnimi niokojo žemę; jie plėšdavo Balkanų miestus, kaimus ir vienuolynus bei ištisus regionus paversdavo dykynėmis, tad la-

bai tikėtina, kad daugelis čigonų mielai pasišalino iš nuolatinės kovos arenos. Tačiau yra kitokia užuomina Arnoldo von Harffo gana iškraipytame pasakojime jam aplankius Metonį (61 psl.): čigonų migraciją jis aiškina „kai kurių valdovų ir grafų nenoru tarnauti turkų imperatoriui"; čigonų lenų baronai ir panašūs į juos galėjo prarasti kur kas daugiau nei savo valdinius, todėl jų įkarštį rengti tiriamąsias ekspedicijas galbūt pirmiausia skatino savanaudiškumas.

„Mažojo Egipto" pabrėžimas čigonams aiškinant savo kilmę priblokštiems vakariečiams galbūt rodo, kad ankstyvieji jų būriai turėjo nesenų ryšių su Peloponesu. Jie nebuvo vieninteliai pabėgėliai iš tų vietų. Nors daugelis didikų pasiliko ir priėmė islamą, turkų puolimai Europoje kitus kartu su daugeliu kunigų ir paprastų žmonių privertė bėgti ir ieškoti saugesnės vietos, galų gale keliauti į vakarus bei gyventi iš labdaros. Savivaldybių archyvai liudija, kad kai kurie jų keliaudavo būriais, kuriuos vedė panašius į čigonų titulus turėję ir panašiai priimami vadovai. Briugės archyvuose, pavyzdžiui*, nuo pat penkioliktojo amžiaus pradžios esama įrašų apie išmokas daugybei klajojančių graikų, tarp jų ir keliems grafams; taip pat grafui iš Valakijos, kurį iš savo valdų išvijo užkariautojai turkai, bei Vengrijos kunigaikščiui; 1453 m. žlugus Konstantinopoliui, nuolat atklysdavo įvairiausių tautų ir rangų žmonių iš senosios graikų imperijos, tačiau tai dažniausiai būdavo mažos grupės. Iš tiesų, tokių pirmųjų pabėgėlių grupių stebėjimas ir jų svetingas priėmimas galėjo būti vienas iš faktorių, davusių mintį čigonams migruoti į vakarus apsimetant maldininkais.

Turint omeny abejones dėl jų išvykimo vietos, galbūt pats laikas būtų paieškoti tolesnio istorijos rakto čigonų kalboje, atsižvelgiant į jų judėjimą palikus Graikiją. Praktiškai visi Vakarų Europos čigonų romani dialektai rodo pietų slavų kalbų įtaką ir daugelis jų turi – nors gerokai mažiau – rumuniškų bruožų.** Ne visi dialektai turi tokį patį slavų skolinių žodyną, tačiau tam tikri skoliniai yra smarkiai paplitę; pavyzdžiui, *boba* 'pupa', *būinō* 'išdidus'; *maćka* 'katė'; *mižak* 'piktas';

* Plg. E. O. Winstedt, 'Gypsies at Bruges', *JGLS* (3), 15 (1936), pp. 126–134.

** Geriausiu skolinių Europos čigonų tarmėse sąvadu (nors remiasi dar praėjusio šimtmečio romani lingvistikos laimėjimais) lieka F. X. Miklosich, *Über die Mundarten und die Wanderungen der Zigeuner Europas* (Denkschriften der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Vienna, 1872–1881), ypač 3 dalis ('Die Wanderungen der Zigeuner') in vol. 23 (1874), pp. 1–46.

puška 'šautuvas', *skorni* 'aulinis batas su atvartu'; *stanya* 'arklidė'; *trūpos* 'lavonas'. Šios Velso romani kalbos formos turi savo atitikmenis daugelyje vakarų šalių dialektų (taip pat ir Suomijos čigonų kalboje). Beveik tokie pat dažni yra: *dosta* 'pakanka'; *kirčima* 'smuklė'; *lovína* 'alus'; *smenténa* 'grietinė'. *Lovína* – vienas iš Andrew Borde'o paimtų žodžių. Tačiau ir *lovína*, ir *smenténa* iliustruoja vieną iš sunkumų, nustatant etimonus Balkanų lingvistiniame kratinyje, kur žodžiai labai sumišę: abu šie skoliniai galėjo atkeliauti per rumunų kalbą. Patys akivaizdžiausi rumuniški skoliniai Velso čigonų kalboje yra šie: *baurī* 'sraigės', *manč* 'pralinksmėti', *mūra* 'uoga', *vare-* 'kada nors' (pvz., *varekái* 'bet kada'); yra ir daug ginčytinų. Kita vertus, vengrų kalbos įtaka nesiekia taip toli ir, regis, yra vėlesnio skolinimo, apsiribojusio tik Vidurio Europos šalyse susiformavusiais dialektais, rezultatas. Ar mes tuomet turime daryti išvadą, kad čigonai, keliavę į vakarus penkioliktajame amžiuje, nebuvo ilgam apsistoję Vengrijoje, bet visi daug laiko praleido pietinėse slavų žemėse ir – nors mažiau – vlakiškai kalbančiose teritorijose (išskyrus tuos, kurie tiesiai iš Graikijos nuplaukė laivu į pietų Italiją, kurios dialektai rodo labai mažą slavų įtaką)? Neprotinga būti tokiems dogmatiškiems: atsižvelgdami į skirtingus skolinių iš slaviškųjų ir rumuniškųjų šaltinių mastus, taip pat atsižvelgdami į greitą migracijų į vakarus seką ir po to vykusį susimaišymą, manytume, kad šiuolaikiniai dialektai gali būti kilę iš kelių jau atsiskyrusių grupių kalbos susiliejimo, o čigonai, iš pradžių išvengę slavų ir rumunų kalbų įtakos, vėliau su kiekvienu žingsniu galėjo joms pasiduoti.

5

Likimo vingiai

Nuo keturioliktojo amžiaus ketvirto dešimtmečio ir vėliau čigonai – tikriausiai vedlių istorijų suvilioti – pamažu ėmė sklisti iš Rytų Europos. Metraštininkų pasakojimai kaip šaltiniai dabar jau įgauna didesnį svorį. Tačiau į istorijas, užrašytas gerokai vėliau po pasakojamų įvykių, galbūt be asmeninio sąlyčio tarp metraštininko ir čigonų, reikia žiūrėti atsargiai, nes jos dažniausiai yra išvestinės, aklai kopijuojančios medžiagą iš kur nors kitur, o jose atsiradusios naujos detalės gali būti nuspalvintos paties metraštininko laikų požiūriais ir fantazijomis. Jei įmanoma, verčiau reikėtų kreiptis į vietinius ir centrinius archyvus: būtent ten galima rasti neapdorotos čigonų istorijos medžiagos, užrašytos dar neįsigalėjus išorinių veiksnių iškreiptam požiūriui.

Vokiečių metraštininko Aventinuso (Johanno Thurmaierio) kronika, parašyta maždaug 1522 m., yra daugeliu požiūrių pamokanti, atsižvelgiant į naują aspektą. Leidinyje *Bavarian Chronicle* maždaug 1539 m. jis rašo:

Anuomet ši vagišių rasė, padugnės ir įvairių tautų atmatos, gyvenančios turkų imperijos ir Vengrijos pasienyje (mes juos vadiname *Zigeni*), vedamos savo karaliaus Zindelo, ėmė klajoti po mūsų provincijas ir bandė nebaudžiamos verstis vagystėmis, plėšikavimais ir būrimu. Jie meluoja esą iš Egipto ir esą dievų* priversti bėgti, gėdingai apsimeta, jog išvaryti septyneriems metams, jie atgailauja už savo protėvių, kurie nusisuko nuo Švenčiausiosios Mergelės su

* Originale yra lotyniškas žodis *superis*, kurio reikšmė platesnė negu vertime pavartotas žodis: jis taip pat galėjo reikšti ‘jų valdovų’.

kūdikėliu Jėzumi, nuodėmes. Iš savo patirties sužinojau, kad jie kalba venedų kalba ir yra išdavikai bei šnipai. Kaip ir kiti, ypač imperatorius Maksimilijonas Cezaris Augustas, ir Albertas, mūsų kunigaikščių tėvas, tai paliudijo savo viešaisiais įsakais: tačiau tušti prietarai it letargo miegas taip giliai įsišaknijo žmonių protuose, kad jie tiki, jog su jais buvo blogai pasielgta, ir visur kenčia nuo jų slapukavimo, vagiliavimo ir apgaudinėjimo.*

Šis skirsnis apima pablogėjusios viešosios nuomonės apie čigonus amžių. Pagiežos mastas yra atkeliavęs iš paties Aventinuso laikų. Kai jis tai rašė, Šventosios Romos imperija jau ilgiau nei du dešimtmečius taikė čigonams bausmes. Valdant imperatoriui Maksimilijonui I, apie kurį taip palankiai atsiliepia Aventinusas, imperijos parlamentas išleido tris įsakymus (1497, 1498 ir 1500 m.), kurie čigonus kaltino šnipinėjimu ir įtraukė į išvaromų asmenų sąrašą. Šie įstatymai suteikė atitinkamą atspalvį kunigaikščių, hercogų ir kitų imperijos monarchų leidžiamiems potvarkiams. Įtarinėjimas šnipinėjimu (kurį jau minėjo Andreas iš Radasbono) pirmiausia buvo būdingas vokiečiams. Jis itin skaudžiai palietė čigonus, nes savo pačių labui jiems reikėjo artimiau susipažinti su šalimi ir daugiau sužinoti apie jos gyventojus. Akivaizdus Aventinuso pripažinimas, jog egzistuoja ypatinga čigonų kalba (nebent jis paprasčiausiai nurodė, kad išmokę svetimų kalbų jie galėjo sukčiauti), yra vertas dėmesio, nors jis laiko ją slavų venedų kalba, kuri buvo vartojama Rytų Vokietijoje. Jo aiškinimas apie čigonų migraciją kaip septynerių metų tremtį taip pat vertas dėmesio dėl to, kad jie nepagelbėjo Šventajai Šeimai, bėgančiai į Egiptą. Jei šią ypatingą istoriją sugalvojo patys čigonai, kad lengva būtų ją paskleisti kaip kilusią iš Egipto, su kuriuo juos seniai siejo viešoji nuomonė, tai buvo neatsargus pagražinimas. Niekas nežinojo, kad nurodytu metu čigonai dar tebegyveno Indijoje, ir tai suteikė Europos gyventojams teisėtą dingstį netolerancijai, panašią į tą, kuri paskatino antisemitizmą, penimą tvirtinimais apie žydų dalyvavimą nukryžiavime ir apie krikščionių vaikų aukojimą per žydų Velykas.

Istoriniu požiūriu labiausiai intriguojanti Aventinuso pastaba yra ta, kad visuotinė čigonų imigracija, bent jau į Bavariją, prasidėjo 1439 m.,

* Vertimas iš lotynų kalbos: Johan Thurmaier, *Annalium Boiorum libri septem* (Ingolstadt, 1554).

vadovaujant karaliui Zindelo arba Zindelui. Tai yra vienintelis kartas, kai buvo aprašytas karaliaus Zindelo žygis. Tačiau iš šios vienos nuorodos galima nemažai ką išvesti. Kyla didelė pagunda kiekvieną pastebėtą ankstyvąjį būrį sieti su vienu iš kelių įvardytų vadų, ir – išimtiniais atvejais – kruopščiai atsekti Europos žemėlapyje spėjamą kiekvieno iš jų maršrutą. Puikus tokios paieškos pavyzdys Adriano Colocci „Gli Zingari" (1889), kur yra žemėlapis, vaizduojantis karaliaus Sindelo, kunigaikščio Mihalio, kunigaikščio Andrašo ir kunigaikščio Panuelio maršrutus. Skirtingai nuspalvintos linijos prasideda Valakijoje ir pradeda išsiskirti tik Vengrijoje. Autorius kažkodėl, be jokios akivaizdžios priežasties, mano, kad kunigaikštis Panuelis (vardas, kurį mes dar išgirsime) 1417 m. vadovavo Baltijos miestų plėšimui, o vėliau lankėsi Leipcige (1418 m.) ir Mece (1430 m.). Kunigaikščiai Michaelis ir Andrew keliavo kartu iki Šveicarijos, tada Andrew pasuko į pietus, kirto Boloniją, Forlį ir Romą (1422 m.) ir per Provansą grįžo į Paryžių (1427 m.); paskutinį kartą jį matė traukiant Anglijos link. Kunigaikščio Michaelio būrys skilo Šveicarijoje, vienas būrys pasuko link Strasbūro (1418 m.), Augsburgo (1419 m.), Miunsterio ir Kaselio (1424 m.) bei Meiseno (1426 m.), o kitas pietvakarių kryptimi keliavo į Liucerną ir Sisteroną (1419 m.) bei Barseloną (1447 m.). Nors Colocci, be abejo, pasižymėjo lakia vaizduote, karaliui Zindelui net jis tesugebėjo priskirti tik vadovavimą antpuoliams Radasbono apylinkėse (1424, 1426, 1433, 1439 m.). Išskyrus šias ir kelias kitas Aventinusu pasinaudojusių autorių nuorodas, Zindelas dingo be pėdsakų.

Tačiau mes dar susidursime su gausybę vardų – žinomų ir visai naujų – turinčiais kunigaikščiais ir grafais, bet šioje vietoje, užuot laikius Vakarų ir Šiaurės Europą viena geografine sąvoka, būtų geriau atskirai panagrinėti kiekvieną šalį; kiekvienoje iš jų atsekti čigonų permainingos istorijos raidą, o tada iš naujo įvertinti jų padėtį šešioliktojo amžiaus viduryje tokioje aplinkoje, kokią atspindi Aventinusas*.

* Čia, kaip ir kitur, pasinaudojome gausybės šaltinių duomenimis. Šis skyrius apima bemaž visas istorines nuorodas į čigonus anapus Balkanų iki penkioliktojo amžiaus 6-ojo dešimtmečio; jei cituotume kiekvieną šaltinį, puslapiai persipildytų išnašomis. Tad dažniausiai yra cituojamos itin vertingos, išsamios apžvalgos. Kai kurie ankstesniame skyriuje cituoti darbai čia taip pat tinka. Gera visuotinė istorija, siekianti iki devynioliktojo amžiaus vidurio ir suskirstyta temomis, yra F. de Vaux de Foletier, *Mille ans d'histoire des Tsiganes* (Paris, 1970).

Vokietija, Austrija, Šveicarija

Būtent Vokietijoje požiūris į čigonus ėmė griežtėti, nors imperatoriškieji apsaugos raštai dar kurį laiką turėjo nemažai galios. Oportunistinis grafas Michellis netgi sugebėjo gauti dar vieną raštą, šį kartą iš imperatoriaus Frederiko III. Vargu ar kas gali suabejoti šio dokumento autentiškumu, nes jis buvo išduotas 1442 m. balandį Zefelde, o tai atitinka žinomą Frydricho kelią į Acheną, kur jis turėjo būti karūnuotas. Kitąmet grafas Michellis (arba Michaelis) buvo Bensberge prie Kelno, Jülich-Bergo hercogo pilyje; išvykdamas jis jau turėjo neliečiamybės garantiją, surašytą panašiais terminais kaip ir imperatoriaus, nors joje buvo išlyga, kad patys gavėjai privalo deramai elgtis. Abu dokumentai vartoja žodį *Czygenier*. Per savo gyvenimą Jülich-Bergo hercogas suteikė dar dvi neliečiamybės garantijas, abi – grafui Dyderichui (Derikui): pirmąją – 1448 m., o antrąją – 1454 m.*

Tačiau čigonų priėmimas jau nebebuvo vienodas. Nors kai kuriuose miestuose, pavyzdžiui, Hamburge (1441–1468 m.) ir Hildesheime (1442 m. ir 1454 m.), išmaldos toliau buvo duodamos be jokio priešiškumo, kituose čigonai nebuvo pageidaujami. Zygburgo, kiek į šiaurę nuo Bonos, archyvai, pradedant 1439 m., dažnai turi įrašų apie dovanas čigonams, tačiau tai jau buvo kyšiai, kad jie išsinešdintų. Frankfurte prie Maino nuo 1449 m. čigonai dažnai negaudavo leidimo įeiti į miestą arba būdavo jėga išvejami; o Frankonijoje jiems buvo sumokėta, kad išvyktų į Bambergą 1463 m. Bavarija 1456 m. turėjo vieną iš keisčiausių argumentų išvarymui, kai gydytojas Johannas Hartliebas, knygos apie chiromantiją autorius, paragino kunigaikštį atsikratyti čigonų dėl to, kad jie burdami iš delno nesinaudojo moksliniais metodais.

Kartais požiūrio iš viršaus pasikeitimas yra nesuvokiamai ūmus: antai 1472 m. kovą pfalcgrafas Frydrichas įteikė Mažojo Egipto grafui Baltramiejui raštą su įprastinėmis sąlygomis, o vėliau, gruodį, pats uždraudė visiems čigonams keliauti per jo valdas. Dar vienas monar-

* Žr. O. van Kappen, 'Four early safe-conducts for Gypsies', *JGLS*(3), 44 (1965), pp.107–15. Trys knygos apie ankstyvąją čigonų istoriją vokiškai kalbančiose šalyse yra: H. Arnold, *Die Zigeuner, Herkunft und Leben im deutschen Sprachgebiet* (Olten, 1965), ypač pp. 33–63; H. Mode und S. Wölffling, *Zigeuner, Der Weg eines Volkes in Deutschland* (Leipzig, 1968), ypač pp.141–66; ir R. Gronemeyer and G. A.Rakelmann, *Die Zigeuner, Reisende in Europa* (Cologne, 1988), ypač pp.23–78.

chas, dešimtmečiu vėliau bandęs juos pašalinti, buvo Brandenburgo markgrafas Albrechtas Achilesas.

Kilmingųjų čigonų vardai nuolat įvairėjo. Kartais tik po mirties vokiečių metraščiuose fiksuojamas naujas vardas: kunigaikštis Panuelis 1445 m. (netoli Fiurstenau Žemutinėje Saksonijoje); grafas Petrus 1453 m. (netoli Bautnos); grafas Antonis 1552 m. Brecingene; visų jų, kaip bet kurių kitų kilmingųjų, antkapius puošė herbai – kaip antai grafo Johanno, kuris buvo palaidotas Pforcheime 1498 m. O kalbant apie gyvuosius, reikia paminėti kunigaikštį Ernstą ir grafą Ambroziją, kurie buvo įmesti į kalėjimą 1483 m. Hohengeroldseke, pfalcgrafystėje, už nežinomą nusižengimą; jie, kad ir kaip ten būtų, sugebėjo išsisukti savuoju stiliumi, pabrėždami savo svarbumą ir žadėdami nekeršyti už savo įkalinimą. 1488 m. Saksonijoje aptinkame dar vieną naują vardą, kuomet grafas Nicolausas Casparas iš Mažojo Egipto, sukurpęs mums žinomą istoriją apie atgailą, gavo iš Lesingo grafienės Johannos apsaugos raštus*.

1497 m. Šventosios Romos Imperijos įstatymų leidėjai pajuto, kad būtina įsikišti. Parlamentas apkaltino čigonus šnipinėjimu ir svarstė, kaip jų atsikratyti. Kitais metais įsakė, kad čigonai, kaip šnipai, būtų išvaryti iš šalies; šis dekretas buvo atnaujintas 1500 m., suteikus jiems leidimą pasitraukti iš Vokietijos iki Velykų, nes vėliau jau nebebūtų nusikaltimas prieš juos imtis prievartos; trumpai tariant, jie buvo paskelbti už įstatymo ribų. Tokios priemonės mažai ką padėjo ir nesustabdė naujų neliečiamybės garantijų išdavimo, pavyzdžiui, lenkų kunigaikštis Bogislavas X, vakarų ir vidurio Pomeranijos vadovas, 1512 m. leido Ludwigui von Rothenburgui, Mažojo Egipto grafui, keliauti į Dancigą (Gdanską) kartu su sava *zyganisch* kompanija. Parlamento įsakymai, pakartotinai išleisti 1544 ir 1548 m., didesnių rezultatų nedavė. Pagaliau 1551 m. išleistas dekretas bandė užlopyti įstatymo spragas skelbdamas, kad bet koks čigonų leidimas negalioja, ir uždraudė išduoti tokius dokumentus ateityje. Tai buvo paskutinysis iš bendrųjų dekretų, iškeliavusių iš imperatoriškojo parlamento, bet toli gražu ne iš viešosios tvarkos nuostatų, kurie buvo leidžiami nuo 1500 m.; panašius įsa-

* Visą garantijos tekstą pateikia C. von Weber, 'Zigeuner in Sachsen 1488–1792', knygoje *Mittleilungen aus dem Hauptstaatsarchive zu Dresden* (Leipzig, 1857–1861), vol. 2, pp. 282–303.

7 iliustracija. Čigonų šeima. Namų ūkio vadovas, *maždaug 1480 m. Nacionalinė biblioteka, Paryžius.*

kus toliau vieną po kito pleškino atskiros Vokietijos žemės.* Vokietija jungė maždaug 300 valstybių. Tai reiškė ne tik tai, kad įstatymų daugėjo, bet ir tai, kad jie dažniausiai buvo neveiksmingi dėl smulkių kunigaikštėlių silpnumo ir nesugebėjimo veikti išvien. Tik retkarčiais randame įrodymų apie pastangas suvienyti jėgas, pavyzdžiui, kuomet Kelno arkivyskupas, Miunsterio vyskupas ir Klėvės-Julich-Bergo hercogas paskyrė 25 patrulius 1538 m., kad šie imtųsi veiksmų prieš kurstytojus, anabaptistus, čigonus ir t.t.; Klėvės-Julich-Bergas, prieš šimtmetį buvęs toks svetingas, iš to turėjo daugiau praktinės naudos nei iš daugelio 1525–1558 m. išleistų įstatymų, kurie čigonams draudė įkelti koją į hercogystę. Kiek mažai įtakos turėjo imperatoriškasis dekretas, maty-

* Plg. R. A. Scott Macfie, 'Gypsy persecution: a survey of a black chapter in European history', *JGLS*(3), 22 (1943), pp. 65–78.

ti iš 1549 m. įvykių Niurnberge. Kai čigonų grupė pasirodė Heideke, bažnytkaimyje už kelių mylių į pietus, miesto taryba įsakė prižiūrėtojui nesiimti jokių veiksmų prieš juos, bet įtikinti pasitraukti; ir tik kitąmet vėl jiems pasirodžius, buvo duotas leidimas panaudoti jėgą, jei nepavyktų įkalbėti.

Panašūs įvykiai klostėsi ir Šveicarijos kantonuose, kurie, bent oficialiai, ilgai sudarė mažą Šventosios Romos imperijos dalį, bet dabar atkakliai tvirtino savo nepriklausomybę ir konfederaciją. 1471 m. Tagsatzungas (seimas) Liucernoje išleido įsakymą, draudžiantį čigonus apgyvendinti ar priglausti Šveicarijos konfederacijos teritorijose; o miestas-valstybė Ženeva, esanti už konfederacijos ribų, 1477 m. išvarė kelis „saracėnus". 1510 m., vėl Liucernoje, po skundų, kad čigonai vogė ir buvo pavojingi, *Zegynen* buvo uždrausta kelti koją į konfederaciją, o jei jie bandytų grįžti, grėsė kartuvės. Nepaisant to, skundai tęsėsi, ir Berno parlamentas 1516 m. davė specialius nurodymus pasirūpinti, kad jie nepriartėtų prie sienų. Keliais mėnesiais anksčiau Ženeva taip pat paskelbė „saracėnus" už įstatymo ribų. Šios priemonės, matyt, irgi nebuvo itin veiksmingos, nes 1525 m. Liucerna dar kartą išleido įstatymą, skelbiantį, kad čigonai turi būti išvaryti iš konfederacijos ir baudžiami už vagystes lygiai taip pat kaip kiti vagys. Po dvejų metų šį teko atnaujinti, tačiau 1530 m. Badeno parlamentas pažymėjo, kad čigonai klajoja visur, ir vietos valdžios organams buvo įsakyta jų neįsileisti ir sudaryti įspūdį, kad bus pakarti, jei juos pagaus sukčiaujant. Jau po dvejų metų čigonų klausimas vėl buvo įtrauktas į darbotvarkę, o rezultatas buvo tas pats: suradus suimti ir pagal įstatymą nubausti, o nuo valstybės sienų vyti šalin.

Pasakojimų apie aršų čigonų pasipriešinimą pasitaiko retai: Ženeva pateikia vieną pavyzdį, kai 1532 m. tarp didelio čigonų būrio ir miesto pareigūnų, kurie neleido jam įeiti į miestą, kilo konfliktas. Čigonai rado prieglobstį vienuolyne; tačiau miestiečiai vis tiek būtų juos nuteisę vietoje, jei nebūtų įsikišusi valdžia. Maždaug 20 čigonų buvo suimta, bet jie maldavo pasigailėti, ir buvo paleisti *propter Deum*: juos tebegaubė kažkokia maldininkų aura.

Šešioliktojo amžiaus Šveicarijos metraštininkai (ypač Brennwaldas, maždaug 1530 m.; Stumpfas, 1538 m.; Wurstisenas, 1580 m.) gretino ankstyvųjų metų čigonų atvykėlius su (Stumpfo aprašyme) „netiku-

siais nenaudėliais, kurie klajoja mūsų dienomis ir iš kurių net pats geriausias yra vagis, nes jie pelnosi duoną tik iš vagysčių".* Tai yra viena iš pirmųjų tebetrunkančių debatų „kas yra tikrieji čigonai?" apraiškų; daug kas mano, kad daugiau nei romantiškai egzotiška teigti apie kokius nors realius ryšius tarp šių dienų keliautojų ir indiškosios protėvynės**. Kitame amžiuje kiti šveicarų metraštininkai (Guleris, 1616; Sprecheris, 1617) plėtojo šią priešpriešą ginčydamiesi dėl to, ar tikrieji čigonai, pasibaigus skirtam jų tremties laikui, neišvyko namo, o juos nepakeitė neaiškūs vagys valkatos.***

Prancūzija

Netgi pasibaigus Šimtamečiam karui ir 1453 m. anglus išvarius iš visos Prancūzijos, išskyrus Kalė, didžioji Prancūzijos dalis nebuvo tiesiogiai pavaldi monarchijai, kol maždaug po 50 metų prasidėjusi žemių konfiskacija nesujungė Burgundijos, Anžu, Bretanės ir Burbonų kunigaikščių valdų. Vadinasi, šiandieninė Prancūzijos teritorija buvo draskoma įvairiausių politinių įtakų.

Politinis valdžios susiskaldymas čigonams visai netrukdė.**** Daugelyje Prancūzijos vietų iš pradžių jie laikėsi visai neblogai. Neveras vis dar buvo nepriklausomo leno sostinė, kai „kilmingasis princas mesjė Thomas, comte de Gipte la Minor" maždaug su 30 savo šalininkų 1436 m. ėmė iš miestiečių prašyti išmaldos. Po penkerių metų Neverui teko priimti dar vieną kilmingą svečią, kai į miestą atvyko grafas Pilypas su 40 žmonių būriu. Galbūt tai buvo tas pats Pilypas, kuriam Šv.

* Vertimas iš vokiečių kalbos: Johann Stumpf, *Schweytzer Chronik* (Zürich, 1606), fol. 731.

** Pvz., J. Okely, *The Traveler-Gypsies* (Cambridge, 1983); N. Martinez, *Les Tsiganes* (Paris, 1986).

*** Plg. A. M. Fraser, 'Counterfeit Egyptians', *Tsiganologische Studien* 1990, no. 2, pp. 43–69.

**** Čigonų istoriją Prancūzijoje iki Didžiosios prancūzų revoliucijos analizuoja F. De Vaux de Foletier, *Les Tsiganes dans l'ancienne France* (Paris, 1961). Taip pat svarbus veikalas, atskleidžiantis Prancūzijos valdžios organų požiūrį į čigonus, yra H. Asséo and J.-P. Vittu, *Problèmes socioculturels en France au XVIIe siècle* (Paris, 1974), pp. 9–87, ir J.-P. Liégeois, 'Bohémiens et pouvoirs publics en France du XVe au XIXe siècle', *Études Tsiganes* (1978), no. 4, pp. 10–30.

Andriaus kapitula davė du florinus Grenoblyje, ir tas pats Tomas, kuris pasirodė Trua mieste, abu kartus 1442 m. Provansas, nepriklausoma grafystė, buvo čigonų pamėgtas regionas, nors rodomas svetingumas ten pradėjo mažėti: kai Mažojo Egipto kunigaikštis pasirodė Arlyje 1438 m., jam atseikėjo dešimt florinų; po kelerių metų du kiti vadai, Jonas ir Georgas, taip pat prašė išmaldos Arlyje, bet suma iš pradžių nukrito iki šešių, o vėliau iki keturių florinų. Rodos, kad Elzasas ir Lotaringija, abi Šventosios Romos imperijos dalys, dar išlaikė nuoširdžius santykius su čigonais penkioliktajame amžiuje, bet galiausiai ir jos nuplaukė pasroviui kartu su visa imperija. 1442 m. ir 1444 m. Kolmaras ne tik dalijo duoną „saracėnams", bet manė būsiant teisinga paliudyti, merui ir miesto tarybai tarpininkaujant, kad kunigaikštis Andrew iš Mažojo Egipto ir jo žmonės išvyko draugiškai nusiteikę. 1450 m. tos pačios institucijos suteikė grafui Pilypui neliečiamybės garantiją, liudijančią, kad jis ir jo būrys elgėsi garbingai ir krikščioniškai. Mece, jei tikėsime Jeano Aubriono dienoraščiu, 1494 m. rugsėjį ne mažiau nei 200 „egiptiečių" pasistatė savo palapines ant Mozelio krantų; po dviejų dienų prie jų prisidėjo dar 300 kunigaikščio vedamų žmonių. Kunigaikščio žmonai pagimdžius dukrą, kūdikis buvo krikštijamas Šv. Julijono bažnyčioje, dalyvaujant trim krikštatėviams ir dviem krikštamotėms iš garbingiausių Meco šeimų*. Čigonai greičiausiai sužinojo, koks pranašumas – kalbant apie apsaugą ir dovanas – yra turėti *gadžė* kaip savo vaikų krikštatėvius, ir todėl buvo daugybė kitų atvejų, kai jie laikėsi panašios praktikos.

Kurį laiką Prancūzijos monarcho valdose vyravo abipusė harmonija. 1447 m. matome, kad išmaldos, be jokių nepritarimo ženklų, buvo dalijamos Romano mieste Dofinė provincijoje (jas gavo grafas Baltramiejus) ir vėl Orleane. 1457 m. čigonai bent du kartus lankėsi Mijo mieste, pietinėje Prancūzijos dalyje, kur svečių laukė šiltas priėmimas. Antrajai grupei vadovavo grafas Tomas: mums gerai žinomas vardas, bet neliečiamybės garantiją jis buvo gavęs iš Prancūzijos karaliaus, o jo titulas, kaip užrašyta dokumente, buvo keistas hibridas – „grafas iš Mažojo Egipto Bohemijoje". Prancūzijoje *Bohémien* pamažu įgijo žodžio „čigonas" reikšmę. Sprendžiant iš įrašų, akivaizdu, kad čigonus draugiškai priėmė Bajonė (1483 m.) ir Risclė Armanjako provincijoje

* *Journal de Jean Aubrion, bourgeois de Metz* (Metz, 1857), p. 348.

bei Betiunas Artua provincijoje (1500). Tačiau nemažai buvo ir trinties. Kartais bažnyčia bandė atkalbėti parapijiečius, kad neitų patarimų pas saracėnus, nes jie pernelyg noriai tai darė. Trua vyskupijoje 1456–1457 m. buvo keletas pavyzdžių, kai bažnytinės nuobaudos (atseikėtos vaško žvakėmis) skirtos tiems, kurie ėjo burtis iš delno arba pasinaudojo čigonų gydymu. Be to, Prancūzijos gyventojai turėjo daugybę priežasčių saugotis didelių klajoklių grupių. Per Šimtametį karą atsirado baimę keliantys valkatų būriai ir kareivių kompanijos, kurios baugino tiek valstiečius, tiek kaimiečius ir miestiečius. Dėl to nukentėjo čigonai. 1453 m. La Šepė, netoli Šalono prie Marnos, Šampanėje, pastebėta maždaug 80 „egiptiečių arba saracėnų", kurie nešėsi ietis ir kitus ginklus, todėl patys miestiečiai sukruto ieškodami lazdų, šakių, kobinių ir lankų. Karališkasis prokuroras kreipėsi į svetimšalius argumentuodamas, kad jie arba į juos panašūs žmonės neseniai jau buvo apsilankę La Šepė ir palikę nepalankių prisiminimų: jie vogė maistą, pinigus ir viską, ką galėjo išnešti. Šį kartą jie verčiau eitų į vieną iš kaimyninių vietovių, o La Šepė gyventojai pamaitins juos ir pašers jų arklius prieš jiems išvykstant. Po karštų ginčų čigonai pasitraukė, bet vienas iš miestiečių persekiojo juos ir susikivirčijęs nužudė vieną iš jų, ietimi perverdamas pilvą. Žudikas pabėgo iš šalies išgirdęs, kad čigonus globoja Prancūzijos karalius; bet tremtyje jis aiškino apie būtinąją gintį ir gavo karališkuosius atleidimo raštus.

Ne mažiau įtarimų reikėjo nugalėti, kai čigonai 1465 m. tris kartus lankėsi Karpantraso mieste, esančiame Venesino grafystėje (Comtat-Venaissin), popiežiaus anklavoje prie Avinjono. Jų vadų tituluose vėl šmėkštelėjo Bohemija: pirmiausiai – „Bohemijos tautos kunigaikštis", tada – „Mažojo Egipto Bohemijos grafas" ir „Bohemijos šalies Mažojo Egipto grafas". Miesto valdžia, gavusi skundų dėl vagysčių ir nepatikslintų apgavysčių, nusprendė duoti vadui nedidelę sumą su sąlyga, kad jie išvyks. Netrukus visame Ronos regione įsigalėjo praktika sumokėti čigonams, kad jie išvyktų kur nors kitur.

Iki pat šešioliktojo amžiaus pradžios municipaliteto pareigūnai galėjo daugiausia savo nuožiūra tvarkytis su čigonais, ir pareigūnų, kurie turėjo įgaliojimus veikti, veiksmai buvo prieštaringi. Kartais jie nesutardavo tarpusavyje: kuomet 1498 m. Anžė miesto konetablis mero vardu įsakė uždaryti miesto vartus, kad neįleistų čigonų minios, tarp jo

ir miesto tarėjo pavaduotojo įsiplieskė smarkus ginčas, nes pastarasis leido jiems pasilikti. Ilgainiui karaliaus įsakymai ir teismų išvados sumažino abejones dėl sankcionuotos veiksmų eigos. 1504 m. liepos mėnesį Liudviko XII oficialus laiškas įpareigojo Ruano antstolį surasti ir išvaryti Egipto valkatas, kad ir kokias neliečiamybės garantijas jie pateiktų; o 1510 m. Didžioji taryba, priimdama nuosprendį dėl septynių teisme dalyvavusių čigonų ištrėmimo, pritaikė teismo nutartį visiems kitiems Prancūzijos karalystėje esantiems čigonams. Tačiau, matyt, net karaliaus įsakymas galėjo būti greitai pamirštas, nes 1509 m. Ruano gyventojai, tarp jų ir kunigas, rizikuodami savo sielomis spietėsi pas čigonus, kad išgirstų apie savo ateitį; tuo tarpu kitame Normandijos kampe 1508 m. čigonams, turintiems Bretanės kunigaikštienės leidimą kirsti jos kunigaikštystę, niekas netrukdė patekti į maldingos kelionės centrą – Mon Sen Mišelį, kurį jie laikė savo tikslu.

Praėjus amžiui nuo to, kai buvo pirmąkart išbandyta, popiežiaus paskirta atgaila (žr. 80 psl.) vis dar turėjo magijos, bent jau tarp įtakingų bažnyčios asmenų. 1528 m. Venesino grafystės prorektorius grafui Žanui Batistui Rolandui iš Mažojo Egipto išdavė apsaugos raštus, kad padėtų jam pakeliui aplankyti šventoves ir gauti išmaldos iš tikinčiųjų; bet 1533 m. karaliaus vietininkas kaimyniniame Langedoke, kur čigonų ėmė sparčiai daugėti, įsakė visiems iš karto išvykti pačiu trumpiausiu keliu. 1537 m. Robertas de Croy, Kambrė vyskupas ir kunigaikštis ir Šventosios Romos imperijos kunigaikštis, teikėsi garbingai priimti grafą Martiną iš Mažojo Egipto. Tačiau galų gale 1539 m. Pranciškus I nusprendė, kad nepaisant to, ką galvoja bažnyčia, visai karalystei atėjo laikas imtis ypatingų priemonių prieš „tam tikrus nežinomus asmenis, kurie vadina save bohemais“, keliaujančius kur jiems patinka, „apsimetinėjančius tikinčiaisiais arba tvirtinančius, jog šitaip atgailauja už savo nuodėmes visame pasaulyje“. Jis išleido dekretą, kad „nuo šiol nė viena iš anksčiau minėtų bohemų kompanijų ar draugijų negali įžengti, kirsti arba apsistoti mūsų karalystėje arba mums pavaldžiose šalyse“. Tačiau bausmės buvo palyginti neapibrėžtos, nors už bet kokį įstatymo nesilaikymą buvo skiriamos fizinės bausmės. 1561 m. Karolis IX įvedė dar griežtesnius suvaržymus ir savo pareigūnams liepė išvaryti visus čigonus per du mėnesius, grasinant katorga galerose ir kūno bausmėmis. Jei nors vienas čigonas būtų rastas arba grįžtų po dviejų mėne-

sių, jam būtų nuskusti plaukai, o vyrui – dar ir barzda, ir jis patektų į galeras, kur gautų tarnauti trejus metus. Navara panašiai pasielgė 1538 m., nusprendusi per keturias dienas atsikratyti visų valkatų ir uždraudusi čigonams įžengti į karalystę; tuo atveju, jei nors vieną iš jų rastų vėliau, jis būtų nuplaktas, o jei kas nors suteiktų jiems pastogę arba turėtų reikalų su jais, rizikuotų susilaukti rūsčios bausmės. Tos priemonės buvo atnaujintos keletą kartų.

Tačiau kasdieniame gyvenime čigonai pernelyg nesuko sau galvos dėl prancūzų įsakymų gausos. Jie nesislapstė, o jų vadai vis dar vadinosi grafais arba – pagal naują madą – kapitonais ir žinojo, kaip meilikavimu išgauti leidimus ir neliečiamybės garantijas. Gerai išbandyta priedanga vis dar buvo veiksminga. Pats Pranciškus I, praėjus penkeriems metams po jo paties įsakymo, ėmėsi globoti Antoine'ą Moreulį, „savo mylimą kapitoną iš Mažojo Egipto", ir įsakė savo pareigūnams leisti „minėtajam kilmingajam Moreuliui ir jo kompanijai su visomis jų prekėmis, ar tai būtų auksas, sidabras, namų apyvokos daiktai, arkliai, ar dar kas nors", keliauti dieną ir naktį, pėstiems ir raitiems, kad atliktų maldingą kelionę į Kompostelą ar kitur ir kad apsistotų bet kur trims dienoms, arba, jei būtina, net šešioms. Moreulio būryje vidinės tvarkos įgaliojimai buvo formaliai atkurti. Henrikas II savo ruožtu panašiai elgėsi su grafu Palque 1553 m. Šių keistų maldininkų dienos dar nebuvo visiškai pasibaigusios.

Ispanija ir Portugalija

Palankus karaliaus elgesys, kurį grafui Tomui rodė Alfonsas V Aragonietis (82 psl.), truko kelis dešimtmečius.* Pirmiausia čigonų pėdsa-

* Čigonų ir valdžios santykių istorija Ispanijoje iki pat aštuonioliktojo amžiaus pabaigos yra pagrindinė B. Leblono studijos *Les Gitans d'Espagne* (Paris, 1985) tema. G. Borrow *The Zincali* (London, 1841) taip pat turi dar daug šiai temai tinkančios medžiagos. Dvi gerai dokumentine medžiaga pagrįstos esė apie penkioliktąjį amžių yra Amalia López de Meneses, 'La inmigración gitana en España durante el siglo XV', knygoje *Martínez Ferrando, Archivero. Miscelánea de Estudios dedicados a su memoria* (Barcelona, 1968), pp. 239–63; ir 'Noves dades sobre la immigració gitana a Espanya al segle XV', in *Estudis d'Historia Medieval* (Barcelona, 1971), vol. 4, pp. 145–60. Pagrindinis penkioliktajame–aštuonioliktajame amžiuje leistų įstatymų šaltinis yra A. Gómez Alfaro disertacija mokslų daktaro laipsniui gauti 'El Expediente general de Gitanos' (Madrid, 1988).

kus aptinkame tik Aragone ir Katalonijoje: „kunigaikštis“, „grafas“ ir daugybė sekėjų lankėsi Barselonoje, 1447 m., kelios viešnagės Kasteljone de la Planoje 1460 m. (grafas Martinas), 1471 m. ir 1472 m. Valdant Jonui II, kuris paveldėjo Aragono sostą iš savo brolio Alfonso, čigonų vadai naudojosi keliomis karališkosios neliečiamybės garantijomis: viena – 1460 m. grafui Martinui; trys (1460–1471 m.) – grafui Jokūbui, kuris taip pat gavo raštus iš Henriko IV Kastiliečio 1454–1470 metais; viena kunigaikščiui Pauliui (1471 m.); viena kunigaikščiui Migeliui (1472 m.) ir trys grafui Jonui (1474–1476). Šie dokumentai rėmėsi popiežiaus įsaku (lot. *fiat* – 'tebūnie') ir patvirtino čigonų vadų įgaliojimus vykdyti teisingumą savo būriuose. Kai kada netgi buvo numatyta, esant būtinybei, vadui suteikti ginkluotą pagalbą, nes, kaip jie teigė, prie „egiptiečių“ kasdien šliedavosi pašaliečiai, tad neramumai ir drausmės pažeidimai buvo visad galimi. 1476 m. grafui Chuanui išduota neliečiamybės garantija, kuri tvirtina, kad jis keliauja į Santjago de Kompostelos ir Romos šventyklas, išsiskyrė iš kitų garantijų tuo, kad piešė vidinių nesantaikų paveikslą, nes buvo sakoma, jog jis esąs mirtinas grafų Martino, Migelio ir Chaimo priešas.

Pirmieji čigonų būriai, atklydę į Andalūziją Kastilijos karalystėje, susilaukė prabangaus priėmimo. Tai buvo 1462 m. lapkritį, kai Kastilijos konetablis ir kancleris grafas Miguelis Lucas de Iranzo grafų Tomo ir Martino iš Mažojo Egipto atvykimo proga surengė vaišes Chaeno mieste; jie puotavo su savo žmonomis už šventinio stalo, ir jiems bei jų kompanijai buvo atnešta gausybė duonos, vyno, mėsos, paukštienos, žuvies, vaisių, miežių ir šiaudų; išvykdami atsisveikinimo dovanoms jie gavo vilnonių audinių ir šilko, nemažą pinigų sumą, ir pats donas Miguelis pusę lygos juos pagarbiai lydėjo. 1470 m. jis vėl suvaidino dosnaus šeimininko vaidmenį, šį kartą savo rezidencijoje Anduchare, surengęs penkių ar šešių dienų priėmimą grafui Jokūbui iš Mažojo Egipto ir jo žmonai Loisai bei 50 kitų, o po dviejų savaičių kunigaikščiui Pauliui ir jo kompanijai. Nemažai Ispanijos kilmingųjų iš tiesų liko čigonų globėjai ir teikė jiems vertingą pagalbą netgi sunkiausiais laikais. Jų bendrininkavimą vėliau įvairiai aiškino jį pasmerkę asmenys, kurie piktdžiugiškai pabrėžė čigonių moterų gebėjimą suvedžioti ir vyrų talentą parūpinti puikių ristūnų savo draugų žirgynams. Tuo tarpu grafas Jokūbas ir kunigaikštis Paulius toliau tęsė vizitą Mursijoje – kadangi jų vardai ir

titulai tie patys, galima manyti, jog tai buvo ta pati pora – 1470 m. liepą (Jokūbas) ir 1471 m. sausį (Paulius) iš miesto municipaliteto narių, kurie abiem progom turėjo specialiai pasiskolinti grynųjų, surinko nemažas pinigų sumas, siekiančias 2000 maravedžių (Jokūbas) ir 1000 maravedžių (Paulius).*

Paskutiniais penkioliktojo amžiaus dešimtmečiais jau pažįstamas pasipriešinimas neribotoms išmaldoms tampa akivaizdus, ir nuo 1470 m. vis dažniau čigonai, vos pasirodę, būdavo paperkami arba išvaromi. Iki tol į Ispaniją per Viduržemio jūrą plūdo nauja bėglių banga, kuri nebesisakė esanti iš Mažojo Egipto, bet vadino save graikais ir prisistatydavo, jog bėga nuo turkų. Jų vadai nebeturėjo kunigaikščio ar grafo titulų, bet buvo vadinami „šeimininkais", „riteriais", „kapitonais", arba paprasčiausiai savo vardais. Geografiniai čigonams suteikti vardai darėsi vis painesni: 1512 m. Katalonijos represiniuose įstatymuose jie vadinami „Boemians, et sots nom de Boemians grechs, e Egiptians" („Bohemai, ir kvailiai, vadinami bohemų graikais, ir egiptiečiai").

Kai 1479 m. susijungė Kastilijos ir Aragono karūnos, Ferdinandas ir Izabelė ėmėsi griežtų tvarkos palaikymo priemonių ir centrinės valdžios sutvirtinimo po visų pilietinio karo metų. Jie ne iš karto atšaukė egzistuojančius apsaugos raštus ir netgi patys išdavė kelis, pavyzdžiui, grafui Filipui iš Egipto 1491 m.; bet jie galiojo tik tam tikrą laiką, juose buvo mažiau pabrėžiamos išmaldos, daugiau svarbos dabar teikiama teisei užsiimti legalia ir sąžininga prekyba, kad čigonai užsidirbtų pragyvenimui. 1499 m. kovo 4 d., praėjus septyneriems metams po žydų išvarymo ir likus trejiems metams iki priverstinio musulmonų atvertimo, katalikų kunigų (Medina del Kampo pragmatinės sankcijos) dekretas aiškiai suformulavo čigonams teisę pasirinkti: arba jie tampa sėslūs ir susiranda šeimininkus, arba po 60 dienų bus išvaryti. Karalius Karolis I, tapęs imperatoriumi Karoliu V po to, kai kyšiais prasiskynė kelią iki Šventosios Romos imperijos karūnos 1519 m., kelis kartus atnaujino šias sąlygas ir pridūrė kelis patobulinimus: trečią kartą sugauti klajojant bus suimti ir visam laikui atiduoti į vergiją; asmenys, nenorintys sėsliai gyventi ar per 60 dienų išvykti iš šalies, bus šešeriems metams nutremti į galeras, jei jų amžius nuo 20 iki 50 metų. Paskutinė sąlyga atspindėjo vyriausybės sunkumus surinkti žmonių ga-

* D. Creades, 'Les premiers Gitans à Murcie', *Études Tsiganes* (1974), nos 2/3, pp. 5–7.

lerų eskadras, nes dėl nuolatinių karų tarp Ispanijos ir islamo imperijos Viduržemio jūroje jų poreikis padidėjo: tokia katorga dabar buvo taikoma visiems nusikaltėliams, tiek stambiems, tiek smulkiems. Irkluotojai didžiąją savo bausmės dalį praleisdavo prirakinti prie galeros suolo.

Portugalijoje* nieko nebuvo girdėti apie čigonus iki šešioliktojo amžiaus pradžios, kai pirmosios nuorodos pasitaiko literatūros tekstuose – pati pirmoji galbūt yra trumpa aliuzija į *Grega* („graikas") 1516 m. veikale *Cancioneiro geral*. Reikšmingesnė didžiausio portugalų dramaturgo Gilo Vicente's pjesė *Farsa das Ciganas*, suvaidinta 1521 m. Evoroje dalyvaujant karaliui Žuanui III, kurioje ilgai vaizduojami čigonai linkę švepluoti – tai jau buvo būdinga ispanams ir portugalams, kalbant apie juos** – šiuo atveju švepluojantys *Ciganos* (be jokios abejonės) buvo iš Alentežo provincijos, kuri gerai tiko jų gyvenimo būdui. (Keista, kad nuo pat pradžių portugalai ėmė vartoti žodį *Cigano*, kaip pagrindinį žodį, žymintį „čigoną", prisilaikydami Italijos, Vokietijos ir Vidurio bei Rytų Europos tradicijos vartoti žodį, kilusį iš *atsinganos*, tuo tarpu ispanai apsistojo prie *Gitano*, žodžio „egiptietis" vedinio.) Vicente's pjesėje yra tik aštuoni veikėjai, visi čigonai. Keturios moterys, kurios sakosi esą graikės, prašo išmaldos „dėl Dievo meilės; mes esame krikščionės, žiūrėkite, aure mūsų kryžius"; jos maldauja duonos, drabužių ir kitų dalykų; tuo tarpu keturi vyrai siūlo vienpusius žirgų sandėrius. Jie dainuoja ir šoka, o moterys, kreipdamosi į žiūrovus, primygtinai siūlo paburti iš delnų, perdėtai meilikaudamos ir žadėdamos didelę laimę. Po finalinio šokio čigonai pasišalina su išsiskyrimo pašaipa, kad niekada anksčiau tokia garbinga kompanija taip menkai neatsilygino. Kadangi čigonai jau buvo nesunkiai atpažįstami, jie turėjo būti įsikūrę Portugalijoje senokai. Bet kokiu atveju jie ten turėjo būti atsiradę pakankamai seniai, kad patrauktų priešišką val-

* Plg. F. A. Coelho, *Os Ciganos de Portugal* (Lisbon, 1892), ypač 3 skyrių; P. d'Azevedo, 'Os Ciganos em Portugal nos secs.XVI e XVII', *Arquivo Histórico Português*, 6 (1908), pp. 460–8, ir 7 (1909), pp. 42–52, 81–90, 169–77; O. Nunes, *O Povo Cigano* (Oporto, 1981), ypač II dalis, 4 skyrius; ir E. M. Lopes da Costa, 'La minoranza sociale Rom nel Portogallo moderno (secoli XV–XVIII)', *Lacio Drom* (1989), no. 1, pp. 5–23.

** Cervantesas taip pat pasinaudos šia savybe novelėje *La Gitanilla* (1613) ir komedijoje *Pedro de Urdemalas* (apie 1611).

džios dėmesį, virtusį įprastiniu represinių priemonių gūsiu; tos priemonės, priimtos valdant Žuanui III (1526, 1538 ir 1557 m.) ir skelbiančios *Ciganos* už įstatymų ribų bei draudžiančios jiems įžengti į karalystę, ko gero, nebuvo veiksmingesnės nei panašios priemonės kitur. 1538 m. įstatymas buvo skirtas čigonams ir „visiems kitiems bet kokios tautybės asmenims, kurie gyvena kaip čigonai, net jei jie ir nėra čigonai", nes gimusieji Portugalijoje negalėjo būti išvaromi už Portugalijos valdų, o turėjo būti siunčiami į Afrikos kolonijas.

Nyderlandai

Burgundijos kunigaikščiai iš Nyderlandų ir Burgundijos provincijų surentė galingą valstybę. Pilypas Gerasis, viešpatavęs nuo 1419 m. iki 1467 m., buvo vieno iš turtingiausių Europos kraštų valdovas. Be abejo, dėl šios savybės Nyderlandai ypač traukė čigonus, bet penktame penkioliktojo amžiaus dešimtmetyje pasirodė aiškūs priešiškumo ženklai. 1442 m. gruodį Turnė, miestas-respublika, anksčiau toks dosnus čigonams, atsisakė įsileisti kai kuriuos išmaldos ir nakvynės prašančius asmenis. Briugės miesto archyvai liudija, jog 1439–1440 m. čigonams miestas paaukojo šešis Paryžiaus svarus (*6 livres parisis*); kitą kartą, 1445–1446 m., čigonai gavo išmaldą, „kad jų žmonės pasiliktų už miesto sienų"; o 1451–1452 m. ir 1453–1454 m. „todėl, kad jiems buvo uždrausta ilgiau čia pasilikti". Kaimyninis Damė miestelis irgi laikėsi panašios politikos. Abu miestai tikriausiai nutuokė, kad juos per dažnai lanko svečiai: Briugės archyvuose galima užtikti dar aštuonis vėlesnius įrašus apie mokėjimus iki pat amžiaus pabaigos, kartais tam, kad neprašyti svečiai išsikraustytų kitur; miestiečiai, sergėdamiesi gaisro, taip pat nutarė, jog ne prošal būtų stebėti Vulhauzą, kur buvo apsistoję čigonai. Kokį spaudimą juto Damės miesto patarėjai, galime įsivaizduoti iš įrašų 1460-aisiais, kai čigonų būriai iš viso septynis kartus aplankė miestą. Tais pat metais penktąjį kartą į miestą atvyko „ponas iš Mažojo Egipto, vardu grafas Jehanas". Miesto valdžia, „grasindama tam tikromis bausmėmis ir mirtimi", jį privertė pažadėti, kad „nei jis pats, nei kiti žmonės iš jo gimtojo krašto kitais metais negrįš į šį miestą". Vis dėlto po kelių dienų miestą užgriuvo kitas „ponas iš

8 iliustracija. *Čigonų apsilankymas. Turnė gobelenas, 350,5 x 502,9 cm, maždaug 1490 m. Nežinomas prancūzų-flamandų autorius, Currier meno galerija, Mančesteris, Niu Hampšyras, Currier Funds, 1937.7.*

Mažojo Egipto, vardu grafas Nicolao". Jis irgi sulaukė išmaldos „su sąlyga, kad jis ir jo žmonės pereis miestą niekur neužsukdami ar nesustodami". Vos tik jis išvyko, ir vėl pasirodė grafas Jehanas, susilaukęs griežtų sankcijų. Panaši santykių raida pastebima ir kitose pietų Nyderlandų vietose – Lyre (prie Antverpeno), Monse, Nime: iš pradžių dovanos buvo nemažos, bet vėliau buvo skiriami pinigai, kad atėjūnai išsinešdintų ar laikytųsi atokiai, arba jie būdavo tiesiog išvejami.

Kai Nyderlandai 1504 m. atiteko Habsburgų valdomai Ispanijos-Austrijos imperijai, o ypač kuomet imperatorius Karolis V perėmė valdžią ir įvedė generalinių gubernatorių instituciją, valdymas tapo vis centralizuotesnis. Čigonams Nyderlanduose Karolis parodė ne daugiau pakantumo nei Ispanijoje, bet jis nevisiškai valdė represijų tempą: kai norėdavo paskelbti visoms provincijoms galiojantį įsakymą, jį turėjo vykdyti kiekvienoje iš jų atskirai, o tai asmenims, besipriešinantiems jo suvienijimo aistrai, davė progą imtis delsimo taktikos. Jo pastangų sėkmę ar nesėkmę geriausia tirti Šiaurės Nyderlanduose, kur čigonų maršrutus patvirtina išsamūs dokumentai.* Kruopšti įvykių peržiūra vienoje ar dviejose iš provincijų leidžia susidaryti pakankamai aiškų platesnių įvykių vaizdą. Šiam tikslui mums pakaks dviejų kaimyninių rytinių provincijų – Gelderlando ir Overeiselio.

Deventerio miestas Overeiselyje buvo vienas iš pirmųjų miestų, kuris matė čigonus Nyderlanduose 1420 ir 1429 m. (76 ir 83 psl.). Tai buvo prasidėjusių nuolatinių viešnagių, trukusių iki amžiaus pabaigos, pavyzdys. Du kartus (1438 ir 1441 m.) čigonų vadas buvo paaukštintas iki Mažojo Egipto ar pagonių „karaliaus". Kitais keliais atvejais čigonams buvo sumokėta, kad jie pasišalintų (miestiečiai padengė jų perkėlos per Eiselio upę išlaidas), o dovanų vertė nuolat krito. Valdant Karoliui V, įvairias Šiaurės Nyderlandų provincijas užplūdo šūsnis įsakų, kuriais čigonams buvo draudžiama atvykti ar apsistoti; draudimas taip pat galiojo visokio plauko perėjūnams, kurie įsiliedavo į jų gretas. Pavyzdžiui, 1537 m. vasarį imperatorius, būdamas Briuselyje, išleido

* Nuodugni čigonų ir visuomenės santykių Šiaurės Nyderlanduose iki aštuonioliktojo amžiaus vidurio studija yra O. van Kappen, *Geschiedenis der Zigeuners in Nederland* (Assen, 1965). Apie santykius Pietų Nyderlanduose žr. to paties autoriaus 'Contribution to the history of the Gypsies in Belgium', *JGLS* (3), 48 (1969), pp. 107–20.

9 iliustracija. *Hieronymuso Boscho paveikslo* Šieno vežimas *fragmentas, maždaug 1500 m. Nacionalinis Prado muziejus, Madridas.*

įsaką, adresuotą Overeiseliui, kuriame jis „Egipto tautai" ir visiems, kurie juos lydėjo ir mėgdžiojo jų drabužių stilių, davė keturias dienas išsinešdinti iš visų jo valdų, kitaip jiems grėsė mirtis ir turto nusavinimas. Panašios priemonės nuo 1524 m. buvo skelbiamos ir kitose provincijose; po jų eidavo kitos, – jų pasirodymo reguliarumas liudijo, kiek nedaug jos buvo įkūnytos tikrovėje.

Pirmuosius čigonų apsilankymus Gelderlando provincijoje Neimegene ir Arnheme 1429 m. ir Ziutfene 1430 m. (83 psl.), bei vėliau žinomus, nuo 1445 m. iki amžiaus pabaigos, daugiausia Ziutfene, skiria nemažas laiko tarpas. Ten irgi bent keturis sykius vadui buvo prisegtas „karaliaus" titulas. Paskutiniais amžiaus metais čigonai ban-

dė papildyti savo apsaugos raštų atsargą. Jiems pasisekė į savo pusę palenkti suktąjį Karolį Egmontą, Gelderlando kunigaikštį, kuris sugebėjo išsaugoti savo provincijos nepriklausomybę nuo Habsburgų valdžios. Kunigaikštis garsėjo kaip labai prietaringas žmogus ir dažnai kreipdavosi į būrėjus ir kerėtojus, bet tikriausiai jis nesiryžo nuoširdžiai paremti čigonų 1496 m. išleistame apsaugos rašte, nes įtraukė į jį draudimą ilgiau nei tris dienas apsistoti vienoje vietoje. Kitais atžvilgiais jis besąlygiškai sutiko su jam papasakota istorija: „Grafas Martinas Gnougy, gimęs Mažajame Egipte, atskleidė mums, kad mūsų maloningasis tėvas Popiežius jam, jo šeimai ir jo būriui skyrė atgailą, kurios laikydamiesi jie privalo vykti į maldingą kelionę po Romą, Santjagą Galicijoje ir kitas šventąsias vietas“, todėl grafą praleido be jokių kliūčių. 1506 m. kunigaikštis panašią malonę skyrė grafui Wilhemui iš Mažojo Egipto ir jo 15 žmonių būriui, bet apdairiai pridūrė: „ir jie tinkamai bei padoriai elgsis, idant mums netektų girdėti dėl jų kilusių skundų ar persekiojimo“. Trečiasis apsaugos raštas, kurį jis išdavė 1518 m., turbūt buvo paskutinysis pagonims duotas raštas Nyderlanduose. Dokumentas vėl liudija apie kai kurias išlygas, susijusias su „kilminguoju Anthonijumi, kuris tvirtina esąs iš Mažojo Egipto“, ir savo tekstu veikiau primena kaimyninėms valstybėms skirtą rekomendaciją nei kunigaikščio įsakymą savo pareigūnams. Šie raštai nebuvo vieninteliai, išduoti Gelderlande. Neimegeno miesto taryba grafui Antanui prieš kelerius metus, maždaug ties amžių riba, taip pat buvo išdavusi vieną raštą, bet kai kitą kartą čigonai atsidūrė prie Neimegeno miesto vartų 1536 ir 1543 m., buvo nedelsiant nuvyti šalin. 1538 ir 1542 m. panašios taktikos griebėsi Ziutfenas.

Pirmoji visuotinė priemonė prieš čigonus Gelderlande pritaikyta 1544 m., netrukus po to, kai Karolis V pagaliau pajungė šią provinciją. Teksto turinys buvo panašus į 1537 m. Overeiselio įsaką, išskyrus tai, kad išsikraustyti duodamos tik dvi dienos. Po to 1548, 1553 ir 1560 m. įsakai. Tačiau čigonai daugiau ar mažiau tebeklajojo kaip anksčiau, nors ėmėsi atsargumo ir, kad nepatrauktų pašalinių dėmesio, keliavo mažesniais būriais. Kuomet archyvai vėl užsimena apie juos, jų nebevadina maldininkais, o vadai nebeturi kilmingų titulų.

Italija

Iš pradžių duomenys apie čigonus Italijoje apsiriboja šiaure, ir tik šešioliktojo amžiaus viduryje jie mus nuveda į pietus ligi Romos.* Penkioliktajame amžiuje Italija buvo vien tik geografinė sąvoka; politiniu požiūriu ji buvo mozaika, sudėliota iš penkių didžiųjų valstybių, kurių sąsajos ir stabilumas buvo nepatikimi, ir daugybės valstybėlių, kurioms geriau ar prasčiau sekėsi išsaugoti savo nepriklausomybę. Pirmą kartą Italijoje čigonai pasirodė vienoje iš didesnių valstybių, Milano kunigaikštystėje, praėjus beveik 27 metams po to, kai juos matė prie Fermo Ankonos paribyje (79 psl.). Kitą kartą archyvai vėl juos mini įvykus kruvinam smurto aktui: 1457 m. birželį Egipto grafą Michelę, jo žmoną ir dukterį nužudė čigonas, vardu Filippo, bet kunigaikštystės archyvai nutyli kodėl. Kiti įrašai apie čigonus penkioliktajame amžiuje yra taikesni. Modenos kunigaikštystėje, vienoje iš mažų valstybėlių, Feraros kunigaikščio archyvuose yra įrašas apie 1469 m. išmoką čigonui už skambinimą cistra (styginiu instrumentu) – viena iš pirmųjų čigonų sąsajų su muzika Europoje – o paskui, tai mums jau nėra nauja, randame dvi neliečiamybės garantijas, kurias išdavė Karpio valdovai; vieną 8-ajame dešimtmetyje grafui Michaeliui iš Žemutinio Egipto ir jo būriui, kitą – 1485 m. grafui Joannesui. Milane jaunasis kunigaikštis Gianas Galeazzo II 1480 m. išdavė panašų dokumentą grafui Martino iš Mažojo Egipto.

Tačiau santykiai pašlijo paskutiniaisiais amžiaus dešimtmečiais. Pjemonte, kurį valdė Savojos kunigaikštis, per 1494–1499 m. *Saraceni sive Cingari* (*lot.* saracėnai arba čigonai) keturis kartus gavo pinigų, kad laikytųsi atokiau nuo Bardžės ir Kuornjės ir pasitrauktų į pietus ir į šiaurę nuo Turino. Kitų valstybių atkirčiai buvo atviresni. Venecija, regis, buvo viena iš pirmųjų, kuri išleido potvarkius, draudžiančius čigonams apsistoti jos pačios valdose**, bet ne respublikos graikų kolo-

* Apie ankstyvuosius Italijos valstybių įstatymus čigonų atžvilgiu žr. M. Zuccon, 'La legislazione sugli Zingari negli stati italiani prima della rivoluzione', *Lacio Drom* (1979), nos 1–2, pp.1–68; A. Campigotto, 'I bandi bolognesi contro gli Zingari (sec. XVI–XVIII)', *Lacio Drom* (1987), no. 4, pp. 2–27; ir A. Arlati, 'Gli Zingari nello stato di Milano', Lacio Drom (1989), no. 2, pp. 4–11.

** Plg. J. F. Foresti, *Supplementum chronicorum Fratris Jacobi Philippi Bergomensis* (Venice, 1483).

nijose, kuriose jie sudarė feodalinės struktūros dalį (plg. 59 psl.). Tačiau pirma dokumentuotų, Venecijos Senato išleistų dekretų virtinė pasirodė tik 1540 m. Milanas taip pat pasiskubino imtis priemonių prieš čigonus. 1493 m., valdant Ludovikui Maurui, du Milano ediktai paženklino posūkį į griežtas represijas Italijos valstybėse; antrajame iš jų visiems kunigaikštystės čigonams buvo įsakyta nedelsiant išvykti dėl per didelio jų skaičiaus ir vagiliavimo. Prancūzija, užėmusi Milaną, įvedė dar griežtesnes bausmes. Du 1506 m. potvarkiai skelbė, jog čigonai kelia grėsmę visuomenei, ir vėl įsakė jiems išvykti iš kunigaikštystės, nurašydami juos kartu su kitais valkatom kaip potencialius maro nešiotojus. Iš jiems skirtų bausmių tris kartus buvo taikyta *tratto di corda* (*it.* 'virvės trūkis', kuomet auką, surišę jai už nugaros rankas, pakeldavo, ir visas kūno svoris tekdavo riešams). *Tratto di corda* vėl pasirodė 1517 m. Pranciškaus I leistame potvarkyje, kuriame visiems čigonams ir egiptiečiams (*Cinguli et Cadegipti*) buvo liepta palikti kunigaikštystę per tris dienas, bei 1523 m. potvarkyje, kurį išleido jo statytinis kunigaikštis, paskutinis Sforzų giminės palikuonis, prie fizinės bausmės pridėjęs ir 25 aukso dukatų baudą. Galiausiai 1534 m. per tarpuvaldį, kai prancūzai buvo išstumti iš Milano, o ispanų valdžia dar nesugrįžusi, Francesco Sforza, grasindamas mirties bausme pakariant, paskelbė už įstatymo ribų visus „egiptiečius, liaudies pramintus čigonais".

Nuo Milano įstatymų manija pasklido į pietus ir rytus. Mantujos markizystėje vienintelis žinomas „ištrėmimo nuosprendis" aptinkamas ne statutuose, o benediktinų vienuolio Teofilo Folengo parodijiniame makaroniškame epe *Baldus* (1517). Visa laimė, kad nuosprendis buvo fiktyvus, nes jo barbariška formuluotė pralenkia viską, ką anuomet išleido Milanas: „kiekvienas, kurio vardas čigonas, yra sukčius, žudikas, kelių plėšikas, vagis, niekšas, monetų padirbinėtojas ir klastotojas, ir turi būti ištremtas iš visų Mantujos valdų, bet jei kas panorės jį užmušti, gaus 150 dukatų".* Būtent Mantujos pietinė kaimynė Modena įgyvendino Milano modelį, 1524–1560 m. paskelbusi kelias priemones visiems čigonams išvaryti. Kai kurios popiežiaus valstybės pasekė jų pavyzdžiu: du Ankonos paribio miestai – Džezi ir Senigalija – vienas po kito leido įsakus 1535–1553 m., o Bolonija tai darė nuo 1550 m.

* Plg. A. Campigotto and L. Piasere, 'From Margutte to Cingar: the archeology of an image', in *100 Years of Gypsy Studies*, ed. M. T. Salo (Cheverly, MD, 1990), pp. 15–29.

Nuo 1552 m. ištrėmimo nuosprendis įsigaliojo visose popiežiaus valstybėse po to, kai valdytojas Gerolamo di Rossi išleido įsaką, kuriame buvo kalbama apie čigonų gėdingus poelgius, netvarką ir vagystes, kuomet šie lankydavosi Romoje ir apsistodavo grotose, vynuogynuose ir aplinkiniuose kaimuose. 1547 m. Toskanos kunigaikštystė (Florencija) užbaigė trėmimų bangą.

Vengrija ir Transilvanija

Vengrijoje čigonai susilaukė didesnės tolerancijos, nei buvo anuomet įprasta, nors kai kuriems iš jų taikyta baudžiavos forma, ypač Transilvanijoje (kur ji buvo panaikinta tik 1848 m.). Jie buvo tokie vertingi metalininkai ir ginklakaliai, kad buvo paskelbti karaliaus tarnais, kuriems apgyvendinti ir įdarbinti privačiuose dvaruose reikėjo karaliaus sutikimo. Taigi 1476 m. Hermanštado (dabar Sibijus, Rumunija) miestiečiai norėdami, kad čigonai dirbtų jiems priemiesčiuose, privalėjo gauti karaliaus Matiašo Korvino leidimą. 1496 m. Matiašo įpėdinis Vladislovas II išdavė neliečiamybės garantiją Tamášui Polgárui, *vayvodam Pharaonum* („faraono tautos" vaivadai – kartais ankstyvuosiuose vengrų dokumentuose pasitaikantis pavadinimas), leisdamas jam su 25 čigonų kalvių palapinėm kilnotis po šalį ir apsistoti, kur geidžia. Tuo pat metu jie tarnavo Pečo vyskupui, liedami jam muškietų kulkas, patrankų sviedinius ir kitus ginklus.* Vėlesniais Vladislovo valdymo metais, sukilus Vengrijoje – kaip ir visoje Vidurio Europoje – negailestingai engtiems valstiečiams, čigonų metalo apdirbimo įgūdžiai buvo pritaikyti šiurpesniu tikslu. Kai 1514 m. daug Gjordžio Dožos (György Dózsa) vadovaujamų valstiečių sukilo prieš savo ponus, jų maištą žiauriai numalšino Transilvanijos vaivada Janošas Zapoja (János Zápolya), vėliau tapęs karaliumi. Temešvaro (Timišoaros) čigonams jis užsakė nukalti geležinį sostą, karūną ir skeptrą. Juos įkaitinus iki raudonumo, Zapojos vyrai pasodino Dožą į sostą, užspaudė jam ant galvos švytinčią karūną ir įspraudė svilinantį skeptrą į rankas; paskui jo sekėjus privertė valgyti jo apdegusį kūną. Čigonų ryšiai su Zapoja po dvide-

* G. Pray (ed.), *Annales Regum Hungariae ab anno Christi MCXCVIII ad annum MDLXIV* (Vienna, 1764–70), vol. 4, p. 273.

šimties metų užtraukė jiems nelaimę, kai jis varžėsi dėl Vengrijos sosto, nes vaivados priešininkams kilo įtarimas, jog jis moka jiems savo nedorais tikslais, todėl viena čigonų grupė buvo pasmeigta ant baslių po to, kai kankinami jie prisipažino kurstę maištą (vėliau šis kaltinimas buvo panaikintas). Kai 1538 m. Zapoja galiausiai prasimušė iki sosto, vienu iš pirmųjų savo karališkųjų aktų jis paskelbė, jog patenkino prašymą išlaikyti senąsias čigonų privilegijas (*antiquis libertatibus*).*

Šešioliktojo amžiaus Vengrijoje (kaip Lenkijoje ir Lietuvoje) buvo nusistovėjęs valdžios organų paprotys iš pačių čigonų išrinkti vadą, kuris gaudavo titulą 'garbusis' (*egregius*). Be jo, kiekvienoje čigonų gyvenamoje grafystėje buvo žemesni vadai, atlikdavę čigonų teisėjų vaidmenį. Kadangi jie irgi vadinosi vaivadomis, norėdami išvengti painiavos, turime skirti juos nuo kelių iš Vengrijos ir Transilvanijos diduomenės gretų paskirtų vaivadų (keturių Vengrijoje, dviejų Transilvanijoje), kurie pasipelnė rinkdami mokesčius iš čigonų.

Be metalo apdirbimo įgūdžių, Vengrijos čigonai pamažu išgarsėjo ir kaip muzikantai.** Pirmą kartą juos, kaip muzikantus, mini lakoniškas įrašas sąskaitų knygoje, užfiksavęs 1489 m. išmoką, skirtą „princesės saloje liutnia grojantiems čigonams" – t.y. Čepelio – (*Csepel*) saloje, Budapešto pietuose, o princesė buvo antroji Matiašo Korvino žmona Beatričė Aragonietė. Kitą karaliaus išmoką mini Lajošo II sąskaitų knygos: 1525 m. gegužę du florinai buvo sumokėti faraonams (*pharaones*), kurie Jo Didenybei grojo kitara per karališkąsias žirgų lenktynes. Visai galimas dalykas, kad čigonai, tais pačiais metais „užsakyti" Parlamento susitikimui Hatvane, irgi buvo muzikantai. Tais laikais instrumentų pavadinimai buvo vartojami gana laisvai, o čigonų kitaredai, kurių 1532 m. lotynų kalba rašytame ir aristokratui Tamašui Nadasdiui (Tamás Nádasdy) adresuotame laiške pageidavo husarų kapitonas, galbūt buvo liutnininkai ir menestreliai. (Žodžių *cithara* ar *kithara* vartosena gerokai pakito nuo klasikos laikų, kuomet jie reiškė „lyrą", ir tapo tokių skirtingų instrumentų kaip gitara, cistra ir citra pavadinimais.) Ferdinandui iš Habsburgų dinastijos ėmus valdyti dalį Vengrijos, iš karalienės Izabelės rūmų 1543 m. siųstame laiške į Vieną buvo ko-

* E. O. Winstedt, 'Some Transylvanian Gypsy documents of the sixteenth century', JGLS (3), 20 (1941), pp. 49–58.

** Žr. Bálint Sárosi, *Gypsy Music* (Budapest, 1978), pp. 55 ff.

mentuojama, kad „čia grojo geriausi Egipto muzikantai, faraonų palikuonys“. Laiško autorius toliau tęsia mintį pastebėdamas, kad čigonų cimbolininkai „nebrauko pirštais stygų, bet muša medine lazdele ir dainuoja iš visos gerklės“. (Cimbolai yra atviras styginis instrumentas, forma primenantis mažą pianiną: žr. 19 ir 20 iliustracijas.)

Čigonai be vargo prisitaikė prie Osmanų valdymo, kai Liudvikui II pralaimėjus pražūtingą Mohačo mūšį 1526 m., didžioji Vengrijos dalis atsidūrė turkų rankose. Daug čigonų tapo turkų armijos kalviais; kiti buvo muzikantai, kirpėjai, pasiuntiniai ar budeliai. Osmanų archyvų dėka turime rudimentinių statistikos duomenų apie čigonų vyrus, gyvenusius Budoje šešioliktojo amžiaus viduryje: 1546 m. jų suskaičiuota 56, iš kurių beveik trys ketvirtadaliai buvo krikščionys, o kiti vadinosi Abdullah vardu, kurį turkai suteikdavo atsivertėliams į musulmonų tikėjimą. Beveik po 30 metų nustatyta, kad jų skaičius padidėjo iki 90, ir beveik visi jie buvo musulmonai.*

Bohemija, Lenkija–Lietuva ir Ukraina

Turime nedaug žinių apie šiose teritorijose penkioliktajame amžiuje gyvenusius čigonus. Tačiau Bohemijos karaliaus Vladislovo II – to paties, kuris buvo Vengrijos soste, – valdymo metais (1471–1516) čigonai buvo gana gerai įsikūrę ir kaip metalininkai paskirti gaminti ginklus ir kitus karo reikmenis. O dėl didžiulės suvienytos Lenkijos–Lietuvos karalystės, tai – dėl ankstesnio skyriaus pradžioje nurodytų priežasčių – atmetus krūvą vietovardžių ar asmenvardžių, tokių kaip *Cygan* ar *Czygan*, pasitaikančių pietų Lenkijoje tarp 1419 ir 1436 m., rašytinių liudijimų beveik nepasitaiko iki pat 1501 m., kuomet galime atsekti kelis apsaugos raštus. Tais metais Lenkijos karalius ir Lietuvos Didysis kunigaikštis Aleksandras išdavė apsaugos raštą Polgarui, čigonų vaivadai (*Vojevoda Cyganorum*); be jokios abejonės, tai yra tas pats Tamášas Polgáras, prieš penkerius metus pelnęs Vengrijos karaliaus

* L. Mészáros, 'A hódoltsági latinok, görögök és cigányok történetéhez. 16. sz.-i oszmán-török szórványadatok' ['Apie lotynų, romėnų ir graikų istoriją turkų valdymo laikais. Šešioliktojo amžiaus Osmanų imperijos archyviniai dokumentai], *Századok* , 110 (1976), no. 3, pp. 474–89.

palankumą; Vilniuje karalius taip pat patvirtino Vasilijaus, čigonų (*Cyhany*) vaivados, privilegijas, duodamas jam teisę spręsti savo gentainių ginčus ir suteikdamas čigonams „laisvę judėti po mūsų kraštą... pagal mūsų protėvių, šviesios atminties Didžiųjų Lietuvos kunigaikščių, papročius... pagal mūsų ankstesnius įstatymus, papročius ir kunigaikščių įsakus". Anuomet tai nebuvo pirmoji tokio pobūdžio chartija. 1513 m. Žygimantas, iš brolio Aleksandro paveldėjęs sostą, pasisamdė čigonų kalvį Miksidarijų Vanko de Opaviją. Per šešioliktąjį amžių čigonai tiek iš Bohemijos, tiek iš Vokietijos toliau skverbėsi į Lenkiją; regis, būtent iš Lenkijos čigonai pirmąkart atklydo į Ukrainą, kur apie 1501 m. juos pastebėjo Volynėje.

Pirmąjį čigonų išvarymo potvarkį šiuose kraštuose 1538 m. išleido Moravija (tuomet priklausiusi Austrijos Habsburgų valdoms); vėlesniais dešimtmečiais jis buvo keliskart pakartotas. Bohemija (taip pat Habsburgų valdoma) ėmėsi panašių žygių 1541 m. (po Prahoje kilusių gaisrų, dėl kurių kaltino čigonus) ir 1549 m.; 1557 m. Lenkijos Seimas išleido pirmąjį represinių įstatymų rinkinį.*

Škotija ir Anglija

Pirmasis neabejotinas liudijimas apie čigonus Britanijoje** yra 1505 m. įrašas Škotijos valstybės iždo saugotojo sąskaitose: „item, balandzio xxij diena egyptiecziam karaliaus insakimu x prancuzischku kruonu; iš viso vij li svaru [£7]."*** Iki šios Jokūbo IV išmokos Stirlinge visos kitos čigonų sąsajos su Škotija yra tik spėliojimai, tarp jų ir pasakojimas apie „saracėnus" ar „maurus", kurie užtvindė Galovėjų penkioliktojo

* Plg. J. Ficowski, *Cyganie na polskich drogach*, 2nd edn (Kraków, 1985), pp. 16–25, ir *The Gypsies in Poland* (n.d. [Warsaw, 1990]), pp. 11–13.

** Ankstyvoji čigonų istorija Škotijoje ir Anglijoje yra aptariama, *inter alia*, W. Simson, *A History of the Gipsies* (London, 1865); H. T. Crofton, 'Early annals of the Gypsies in England', JGLS (1), 1 (1888–9), pp. 5–24, ir 'Supplementary annals of the Gypsies in England before 1700', JGLS (2), 1 (1907–8), pp. 31–4; D. MacRitchie, *Scottish Gypsies under the Stewarts* (Edinburgh, 1894); E. O. Winstedt, 'Early British Gypsies', JGLS (2), 7 (1913–14), pp. 5–37; ir B. Vesey-FitzGerald, *The Gypsies of Britain* (London, 1944).

* *Accounts of the Lord High Treasurer of Scotland*, ed. Sir James Balfour Paul (Edinburgh, 1901), vol. 3, p.136.

amžiaus viduryje ir kurių Jokūbas II troško atsikratyti. Neginčijamas dalykas, kad Škotijoje, kaip ir kitur, anksčiau nei čigonai pasirodė vietos klajoklių kastos: alavuotojai, kromininkai, šarlatanai ir pan., ir juos būdavo sunku atskirti vienus nuo kitų.

Atrodo, kad valdant Jokūbui IV, karaliaus santykiai su čigonais nekėlė rūpesčių. 10 prancūzų kronų 1505 m. balandį tikriausiai buvo išleista kažkokiam pasilinksminimui. Karalius, kuriam tuomet buvo 32-eji, negailėjo pinigų, mėgo muziką, šokėjus, akrobatus, persirengėlius ir pasakotojus. Antra vertus, tai galėjo būti labdara keliaujantiems kaip maldininkai čigonams. Kad ir kokia būtų išmokos kilmė, tai buvo nemaža suma anais laikais, kai vienas svaras prilygo daugelio metų algai. Vos po kelių mėnesių Jokūbas savo Linlitgou (Linlithgow) rūmuose pasirašė laišką, rekomenduodamas Anthoniusą Gagino, „ex parva egipto Comes" (Mažojo Egipto grafą), savo dėdei Danijos karaliui Jonui: Gagino, teigė jis, per savo maldingą kelionę po krikščionių pasaulį kartu su palyda neseniai pasiekė Škotiją ir dabar pageidauja persikelti į Daniją. Kadangi pats Jokūbas puoselėjo mintį išvykti į maldingą kelionę ir aplankyti Šventąją žemę, jis, be abejo, susidomėjo šia čigonų istorijos dalimi.

Galbūt ankstyviausias čigonų paminėjimas Anglijoje, siekiantis Henriko VIII laikus, yra *Sero Tomo Moro, riterio, dialogas*, kur More'as, kaip įvykio liudininkas, pasakoja, kad 1514 m., tiriant Richardo Hunne'o mirtį Lollardų tvirtovėje, vienas iš liudininkų užsiminė apie Lambete gyvenusią „egiptietę", kuri neseniai išvyko į užjūrį ir kuri galėjo atskleisti nepaprastus dalykus tik pažvelgusi į žmogaus ranką.* Paskui Edwardas Hallas savo *Karaliaus Henriko Aštuntojo kronikoje* (išspausdintoje 1548 m.) rašo, kad 1510 m. dvi ponios per pantomimos seansą dvare vaidino „it kokios egiptietes apsigaubusios drobem (pleasauntes) ir apsimuturiavusios vilnonem juostom (typpets), ischsiuvinetom aukso siulais" – nuoroda į turbanus primenančius gobtuvus, kuriuos jau pastebėjo kontinente. (*Pleasance* buvo tam tikra austa plona drobė, o *tippets* buvo siauri audeklo rėžiai.) Mes taip pat žinome, kad čigonai jau buvo pasklidę po Angliją, nes tarp 1513 ir

* Sir Thomas More, *A dyaloge of Syr Thomas More, knt.* (London, 1529), book 3, ch. 15. Šis epizodas yra pagrįstas, net jei Moras gerokai perdirbo pasakojimą: plg. A. Ogle, *The Case of the Lollards Tower* (Oxford, 1949), p. 95.

1523 m. Sario erlas Tendringhole Safolko grafystėje surengė puotą kai kuriems „czigonams“, o 1521 m. toks Williamas Cholmeley'us davė nemažą 40 šilingų sumą kažkokiems „egiptėnams“ Tornberyje šalia Bristolio, o 1522 m. Stratono (Kornvalis) bažnyčios maršalkos gavo 20 pensų iš „egiptėnų“ už naudojimąsi namu. Maldininkų istorija buvo žinoma tiek Anglijoje, tiek Škotijoje, kaip liudija vienas 1530 m. rugpjūčio 17 d. dokumentas, patvirtinantis, kad į Herefordo teisingumo rankas buvo atiduoti kažkokie vagyste įtariami čigonai, tarp kurių „toks Antony Stephenas iš Maszojo Egipto, kaip xix viru, moteru ir vaiku galva bei seniunas“, jie visi „vadino save maldininkais“.

Galbūt šešioliktojo amžiaus trečio dešimtmečio pabaigoje čigonų skaičius smarkiai padidėjo, nes Williamas Harrisonas ir Samuelis Ridas, rašę atitinkamai 1586 ir 1612 m.*, šį laikotarpį pasirinko čigonų antplūdžio į Angliją atskaitos data. Mums trūksta anuometinių dokumentų, kurie paremtų šį tvirtinimą, bet netrukus Anglijoje pasirodė pirmoji represijų priemonė**: 1530 m. aktas buvo nukreiptas prieš „ivairus gausus svetimschalus, besivadinanczus egiptiecziais“, kurie

> nesiversdami jokais amatais ar kromais atsikrauste i scha karaliste ir didschulais burais ejo is grafystes i grafyste ir isch venos vetos i kita, gausybe monu ir vyliu apsukdami zmonelius, itikinedami, jog varazydami is rankos jie maczijo virams ir moterims ispranasauti ateiti, ir daugibe rozu schposais ir prajovais jie apsvarino zmonelius, ir susiterse daugibe bridku prasizengimu ir vagisczu, taip padaridami didele iskada ir apgaule zmoneliams, tarpu kuriu jie sukinejosi.

Siekiant sustabdyti tolesnę imigraciją, įstatymu buvo patvirtinta, kad „nuo schol jokai zmogystai nebus leista vikti i karalaus valdas“. O jei tokių atsirastų, tai jų prekės atitektų karaliaus iždui, o jie patys per penkiolika dienų privalėjo palikti šalį, o to nepadarę būtų buvę įkalinti. Jau atsidūrę Anglijoje ir Velse čigonai privalėjo išvykti per šešiolika dienų, nes kitaip juos pasodintų į kalėjimą, o jų turtą konfiskuotų. Pusė

* W. Harrison, *A Description of England* (Holinshedo *Chronicles*, London, 1587, priedas), book 2, ch.10; S. Rid, *The Art of Juggling or Legerdemain* (London, 1612).

** Apie tokius įstatymus taip pat žr. C.J. Ribton-Turner, *A History of Vagrants and Vagrancy* (London, 1887).

tokių prekių atitekdavo įstatymo vykdytojui, o kita pusė nubyrėdavo į valstybės iždą. Aktas taip pat iš jų atėmė statutinę kalbos privilegiją (*per medietatem linguae)*, galiojusią 100 metų, kuri kriminaliniu nusikaltimu kaltinamiems užsieniečiams suteikdavo teisę dalyvauti prisiekusiųjų teisme, kuriame pusė prisiekusiųjų buvo anglai, o kita pusė – jo tėvynainiai. Deja, nėra likę jokių bylų, kuriose čigonai būtų pasinaudoję šia intriguojančia teise.

1537 m. Paului Fa ar Faa buvo liepta per penkiolika dienų išvykti iš šalies, nes jis buvo apkaltintas kito čigono nužudymu. Faa ar Faw vardas, čia minimas pirmą kartą, labai išpopuliarėjo Škotijoje: kad čigonai, vardu Faa, buvo senokai žinomi, liudija faktas, jog 1539 m. Stafordšyro šerifui apklausus ir apieškojus George'ą Fae ir Michaelį Meche buvo rasta daugybė raštų, tarp jų škotų karaliaus laiškas ir Holirudo abato sąskaita. Tais pačiais metais kitas pareigūnas kreipėsi į Thomą Cromwellį patarimo, ką daryti su keliais čigonais, kuriuos jis buvo pagavęs Romni Marše (Romney Marsh) ir kurie pateikė karaliaus didžiuoju antspaudu įspaustą patentą, išduotą Johnui Nany, „Mažojo Egipto didikui ir jo būriui".

Galbūt 1530 m. aktas neįgyvendino savo tikslų, bet į jį buvo sureaguota pakankamai rimtai: 1540 m. gegužę iš Bostono (Linkolnšyro grafystė) į Norvegiją buvo nuplukdyta grupė čigonų, o 1530–1554 m. aptinkame dar 14 čigonų ir jų šeimų deportacijų kartu su Slaptosios valstybės tarybos įsakymais šerifams, taikos teisėjams ir t.t. būti budriems. Pavyzdžiui, 1544 m. Hantingdonšyre buvo suimta čigonų kompanija su 17 arklių; ją nuteisė ištremti ir laivu nuplukdė (be arklių, kuriuos pardavė) į Kalė uostą, kuris tuomet tebepriklausė anglams. Regis, jie priklausė tam pačiam Henriko VIII dėmesį patraukusiam būriui, nors pats karalius buvo išvykęs į Prancūziją, kur bandė užkariauti dar gabalą prancūzų teritorijos: 1544 m. rugsėjį Londone reziduojantis lordas kancleris paprašė karaliaus išspręsti Hantingdono apylinkėje pagautų plėšikaujant čigonų bylą. Lordas kancleris, juos suėmus, lordui vyriausiajam teisėjui nurodė apkaltinti asmenis, kurių kaltė buvo įrodyta; tuos, apie kuriuos buvo pranešta, jog jie anglai, „nuplakti kaip elgetas ir grąžinti į savo šalis", o likusius išsiųsti į Londoną, kur juos derėtų išvaryti iš karalystės. Iš esmės du asmenys buvo apkaltinti kriminaliniu nusikaltimu, o tada buvo pasiūlyta juos atleisti nuo bausmės už 300 svarų –

labai stambi suma, jei įvertintume dabartiniais pinigais. Pinigai buvo sumokėti, o lordas kancleris žinojo, kaip sutramdyti rūstų teisingumą racionaliu godumu: „atrodo, kad teismo procesas buvo pamokantis, o kitais būdais gauti pinigų būtų sunku“, – nurodė jis. „Mes įsakėme, kad visi nepadorūs žmonės būtų kuo uoliau išsiųsti iš karalystės, tad neabejotina, kad šis pavyzdys pamokys, ir nei jie, nei į juos panašūs nebegeis atvykti čionai“. Galbūt būdamas įsitikinęs palankia bylos baigtimi, jis kreipėsi į karalių, kad sužinotų jo pageidavimą. Henriko finansinė padėtis buvo apgailėtina dėl karų ir gandų apie karus per paskutiniuosius valdymo metus, todėl atsakymo iš Prancūzijos netruko ilgai laukti: „Egiptiečius, apie kuriuos rašei, nuo bausmės atleisti, o kitus – išvaryti“.

Nepaisant visų šių „pamokančių pavyzdžių“, neįgyvendintas tolesnių antičigoniškų įstatymų fragmentas 1545 m., Henriko valdymo pabaigoje, liudija apie tebetrunkantį oficialių sluoksnių nerimą. Šis nerimas siejosi ne vien su čigonais, o apskritai su valkatavimu, kuris Tudorų Anglijoje buvo opi problema. Thomas More'as *Utopijoje* (1516) pasirinko ją savo šalies socialinių negerovių analizės išeities tašku. Metų metais didėjantį valkatavimą sukėlė aptvarai ir senosios ūkininkavimo sistemos irimas (dėl kurios tūkstančiai samdinių neteko darbo), gyventojų gausėjimas, miestų plėtimasis ir Henriko vienuolynų sekuliarizavimo padariniai. Problemos pašalinimas buvo pakylėtas į nacionalinės svarbos lygmenį, nes to meto supratimu neturtingi žaliūkai privalėjo turėti šeimininkus, o ši didelė ir auganti bedarbių bei bežemių minia valdančiosioms klasėms kėlė rimtą grėsmę. Drakoniškiausias Tudorų statutas prieš valkatas buvo priimtas 1547 m., pirmaisiais Edvardo VI valdymo metais, kai ilgalaikės vaiko-karaliaus nepilnametystės perspektyva sudarė galimybę atsirasti frakcinei nesantaikai, dėl to valkataujančių klasių didėjimas atrodė nepaprastai pavojingas. Statutas, savo preambulėje pasmerkęs „kvailą užuojautą ir gailestingumą“, numatė valkataujantiems žaliūkams išdeginti V formos žymę ir dvejiems metams atiduoti tarnauti šeimininkui, kuris galėjo versti juos „mušdamas, surakindamas grandinėmis ar kitaip dirbti bet kokį, jo manymu, tinkamą darbą (nors ir koks bjaurus tas darbas būtų).“ Tačiau šis aktas buvo pernelyg griežtas, kad būtų efektyviai įgyvendintas – maža to, Parlamentas nesugebėjo susitarti, kas pasinaudos vergais, todėl po dvejų metų įstatymą atšaukė ir atnaujino ankstesnius įstaty-

mus.* Tais pačiais 1549 metais jaunasis karalius Edvardas savo dienoraštyje pažymėjo, kad „Sasekse buvo slaptai ieškomi visi valkatos, čigonai, sąmokslininkai, pranašautojai, lošikai ir panašūs"; tuo tarpu Darame kelis Faw'us (Baptistą, Amy ir George'ą Fawe) kitas čigonas Johnas Rolandas apkaltino didžiojo karaliaus antspaudo klastojimu. Juos apieškojus, buvo rasti berods padirbti dokumentai.

Škotijoje panašiems dalykams atsirasti prireikė daugiau laiko, nors ten buvo savų problemų. Aberdyno miesto tarybos registro įraše, pažymėtame 1527 m. gegužės 8 d. data, skaitome, kad įrodžius, jog egiptiečiai iš Thomaso Watsono namų pavogė du sidabrinius šaukštus, jų šeimininkui Ekenui Jaksui (Aikenas Jacksas, be abejo, buvo iš aberdyniečių pasiskolintas vardas) buvo liepta juos arba jų ekvivalentą grąžinti, nes jis atsakingas už saviškių veiksmus. Kai 1539 m. čigonai vėl pasižymėjo toje pačioje apylinkėje, jie susidūrė su panašiais kaltinimais, tačiau šį kartą prisiekusieji juos vienbalsiai išteisino. Dvi vagyste kaltinamos moterys buvo Barbara Dya Baptista ir Helen Andree. Andree yra vietinė pavardė, bet Baptista (itin paplitusi tarp Prancūzijos čigonų) nėra škotiškas vardas, o Dya tikriausiai romani kalbos žodis *dya* 'motina', kad nesupainiotų jos su kita Barbara Baptista. Teisme jų interesus gynė George'as Faw, „čigonų vadas ir kalbėtojas" – čigonas tokiu vardu Škotijoje buvo paminėtas pirmą kartą, nors Faw yra sena škotiška pavardė. Netrukus George'as Faw ir jo brolis Johnas įsivėlė į peštynes, ir 1540 m. vasarį miesto taryba įsakė jiems pasišalinti kartu su savo būriu ir manta. Galbūt Baptistas ir George'as Fawe'ai, 1549 m. Darame apkaltinti padirbinėjimu, buvo tie patys 1539–1540 metais paminėti Aberdyno grafystės Fawe'ai.

Aberdyno tarėjai nėjo koja kojon su karaliumi ir jo taryba. Jokūbas V, 1513 m. po tėvo mirties Flodenfylde perėmęs sostą turėdamas vos pusantrų metų, didžiąją savo karaliavimo dalį palaikė itin draugiškus santykius su čigonais. 1529 m. gegužę „Haliredhauze (Halyrudhous) karaliui šokę egiptiečiai iš jo gavo 40 šilingų".** Kitų metų kovą Jokūbas išdavė neliečiamybės garantiją „grafui Martinui, gimusiam Mažajame Egipte, ir jo palydą sudarantiems tarnams", kurie paskui dingo

* Plg. C. S. L. Davies, 'Slavery and Protector Somerset; the Vagrancy Act of 1547', *Economic History Review* (1966), pp. 533–49.

** Paul (ed.), *Accounts*, vol. 5 (1903), p. 379.

iš akiračio.* O 1540 m. vasario 15 d. jis pasirašė nuostabų Slaptosios tarybos raštą, kuriame Johnui Faw, „Mažojo Egipto lordui ir erlui“, suteikė nemažas privilegijas. Jame buvo priminti ankstesni didžiuoju antspaudu patvirtinti raštai, įsakantys visiems atsakingiems pareigūnams padėti Johnui Faw vykdyti teisingumą savo būryje „pagal Egipto įstatymus“ ir bausti visus prieš jį sukilusius asmenis. Toliau dokumente buvo rašoma, kad kai kurie Faw būrio nariai jau nusižengė, nes jį apvogė ir paspruko iš būrio: nenaudėlių vardai ir pavardės buvo Sebastiane'as Lalow, Anteane'as Donea, Satona Fingo, Nona Finco, Phillipas Hatseyggow, Towla Bailzow, Grasta Neyn, Geleyras Bailzow, Bernardas Beige, Demeo Matskalla, Not-faw Lawlowr'as ir Martynas Femine'as. Iš visų vardų tik Faw ir Bailzow (tariamas 'Bailyow'(Beiliau), kaip Balliol ar Baillie), buvo susiję su Škotija; likusieji, išskyrus anglų asmenvardį Lalow/Lawlowr (Lawlor), regis, yra svetimi, tik Notfaw tikriausiai atsirado uolaus raštininko dėka, nes jis pernelyg pažodžiui suprato čigono pastabą, kai šis pasakė: „Ne Faw, Lawlor“. Iš rašto aiškėja, kad Johnas Faw atsisakė grįžti namo be dingusių savo būrio narių dėl to, kad jis (dabartine anglų kalba) „buvo įpareigotas parvesti namo visus būrio narius, kurie yra gyvi, ir paliudijimą apie tuos, kurie mirę“. Sakoma, kad Sebastiane'as Lalow, maištininkų vadeiva, aplinkiniais keliais buvo gavęs karaliaus raštus, atleidžiančius jo sekėjus nuo įsipareigojimų Johnui Faw. Raštas uždraudė teikti bet kokią paramą atskalūno grupuotei ir įsakė, kad visi „apgaulės būdu įsigyti ar pirkti“ karaliaus laiškai būtų laikomi niekiniais: maištininkai turėjo būti sugauti ir atiduoti į teisėto vado rankas, kad „remiantis jo įstatymais, jie būtų nuteisti už savo smerktiną elgesį“. Visų laivų kapitonai turėjo priimti Johną Faw ir jo būrį į savo laivus ir perkelti į žemyną. Kai kuriems aiškintojams šis dokumentas yra tikra karališkosios malonės pašvaistė; o kiti įtaria, kad Jokūbas anuomet jau būtų mielai nusikratęs čigonais, bet Johnas Faw išvykdamas vylėsi laimėti laiko, teisindamasis būtinybe išvykstant pasiimti visą būrį.

Šiaip ar taip, sutartis gyvavo neilgai, nes praėjus metams su trupučiu (1541 m. liepos 6 d.) Tarybos įsakymu buvo atšaukti visi apsaugos raštai ir panaikintos kitos privilegijos, o čigonai privalėjo palikti karalystę per 30 dienų, kitaip grėsė mirties bausmė. Slaptosios tarybos lor-

* MS Register of the Privy Seal of Scotland, vol. 8, fol. 153.

dai sakė, kad jie puikiai suprato, kad „stambios minėtuju egiptėnu vagistes ir iškada“ (stambios minėtųjų egiptiečių vagystės ir padaryti nuostoliai). Spėjimas, kad Jokūbo požiūris pasikeitė po kažkokio incidento su čigonais vienos iš jam priskiriamų vienišų klajonių metu, labiau primena padavimą nei biografijos faktą ar istorinį įvykį: pasakojama, kad persirengęs karalius, bandęs flirtuoti su čigone, vieno iš vyrų buvo smarkiai sumuštas buteliu per galvą ir susilaukė kitokių užgauliojimų. Nors 1541 m. Tarybos įsakymas neįstengė visam laikui iškelti čigonų iš Škotijos, atrodo, kad juo kuriam laikui pavyko išvyti Faw'us per sieną su Anglija, nors ten irgi galiojo čigonams priešiški įstatymai. Paskui – kita gluminanti permaina (ji dar daugiau verčia suglumti dėl to, kad praėjus tik trims mėnesiams po 1540 m. dokumento buvo išduotas raštas „Johnui Wanne'ui, velionio Johno Fall'o, Mažojo Egipto erlo, sūnui ir įpėdiniui“, kuriame jis buvo pripažintas visų Škotijos čigonų valdovu ir įgaliotas juos teisti). Jokūbas V mirė 1542 m., o sostas atiteko jo naujagimei dukrai Marijai. 1553 m., šalį valdant regentui, kuomet karalienė Marija tebegyveno Prancūzijoje, 1540 metų raštą, suteikusį Johnui Faw privilegijas, pratęsė jos vardu išduotas „mūsų ištikimam Johnui Faw, Mažojo Egipto lordui ir erlui“ palankus raštas, pasmerkęs Sebastiane'ą Lalow ir jo atskalūnų komandą. Tik aštuntame šešioliktojo amžiaus dešimtmetyje Slaptosios tarybos sprendimai ir Škotijos parlamento aktai tapo vieningi baudžiamieji čigonų ir juos gyvenimo būdu primenančių asmenų atžvilgiu.

Viena kankinanti minėtojo tarpsnio paslaptis yra susijusi su portretu (žr. 10 iliustraciją), kuris yra Šiaurės Prancūzijos* Araso mieste esančio šešioliktojo amžiaus eskizų rinkinio dalis ir kurio antraštė tokia: „L'Égyptienne quy rendist santé part art de médecine au roy d'Escoce abandonné des médecins“ („Egiptietė, kuri savo gydymo menu išgydė gydytojų paliktą Škotijos karalių“).** Nors iki šiol nėra nustatyta karališkojo ligonio tapatybė, o istorikai nieko nežino apie tokį dramatišką gydymą, regis, tinkamiausios yra Jokūbo IV ir Jokūbo V kandidatūros. Jokūbas V, pirmą kartą vedęs vyriausiąją Pranciškaus I dukterį,

* *Recueil d'Arras* arba Araso rinkinys, pažymėtas 266 numeriu tarp Araso savivaldybės bibliotekoje esančių rankraščių.

** Žr. A. M. Fraser and F.de Vaux de Foletier, 'The Gypsy healer and the King of Scots', *JGLS* (3), 51 (1972), pp.1–8.

10 iliustracija. Škotų karalių pagydžiusi čigonų žiniuonė. Municipalinė biblioteka, Arasas; nuotrauka, Giraudon, Paryžius.

aštuonis su puse mėnesio praleido Prancūzijoje (1536–1537 m.). Panašus nutikimas paaiškintų karaliaus malonę Škotijos čigonams anuomet, kai daugelis kitų monarchų ėmė jų vis labiau neapkęsti.

Skandinavija

Atrodo, kad pirmąkart į Skandinavijos šalis čigonai pateko iš Škotijos ir Anglijos.* Škotijos karalius Jokūbas IV buvo Danijos princesės Margaritos sūnus, ir būtent jos broliui, Danijos karaliui Jonui, 1505 m. jis rekomendavo Anthoniusą Gagino. Pirmasis aiškiai identifikuotas čigonas Švedijoje irgi vadinosi Anthonius: Stokholmo sąskaitų knygose esantis 1512 m. rugsėjo 29 d. įrašas liudija, kad maždaug 60 totorių (*tatra*) kompanija, sakanti, jog yra iš Mažojo Egipto, atvyko į miestą su grafu Anthoniusu priešakyje ir gavo 20 markių. Šis įrašas sutampa su Olauso Petri *Švedų kronikos* pastaba, kad 1512 m. pirmą kartą Stokholme išsilaipino žmonės, kuriuos visi vadina totoriais. *Tattare* liko labiausiai paplitusiu čigonų vardu Švedijoje iki septynioliktojo amžiaus, kuomet dėl vokiečių kalbos įtakos atsirado žodis *zigenare,* pirmiausia kaip sinonimas, vėliau – kaip pakaitalas.

Danų kantrybė išseko maždaug po 30 metų. 1536 m. ir vėl 1554 m. Danijos ir Norvegijos karalius Kristijonas III visiems čigonams per tris mėnesius liepė palikti jo karalystę. Jo sūnus Frederikas II atnaujino šį įsakymą 1561 m. ir sugriežtino bausmes. Čigonai, kuriuos 1540 m. anglų laivai iš Bostono (Linkolnšyras) nugabeno į Norvegiją, vargu ar ten buvo meiliai sutikti. Neilgai trukus ir Švedijoje santykiai pablogėjo. Gustavas I, atkūręs Švedijos nepriklausomybę nuo Danijos 1523 m., pradėjo palyginti švelniom priemonėm, bet šešioliktojo amžiaus penktame dešimtmetyje ėmė vyti čigonus iš šalies. Šią politiką po karaliaus

* A. Etzler, *Zigenarna och deras avkomlingar i Sverige* (Uppsala, 1944) apžvelgia ankstyvąją čigonų istoriją Švedijoje ir apskritai Skandinavijoje. Istorinės medžiagos (susijusios su Švedija) galima rasti A. Heymowski, *Swedish Travellers and their Ancestry* (Uppsala, 1969); (susijusios su Norvegija) E. Sundt, *Beretning om Fante – eller Landstrygerfolket i Norge* (Christiania, 1850); (susijusios su Danija) F. Dyrlund, *Tatere og Natmandsfolk i Danmark* (Copenhagen, 1872); ir (susijusios su Suomija) R. Vehmas, *Suomen Romaaniväestön Ryhmäluonne ja Akkulturoituminen* ['Čigonų grupių bruožai ir kultūrizacija Suomijoje'] (Turku, 1961).

mirties 1560 m. pratęsė jo įpėdiniai. Tais pačiais metais arkivyskupas Laurentius Petri Nericius patvirtino nuostatus, draudžiančius kunigams turėti reikalų su čigonais: buvo uždrausta net krikštyti jų vaikus ar laidoti mirusiuosius.

Daugelio nuomone, būtent iš Švedijos čigonai pirmąkart persikėlė į Suomiją, kuri ilgą laiką priklausė Švedijos karalystei. Ši teorija grindžiama prielaida, kad suomių kalboje čigoną apibūdinantis žodis *Mustalainen* ('juodas, tamsaus gymio') yra švedų posakio *svart Tattare* 'juodieji totoriai' kalkė, ir dar akivaizdesnis faktas, kad Suomijoje čigonai pirmąkart paminėti, kai jų kelionė jūra baigėsi trumpu sustojimu Suomijos Alando saloje, iš kurios jie buvo išsiųsti atgal į Švediją. Šie atstumtieji, matyt, buvo anksčiau atvykę sausumos keliu per Estiją 1515 m., nes taip tvirtina vienas šaltinis apie viduramžių Suomiją.* Regis, pakankamai aišku yra viena: kuomet nesunkiai identifikuojami čigonai kaip Abo tvirtovės kaliniai yra aptinkami Suomijos teritorijoje 1584 m., jie turi neabejotinai švediškas pavardes.

Įvaizdžiai ir stereotipai

Apžvelgus išlikusius čigonų ekspansijos pėdsakus Europoje – ir reakciją į juos – aiškėja, kad, deja, trūksta kokios nors gilesnės įžvalgos į jų vidinį gyvenimą ir papročius. Tačiau juos gaubianti tamsa nėra aklina: pavyzdžiui, mes ilgainiui daugiau sužinojome apie jų išorę, net jeigu tai atsitiko dėl sėsliems gyventojams sukelto įspūdžio. Dėl tamsaus gymio jie rodėsi esą bjaurūs ir smerktini; jų ilgi plaukai ir auskarai bei nepaprasta apranga kėlė daugelio žmonių pasipiktinimą. Ypač savotiški ir nesunkiai atpažįstami buvo čigonių apdarai, kuriuos, laimei, drobėje ar popieriuje pavaizdavo kelių kraštų menininkai. Iš Vokietijos turime *Namų ūkio vadovo* (maždaug 1480 m.) graviūrą (žr. 7 iliustraciją) ir gerokai vėlesnį medžio raižinį iš Münsterio knygos *Cosmographia* (maždaug 1550 m. – žr. 6 iliustraciją). Iš Nyderlandų, kur klestėjo Burgundijos kunigaikščių globojami menai, turime Hieronymuso Boscho *Šieno vežimą* (nutapytą maždaug 1500 m.), vieną iš pirmųjų paveikslų, vaizduojančių čigonų būrėją (9 iliustracija); šią temą vėliau

* E. Aaltonen, apžvalga leidinyje *JGLS (3)*, 42 (1963), pp. 64–7.

pakartojo keli Turnė dirbtuvėse austi gobelenai. Jų įspūdingiausias pavyzdys būtų į kilmingųjų gretas įsiterpusi čigonų procesija prie miesto ar pilies vartų (8 iliustracija); moterys su turbanais, kaip jas ir buvo aprašę metraštininkai; viena iš kilmingų ponių klausosi, ką jai buria iš delno (11 iliustracija), o tuo metu kitai čigoniukas nupjauna piniginę. Dar vienas Turnė gobelenų pirmasis pavaizdavo čigonų šokį (žr. 12 iliustraciją).

Čigonų apranga pamažu tapo egzotikos atitikmeniu: nemažai religinės tematikos paveikslų ir graviūrų Nyderlanduose (pvz., Lucaso van Leydeno darbai), kuomet siužetui reikalingos rytietės, ypač egiptietės, vaizduoja čigones primenančias figūras. Panašūs motyvai pirmoje šešioliktojo amžiaus pusėje išpopuliarėjo tarp Italijos dailininkų, tai liudija Giorgione's *Čigonas ir kareivis* (anksčiau nei 1510 m.), Titiano *Čigonė* (maždaug 1510 m.), to paties pavadinimo Il Garofalo paveikslas (maždaug 1525 m.) ir Corregio *Čigonų madona* (maždaug 1530 m.) Tai yra daugiau ar mažiau stilizuoti mėginimai, kurių dokumentinė vertė ribota, bet jie gana tiksliai dera su kitais ir su čigonų žiniuonės piešiniu (10 iliustracija), vaizduodami čigonių apdarą su turbanu (kartais besilaikančiu be jokių pagalbinių priedų, kartais supintu vytelėmis) ir su per petį sukabintu audeklu, primenančiu apsiaustą. Šie meniški atvaizdai yra nutapyti jau laikantis nusistovėjusių kanonų: būrimo scena, kurioje dažnai dalyvauja kišenvagis čigoniukas, netrukus taps šablonine kompozicija, įdiegdama visuomenei tam tikrą stereotipą.*

Teatro scenoje čigonai taip pat tapo vienu iš aktorių amplua. Mes jau matėme 1521 m. Gilo Vicente's farsą, vaizduojantį moteris kaip įkyrias būrėjas, o vyrus kaip suktus arklių pirklius. Dar anksčiau publika susipažino su čigonų būrėja vienoje anoniminėje šveicarų pjesėje, parašytoje apie 1475 m. Liucernoje**, kuri prasideda epizodu, kuomet ūkininkas liepia savo žmonai skubiai bėgti ir tvirtai užsklęsti tvarto duris, o vištas suvaryti į vidų, nes pasirodė *Heiden* (pagonys). Hanso Sachso pjesėje***, parašytoje šešioliktojo amžiaus viduryje, kurioje, kaip būdinga šiam produktyviam meisterzingeriui, veikia satyriniai per-

* Šią temą gvildena ir iliustruoja J.-P. Cuzin kataloge *La diseuse de bonne aventure de Caravage* (Paris, 1977).

** *Schauspiele des Mittelalters*, ed. F. J. Mone (Karlsruhe, 1846), vol. 2, pp. 378 ff.

*** *Die 5 elenden wanderer*, in *Hans Sachs' Werke* (Berlin, 1884), vol. 2, pp. 58–68.

11 iliustracija. Čigonė būrėja. Čigonų apsilankymas, *(8 iliustracija) fragmentas. Turnė gobelenas, maždaug 1490 m., 350,5x 502,9 cm. Currier meno galerija, Mančesteris, Niu Hampšyras, Currier Funds, 1937.7.*

12 iliustracija. Čigonė šokėja. *Turnė gobeleno fragmentas, maždaug 1500 m. Gaasbeko muziejus, Belgija.*

sonažai ir karikatūriški tipažai, iš čigonų reputacijos lieka tik skutai, nes autorius juos sutapatina su vagimis, įsilaužėliais, kišenvagiais, arkliavagiais, būrėjais ir apskritai raganiais bei sukčiais.

Metraštininkai, rašę apie pirmuosius čigonų pasirodymus – dažnai po įvykių praėjus šimtmečiui – pasakojimus paįvairino naujom detalėm, kurios beveik arba visiškai nefigūravo amžininkų pasakojimuose, bet jau buvo tapę kasdiene išmintimi. Šį skyrių pradėjome ištrauka iš Aventinuso. Jo amžininkas Krantzius (Albertas Krantzas) iš Hamburgo, kurio *Saxonia* pirmąkart buvo išspausdinta 1530 m., taip pat kandžiai atsiliepia apie čigonų gyvenimo būdą, turbūt turėdamas omenyje pirmąjį 1417 m. būrį, tačiau remdamasis, be abejonės, vėlesnio šimtmečio pastebėjimais ir nuostatomis. Kaip ir daugelis kitų, jis pabrėžia tamsų čigonų odos atspalvį ir keistus drabužius. Jis vadina juos valstiečių našta ir plūsta už vagiliavimą, kurį laiko moterų amatu. Jie kalba daugybe kalbų, bet neturi tikros tėvynės, nes gimę kelyje; jų atgailos istorija yra išmonė, nes, tiesą pasakius, jie neišpažįsta jokios religijos. Diena po dienos jie gyvena kaip gyvuliai ir klajoja iš krašto į kraštą; kas keleri metai jie sugrįžta, bet pasidalija į daug atskirų būrių, idant į tą pačią vietą neateitų tie patys žmonės. Moterys su mažamečiais vaikais keliauja darbinių gyvulių traukiamais furgonais; jų kilmingieji laiko rują medžioklinių šunų ir dažnai keičia žirgus, bet daugelis kitų eina pėsti. Jie gerbia savo kunigaikštį, kilminguosius ir kareivius. Ar pastarieji buvo čigonai, ar tik jiems apginti pasamdyti *gadžé*, neaišku, bet Krantzas teigia, kad jie priimdavo į savo gretas norinčius prie jų prisidėti vyrus ir moteris.* Šio teiginio tikslumas ginčytinas, nes daugelis vėlesnių komentatorių aiškiai susidurdavo su sunkumais apibūdindami čiabuvius „egiptiečius“; bet jei tai būtų tiesa, vargu ar mišrios vedybos būtų nežinomos.

Iš įvairių šaltinių šį tą sužinojome apie čigonų pragyvenimo šaltinius: elgetavimas ir būrimas dažniausiai minimi; be to, dar prekyba arkliais, metalo apdirbimas, gydymas, muzika ir šokiai. Vagystės taip pat yra nuolat besikartojanti tema, nors nusikalsdavo jie daugiausia nugvelbdami tik maisto ir drabužių, ar, progai pasitaikius, pinigų. Teisingumas ir disciplina daugiausia buvo jų pačių vidinis reikalas: apstu pavyzdžių,

* A. Krantz, *Rerum Germanicarum historici clariss. Saxonia* (Frankfurt am Main, 1580), pp. 354 ff. (pirmasis leidimas – Cologne, 1530).

liudijančių, kad čigonai buvo laikomi *imperium in imperio* (valstybe valstybėje), o jiems susikivirčijus tarpusavyje, valdžios organai bemaž nesistengdavo surasti ar nubausti kaltuosius, bet suteikdavo laisvę patiems čigonams išsiaiškinti tarpusavyje.

„Mažojo Egipto“ etiketė vis dar buvo klijuojama kaip įprasta formuluotė apibūdinant asmenis, bet dabar, pasikeitus tiek daug kartų po migracijos į vakarus pradžios, ji buvo beprasmis žymeklis. Čigonai vis labiau natūralizavosi atskirose šalyse, net jei ir netapdavo visiškai sėsliais gyventojais, o kuomet – tai atsitikdavo kartkartėm, – apie jų praeitį klausinėdavo teisme, dažnai paaiškėdavo, kad jie, nepaisant etiketės, būdavo gimę (ir galbūt net krikštyti) teismą surengusioje šalyje ir vedę moteris iš netolimų kraštų.*

Europos normos

Šiame skyriuje buvo ypač pabrėžta čigonų ir valdovų, didikų, pareigūnų ir piliečių sąveika, nes su tuo siejasi dauguma mums prieinamų duomenų. Tačiau net šioje atskiroje srityje paveikslas nėra visiškai objektyvus, nes savivaldybių ir valstybių archyvų įrašuose labiausiai atsispindi su iždo išlaidomis susiję epizodai, ir lieka vien įsivaizduoti kitus, nepalyginamai gausesnius atsitikimus, kuomet čigonų persikėlimas nepatraukė valdžios dėmesio, nes jų reikalavimai buvo patenkinti mainais už prekes ir paslaugas arba tiesiog todėl, kad jie nesustodami nuskubėjo toliau ar grįžo tuščiomis.

Svarstant susiklosčiusius santykius, galima susidaryti gana nuoseklų jų modelį po to, kai čigonai pasklido iš esmės po visą Europą. Pavieniai pasipriešinimo ar atmetimo ženklai ima ryškėti palyginus greitai po jų atvykimo, nes kai kuriems kaimiečiams ar miestiečiams pabosta dalyti išmaldą, o per 10 ar 20 metų konfliktų dažniausiai dar padaugėja. Pirmieji apibendrinto taikymo potvarkiai išleidžiami praslinkus keliems dešimtmečiams ar šimtui ir net daugiau metų nuo pirmųjų čigonų atvykimo, net jei išvarymas ar represijos dar nebuvo tapusios bendru reiškiniu visoje Europoje. Tačiau, kaip pažymėjo Aventinusas (90 psl.),

* Apie vieną iš tokių teismų Nyderlanduose 1533 m. žr. van Kappen, *Geschiedenis*, pp. 128–30.

viršūnių leisti potvarkiai ne visada sužadina norimą apsnūdusių pareigūnų ir abejingų pavaldinių reakciją.

Čigonų nuolat atnaujinama sakmė apie septynerių metų maldingą kelionę, nors iš pradžių buvo puikiai sumanyta, ilgainiui neišvengiamai prarado savo žavesį. Nėra aišku, ar ji buvo pasakojama dažnai, ar tik retkarčiais: nors dažnai aptinkama archyvuose, bet šie linkę fiksuoti vien tik su išmalda susijusius įvykius. Aišku viena: čigonams ją sekant, net pamaldžiausi miestelėnai po kelių pirmųjų apsilankymų vis mažiau norėjo pagelbėti šiems maldininkams. Iš tiesų visa religinė atmosfera sparčiai keitėsi. 1500 m. krikščioniškasis pasaulis tebebuvo iš esmės susiskaldęs į Romos katalikus vakaruose ir graikų ortodoksus rytuose, išskyrus Bohemiją ir Moraviją, kur husitai sudarė gyventojų daugumą. Tačiau jau po 50 metų beveik 40 procentų Europos gyventojų laikėsi „reformuotosios" teologijos, o iki 1570 m. septyni iš dešimties visų Šventosios Romos imperatoriaus pavaldinių buvo protestantai. Tuomet Popiežiaus raštai neteko savo galios. Pradinis strateginis planas, taip gerai pagelbėjęs čigonams, šešioliktojo amžiaus viduryje dar nebuvo visiškai praradęs vertės, bet maldingų kelionių traukai ir piligrimo statusui buvo suduotas lemtingas smūgis. Be to, elgetavimas, į kurį pranciškonų neturto garbinimo laikais palankiai žiūrėjo bažnyčia, ilgainiui susilaukė nuožmėjančių valdžios institucijų sankcijų ir pateko į didelę nemalonę Lutherio bei kitų, kurių manymu, elgetavimą reikėjo rauti su šaknimis iš krikščioniškojo pasaulio.

Laikams pasikeitus, čigonai pamatė, kad jie neturi jokios kitos tėvynės, kurioje galėtų rasti prieglobstį, ir bemaž jokių vilčių įleisti tvirtas šaknis ten, kur jie norėtų būti. Iš pat pradžių jie sužadino sėslių gyventojų, pro kuriuos keliaudavo, slaptus prietarus. Sėsliosios tautos apskritai nepasitiki klajokliais, o Europos visuomenėje, kur dauguma buvo įsprausti į pamaldaus, vergiško ir nuobodaus gyvenimo rėmus, čigonai akivaizdžiai neigė visas pagrindines vertybes ir prielaidas, kuriomis buvo grindžiama vyravusi moralė. Panašūs prietarai glūdėjo besimezgančiose šešioliktojo amžiaus Europos šalpos neturtingiesiems institucijose, kurios laikėsi prielaidos, kad vietos neturtinguosius turi remti įvairios parapijos, o svetimšalius elgetas reikia be gailesčio grąžinti į jų gimimo vietą ar į ankstesnę gyvenamąją vietą. Toks supratimas nepa-

likdavo jokios galimybės savo parapijos neturėjusiam asmeniui. Dabar šalys viena po kitos vykdė čigonų atmetimo politiką, nesukdamos galvos, nei kur jiems eiti, nei kaip ten patekti, ir ar bus leista eiti ir apsistoti ten patekus.

6

Supančiota laisvė

Daugiau negu du šimtus metų – nuo šešioliktojo amžiaus vidurio iki aštuonioliktojo amžiaus pabaigos – požiūris į čigonus daugumoje Europos valstybių buvo iš esmės slegiamai vienodas. Jie ir toliau buvo laikomi nusikaltėliais vien dėl savo visuomeninės padėties; be to, egzistavo išankstinis neigiamas nusistatymas rasiniu pagrindu, taip pat religinio pobūdžio priešiškumas tam, kas vadinta pagoniškomis čigonų apeigomis bei raganavimu. Apskritai čigonams teko nemažai nukentėti nuo represijų bangos, kuri nusirito per visus kraštus ir buvo nukreipta prieš valkatavimą bei „sveikus elgetas". Jokia valdžia negalėjo rasti bendros kalbos su žmonėmis be šaknų ir šeimininkų, kurie neturėjo nuolatinės gyvenamosios vietos ir negalėjo būti naudingi kaip darbo jėga. Valdžios akimis, jau vien tokia čigonų padėtis buvo nenormali ir prieštaraujanti nusistovėjusiai tvarkai, todėl jų atžvilgiu reikėjo imtis prievartinių bei suvaržančių priemonių. Net ir siūlydami teisėtas paslaugas sėsliems gyventojams, čigonai užsitraukdavo nemalonę: laikinai užklydusiais prekeiviais bei amatininkais būdavo nepatenkinti vietos monopolistai, o esantieji valdžioje į keliaujančius prekiautojus, meistrus bei artistus žiūrėdavo su pasibjaurėjimu. Laikui bėgant padėtis nedaug tepagerėjo. Švietimo epochoje įsižiebė daug naujų švyturių – atsirado suprantamesnė filosofija ir literatūra, pasiekta didžiulės mokslo ir muzikos pažangos, – tačiau tik labai menkas šios šviesos spindulėlis teprasiskverbė pro tamsą, gaubusią Europos čigonų būtį.

Išvarymas, asimiliacija, susidorojimas

Jeigu visi prieš čigonus nukreipti įstatymai būtų buvę nuosekliai ir be išlygų įgyvendinami nors keletą mėnesių, daugumoje krikščioniškosios Europos kraštų čigonai būtų išnykę jau gerokai prieš šešioliktojo amžiaus vidurį. Tačiau taip neatsitiko. Kaip jau ne kartą yra buvę, čigonus išgelbėjo tai, jog net griežčiausi baudžiamieji įstatymai dažnai nebuvo įgyvendinami dėl įvairių priežasčių – galbūt dėl pasyvaus dalies gyventojų pasipriešinimo, dėl vietos pareigūnų paperkamumo ir neabejotinai dėl struktūrų, tais laikais atlikusių policijos vaidmenį, neveiksmingumo. Valdžia į kovos su čigonais nesėkmes visuose kraštuose reaguodavo panašiai: buvo priimami nauji įstatymai ir numatomos dar griežtesnės bausmės, kurioms išvardyti prireiktų nemažai vietos ir laiko. Tačiau gilintis į visas detales nėra prasmės: apžvelgus to meto įvykius keliose valstybėse, galima susidaryti išsamų vaizdą apie visas ribotas priemones, kurios du su puse amžiaus buvo taikomos čigonų atžvilgiu visoje Osmanų imperijos neužkariautoje Europos dalyje. Kartais audrai būdavo leidžiama nurimti: taip palengva atsitiko Anglijoje ir Škotijoje. Bet daugumoje šalių ji siautė nepaliaujamai – Vokietijos žemėse padrikai, o kitur, pavyzdžiui, Prancūzijoje bei Nyderlanduose, labiau organizuotai ir koordinuotai. Kai kur, pavyzdžiui, Habsburgų valdomoje Austrijos imperijoje ir Burbonų valdomoje Ispanijoje, vyriausybės po pradžioje patirtų nesėkmių mėgino keisti politiką ir spręsti čigonų problemą racionalesniais (tačiau nė kiek ne švelnesniais) būdais.*

Anglijoje valstybė aktyviausiai kovojo su šeimininkų neturinčiais klajokliais nuo 1550 iki 1640 metų. 1554 metais – pradiniu Pilypo ir Marijos valdymo laikotarpiu – priimtas įstatymas numatė, jog „įvairūs minėtajai [egiptiečių] bendruomenei priklausantys ir kiti panašūs asmenys (...) vėl išdrįso atkeliauti į mūsų Karalystę su savo senais, įprastais, šėtoniškais ir nepadoriais užsiėmimais bei užmačiomis; tokio pasibjaurėtino gyvenimo būdo negalima leisti, įteisinti ir pripažinti jokioje krikščioniškoje karalystėje; už tai reikia deramai bausti". Valdant Henrikui VIII, 1530 metais priimtu įstatymu bausmės dar sugriežtintos: kiekvienas asmuo, atgabenęs į šalį čigonus, turėjo būti nubaustas 40

* Apie tai, kokių priemonių prieš čigonus buvo imamasi konkrečiose šalyse, rašoma daugelyje veikalų, cituojamų 4 ir 5 skyriuose.

svarų bauda, o kiekvienas taip atgabentas ir bent mėnesiui šalyje pasilikęs čigonas turėjo būti laikomas nusikaltėliu, neturinčiu teisės į prieglobstį ir „dvasininkų imunitetą"; kitaip tariant, mokėjimas rašyti ir skaityti nebuvo kliūtis pradėti teismo procedūrą, kuri galėjo baigtis mirties bausme ir žemės bei turto konfiskavimu. Toks pats likimas Anglijoje bei Velse laukė tų čigonų, kurie neišvyktų per 40 dienų. Šios bausmės nebuvo taikomos jaunesniems kaip 14 metų vaikams, taip pat jų galėjo išvengti kiekvienas čigonas, pasiryžęs išsižadėti „šio pasibjaurėtino, dykaduoniško ir bedieviško gyvenimo ir bendruomenės, ir stoti kurio nors sąžiningo ir sumanaus gyventojo tarnystėn (...) arba sąžiningai užsiimti kokiu nors teisėtu darbu ar veikla". Visi leidimai, raštai ir pasai, kuriais „egiptiečiai" iki tol naudojosi Anglijoje arba Velse, buvo paskelbti negaliojančiais.

Pirmasis šaltiniuose minimas teismas, kuriame, vadovaujantis šiuo įstatymu, buvo teisiama didelė čigonų grupė, įvyko Dorsete 1559 metais, valdant karalienei Elžbietai. Kai lordas gubernatorius laišku kreipėsi į Slaptąją tarybą nurodymų, jam buvo pranešta karalienės nuomonė, jog „būtų labai pageidautina parodyti griežtą pavyzdį ir nemaža jų nubausti mirtimi", o likusius deportuoti; panašius patarimus tais pačiais metais gavo ir prisiekusieji teisėjai Herefordšyre. Tačiau Dorsete čigonai buvo išteisinti remiantis techninio pobūdžio pagrindu: jie nebuvo „atgabenti" į Angliją, bet atkeliavo sausuma iš Škotijos, todėl lordas gubernatorius apsiribojo nurodymu išsiųsti juos į gimtąsias vietas; tokia priemonė pagal įstatymus buvo taikytina valkatų atžvilgiu. Beje, jie netoli tenuėjo, nes vėl pateko valdžios nemalonėn: po mėnesio buvo suimti Glosteršyre, uždaryti Glosterio pilyje ir varomi per miestą, juos plakant. Sprendžiant iš turimų šaltinių, deportacija pagal 1554 metų įstatymą buvo taikoma palyginti retai.

Laikui bėgant, iš kitur atkeliavusių čigonų mažėjo. 1562 metais priimamas įstatymas „dėl tolesnių bausmių valkatoms, besivadinantiems egiptiečiais", kuriuo mėginta tiksliau apibrėžti Anglijoje bei Velse gimusių čigonų padėtį negu Pilypo ir Marijos laikais priimtuose įstatymuose. Naujuoju įstatymu patvirtinta, jog Anglijoje bei Velse gimę čigonai nebus verčiami palikti šalį, tačiau privalės išsižadėti savo bedieviško gyvenimo ir bendruomenės. Bet tuo pačiu įstatymu buvo numatyta, jog kiekvienas 14 metų ar vyresnis asmuo, kuris „kartą ar kelis

kartus per mėnesį" bus pastebėtas valkatų, vadinamų ar besivadinančių egiptiečiais, bendruomenėje, „arba savo apdarais, kalba bei elgesiu apsimes... egiptiečiu", turės būti nubaustas mirties bausme su žemės ir turto konfiskavimu. Panašu, kad įstatymuose aiškiai apibrėžta apsimetėlių „egiptiečių" sąvoka atsirado ne tiek dėl būtinybės susitvarkyti su *gadzé*, kurie įsiliedavo į čigonų gaujas, bet visų pirma siekiant teismuose atremti gynėjų argumentus, jog gimusieji Anglijoje ar Velse (net jeigu jų tėvai – čigonai) negali būti laikomi „egiptiečiais".* Pažymėtina, jog po to nemažai „egiptiečių" pradėjo rūpintis, kad jų palikuonys būtų pakrikštyti ir gautų gimimo vietą patvirtinančius dokumentus; visoje Anglijoje ir Velse bažnytinėse knygose pagausėjo čigonų krikšto įrašų, kurių iki tol pasitaikydavo nedaug. Peržvelgus dešimt teismo bylų, nagrinėtų per šimtą metų nuo 1562 metų įstatymo priėmimo, kuriose buvo keliami kaltinimai dėl apsimetimo „egiptiečiais" bei bendravimo su jais, yra pagrindas manyti, jog daugelis kaltinamųjų iš tikrųjų buvo čigonai.

Remdamasi naujuoju įstatymu, Slaptoji taryba energingai (bent jau kartkartėm) siuntinėdavo nurodymus grafysčių pareigūnams ir teisėjams. 1569 metais visiems buvo įsakyta nuodugniai ieškoti čigonų bei valkatų. Tai buvo neramūs metai: po šiaurinių provincijų grafų maišto prieš karalienę Elžbietą šalyje buvo kilęs visuotinis nepasitenkinimas, kurį, kaip buvo manoma, dar pakurstė valkataujantys sukčiai bei elgetos. 1577 metais Slaptoji taryba ypač įdėmiai sekė teismo procesą Eilsberyje, kur keli asmenys – tikriausiai Anglijoje gimę čigonai – buvo kaltinami, kad nusikalstamai susidėjo su egiptiečiais, priimdami jų rengimosi būdą, kalbą ir elgseną. Visi teisiamieji buvo pripažinti kaltais ir pakarti.** 1579 metais Slaptoji taryba paskyrė specialiuosius įgaliotinius teisti 40 Radnoro grafystėje suimtų čigonų, kad nereikėtų eikvoti lėšų maitinant juos kalėjime iki kito prisiekusiųjų teismo susirinkimo. Šaltiniuose netrūksta žinių ir apie kitus panašaus likimo susilaukusius čigonus. Žinomas tik vienas atvejis, kai pagal 1562 metų įstatymą čigonų gaujos narius mėginta sugrąžinti į jų gimtąsias parapijas ir rasti jiems kokį nors priimtiną užsiėmimą. Tai įvyko 1596 metais po apsupi-

* Plg. A. M. Fraser, „Counterfeit Egyptians", *Tsiganologische Studien* 1990, no. 2, pp. 43–69.

** Minėtoji byla išsamiai nagrinėjama T.W. Thompson, „Consorting with and counterfeiting Egyptians", *JGLS* (3), 2 (1293), pp. 81–93.

mo Jorkšyre, kai į teismą buvo patraukti 196 vyrai, moterys ir vaikai. Jorko magistratų teismas 106 „pilnamečius" pasmerkė myriop, bet tik devyni iš jų – t.y. mažiau kaip penki procentai iš visos grupės – buvo gimę už šalies ribų. Aidint garsioms gentainių raudoms, jiems buvo įvykdyta mirties bausmė. Likusiųjų pasigailėta, ir kažkoks Williamas Portingtonas buvo įgaliotas nugabenti 187 čigonus į jų gimtąsias vietas. Namo varomas pakrikas čigonų būrys turėjo būti viena iš keisčiausių Anglijos keliuose pasirodžiusių procesijų. Portingtonas privalėjo susitvarkyti per aštuonis mėnesius. Panašu, kad savo darbą jis baigė Glamorgane.* (Glamorgano ir Radnoro epizoduose pirmąkart išsamiai aprašyti Velso čigonai, nors šaltiniuose yra 1530 metų duomenų apie čigonus Anglijos pusėje.)**

Elžbietos 1562 metų įstatymas buvo paskutinis, tiesiogiai nukreiptas prieš Anglijos ir Velso čigonus. Nors vėliau ir nebebuvo taikomas, jis išliko įstatymų knygose iki 1783 metų, kai buvo pripažintas „pernelyg griežtu įstatymu" ir atšauktas. Sprendžiant iš šaltinių, 1650 metais Anglijoje įvyko paskutinis teismo procesas, kuriame kaltinamieji susilaukė kartuvių už tai, kad buvo klajojantys čigonai. Tą kartą Berio Šv. Edmundo (*Bury St Edmunds*) prisiekusiųjų teismas už šią gėdą pasmerkė myriop 13 žmonių, ir nuosprendis buvo įvykdytas.*** Tačiau esama duomenų, kad dar gerokai anksčiau čigonams pavykdavo susitarti su vietos pareigūnais, ir šie be didelių priekabių leisdavo jiems toliau vykti savo keliais. Už tokias paslaugas pareigūnai dažnai gaudavo iš čigonų atlygį – tai patvirtina ir septynioliktojo amžiaus parapijų konsteblių sąskaitų knygos.****

* R. O. Jones, „The mode of disposing of gipsies and vagrants in the reign of Elizabeth", *Archæologia Cambrensis* (4th series), 13 (1882), pp. 226–31; pakartota *JGLS* (2), 2 (1908–9), pp. 334–8.

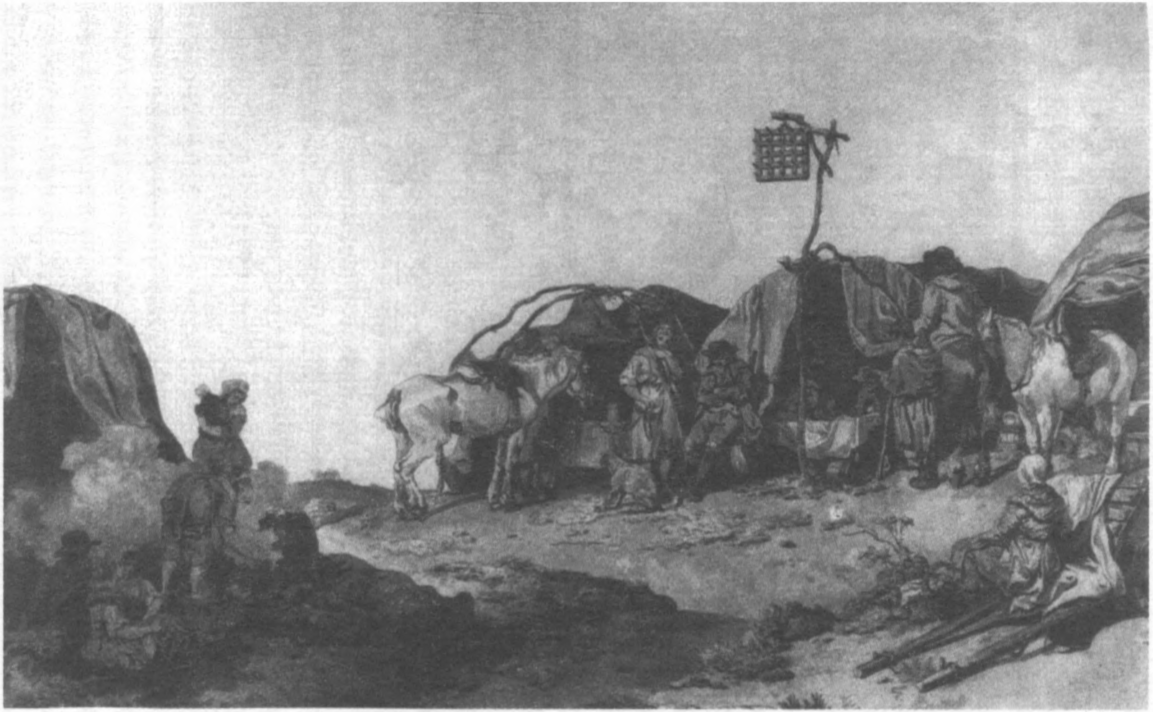
** Siekiant sudaryti išsamesnį vaizdą pažymėtina, kad Airijoje seniausias žinomas rašytinis šaltinis, kuriame minimi čigonai, yra 1634 m. įstatymas dėl bausmių sukčiams ir valkatoms. Jis taip pat turėjo būti taikomas „egiptiečiams" bei „apsimetėliams egiptiečiams". Tai vienintelis to meto įstatymas, kuriame kalbama apie čigonus. Vis dėlto abejotina, ar tuo metu Airijoje jau būta čigonų: daugelis apibrėžimų buvo tiesiog nurašyta iš 1567 metų Anglijos įstatymo dėl sukčių ir valkatų.

*** J. Hoyland, *A Historical Survey... of the Gypsies* (York, 1816), pp. 86–7.

**** T. W. Thompson, „Gleanings from constables' accounts and other sources", JGLS (3), 7 (1928), pp. 30–47.

Be abejo, čigonams taip pat kėlė grėsmę įstatymai, nukreipti prieš valkatavimą. Ypač tada, kai čigonai buvo pripažįstami šalyje gimusiais piliečiais, valdžios atstovai nebematė skirtumo tarp jų ir visų kitų valkatų. Valdant Henrikui VIII bei vėlesniems Tudorų dinastijos atstovams, buvo priimta 13 įstatyminių aktų dėl valkatų ir vargšų. Išsamiausias iš jų buvo 1572 metų „Įstatymas dėl bausmių valkatoms ir dėl pagalbos vargšams ir bejėgiams". Tai buvo griežčiausias Elžbietos valdymo laikų įstatymas, pagal kurį 14 metų ir vyresni asmenys, jeigu jie „yra sukčiai, valkatos arba sveiki elgetos", turėjo būti „smarkiai nuplakti, o ant jų dešinės ausies kremzlės įkaitinta geležimi išdeginta maždaug vieno colio žymė", išskyrus tuos atvejus, kai koks nors sąžiningas žmogus priimtų juos tarnauti vieneriems metams. Antrąsyk įkliuvę už tuos pačius nusižengimus turėjo būti pripažinti nusikaltėliais, nebent kas nors priimtų juos tarnauti dvejiems metams. Po trečio karto tokie prasižengėliai be jokių išlygų turėjo būti teisiami kaip nusikaltėliai (ir dažniausiai susilaukdavo mirties nuosprendžių). Jaunesni nei 14 metų sukčiai turėjo būti nuplakti arba sukaustyti. Nors ilgame sąraše, kuriame vardijamos baudžiamųjų grupės, čigonai neminimi, daugelis apibūdinimų buvo akivaizdžiai taikytini jiems. Kalbant apie pagalbą vargšams, pagrindinė nuostata buvo tokia: taikos teisėjams įstatymas nurodė registruoti visus jų apylinkėje gimusius arba trejus metus išgyvenusius pasenusius ir bejėgius vargšus bei tinkamai juos apgyvendinti; tokius globos namus turėjo išlaikyti vietos gyventojai. Esminė naujovė buvo valstybiniu mastu įvesti privalomi mokesčiai vietos vargšams išlaikyti. Elgetų vaikus nuo 5 iki 14 metų bet kas galėjo pasiimti tarnystėn ir laikyti juos tol, kol merginai sukaks 18, o vaikinui – 24 metai, taigi tarnyba pas šeimininką galėjo trukti net 19 metų.

Įstatymams palengva švelnėjant, mažėjo ir bausmės, nors šių dienų akimis žiūrint išliko žiaurios. Parlamentas toliau priiminėjo įstatymus dėl valkatavimo, tačiau juose mažai kas naujo teatsirasdavo. Kartkartėmis buvo patikslinama „čigonų" sąvoka. 1597 metų įstatyme čigonai pirmą kartą minimi kartu su įvairiomis kitomis grupėmis, tokiomis kaip sukčiai ir valkatos. 1713 metų įstatyme nurodyta, jog „čigonų" sąvoka apima „visus tuos, kurie teigia esą čigonai arba klajoja priėmę apsimetėlių egiptiečių išvaizdą ir papročius, arba teigia esą fizionomistai, chiromantai ar iliuzionistai, arba teigia moką pranašauti ar

13 iliustracija. Čigonų stovyklavietė. *Dailininkas Francis Wheatley. 18 amžiaus pabaiga. Birmingemo miesto muziejus ir meno galerija.*

mėgsta pasakoti nebūtus dalykus, arba rodo triukus, arba rengia draudžiamus žaidimus ar vaidinimus". Šiuo įstatymu teisėjams nurodoma reguliariai ieškoti sukčių, valkatų ir sveikų elgetų, juos nuplakti arba, jeigu tai pageidautina, priversti kurį laiką dirbti sunkius darbus, po to grąžinti atgal į paskutinę nuolatinę gyvenamąją vietą, o jeigu tokios nėra – į gimimo vietą. Anglijoje paskutinį kartą tokiame kontekste „čigonų" sąvoka vartojama 1822 metų įstatyme dėl valkatavimo, kuriuo numatyta, jog „visi asmenys, kurie teigia esą čigonai" arba užsiima pranašystėmis, arba klajoja bei gyvena palapinėse arba vežimuose, laikytini sukčiais ir valkatomis; už tai buvo numatoma bausmė iki 6 mėnesių kalėjimo. Vėlesniame 1824 metų įstatyme dėl valkatavimo (daugelis jo nuostatų tebegalioja ir dabar; jomis galima pasinaudoti baudžiant piniginėmis baudomis arba įkalinant benamius ir elgetas) „čigonų" sąvokos pagaliau nebeliko, tačiau ir be jos šį įstatymą buvo galima ne mažiau veiksmingai nukreipti prieš čigonus. Tuo tarpu 1822 metų Kelių įstatymo nuostata, draudžianti čigonams įsirengti stovyklas, išliko ir vėlesnėse kelių įstatymų redakcijose (plg. 14 psl.).

1713 metų įstatymas buvo Anglijoje pirmas, kuriame vietoj „egiptiečio" (*Egyptian*) vartojama „čigono" (*Gipsy*) sąvoka. Tačiau įstatymų leidėjai paprastai nekuria naujų žodžių, o žodžio *Egyptian* trumpinys *Gipsy* buvo paplitęs jau 17 amžiaus pradžioje.* Iki tol kurį laiką egzistavo tarpinės formos – *Gipcyan* arba *Gipson*. Seniausias šaltinis Škotijoje, kuriame vartojamas trumpinys, yra Slaptajai tarybai adresuotas skundas, kuriame užsimenama apie „tam tikrus čigonus" (*certane gipseis*).

Sprendžiant iš šaltinių, Škotijoje per bruzdėjimus Marios Stuart valdymo laikotarpiu itin padaugėjo valkatų ir „prisiplakėlių" (žmonių, prievarta apsigyvendavusių pas kitus), todėl 1574 metais, kol jos sūnus Jokūbas VI dar buvo mažametis ir valstybės reikalais rūpinosi regentas – Mortono grafas, buvo mėginama imtis sistemingų priemonių „sutramdyti dykaduonius elgetas, išvaryti prisiplakėlius ir aprūpinti vargšus". Taip skelbė įstatymas, parengtas pagal analogišką Anglijos 1572 metų įstatymą. Juo buvo numatytos panašios bausmės – pradedant nuplakimu bei žymės ant dešinės ausies išdeginimu ir baigiant mirties

* Pavyzdžiui, posakis „susigiedoję kaip du čigonai ant arklio" (*both in the tune like two gipsies on the horse*) iš „Kaip tau patinka" (*As You Like It*).

bausme, o nuostatos dėl pagalbos vargšams irgi buvo labai panašios. Tačiau į persekiotinų asmenų sąrašą buvo atskirai įtraukti čigonai, įstatyme apibrėžiami kaip „egiptiečiais besivadiną dykaduoniai". Remiantis vien šiuo apibrėžimu, jie buvo laikomi verti bausmės. Buvo pamirštos bet kokios išlygos, kuriomis pripažinta, kad jie sudaro atskirą bendruomenę, besitvarkančią pagal savo įstatymus ir teisės normas (121 psl.). Bet ir vėliau, iki pat aštuonioliktojo amžiaus, likusieji Škotijos gyventojai abejingai žiūrėjo į kruvinus konkuruojančių čigonų klanų susidūrimus.

Kad tuo metu visoje Škotijoje į čigonus buvo žiūrima kaip į ypatingą problemą, įrodo Slaptosios tarybos aplinkraščiai, išleisti 1573 ir 1576 metais. Juose visiems vyriausybės atstovams buvo nurodoma ieškoti „valkataujančių dykaduonių ir apsimetėlių iš įvairių tautų, klaidingai vadinamų egiptiečiais", ir pristatyti juos teisti į Tolbutą Edinburge. Šių nurodymų nevykdantis valstybės tarnautojas pats galėjo būti patrauktas į teismą kaip vagių ir žudikų pagalbininkas. Nepaisant viso to, čigonai Škotijoje liko, ir 1579-aisiais (tais metais Jokūbas VI perėmė valdžią į savo rankas) buvo priimtas naujas įstatymas, kuris beveik niekuo nesiskyrė nuo ankstesniojo. 1597 metais valdžia pajuto būtinybę priimti dar vieną prieš sveikus dykaduonius elgetas, valkatas ir „egiptiečius" nukreiptą įstatymą. Anksčiau prasikaltėliai ir jų vaikai galėjo atsipirkti laikina tarnyste, pagal naują įstatymą jie turėjo priverstinai tarnauti iki gyvenimo pabaigos, prižiūrimi vietos bažnytinės parapijos vadovybės. Per paskutinįjį šešioliktojo ir pirmąjį septynioliktojo amžiaus ketvirtį, daugiausia asmeninėmis Jokūbo VI pastangomis, buvo nuolat priiminėjami griežti įstatymai, kuriais Škotijos čigonams buvo sudarytos nepalankiausios sąlygos per visą jų gyvenimo šiame krašte istoriją. Kulminacija pasiekta 1609 metais, priėmus „Įstatymą dėl egiptiečių", kuriuo buvo patvirtintas šešeriais metais anksčiau priimtas Slaptosios tarybos nurodymas. Čigonai, grasinant mirties bausme, turėjo būti ištremti iš šalies, o jeigu per kelias savaites jie neišvykdavo, įstatymas leido juos nuteisti ir pasmerkti myriop vien tik įrodžius, kad „jie vadinami, laikomi, žinomi ir garsėja kaip egiptiečiai". Tačiau tokių griežtų priemonių nesiėmė netgi Slaptoji taryba. Panašu, kad visų pirma buvo stengiamasi susidoroti su tais čigonais, kurie valdžios akimis gyveno dykaduonišką ir klajoklišką gyvenimą. Jeigu čigonas apsigyvendavo sėsliai

ir užsiimdavo kokia nors pripažinta veikla, jis nebeturėjo būti laikomas įstatymų laužytoju. Kažkoks čigonas Mosesas Faw nutarė pasinaudoti šia nuostata, prašydamas leisti jam pasilikti šalyje, būdamas „įsitikinęs, jog Parlamento Rūmai niekada nesiekė ir neketino taikyti minėtojo įstatymo sąžiningų, įstatymų besilaikančių ir teisingų žmonių atžvilgiu". Jis tvirtino nutraukęs ryšius su „ta gėdinga bendruomene" ir pasiūlė, kad tų ryšių nutraukimas būtų laiduotas 1000 svarų suma. Slaptoji taryba išklausė jo argumentus, ir Mosis Faw įrodė savo tiesą. Deja, jam sunkiai sekėsi vykdyti savo pasižadėjimus. Mažiau kaip po 18 mėnesių jis buvo apkaltintas „susidėjimu su egiptiečiais". Pagrindinis už jį laidavęs asmuo, žemvaldys Davidas Lindsay'us, nepasirodė ir nesumokėjo 1000 svarų, todėl čigonas buvo paskelbtas už įstatymo ribų. Po to, kai Selkirkšyro teisėjai paliudijo, kad vėl su gentainiais susidėjęs Mosis dalyvavo keliuose apiplėšimuose, jis ir dar trys Faw giminės čigonai buvo pakarti už tai, jog pažeidė 1609 metų įstatymą: „pasiliko gyventi šioje karalystėje, būdami egiptiečiai".*

Tačiau daugybė kitų sugebėdavo susitvarkyti taip, kad įstatymai pernelyg nedrumstų jų kasdienio gyvenimo tėkmės. Valdžia rimtai susirūpino plintančiu čigonų „įkurdinimu" (priglaudimu ar „priėmimu"). 1609 metais čigonai išsislapstė, bet labai neilgam. 1616 metais Slaptoji taryba nurodė turgavietėse dar kartą paskelbti 1609 metų įstatymo nuostatas, pabrėžiant, jog už čigonų įkurdinimą numatytos bausmės. Šitaip taryba išreiškė susirūpinimą, jog „nemažai Jo Didenybės pavaldinių, kurių dalis iš išorės vaizduoja esą garbingi ir nesusitepę kilmingieji, anksčiau ir dabar atvirai ir nesislėpdami savo žemėse ir valdose gina, įkurdina, aprūpina ir išlaiko minėtus valkatas, prisiplakėlius, nuteistus vagis ir sukčius, pakęsdami tai, kad jie niekieno neprižiūrimi pasilieka ten dienomis, savaitėmis ir mėnesiais". Tokio pobūdžio kaltinimai liejosi be atvangos, o teisėjai buvo nuolat spaudžiami vykdyti prieš valkatas ir „egiptiečius" nukreiptus įstatymus: spaudimą vykdė Slaptoji taryba, parlamentas ir bažnyčia, taip pat ir Cromvellio režimas protektorato laikotarpiu. Iš teismų archyvų matyti, jog čigonams nuolat grėsė pavojus. 1624 metais už buvimą „egiptiečiais" mirtimi nubausti aštuoni vyrai, iš jų šeši – Faa šeimos nariai. Kitą savaitę jų žmonos ir vaikai buvo

* Plg. D. MacRitchie, *Scottish Gypsies under the Stewarts* (Edinburgh, 1894), pp. 81–4.

pripažinti kalti dėl to paties ir pasmerkti myriop paskandinant, tačiau Slaptoji taryba perdavė bylą karaliui Jokūbui, kuris nusprendė, jog pakaks juos ištremti. (Nors Jokūbas buvo tapęs ir Anglijos, ir Škotijos karaliumi, paleistiesiems Faa šeimos nariams, vykdant karaliaus valią, būtų užtekę tik pereiti sieną ir atsidurti Nortumberlendo arba Kamberlendo žemėse.) 1626 metais Hadingtono šerifas suėmė kelis padegimu įtariamus čigonus, bet šie išvengė mirties bausmės, kadangi buvo pripažinta, kad jie nekalti, ir, tiesą pasakius, neleido gaisrui išplisti; Karolio I malone bausmė buvo sušvelninta, pakeičiant ją ištrėmimu visiems laikams. Kai po kelerių metų, 1630-aisiais, Kasilio grafas kreipėsi į Slaptąją tarybą teiraudamasis, ką daryti su čigonais, kurie buvo suimti, bet neapkaltinti jokiu konkrečiu nusikaltimu, jam buvo nurodyta „deramai ir visu griežtumu" vykdyti įstatymą visų čigonų, kuriems galima aiškiai pritaikyti jo nuostatas, atžvilgiu. 1636 metais Slaptoji taryba nurodė Hadingtono merui ir antstoliams susidoroti su dar viena čigonų gauja – vyrus pakarti, bevaikes moteris paskandinti, o moteris su vaikais išplakti ir skruoste išdeginti žymę.

Be jau minėtų devynioliktojo amžiaus kelių įstatymų (plg. 138 psl.), paskutinis Škotijos įstatymas, nukreiptas prieš čigonus (kartu su valkatomis ir t.t.), buvo priimtas 1661 metais. Vėlesniuose įstatymuose dėl valkatavimo apie čigonus atskirai nebekalbama. Tačiau tai nereiškia, kad žiaurųjį 1609 metų įstatymą liautasi taikyti. Baigiantis septynioliktajam amžiui, teismai neretai reikalaudavo kokių nors konkrečios kaltės įrodymų, taip pat reikėdavo įrodyti, jog kaltinamasis tikrai gyvena kaip „egiptietis"; tačiau ne visi teismai buvo tokie skrupulingi. Paskutinį kartą mirties bausmė vien už buvimą čigonu Škotijoje įvykdyta 1714 metais*, nors faktas, jog kaltinamieji „vadinami, laikomi, žinomi ir garsėja kaip egiptiečiai", įtrauktas į kaltinamąją išvadą ir 1770 metais, kai du Linlitgovo (Linlithgow) čigonai buvo pakarti už įsilaužimą ir apiplėšimą.** Kai 1732 metais Jean Gordon, Walterio Scotto kūrinio *Guy Mannering* herojės Megės Merilės (*Meg Merrilies*) prototipas, įteikė prašymą Džedburgo išvažiuojamajam apygardos teismui aiškindama, kad ją kaltina esant „egiptiete" ir valkata, bet esanti sena, ligota ir apskritai nori palikti Škotiją, ji buvo ištremta, grasinant įkalinimu ir nu-

* W. Simson, *A History of the Gipsies* (London, 1865), p. 120.

** Ten pat, pp. 133–7.

14 iliustracija. *Pieterio Breughelio Vyresniojo paveikslo* Šv. Jono Krikštytojo pamokslas *fragmentas, vaizduojantis (retas atvejis) iš delno buriantį čigoną, 1565 m., Dailės muziejus, Budapeštas.*

plakimu tuo atveju, jei sumanytų grįžti. Likusią gyvenimo dalį ji praleido klajodama pasienio ruože Anglijos pusėje. Nors prarado visus devynis sūnus (vienas nužudytas, kiti – pakarti) bei vyrą (kuris buvo išgabentas – žr. 171 psl.), ji iki galo neprarado kovingos dvasios: apie 1746 metus Karlaile įsiutusi minia ją mirtinai prikūlė už tai, kad perne-

15 iliustracija. Čigonai kelyje. *Jacques'o Callot graviūros, 1622 m. Nuotraukos, Roger-Viollet, Paryžius.*

lyg atvirai palaikė nuverstojo karaliaus Jokūbo II šalininkus, tačiau ir leisdama paskutinį kvapą ji šaukė princo Karolio vardą.*

Žemyninėje Europos dalyje įvykiai klostėsi kiek kitaip. Prancūzijoje represijos prieš čigonus stiprėjo lėčiau, bet pasiekusios didžiausią mastą buvo vykdomos pakankamai veiksmingai. Iš pradžių, nepaisant karaliaus Karolio IX 1561 metų įsako (žr. 99 psl.), iki šešioliktojo amžiaus

* W. S. Crockett, *The Scott Originals* (Edinburgh, 1912), ch. 6; ir A.Gordon, *Hearts upon the Highway* (Galashiels, 1980), pp. 73–4.

pabaigos ir vėliau valdžia pernelyg nesijaudino dėl grupėmis klajojančių čigonų. Jie dažnai keliaudavo tais pačiais keliais, reguliariai pasirodydami tose pačiose vietose, neretai su arklių, mulų ar asilų tempiamų vežimų gurguolėmis. Tokie būriai, kuriems vadovaudavo „grafas" arba vienas ar du „kapitonai", būdavo įvairaus dydžio – 30, 60, 80 ar 100 žmonių, kartais ir daugiau. Smurto įvykiai būdavo reti, nors kartkartėm galėdavo kilti muštynės – tuomet, kai vietos gyventojai atkakliai nesutikdavo, kad netoliese apsistotų čigonai, ir nieko jiems už tai nepasiūlydavo. Bet dažniausiai būdavo įmanoma kaip nors susitarti.

Čigonų apsilankymai tapo tokiu įprastu gyvenimo reiškiniu, jog kiekvieną kartą, kai karaliaus valdžios atstovai ar provincijų parlamentai mėgindavo atgaivinti anksčiau priimtas drakoniškas priemones, jos dažniausiai likdavo grėsmingos tik popieriuje. Panašu, kad visiškai nebuvo veiksmingas, pavyzdžiui, Langedoko luomų susirinkimo (vietos parlamento) 1597 m. nurodymas valdžios pareigūnams neįsileisti čigonų į miestus bei kaimus ir neišduoti jiems pasų, kurių reikėjo net keliaujant po šalį, nors šį nurodymą karalius Henrikas IV patvirtino specialiu potvarkiu, reikalaudamas griežtai vykdyti karaliaus įsakus. Kurį laiką numatytas griežtas priemones švelnino administracijos aplaidumas, dažnos nuolaidos ir dosnumas, su kuriuo gaujų vadams ir nariams buvo dalijami pasai bei apsaugos raštai. Netgi Henrikas IV nebuvo ypač nuoseklus: 1607 metais jis pakvietė čigonus į savo rūmus, kad tie jam pašoktų. Tačiau laikui bėgant, maždaug nuo septynioliktojo amžiaus vidurio – Liudvikas XIV jau sėdėjo soste, bet dar nebuvo sukaupęs savo rankose valdžios – prieš čigonus pradėta imtis energingesnių priemonių, o nuosprendžiai tapo griežtesni, nors, kaip įprasta, skirtingose šalies dalyse čigonai buvo persekiojami nevienodai. Tuo laikotarpiu būtent čigonus dažniausiai siųsdavo į karališkąsias galeras Viduržemio jūroje. Vėliau, Liudviko XIV absoliutinei monarchijai pasiekus apogėjų, centrinės valdžios aparatas pradėjo dirbti veiksmingiau ir darniau. 1666 metų policijos nuostatuose buvo aiškiai nurodyta, kad čigonai vyrai turi būti suimami ir be jokių teismo procedūrų, sukaustčius grandinėmis, siunčiami į galeras. Colbertas, siekęs sustiprinti karaliaus laivyną, atkakliai reikalavo „irklų jėgos", taigi vis didesni čigonų būriai keliaudavo į Marselį ir Tuloną. Represinę veiklą apvainikavo dekretas, kurį

16 iliustracija. Čigonų taboras. *Jacques'o Callot graviūra, 1622 m. Grosjean kolekcija; nuotrauka, Giraudon, Paryžius.*

Liudvikas XIV pasirašė Versalyje 1682 metų liepos 11 dieną.* Juo buvo reziumuotos ankstesnės priemonės ir išreikštas apgailestavimas, kad karaliaus pirmtakams nepavyko išvaryti iš Prancūzijos čigonų; tuo pačiu „daugumoje mūsų karalystės provincijų“ kliuvo ir kilmingiesiems bei teisėjams, kurie ne tik toleravo čigonų buvimą, bet dar juos ir globojo. Po to buvo išvardytos priemonės: vyrus išsiųsti į galeras iki gyvos galvos; berniukus, pagal amžių dar netinkančius galeroms, atiduoti į prieglaudas; moteris ir mergaites nuskusti plikai, o jeigu jos ir toliau valkataus – nuplakti ir ištremti iš šalies be jokio teismo. Šios bausmės turėjo būti taikomos visiems, kurie vadinami „bohemais“ ar „egiptiečiais“, vien tuo pagrindu, kad jie tokie yra. (Neatrodo, kad būtų rūpintasi dėl „apsimetėlių egiptiečių“, išskyrus tai, jog represinės priemonės turėjo būti taikomos ir „kitiems, esantiems kartu su jais“.) Bajorams ir teisėjams buvo uždrausta teikti čigonams pastogę; nusižengę šiam draudimui būtų pašalinti iš tarnybos, o jų valdos konfiskuotos. Tikrai nauja šiuo atveju buvo tai, kad pirmą kartą tokio tipo nurodymų Prancūzijoje buvo nuosekliai laikomasi: dar Liudviko XIII valdymo laikotarpiu kardinolas Richelieu (Rišeljė) suformavo provincijų intendantų – centrinės valdžios atstovų, kurie stebėjo vietos pareigūnų veiklą ir esant būtinybei perimdavo vadovavimą visoms teismų, tvarkos palaikymo ir finansų sritims – tinklą, kuris užtikrino, jog Liudviko XIV – „Karaliaus Saulės“ – potvarkių nebūtų galima lengvai apeiti.

Karaliaus dekretas buvo veiksmingas, ir iki pat senosios monarchijos eros pabaigos nebereikėjo priimti jokių kitų specialiai prieš čigonus nukreiptų potvarkių, nors valkatos ir elgetos neišnyko iš įstatymų leidėjų akiračio. Dokumentuose išliko daug prancūzų revoliucijos išvakarėse padarytų įrašų apie tai, kaip čigonus persekiojo provincijų policijos pareigūnai. Susidūrę su pasipriešinimu, daugelis jų būdavo linkę greitai griebtis muškietų. Tačiau silpniausia valdžios represijų grandis vis dar buvo vykdytojų stygius. Miestuose dar tik radosi policijos užuomazgos; kaimo vietovėse policija iš esmės neegzistavo. Netgi po to, kai aštuonioliktojo amžiaus septintajame dešimtmetyje buvo įgyvendintos kai kurios seniai pribrendusios reformos, visą Prancūzijos provincijų policiją sudarė 3882 žmonės, iš jų 468 aukštieji administracijos

* Visą prancūzišką tekstą pateikė F. C. Wellstood, 'Some French edicts against the Gypsies', *JGLS* (2), 5 (1911–1912), pp. 313–16.

pareigūnai, – o didžiausioje Europos valstybėje tuo metu buvo maždaug 25 milijonai gyventojų. Vykdant ypač svarbias užduotis, pavyzdžiui, prireikus suimti didelę ir pavojingą nusikaltėlių gaują, reikėdavo suburti jungtines kaimo policininkų brigadas arba pasitelkti kariuomenę.* Kalbant apie čigonus, paskutinės tinkamos vietos, į kurias galėjo pasitraukti pakankamai didelės jų grupės, buvo Elzaso ir Lotaringijos kalnai ir miškai netoli pasienio. Baskų žemės ir rytinis Pirėnų kalnyno pakraštys taip pat buvo mėgstamos vietovės, neabejotinai dėl panašių priežasčių. Kitur, kad ne taip smarkiai kristų į akis, didelės čigonų gaujos išsisklaidė. Kai kurios šeimos bent dalį metų gyvendavo sėsliai, o mažos grupelės toliau klajodavo atokiau nuo išvažinėtų kelių. Kadangi ir kaimyninėse šalyse galiojo panašūs represiniai įstatymai, čigonams nebuvo didelio akstino išvykti. Kai kurie pasitraukė, bet daugelis nutarė likti pažįstamoje šalyje: būdami apdairūs, jie galėjo tikėtis gyventi čia ne blogiau. Beje, Prancūzija ir toliau traukė čigonų pabėgėlius iš kitų šalių, ypač iš Nyderlandų, Reino žemės ir Šveicarijos. Daugiau kaip ketvirtadalis čigonų, patekusių į prancūzų galeras aštuonioliktojo amžiaus viduryje, buvo gimę už Prancūzijos ribų.

Tuo nenorima pasakyti, kad čigonai jautė tik priešiškumą: kartais tiems, kurie atkakliai bandė tapti mažiau suvaržytais piliečiais, buvo rodomi užuojautos ir supratimo ženklai, nors tuo metu netgi filosofai su panieka atsiliepdavo apie čigonų sugebėjimus pasinaudoti gyventojų prietaringumu. (Diderot „Enciklopedijoje“, viso racionaliojo humanizmo judėjimo simbolyje, čigonai apibūdinami kaip „valkatos, besiverčią būrimu iš rankos. Jie gabūs dainininkai, šokėjai ir vagys“.) Revoliucijos išvakarėse į čigonų problemą šiek tiek supratingiau pabandyta žiūrėti Lotaringijoje. Šios neseniai prijungtos kunigaikštystės šiaurės rytų kampe, imperijos pasienyje, kai kuriems valdžios pareigūnams bei gyventojams kilo minčių, jog čigonai tapo tokie įkyrūs ir kartais pavojingi dėl to, kad neturėjo iš ko rinktis. Minėtieji lotaringiečiai, mėgindami kaip nors išvengti brangių, bet neveiksmingų baudžiamųjų antpuolių, 1786 metais pradėjo derybas su keliais čigonų atstovais, kurie paaiškino, kad iš visų pusių pjudomi čigonai galį išmaitinti savo šeimas vieninteliu būdu: kur įmanoma, gauti pašalpas iš vietos gyventojų. Tačiau jie pasiryžę

* Plg. O.H.Hufton, *The Poor of Eighteenth-Century France* (Oxford, 1974), pp. 220–2.

paklusti Prancūzijos vyriausybei ir pradėti verstis žemės ūkiu Prancūzijoje arba kolonijose su sąlyga, kad nebus suimami ir gabenami į paskirties vietą sukaustyti. Pagal čigonų pasisakymus parengę tam tikrą bylą, lotaringiečiai išsiuntė ją į Versalio teismą, kuriame, atrodo, buvo svarstyta idėja čigonus kaip kolonistus siųsti į Amerikos žemynus, konkrečiai – į Gvianą, bet tuo metu kilo revoliucija, ir visi svarstymai nutrūko.* Pasikeitus valdžiai, čigonams lengviau netapo, greičiau jau priešingai, kadangi įtemptoje ir įtarinėjimų kupinoje aplinkoje valdžios pareigūnai, turėdami savo žinioje stipresnius ginkluotus dalinius, jautėsi įpareigoti dar stropiau rengti antpuolius.

Nyderlanduose čigonų persekiojimo politiką sekėsi įgyvendinti dar sėkmingiau negu Prancūzijoje, nors centrinė valdžia iš pradžių buvo silpna. Ispanijai 1609 metais pagaliau pripažinus Jungtinių provincijų nepriklausomybę, naujoji valstybė buvo septynių nedidelių respublikų federacija, kurios centrinio dviejų rūmų parlamento įstatymų leidimo teisės buvo ribotos. Perversmas ilgame sukilime prieš Ispaniją leido čigonams truputį atsikvėpti, ir jie tapo įkyresni. Ypač daug jų buvo rytinėje Olandijos respublikos dalyje, Gelderlando ir Overeiselio provincijose, kur jie galėjo saugiai įsikurti miškuose ir laukuose.

Ir Nyderlanduose pradinio laikotarpio kovą su čigonais galima apibūdinti kaip jau pažįstamą prievartos įstatymų ir neveiksmingo jų įgyvendinimo derinį. Kiekviena provincija bei centrinis parlamentas reguliariai leido kaskart vis griežtesnius įsakus, tačiau policija buvo prastai organizuota ir veikė tik savo provincijos ribose. Tai skatino čigonus įsikurti atkampiose vietose netoli provincijų ribų, kad, reikalui esant, galėtų greitai sprukti į gretimą provinciją. Perspėjamieji piešiniai labai vaizdžiai leisdavo suprasti, kokios bausmės laukia sučiuptų čigonų (žr. 17 iliustraciją); buvo aišku, kad klajokliams neverta tikėtis teisėjų gailestingumo. Jie taip pat matė, kad bausmės darosi vis žiauresnės – galbūt iš dalies dėl to čigonai padarydavo daugiau sunkių nusikaltimų, užfiksuotų septynioliktojo amžiaus pabaigos ir aštuonioliktojo amžiaus pradžios dokumentuose. Anksčiau čigonai būdavo nuplakami, o ant jų kūnų išdeginamos žymės, o vėliau ilgamečių sunkių darbų ar kartuvių perspektyva dar labiau skatino juos priešintis iki galo. Bet šią kovą jie

* Plg. F. de Vaux de Foletier, *Les Tsiganes dans l'ancienne France* (Paris, 1961), p. 211–14, ir *Les Bohémiens en France au 19e siècle* (Paris, 1981), pp. 92–3.

pralaimėjo. Policijos pajėgos pamažu tapo geriau organizuotos, o įvairios provincijos nebe taip jautriai paisė savo suvereniteto tvarkant vidaus reikalus; jos net pradėjo sudarinėti sutartis dėl koordinuotų veiksmų prieš čigonus. Buvo rengiamos labai plataus masto *heidenjachten* („čigonų medžioklės"), pasitelkiant ir kariuomenę. Du kaimyniniai Vokietijos kraštai – Klėvės kunigaikštystė ir Miunsterio vyskupystė – taip pat buvo įtikinti prisidėti. Paskutinę čigonų medžioklę 1728 metais surengė Gelderlando provincija kartu su Klėvės kunigaikštyste, kuri tuo metu jau priklausė Prūsijai. Paskutinę todėl, kad po jos nebebuvo reikalo rengti naujų. Nepabėgę ir nelikviduoti čigonai sumaniai išsislapstė, taigi valdžia galėjo pasidžiaugti, kad nebeliko ką medžioti. Praėjo daug metų, kol kiti čigonai išdrįso grįžti į Nyderlandų karalystę.

Su Olandijos respublika bendradarbiavusių dviejų Vokietijos kraštų – Klėvės kunigaikštystės ir Miunsterio vyskupystės – akcijos jau ne pirmą kartą (plg. 94 psl.) pasirodė veiksmingesnės už įprastas Šventosios Romos imperijoje. Ši imperija nuo šešioliktojo amžiaus vidurio iki pat gyvavimo pabaigos 1806 metais buvo tik silpnai centralizuota Vokietijos pasaulietinių kunigaikščių ir bažnyčios hierarchų valdomų žemių federacija, formaliai vadovaujama Habsburgų dinastijos. Tačiau šešioliktojo amžiaus pradžioje, smulkesnius teritorinius vienetus sujungus į dešimt imperijos apygardų (*Reichskreise*), tapo įmanoma darniau ir veiksmingiau rinkti mokesčius, palaikyti tvarką ir teisėtvarką, telkti imperatoriaus kariuomenę. Kartu padaugėjo įvairaus rango teisės aktų: kai kurie dekretai galiojo visoje imperijoje, kai kurie – apygardoje, dar kiti – tik atskiroje kunigaikštystėje. Prieš čigonus nukreiptų įstatymų gausa Šventosios Romos imperiją pralenkė tik dabartinės Italijos teritorijoje įsikūrusios valstybės. Viename toli gražu ne išsamiame sąraše yra ne mažiau kaip 133 tokie teisiniai aktai per 1551–1774 metus.* Suskirsčius nagrinėjamą laikotarpį penkiasdešimties metų atkarpomis, matyti, kada ir kiek šių aktų buvo priimta: nuo 1551 iki 1600 m. – šešiolika; nuo 1601 iki 1650 m. – vienuolika; nuo 1651 iki 1700 m. – trisdešimt; nuo 1701 iki 1750 m. – šešiasdešimt aštuoni; nuo 1751 iki

* R. A. Scott Macfie, 'Gypsy persecutions', JGLS (3), 22 (1943), pp. 71–3. Taip pat nemažai medžiagos pateikia J. S. Hohmann, *Geschichte der Zigerunerverfolgung in Deutschland* (Frankfurt, 1981), ypač pp. 18–47.

17 iliustracija. *Įspėjamasis olandų skelbimas, vaizduojantis čigono nuplakimą ir žymės įdeginimą, maždaug 1710 m. Užrašas po piešiniu: „Bausmė čigonams". Piešta aliejiniais dažais ant medinio pagrindo, aukštis 59 cm, plotis 40 cm. Rurmondo municipalinis muziejus (reg. nr. 1864).*

1774 m. (per 24 metus) – aštuoni. Jų visų čia tikrai nenagrinėsime, bet apsistosime ties keliais tipiškesniais.

1577 metais Frankfurte išleistose viešosios tvarkos taisyklėse (*Polizeiordnung*) buvo patvirtintos anksčiau parlamente priimto įstatymo nuostatos (žr. 93 psl.). Visiems kurfiurstams ir vyriausybėms buvo uždrausta jų kraštuose leisti čigonams keliauti bei užsiimti kokia nors veikla, išduoti jiems keliautojų apsaugos raštus, pasus ar paskirti palydą, o visi čigonų turimi ir turėsimi dokumentai buvo paskelbti negaliojančiais. Pagal nusistovėjusią tokių taisyklių priėmimo praktiką, jose nedvejojant buvo pakartoti prakeiksmai čigonų adresu, atsiradę jau pirmuosiuose imperijos įstatymuose. Visi čigonai buvo paskelbti išdavikais ir šnipais, šniukštinėjančiais krikščioniškąsias šalis turkų ir kitų krikščionybės priešų naudai. Jie privalėjo nedelsdami pasitraukti iš visų Vokietijos kraštų; tuos, kurie pasiliks, bet kas galėjo nebaudžiamai užpulti.

1652 metais Saksonijos kurfiurstas Jurgis I, vadovavęs Vokietijos kunigaikščių protestantų koalicijai Trisdešimties metų kare, išleido potvarkį, kuriuo čigonai buvo paskelbti už įstatymo ribų. Potvarkio objektas buvo „stiprios raitelių ar pėsčiųjų gaujos... kurių nariai dažniausiai tvirtina esą čigonai ir tarp kurių, kaip kalbama, neretai pasitaiko panašiai apsirengusių demobilizuotų armijos karininkų". Šie žmonės ne tik neduodavo ramybės kaimiečiams, bet ir laikė medžioklinius šunis; be to, jiems užteko įžūlumo savivaliauti kurfiursto medžioklės draustiniuose.

1686 metais didysis Brandenburgo kurfiurstas ir pagrindinis Vokietijos protestantų kunigaikštis Frydrichas Vilhelmas savo dekretu paskelbė, jog su čigonais taikstytis negalima, o ypač negalima leisti jiems užsiimti prekyba bei suteikti pastogę.

1710 metais jo sūnus, Prūsijos Hohencolernų monarchijos pradininkas Frydrichas, nusprendė, jog būtina imtis daug griežtesnių priemonių, ir išleido „sugriežtintą įsaką dėl čigonų bei kitų valkataujančių ir vagiliaujančių padugnių".

1710 metais Meklenburgo-Štrėlico kunigaikštis Adolfas Frydrichas nusprendė, jog Racenburgo kunigaikštystėje irgi reikia sugriežtinti sankcijas. Jeigu ten sučiuptų čigonų nebuvo galima apkaltinti jokiais nusikaltimais, nuo šiol su jais reikėjo elgtis taip: senesnius nedarbingus vy-

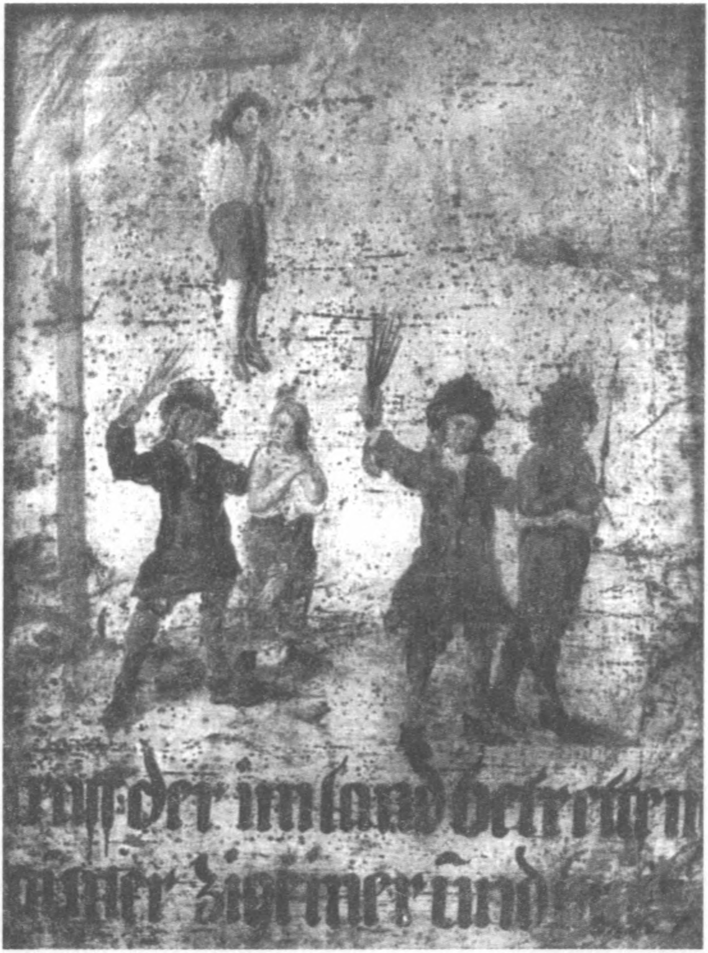
rus ir vyresnes kaip 25 metų moteris išplakti, išdeginti ant kūnų žymę ir mažomis grupelėmis išvaryti iš krašto skirtingais keliais, o tuos, kurie pabandys sugrįžti, bausti mirtimi; jaunesnes moteris ir sunkiems darbams dar netinkamus paauglius išvaryti panašiu būdu; sveikiems vyrams buvo numatomi priverstiniai darbai iki gyvos galvos. Tačiau vaikai iki 10 metų turėjo būti atskirti ir perduoti doriems krikščionims, kad šie juos tinkamai augintų. Meklenburgas-Štrėlicas buvo toli gražu ne vienintelė Vokietijos žemė, įteisinusi priverstinio čigonų vaikų atskyrimo praktiką.

1711 metais Frankfurte prie Maino buvo išleistas įsakas, kuris galiojo keliuose Aukštutinio Reino apygardos kraštuose. Jame buvo nurodoma, kad bet kokie po keturių savaičių sučiupti „čigonų padugnės" (*Zigeunergesindel*) turi būti „be tolesnių formalumų nuplakti rykštėmis, ir, nugarose išdeginus žymę, visam laikui ištremti iš visų apygardą sudarančių kraštų". Pasienio ruožuose reikėjo iškabinti piešinius, kuriuose būtų pavaizduotas plakamas čigonas, su užrašu „Bausmė čigonams" (*Zigeuner Straf*). Tokie perspėjamieji piešiniai, sukurti pagal Olandijos pavyzdį, buvo įvesti Pfalco žemėje 1709 metais ir netrukus tapo populiarūs įvairiose Vokietijos dalyse. Kelių sankryžose ir panašiose vietose jie kabojo iki aštuonioliktojo amžiaus pabaigos (žr. 18 iliustraciją).* Draudimų nesilaiką čigonai turėjo būti pakarti, o juos įdavusieji įgydavo teisę į dalį pasmerktųjų turto.

1711 metais Saksonijos kurfiurstas Frydrichas Augustas I (kuris taip pat buvo Lenkijos karalius Augustas II) suteikė teisę nušauti čigonus, jei šie suimami priešintųsi. Jis ir Saksonijos kunigaikštis – atskiros nuo kurfiursto valdų kunigaikštystės valdovas – derino veiksmus prieš jų žemėse pasirodančius čigonus. Buvo imamasi jau įprastų sankcijų: nuplakimo ir žymės išdeginimo, o įkliuvę antrąsyk pasmerkiami myriop.

1714 metais Mainco arkivyskupystėje buvo nutarta, kad visi čigonai ir panašūs vagiliaujantys valkatos baustini mirtimi be teismo, tiesiog dėl draudžiamo gyvenimo būdo; moterys ir vyresni vaikai, jeigu nenuteisti už vagystes, turėjo būti nuplakti, paženklinti įkaitinta geležimi ir ištremti arba visam laikui priverstinai įdarbinti. Toliau buvo pasa-

* Plg. R. Andree, „Old warning-placards for Gypsies", JGLS (2), 5(1911–12), pp. 202–4.

18 iliustracija. *Vokiškas įspėjamasis skelbimas čigonams, maždaug 1715 m. Nordlingeno muziejus, Bavarija. Užrašas: „Bausmė... sukčiams ir čigonams“.*

kyta, kad čigonams slapstantis miškuose ir terorizuojant jų apgyvendinti nesutikusius valstiečius, reiktų pasitelkti ginkluotąsias pajėgas ir ištremti čigonus iš šalies, o pasipriešinusius nušauti. Su kaimyniniais kraštais buvo susitarta, kad šie praleistų į saugomas vietas varomus belaisvius. Šis aplinkraštis turėjo būti reguliariai viešai skelbiamas ir „iškabintas čigonų lankomose vietose, ant skelbimų stulpų... bažnyčių durų ir... spausdinamas bei platinamas“.

1725 metais antrasis Prūsijos karalius ir Prūsijos biurokratinės sistemos tėvas Frydrichas Vilhelmas I nepakentė nieko, kas prieštarautų jo sukurtai valstybės valdymo koncepcijai. Jo įsaku vyresni kaip 18 metų čigonai (tiek vyrai, tiek moterys) turėjo būti kariami be teismo.

1734 metais Heseno-Darmštato landgrafas Ernstas Liudvikas paskelbė už įstatymo ribų visus vyresnius kaip 14 metų čigonus. Įsake buvo skelbiama, kad Heseno-Darmštato ir kaimyninėse žemėse, ypač pasienio ruožuose, jų knibždėte knibžda. Vasarą jie gyvena miškuose ir laukuose, žiemą – mažuose kaimeliuose, baugindami jų gyventojus. Per mėnesį neišvykę čigonai rizikavo savo turtu ir gyvybe: bet kas galėjo juos nušauti ar paimti į nelaisvę ir už kiekvieną pristatytą gyvą čigoną gauti šešis, o už negyvą – tris talerius, pasilikdamas visą jų mantą.

1766 metais Reino pfalcgrafas Karlas Teodoras paskelbė, kad visokie čigonai, plėšikai ir panašūs valkatos renkasi jo kunigaikštystėje dėl to, kad jie energingai vejami iš Bavarijos ir kitų kaimyninių kraštų; dėl to jie turi būti atidžiai stebimi, suimami, kankinami ir baudžiami, o suėmus antrąsyk – be teismo siunčiami į kartuves. Tuos, kurie apsimes nežiną įstatymų, reikėjo kankinti, o neįrodžius konkrečios kaltės, tiek vyrai, tiek moterys turėjo būti primušami ir, ant nugaros išdeginus kartuvių ženklą, ištremiami.

Neatsitiktinai bent trys ketvirtadaliai 1551–1774 metų laikotarpio prieš čigonus nukreiptų įstatymų ir potvarkių buvo priimti per šimtmetį po Trisdešimties metų karo, kuriame Vokietija buvo pagrindinė veiksmų arena. 1648 metais sudaryta Vestfalijos taika išplėtė Vokietijos kunigaikščių galias, o šimtai imperiją sudarančių valstybėlių savo teritorijoje įgijo beveik neribotą suverenitetą. Vykstant karo veiksmams, abiejų pusių kariuomenės, kurių gretose tarnavo daug samdytų galvažudžių, savo kelyje nesirinkdamos plėšdavo miestus ir kaimus, palikdamos po savęs visiškai nuniokotą kraštą. Karui pasibaigus, valstybėlių valdovai leido įstatymus, kuriais stengėsi atgaivinti sugriautą ūkį ar bent jau kovoti su pagrindinėmis blogybėmis, užgriuvusiomis išlikusius nuskurdusius gyventojus. Per Trisdešimties metų karą dauguma Vokietijos kraštų neteko nuo trečdalio iki pusės, o labiausiai nukentėję – 70 procentų gyventojų; visoje Vokietijoje iš maždaug 20 milijonų žmonių liko apie

12–13 milijonų; o vėlesni konfliktai su Prancūzija kai kurias Vokietijos dalis vėl pavertė karo veiksmų arenomis, tad atstatymo darbai buvo atidėti dar tolesniam laikui.

Čigonams karo sukeltas chaosas buvo iš dalies naudingas. Kartais jie prisijungdavo prie plėšikaujančių kariuomenių; buvo kalbama, kad daug jų nuolat lydėjo Valenšteino vadovaujamus dalinius; kiti sekdavo paskui švedų kariuomenę. Kare žuvo milijonai žmonių, daugybė – tikriausiai šimtai tūkstančių – liko be pastogės. Pasibaigus konfliktui, turtą praradę valstiečiai ir demobilizuoti kareiviai slankiojo elgetaudami ir vagiliaudami; pastarieji, panašu, susidėdavo ir su sukčių bei čigonų gaujomis. Kovai su valkatų būriais valdovai vieną po kito kepė, kaip matėme, grasinančius įstatymus bei potvarkius. Vis dėlto tais atvejais, kai tokios priemonės būdavo aptariamos – pavyzdžiui, apygardų įstatymų leidimo susirinkimuose – kartais pasigirsdavo ir prieštaraujančių balsų. 1726 metais Aukštutinio Reino apygardoje Špejerio, Vormso ir Mainco katedrų kolegijų atstovai pasisakė prieš tuo metu svarstomas itin žiaurias bausmes ir pareiškė, jog čigonai ir panašūs asmenys „galų gale yra žmogiškos būtybės ir negali gyventi tarp dangaus ir žemės“. Tačiau Nasau-Veilburgo atstovai pareiškė maną, jog „gailestingumas, kurį jų atžvilgiu norima taikyti vadovaujantis krikščionišku supratimu, tikrovėje prilygsta itin žiauriam elgesiui su vargšais valdiniais“ (kuriems tenka kęsti čigonų eibes).* Alternatyvūs siūlymai, kuriais buvo numatoma čigonus mokyti ir aprūpinti darbu, atmesti, kadangi nebuvo institucijų, galinčių tuo užsiimti. Ir toliau buvo imamasi represijų. Kadangi oficialiųjų tvarkos sergėtojų pastangos pasirodė neveiksmingos, jiems į pagalbą pradėta skirti ginkluotus pagalbininkus bei raitelius, o ilgainiui imta telkti specialiąsias brigadas (pavyzdžiui, keturi raiteliai ir pėstysis žvalgas), kurios už atlyginimą vykdavo medžioti čigonų ir į juos panašių: Aukštutinio Reino apygardoje tokios brigados pradėtos burti nuo 1720 metų.**

Nuo to laiko, kai Ferdinandas I tapo Austrijos sosto įpėdiniu ir 1558 metais šiame soste pakeitė savo brolį Karlą V, Šventoji Romos impe-

* Plg. H. Arnold, „Das Vagantenunwesen in der Pfalz während des 18. Jahrhunderts“, *Mitteilungen des historischen Vereins der Pfalz*, 55 (1957), pp. 117–52, ypač p. 131.

** Plg. ten pat, pp. 133–4, ir U. Sibeth, „Verordnungen gegen Zigeuner in der Landgrafschaft Hessen-Kassel im Zeitalter des Früh-Absolutismus“, *Giessener Hefte für Tsiganologie* (1985), no. 4, pp. 3–15, ypač pp. 10–13.

rija iki pat savo egzistavimo pabaigos (kol ją galutinai palaidojo Napoleonas) buvo valdoma Austrijos Habsburgų dinastijos. Habsburgų šeimos valdose (įskaitant Bohemiją, Moraviją ir Sileziją) į čigonus ilgą laiką buvo žiūrima panašiai kaip kitur. Buvo leidžiami įsakai dėl ištrėmimo, kūno bausmių bei pasmerkimo myriop. Tik „karališkojoje Vengrijoje" – vakarinėje šalies dalyje, pasilikusioje Habsburgų valdžioje po to, kai turkai užėmė kitą Vengrijos dalį – elgesys su čigonais turėjo specifinių bruožų. Padėtis šiuose pasienio kraštuose buvo labai įvairi, tad įsakai dėl čigonų ištrėmimo vienur buvo veiksmingi, kitur – ne. Kai kurie vietos didžiūnai juos vykdė, kitiems labiau rūpėjo išsaugoti čigonus kaip kalvius, muzikantus ir kareivius. Kai kada tuo susirūpindavo ir vyriausybė. Imperatoriškasis Vengrijos valdytojas grafas György Thurzó 1616 metais išdavė čigonams žymųjį apsaugos raštą, nors dar prieš ketverius metus tas pats valdytojas leido prieš čigonus nukreiptus įsakus. Apsaugos raštas buvo išduotas vaivadai Pranciškui ir jo grupei, kuri „atlieka karines užduotis" (taigi šiuo atveju valdžia buvo suinteresuota čigonų paslaugomis), tačiau jame buvo ir bendro pobūdžio prašymas, skatinęs suprasti čigonų dalią. Įmantriu stiliumi lotyniškai parašytas tekstas prasideda, matyt, sąmoninga aliuzija į Mato evangeliją (8, 20):

Dangaus paukščiai turi lizdus, lapės – olas, vilkai – irštvas, liūtai ir lokiai – guolius, ir visi gyvūnai turi savo gyvenamąsias vietas, tuo tarpu nelaimingoji Egipto giminė, kurią mes vadiname čigonais, tikrai verta užuojautos, nors ir nežinia, ar jos nelaimes pagimdė žiauraus faraono tironija, ar likimo užgaida. Pagal savo senovinius papročius jie pripratę gyventi itin sunkų gyvenimą laukuose ir pievose už miestų ribų, apdriskusiose palapinėse. Todėl šios giminės seniai ir jaunuoliai, berniukai ir vaikai, neapsaugoti sienų, išmoko kęsti lietų, šaltį ir alinantį karštį; šioje žemėje jie neturi paveldėtų turtų, nesistengia įsikurti miestuose, tvirtovėse, miesteliuose ar karališkose buveinėse, bet nuolat klajoja iš vienos vietos į kitą, nepažindami nei prabangos, nei garbės troškimo, tik kasdien ir kiekvieną valandą atvirame lauke dairydamiesi maisto ir drabužių, kuriuos pelno savo rankų darbu, naudodami priekalus, dumples, kūjus ir reples.*

* Vertimas iš lotynų kalbos: H. M. G. Grellmann, *Historischer Versuch über die Zigeuner* (2 leidimas, Göttingen, 1787), pp. 349–50.

Grafas Thurzó įsakė valdžios pareigūnams leisti tokiems čigonams įsikurti jų žemėse, pasistatyti palapines ir užsiimti kalvyste bei saugoti juos nuo galimų skriaudų. Kol šalis buvo taip susiskaldžiusi, čigonai galėjo sau palankiu būdu pasinaudoti politine padėtimi. Ji pasikeitė, kai Austrija septynioliktojo amžiaus pabaigoje vėl atsikariavo Vengriją ir Transilvaniją.

Būtent šiuose Habsburgų monarchijos kraštuose, valdant imperatorei Marijai Terezai (1740–1780), prasidėjo pirmieji esminiai čigonų gyvenimo pokyčiai. Imperatorės tėvas Karolis VI nepaliaujamai persekiojo čigonus, ir savo valdymo pradžioje Marija Tereza sekė jo pavyzdžiu, 1749 metais įsakydama iš visų valdų išvyti čigonus, valkatas ir svetimšalius elgetas. (Šis įsakas nebuvo taikomas sėsliai gyvenantiems čigonams; kai kurie iš jų turėjo gerų muzikantų reputaciją aukštosiose sferose. Penki iš tokių laimingųjų buvo Ferenczas, Jánosas ir Latzkó Bakosai, László Boromi ir László Tinka, kuriems 1751 metais Galantos grafas Ferenczas Eszterházy suteikė privilegijų raštus (*litteras privilegiales*), paskelbdamas juos laisvais rūmų muzikantais ir atleisdamas nuo mokesčių.)* Tačiau 1758–1773 metų laikotarpiu Vengrijoje (į jos sudėtį tada įėjo ir Slovakija) Marija Tereza ėmėsi priemonių, kuriomis buvo mėginama atpratinti čigonus nuo klajokliško gyvenimo ir juos asimiliuoti. Ši naujovė, kaip ir daugelis kitų imperatorės sumanymų, atsirado vadovaujantis ne humanistiniais, o praktiniais sumetimais: Habsburgų imperijos ir Turkijos karų nusiaubtoje Vengrijoje liko itin mažai gyventojų. 1758 metais ji nurodė, kad čigonai turi apsigyventi sėsliai, mokėti mokesčius ir atlikti dvaro prievoles; jiems buvo uždrausta turėti arklių ir vežimų, o išvykti iš savo kaimo galėjo tik gavę specialų leidimą. Tačiau net ir valdovės įsakais nebuvo galima įveikti kaimiečių priešiškumo čigonų namų statyboms; kita vertus, vietos bendruomenės neskubėjo parūpinti statybinių medžiagų, kadangi iš imperijos iždo nebuvo numatyta atlyginti šių išlaidų. Vėlesniu 1761 metų įsaku imperatorė paliepė atsisakyti pavadinimo „čigonas“, o vietoj jo vartoti *Ujmagyar* („naujasis vengras“) ar panašias sąvokas (pvz., „naujakurys“). Vyresni kaip 16 metų čigonų jaunuoliai, pripažinti tinkamais, turėjo būti šaukiami į karo tarnybą, o paaugliai nuo 12 iki 16 metų – mokomi amato. Ir šias naujoves platieji gyventojų sluoksniai sutiko priešiškai:

* B. J. Gilliat-Smith, „An eighteenth century Hungarian document“, *JGLS* (3), 42 (1963), pp. 50–3.

armijos karininkai kratėsi kareivių čigonų; amatininkai nepageidavo turėti tokių mokinių. Trečiuoju 1767 metų įsaku buvo panaikinti čigonų vaivadų įgaliojimai; čigonai tapo bendrosios teisės subjektais. Taip pat jiems buvo uždrausta savo apranga, kalba ir veiklos pobūdžiu išsiskirti iš kitų, o kiekvienam kaimui buvo nustatytos čigonų kvotos. Ketvirtuoju 1773 metų įsaku Marija Tereza užsimojo prieš jų rasės identitetą: čigonams buvo uždrausta tuoktis tarpusavyje; čigonė moteris, tekėdama už *gadžo*, turėjo įrodyti, kad moka tvarkyti namų ūkį ir žino katalikų doktrinas; vyrai savo ruožtu privalėjo įrodyti, kad galės išlaikyti žmoną ir vaikus. Vyresni kaip 5 metų čigoniukai turėjo būti atskiriami ir auginami ne čigonų šeimose. Marijos Terezos sūnus Juozapas II energingai tęsė motinos pradėtą priverstinės čigonų integracijos politiką, kuri neabejotinai sutapo su jo platesniu siekiu įtraukti Vengriją į vieningą imperijos mechanizmą. Jo 1783 metų potvarkiais, kurių veikimo sritis dabar apėmė ir Transilvaniją, buvo patvirtinti ankstesni suvaržymai ir įvesta naujų: čigonams nebebuvo leidžiama kaitalioti pavardžių; jų namai turėjo būti sunumeruoti; valdžios atstovai kas mėnesį turėjo gauti ataskaitas apie jų gyvenimo būdą; uždrausta gyventi klajokliškai; sėsliai apsigyvenusiems čigonams leidžiama lankytis mugėse tik esant ypatingam reikalui; uždrausta verstis kalvystės amatu, išskyrus atvejus, kai pareigūnai pripažįsta tokią būtinybę; muzikantų skaičius turėjo būti ribojamas; uždrausta elgetauti; čigonai neturėjo tapti savarankiškais gyventojais, bet priskirti kieno nors tarnystėn; vyresni kaip ketverių metų čigonų vaikai ne rečiau kaip kas dveji metai turėjo būti paskirstomi po kaimynines sritis.*

Panašu, kad tik nedaugelyje grafysčių bei miestų imperatoriaus potvarkiai buvo įgyvendinami nuosekliai. Didžiausią poveikį jie turėjo Burgenlande, vakarų Vengrijoje (dabar – Austrijos dalis). Kitose vietose šie aktai daugiausia irgi vertė čigonus apsigyventi sėsliai (vėliau panagrinėsime šio proceso rezultatus po 100 metų), tačiau konkrečiais atvejais „naujieji vengrai“ gausiais pavyzdžiais įrodydavo esą nepataisomi, priešinosi tautinės savasties naikinimui ir šeimų ardymui. Didelė sėsliai apsigyvenusių čigonų dalis palikdavo savo į dėžutes panašius namus ir įsikurdavo pačių pasistatytose pašiūrėse, o atskirti vaikai dažnai

* Išsamiau apie šias priemones ir jų padarinius Austrijos Burgenlando krašte žr. C. Mayerhofer, *Dorfzigeuner* (Vienna, 1987), pp. 23–33.

19 iliustracija. Vengrijos čigonų trupė. *18 amžiaus nežinomo dailininko aliejinis paveikslas. Vengrijos Nacionalinis muziejus, Budapeštas.*

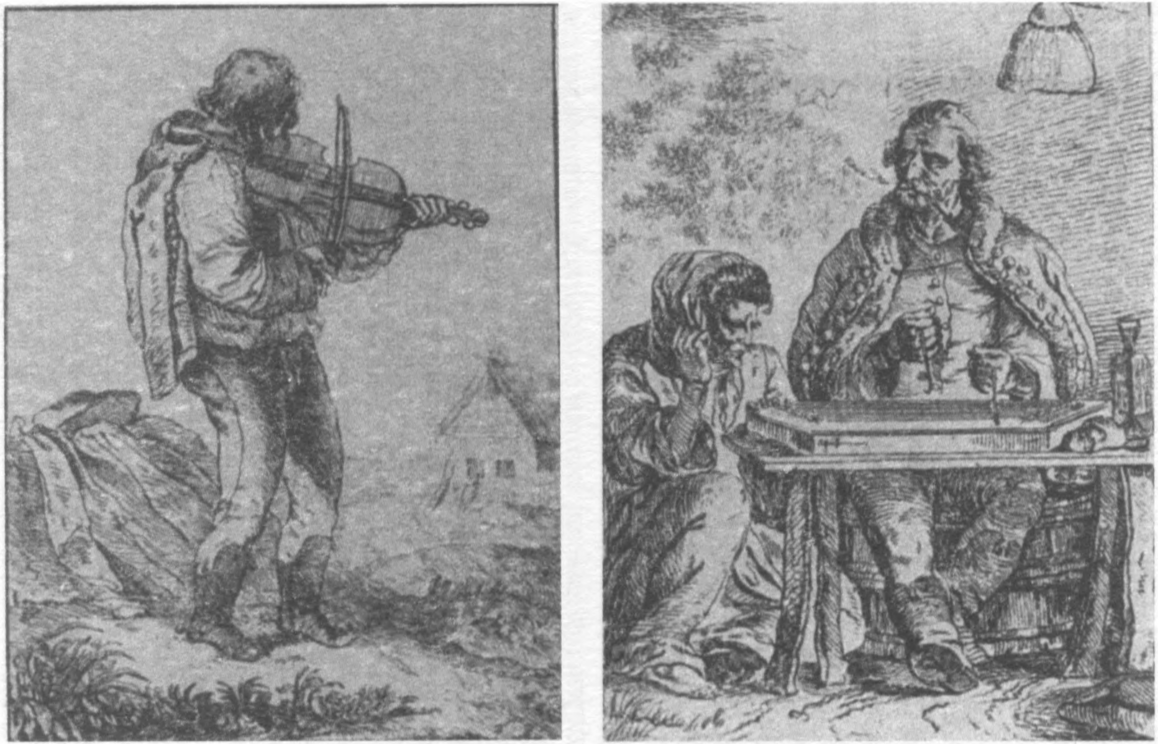
pabėgdavo ir grįždavo pas tėvus. Jeigu čigonams ir nebuvo leidžiama legaliai tuoktis tarpusavyje, jie tikriausiai pernelyg nenusimindavo atlikinėdami savas apeigas ir toliau gausindami savo tautą be kunigų palaiminimo, nors ir negaudami imperijoje reikalaujamų dokumentų. Bet labai jau nedaug *gadzé* vyrų ir moterų pageidavo legaliai tuoktis su taip atvirai niekinamais žmonėmis.

Prūsijos valdovas Frydrichas Didysis niekur nebuvo linkęs nusileisti pagrindiniams Hohencolernų dinastijos varžovams Habsburgams. Jis bandė įgyvendinti panašias idėjas ir įsakė kurti čigonų kaimus. Pirmoji tokia gyvenvietė įkurta 1775 metais Frydriksloroje šalia Nordhauzeno, Saksonijoje. Tačiau atskyrimas tik visiškai pagadino čigonus, ir devynioliktojo amžiaus ketvirtajame dešimtmetyje dauguma čigonų kaimuose tebegyvenusių suaugusiųjų buvo nusiųsti į pataisos namus, o vaikai atiduoti į prieglaudas.*

* Išsamiau apie tai – R. Pischel, *Beiträge zur Kenntnis der deutschen Zigeuner* (Halle, 1894), ypač pp. 9 ff.

Vienoje šalyje iš pradžių stengtasi sunaikinti čigonus, vėliau – juos asimiliuoti, ir abiem atvejais prieita iki kraštutinumų, o įvairialypė jos patirtis iki pat dvidešimtojo amžiaus atsispindėjo kitose valstybėse. Ta šalis – Ispanija. Šeštame šešioliktojo amžiaus dešimtmetyje Kastilijos Kortese (parlamente) nuolat skambėdavo skundai dėl bedievių valkatų, užplūdusių kraštą. Pilypas II, Karlo V sūnus ir Anglijos karalienės Marijos Tudor našlys, sugrįžo iš Nyderlandų 1559 metais ir netrukus atnaujino bei sugriežtino ankstesnius prieš čigonus nukreiptus įstatymus, įtraukdamas į juos nuostatą dėl moterų, kurios vaikščioja apsirengusios kaip čigonės. Tačiau Kortesas tebebuvo nepatenkintas netgi po to, kai Pilypas II 1558 metais itin griežtai apribojo čigonų teises pardavinėti prekes. Du jo nariai parengė pranešimą, kuriame piktai pasmerkė kiekvieną čigonų charakterio bruožą ir jų gyvenimo būdą. Jie pasiūlė išskirti čigonus vyrus ir moteris, bet leisti jiems tuoktis su valstiečiais; atskirti vaikus ir auginti juos našlaičių prieglaudose, iki jiems sukaks 10 metų, vėliau berniukus mokyti amatų, o mergaites paversti tarnaitėmis. Projektas buvo atidėtas, tačiau vėl iškils aštuonioliktajame amžiuje. Iki tol Korteso priimamų nutarimų švytuoklė svyravo tarp ištrėmimo ir priverstinio sėslaus apgyvendinimo. Po to, kai 1609–1613 metų laikotarpiu buvo išvaryti moriskai – apkrikštyti, bet sunkiai asimiliuojami maurų palikuonys, dėmesys vėl nukrypo į čigonus, kurie daugelio buvo laikomi didesniais kenkėjais. Aistras dar kurstė smerkiama kritika, kurią viešai skelbė kunigai, teisės žinovai ir teologai, surinkę visus įmanomus gandus ir kaltinimus (išdavyste, vagystėmis, paleistuvyste, erezija, vaikų grobimu) ir vieną kitą sensacingą kąsnelį dažnai pridėdami nuo savęs. Vieną iš galimų išeičių – visus čigonus nusiųsti į galeras – 1607 metais pasiūlė brolis Melchoras de Huelamo, tačiau dažniau buvo pasisakoma už griežtą ištrėmimą. Toledo universiteto teologijos profesorius Sancho Moncada savo kandžiame prašyme imtis ryžtingų veiksmų, adresuotame Pilypui III*, pritarė šiai nuomonei, tačiau jam arčiau širdies būtų buvę kokios nors labiau užtikrintos priemonės; įrodinėdamas, kad čigonų pasmerkimas myriop yra pateisinamas, jis citavo Kaino žodžius iš Šventojo Rašto: „Aš tapsiu bėgliu ir klajūnu žemėje, – kas tik mane sutiks, galės užmušti“. Tarp jo išvardy-

* *Restauracion politica de España* (Madrid, 1619), septintojo pasisakymo antroji dalis – „Espulsion de los gitanos“.

20 iliustracija. Transilvanijos čigonai, grojantys smuiku ir cimbolais. *J. Martino Stocko graviūros, 1776 m.*

tų nuodėmių buvo čigonų gebėjimas bendrauti slapta kalba, vadinamuoju „žargonu". Be abejonės, jis neliko visiškai patenkintas ir tais pačiais 1619 metais priimtu dekretu, kuriuo čigonams buvo liepta palikti karalystę ir niekuomet nebegrįžti, grasinant mirties bausme, kadangi tuo pačiu dekretu buvo leidžiama pasilikti tiems, kurie apsigyvens sėsliai ir išsižadės čigonų vardo, aprangos ir kalbos, „nes kadangi jie tokie ne dėl savo tautybės, šio vardo ir gyvenimo būdo galima visiems laikams išsižadėti ir tai pamiršti". Moncada pasisakė prieš tokias pusines priemones ir prieš pagarbesnį požiūrį į moteris ir vaikus: „nėra įstatymo, įpareigojančio mus auginti vilkiukus, kurie ateityje neabejotinai pridarys bandai žalos". 1631 metais teisėjas Juanas de Quiñones pritarė jam, remdamasis penkių čigonų pakorimo patirtimi. Jis pasakojo istorijas apie lytinį pasileidimą ir kanibalizmą. Jo nuomone, čigonai – tai paprasčiausi visuomenės padugnės: jų oda esanti tamsi dėl to, kad jie nuolat gyvena lauke arba naudoja augalinius dažus; siekdami sustiprinti savo išskirtinumo iliuziją, jie kitaip rengiasi ir kalba.

Korteso ir patarėjų spaudžiamas, 1633 metais karalius Pilypas IV išleido įsaką (*premática*), kuriame be užuolankų tvirtinama, jog „tie, kurie vadina save čigonais, nėra tokie dėl savo kilmės ar prigimties, bet pasirinkę tokį ydingą gyvenimo būdą, kokį dabar matome". Tačiau šaliai buvo pavojinga netekti tiek gyventojų, todėl pradėta stengtis čigonus integruoti. Jiems buvo uždrausta burtis į grupes, rengtis skirtingai nuo kitų, vartoti savo kalbą bei gyventi tose miestų dalyse, kur jie buvo įpratę rinktis. Vietoj to jiems buvo nurodoma susimaišyti su kitais gyventojais ir gyventi kaip doriems krikščionims. Turėjo išnykti ir pati „čigono" sąvoka; neleistini tapo ir čigoniški šokiai bei kiti menai. Kiekvienas, sučiupęs klajojantį čigoną, galėjo paimti jį į vergiją, o gavę žinių apie plėšikaujančius čigonus, valdžios pareigūnai turėjo rengti jų gaudynes. Šis įsakas tapo pirmuoju žingsniu į pusantro amžiaus trukusią priverstinę Ispanijos čigonų asimiliaciją. Jį pažeidę čigonai vyrai dažniausiai buvo nuteisiami šešeriems metams galerų, o moterys nuplakamos ir ištremiamos. Kadangi vyriausybei labai reikėjo galerų irklininkų Viduržemio jūros eskadrose, per visą septynioliktąjį amžių teisėjai buvo nuolat raginami sparčiau užbaigti nagrinėjamas bylas ir aktyviau gaudyti klajojančius čigonus; be to, nuteistuosius neretai ilgą

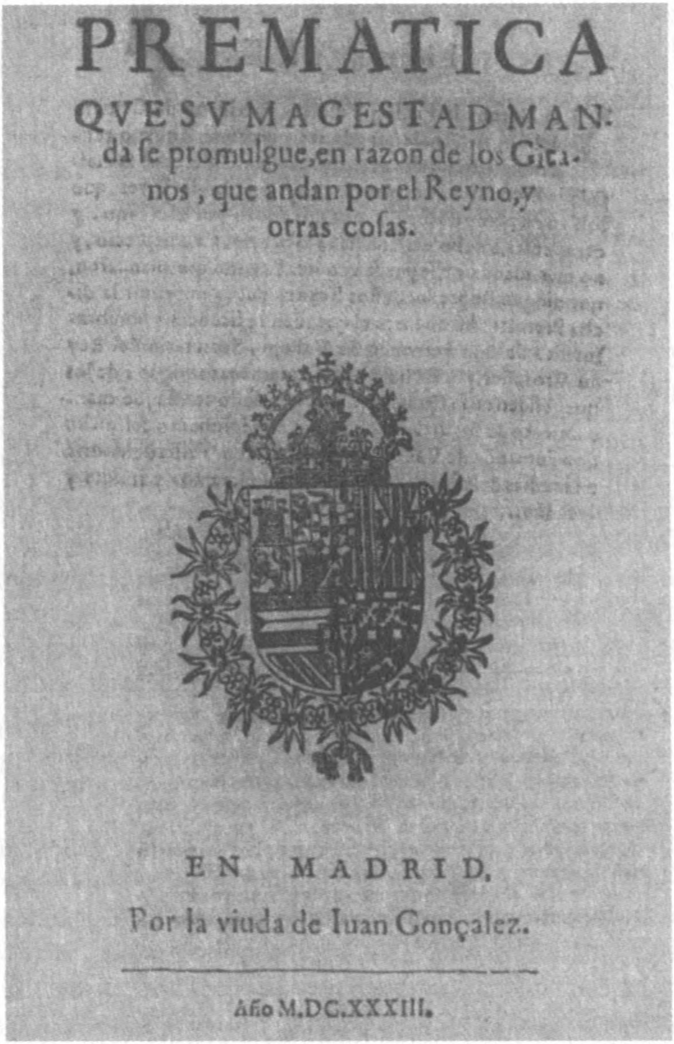
laiką neteisėtai laikydavo galerose pasibaigus jų bausmės terminui.*

1695 metais Karlas II, paskutinysis Habsburgų dinastijos Ispanijos monarchas, padėjo naujo tvarkos reguliavimo kertinį akmenį. Savo dekretu** jis paliepė teisėjams surašyti visus čigonus kartu su jų verslais, turimais ginklais ir gyvuliais. Po to čigonai galėjo legaliai gyventi tik didesnėse kaip 200 žmonių gyvenvietėse ir netgi tuomet jiems neturėjo būti leidžiama gyventi atskirais čigonų kvartalais. Jiems taip pat buvo uždrausta verstis bet kokia veikla, nesusijusia su žemės ūkiu, turėti arklių ir ginklų bei naudotis jais, lankytis mugėse bei turguose. Norėdami kur nors keliauti, čigonai turėjo gauti raštišką leidimą. Už mėginimą juos globoti ar jiems padėti kilmingas asmuo rizikavo būti nubaustas 6000 dukatų bauda, o plebėjas – patekti į galeras.

Ispanijos soste Habsburgų dinastiją pakeitus Burbonams, prasidėjo nauja reformų era. Vienas iš jos skiriamųjų bruožų – pasiryžimas likviduoti arba sumažinti asocialių nusikalstamų grupių skaičių ar bent jau pasiekti, kad jos taptų naudingesnės visuomenei ir valstybei. Centrinė valdžia ėmėsi griežčiau kontroliuoti čigonų atžvilgiu vykdomą politiką, ji pradėta nuosekliau įgyvendinti visoje šalyje, įskaitant ir tokius regionus kaip Aragonas, Katalonija ir Valensija, kur iki tol to nebuvo. 1717 metais naujosios dinastijos pradininkas Pilypas V išleido įsaką, kuriuo patvirtino savo pirmtakų numatytus apribojimus bei numatė, kad nuo šiol čigonai galės legaliai apsigyventi tik konkrečiai nurodytuose miestuose (jų sąraše buvo 41), išsibarsčiusiuose po visą Ispaniją. Taisykles pažeidusiems vyrams skiriama bausmė nuo šešerių iki aštuonerių metų galerose, o moterims – 100 botago kirčių ir ištrėmimas. Tačiau karaliaus sūnus Ferdinandas VI, praėjus tik dešimčiai dienų po savo įžengimo į sostą 1746 metais, buvo priverstas išplėsti čigonams leistinų gyventi miestų sąrašą dar 34 miestais (tarp jų atsidūrė Sevilija, Grana-

* Plg. R. Pike, *Penal Servitude in Early Modern Spain* (Madison, WI, 1983), ypač pp. 14–15.

** Šį įsaką kartu su kitais aštuonioliktojo amžiaus dokumentais galima rasti knygoje: M. H. Sánchez Ortega, *Documentación selecta sobre la situación de los gitanos españoles en el siglo XVIII* (Madrid, 1977). Dar vienas to laikotarpio dokumentų šaltinis – M. Torrione daktaro disertacija „Del dialecto caló y sus usuarios: la minoría gitana de España“ (Perpignan, 1988). Valdžios požiūris į čigonus aštuonioliktajame amžiuje išsamiai išnagrinėtas A. Gómez Alfaro daktaro disertacijoje „El Expediente general de Gitanos“ (Madrid, 1988).

PREMATICA

QVE SV MAGESTAD MAN-
da ſe promulgue, en razon de los Gita-
nos, que andan por el Reyno, y
otras coſas.

EN MADRID,

Por la viuda de Iuan Gonçalez.

Año M.DC.XXXIII.

21 iliustracija. Ispanijos karaliaus Pilypo IV 1633 m. pragmatinė sankcija.

da, Guadiksas, Saragosa, Barselona, Valjadolidas), kad paskirstytų čigonus po šalį taip, jog 100-ui gyventojų tektų viena čigonų šeima. Netrukus tankiausiai čigonų gyvenamu miestu tapo Sevilija.

Aptariamuoju laikotarpiu dauguma Ispanijos čigonų jau buvo apsigyvenę sėsliai, ir tik nedidelė dalis tebegyveno klajokliškai. Tačiau asimiliuoti sėslių čigonų taip, kaip tikėtasi, nepavyko, ir tuomet Ovjedo

vyskupas ir Kastilijos tarybos gubernatorius Gasparas Vázquezas Tablada pasiūlė išeitį: kruopščiai pasirengus, per vieną naktį suimti visus Ispanijos čigonus ir išsiųsti dirbti priverčiamųjų darbų į vyriausybės nuožiūra parinktas vietas, o visą jų turtą parduoti. Moterys galėtų austi, berniukai – dirbti fabrikuose, o vaikinai ir vyrai būtų išsiųsti į požemines kasyklas ir laivų statyklas. Išlikusiuose to meto dokumentuose be užuolankų kalbama apie čigonų, laikomų nepataisoma rase, išnaikinimą. Ferdinandas VI pritarė vyskupo siūlymui, ir 1749 metų liepos pabaigoje, padedant kariuomenei, buvo surengtos čigonų gaudynės. Sprendžiant iš to meto duomenų, buvo išvesdinta nuo 9000 iki 12 000 čigonų. Vyriausybė svarstė, kur juos įdarbinti, nes 1748 metais buvo panaikintos galeros – jas išstūmė laivyno technikos pažanga. Svarbiausia alternatyva buvo: paversti laivų statyklas ir laivyno arsenalus bausmės atlikimo vietomis, kuriose grandinėmis prirakinti kaliniai dirbtų sunkius statybos ir priežiūros darbus. Be to, dalis katorgininkų pateko į penkias Šiaurės Afrikos įgulas, kur nuolat trūkdavo darbo jėgos įtvirtinimams statyti bei remontuoti. Darbo rankų, nors ir mažesniu mastu, taip pat reikėjo Almadeno gyvsidabrio rūdos kasyklose. Per pastaruosius du šimtus metų į jas būdavo reguliariai siunčiama dalis nuteistųjų, turėjusių atlikti bausmę galerose, tačiau kasyklose čigonai sudarė santykinai mažesnę kalinių dalį negu galerose. Darbas Almadeno šachtose buvo sekinantis, dėl apsinuodijimo gyvsidabriu bei kitų pavojų egzistavo nuolatinė grėsmė sveikatai ir gyvybei; čigonų mirtingumas čia buvo didelis.

Dauguma 1749 metų gaudynėse suimtų vyrų pateko į laivyno arsenalus: vyriausybei pradėjus vykdyti plėtros programą, atsirado galimybė įdarbinti daug nekvalifikuotų žmonių. Buvo pradėti darbai El Ferolo ir Kartachenos arsenaluose, La Karakoje (Kadyje) išplėsta gamybos bazė. Kai kurie čigonai kankinosi ten 16 metų – tie, kurie nenumirė nuo išsekimo ir ligų. Kitiems priverstiniai darbai užtruko trumpiau. Arsenalų vadovams netrukus iškilo problema, kaip panaudoti tokią daugybę žmonių, kurių darbo našumas buvo menkas: vien į La Karaką buvo paskirta beveik 1200 vyrų, kurie buvo įkurdinami milžiniškuose barakuose ir be patalynės miegojo ant medinių gultų, grandinėmis prirakinti prie sienų. Kita vertus, daug internuotų čigonų galėjo su liudininkais įrodyti praeityje elgęsi nepriekaištingai. Ferdinandui VI teko

tais pačiais 1749 metais išleisti kitus įsakus, pripažįstančius, jog gali būti ir gerų čigonų, legaliai susituokusių, tinkamai auginančių vaikus ir stropiai dirbančių. Nors ir nenoromis, tokiems asmenims buvo suteikta teisė grįžti į buvusius namus, jeigu nuodugniai ištyrus paaiškėtų, kad jų tvirtinimai pagrįsti. Vyriausybė buvo klaidingai įvertinusi padėtį, ir Ferdinandas toliau traukėsi. Galų gale jo pusbrolis ir įpėdinis Karlas III, vienas iš nedaugelio gabių žmonių, sėdėjusių katalikiškajame karalių soste, 1763 metais nusprendė paleisti visus anuomet suimtus čigonus, kurie dar buvo įkalinti. Tokiam krypties pakeitimui gana atkakliai priešinosi karaliaus patarėjai, ir šis įsakas nebuvo įgyvendintas iki 1765 metų. Vėliau, po intensyvių debatų, dviem asmenims – Pedro'ui Valientei ir Campomaneso grafui Pedro'ui Rodríguezui – buvo pavesta parengti ataskaitą, kuri būtų vėlesnių įstatymų pagrindas. Šiame ypač svarbiame 1772 metų dokumente buvo tvirtinama, kad nors ankstesniais įstatymais mėginta pasiekti asimiliacijos, tauta buvo nusiteikusi priešingai – į čigonus žiūrėta kaip į parijus ir labai susiaurinta jų veiklos erdvė. Vienas iš siūlymų buvo uždrausti vartoti žodį „čigonas" ir net naujadarą „naujasis kastilietis", kuris buvo sukurtas septynioliktajame amžiuje. Taip pat siūlyta panaikinti visus čigonų prekybinės veiklos suvaržymus. Campomanesas ir Valientė pabrėžė švietimo svarbą ir tvirtino, jog patirtis itin akivaizdžiai parodė vien baudžiamojo pobūdžio įstatymų neveiksmingumą, todėl čigonai turi gyventi laisvi, kad galėtų ramiai užsidirbti gyvenimui.*

Karlo III požiūris į šiuos siūlymus buvo nevienareikšmis, ir kai kurie iš jų – ypač švietimo** – įgavo daugiau autoritarinių tendencijų. Palyginus su trijų ankstesnių amžių įstatymais, persunktais kraujo ir persekiojimų dvasios, 1783 metų rugsėjį išleistas įsakas (tais pačiais metais Juozapas II išleido potvarkius dėl Vengrijos ir Transilvanijos čigonų) laikytinas pažangiu, nors jo pagrindas buvo būdingas švietimo epochai Europoje pragmatizmas. Šiuo atveju buvo ieškoma veiksmingiausių priemonių pasiekti, kad dykaduoniai, kokiais buvo laikomi čigonai, taptų

* Campomaneso ir Valientės ataskaita aptariama veikaluose: B. Leblon, *Les Gitans d'Espagne* (Paris, 1985), pp. 67–84, ir Gómez Alfaro, „El Expediente general", pp. 1085–1119.

** Plg. A. Gómez Alfaro, „La „Reducción" de los niños gitanos", *Historia de la Educación* (Salamanca, 1991), no. 10, pp. 187–202.

22 iliustracija. Čigonai mulų kirpėjai Ispanijoje. *Villaino litografija. Nacionalinė biblioteka, Paryžius.*

nors kiek naudingesniais piliečiais. Tačiau konkretus tikslas, paremtas griežtomis bausmėmis, buvo kovoti su bet kokiais nukrypimais ir pašalinti pačią „čigono" (ar „naujojo kastiliečio") sąvoką. Tiems, kurie paklustų šioms nuostatoms, būtų leista verstis bet kokia prekyba (su keliomis išimtimis) bet kuriose vietovėse, išskyrus Madridą ir karaliaus rezidencijas. Čigonams neleistinais verslais buvo paskelbtas gyvulių kirpimas, prekyba turgavietėse ir mugėse, smuklių laikymas retai gyvenamose vietovėse. (Visa tai buvo svarbios čigonams veiklos sritys. Pavyzdžiui, nemažai jų laikė smukles – anglų keliautojas Richardas Twissas prieš dešimt metų buvo pagarbiai atsiliepęs apie tokių smuklininkų sąžiningumą.)* Tuos, kurie apsigyventų sėsliai, bet rimtai nesiimtų jokios garbingos veiklos, reikėtų bausti pagal valkatoms taikomus įstatymus; sėsliai apsigyvenę ir padarę kokį nors nusikaltimą turėjo būti baudžiami kaip ir visi kiti piliečiai. Buvo numatytos ir specialiai čigonams skirtos sankcijos, bet jos turėjo būti taikomos tiems, kurie vėl pradėtų klajoklišką gyvenimą ir neturėtų nuolatinio darbo. Tokių čigo-

* *Travels through Spain and Portugal in 1772 and 1773* (London, 1775), pp. 179–80.

nų vaikai iki 16 metų turėjo būti atskiriami ir siunčiami į prieglaudas arba amatų mokyklas, o jie patys įtraukiami į specialų registrą; įkliuvęs dar kartą, „registruotas“ čigonas turėjo būti baudžiamas mirtimi vien už tai, kad sugrįžo prie senų įpročių.

Šis įsakas buvo veiksmingai taikomas (su kai kuriais vietos savitumais) tik tol, kol to reikalavo centrinė valdžia, t.y. paskutiniuosius penkerius Karlo III valdymo metus, kadangi jam pasitraukus revoliucinė situacija kaimyninėje Prancūzijoje sukėlė vyriausybei rimtesnių problemų.* Tačiau jame buvo numatytos realesnės čigonų sėslaus apgyvendinimo priemonės nei ankstesniuose teisės aktuose, todėl Karlo III politika turėjo ilgalaikių padarinių. 1836 metais į Ispaniją, Badachosą, atvykęs George'as Borrowas pirmąsyk išgirdo patarlę, pasakytą specifine kalo *(caló)* šnekta (romani leksikos ir kastilietiškos fonetikos, morfologijos ir sintaksės mišinys): *el Crallis ha nicobado la liri de los Calés* („Karalius atšaukė čigonų įstatymą“). Ši patarlė aprauda ankstesnės čigonų gyvenimo sanklodos žlugimą ir buvo taikoma konkrečiai Karoliui III.

Tremtis

Ligi šiol apžvelgėme įstatymus didelėje Europos dalyje, apimančioje gerokai daugiau nei pusę jos gyventojų. Buvo svarbu apsistoti prie šių priemonių dėl jų įtakos čigonų gyvenimo būdui, nors jų pateikiamas vaizdas toks pat nedarnus, kokia būtų Anglijos istorija, jei ji būtų grindžiama Niugito kalėjimo kalendoriumi. Šalys, kurios liko už Osmanų imperijos ribų, tokios kaip Portugalija, Italija, Šveicarija, Pietų Olandija, Danija, Švedija ir Rusija, ėjo tuo pačiu keliu: vykdė trėmimus arba priverstinį apgyvendinimą. Portugalija nusipelno išskirtinio dėmesio, nes ji pirmoji panaudojo naują atsikratymo būdą, ištremdama čigonus į užjūrio kolonijas.** Kolonijoms reikėjo darbo jėgos (mirtingumas buvo didelis), o kolonistams – moterų. Pirmieji čigonų trėmimai į Portugalijos kolonijas Afrikoje vyko karaliaus Žuano III laikais, kuris 1538 metų

* 1783 metų įsako įgyvendinimas išsamiai nagrinėjamas veikale: Gómez Alfaro, „El Expediente general“, pp. 1210–1644.

** Plg. su O. Nunes, *O Povo Cigano* (Oporto, 1981), pp. 74–83.

įsaku (104 psl.)* išsprendė problemą, ką daryti su čigonais, gimusiais Portugalijoje, kurių paprasčiausiai nebuvo galima išvaryti. 1574 metais pirmą kartą buvo užregistruotas Portugalijos čigonas, kuriam išimties tvarka tremtis į galeras buvo pakeista išvežimu į Braziliją kartu su žmona ir vaikais; jis taip pat buvo pirmasis čigonas, kurio vardas užrašytas portugališkai – Johão de Torresas. Vėliau, nuo 1674 metų, tapo įprasta čigonų moteris vežti į Afriką (kuomet vyrai buvo siunčiami į galeras). Grupinės deportacijos į Braziliją pradėtos 1686 metais, kai buvo teigiama, jog čigonų trėmimai iš Ispanijos sukėlė didelį jų antplūdį Portugalijon: Portugalijoje gimę čigonai, atsisakę sėslaus gyvenimo, vietoj Afrikos dabar buvo siunčiami į Brazilijos Maranjauno provinciją. 1718 metais, siekiant paskirstyti čigonus Indijos ir Afrikos kolonijose, buvo surengtos jų gaudynės. Iki 1760 metų čigonų skaičius Brazilijoje taip padidėjo, kad generalgubernatorius ėmė nuolat skųstis dėl jų keliamos sumaišties, ir karalius Juozapas buvo priverstas ir čia įvesti teisinę tvarką.

Kadangi kolonijų vertimas nepageidaujamų asmenų sąvartynais tapo įprastu reiškiniu, portugalų pavyzdžiu, nors ir ne taip nuodugniai, netrukus pasekė kitos šalys. Nuo septynioliktojo amžiaus vidurio Ispanijos valdovai nesidrovėdami atsikratydavo čigonų ir kitų bastūnų, išsiųsdami juos į *presidios* (kalinių – *isp.*) armiją Šiaurės Afrikoje, nuo Seutos vakaruose iki Orano rytuose, tačiau jų išlygos Amerikos atžvilgiu pasirodė neįveikiamos.** Iš tikrųjų 1570 metais Pilypas II uždraudė čigonams įvažiuoti į Amerikos kolonijas, o 1581 metais, reaguodamas į pranešimus, kad kai kurie jų ten slapčia atsibeldė ir apgaudinėjo indėnus (palyginus su visuotinai paplitusiu žiauriu išnaudojimu, tai buvo menkas nemalonumas), savo kolonijų pareigūnams įsakė juos išgaudyti ir pargabenti Ispanijon, kur juos būtų lengviau prižiūrėti. Iš Aukštutinės Peru (dabar Bolivija) atėjo atsakymas, kad nė vienas čigonas čia nebuvo pastebėtas.*** Kol Karolis III ir jo taryba svarstė Campomaneso ir Valientės siūlymus, išdėstytus 1772 metų pranešime, Ispani-

* Šių ir vėlesnių įstatymų tekstai (iki 1848 m.) yra F. A. Coelho, *Os Ciganos de Portugal* (Lisbon, 1892), pp. 230–66.

** Plg. A. Gómez Alfaro, 'La polémica sobre la deportación de los Gitanos a las colonias de América', *Cuadernos Hispanoamericanos* (Madrid, 1982), no. 386, pp. 319–21, ir 'El Expediente general', pp. 1071–84.

*** 'Gipsies in America, 1581', *JGLS* (2), 6 (1912–13), p. 61.

jos valdoms Amerikoje ėmė grėsti pernelyg didelis pavojus iš ekspansionistinių valstybių pusės, kad jas būtų galima apsaugoti apgyvendinant nepatikimais kolonistais.

Neatrodo, kad Prancūzija sistemingai trėmė čigonus; nepaisant to, nemažai jų atvyko į Prancūzijos kolonijas Amerikoje, atleidus juos nuo tarnybos galerose (32 žmonės 1686–1689 metais) arba tiesiog deportavus juos į Martinikos salą ar Luizianą. Valdant konsulams, keli šimtai čigonų, sugauti baskų krašte kaip nepageidaujami asmenys, išvengė tremties į Luizianą tik dėl to, kad vėl atsinaujino karas su Britanija, o pati Luiziana 1803 metais buvo parduota Jungtinėms Valstijoms. (Vietoj to Bonapartas paskelbė įsaką, kuriuo nurodė išsklaidyti juos po Prancūziją, įdarbinti viešuosiuose darbuose ar kariuomenėje, o moteris, vaikus ir pagyvenusius vyrus uždaryti vargšų prieglaudose.)

Anglijoje valkatų trėmimai siekia Elžbietos viešpatavimo laikus, tačiau masiški jie tapo vėliau. Įstatyminiu pagrindu tapo 1597 metais įsigaliojęs Valkatavimo aktas (136 psl.), pagal kurį nepataisomi ar pavojingi sukčiai turėjo būti tremiami į užjūrį. Pačioje Jokūbo I viešpatavimo pradžioje (1603) Slaptoji taryba savo potvarkiu siekė susiaurinti bendrai priimtą „deportacijos" sąvoką į siauresnę, nurodydama konkrečias paskyrimo vietas – Niūfaundlendą, Yst ir Vest Indiją, Prancūziją, Vokietiją, Ispaniją ir Nyderlandus. Kaip Europos valstybės, esančios šiame sąraše, reagavo į tokius tremtinius, nėra žinoma; iš tikrųjų dauguma jų (jei ne visi) buvo išsiųsti į kolonijas Amerikoje. Visas šis reikalas teisiniu atžvilgiu atrodė įtartinai, nes dauguma išvykstančiųjų buvo greičiau jauni ir neturtingi nei užkietėję sukčiai.* Priverstinis darbas kolonijose dažniausiai buvo atšiauresnis nei Anglijoje, nes senkant žmonių ištekliams – iki tol, kol prekyba juodąja kontrabanda pavertė katorgininkų darbo jėgą ekonomiškai nereikšminga – šeimininkai, perkantys jų paslaugas iš ekspeditorių, pažemino juos iki tikros vergystės.

Po to, kai karinio režimo vadus įbaugino „daugybė valkatų, sumanių elgetautojų [bei] stiprių dykaduonių", klajojančių po šalį, pagal 1655 metų vyriausybės dekretą, valdant Cromwellio protektoratui, Škotijos

* Plg. su A. L. Beier, *Masterless Men* (London, 1985), pp. 162–4.

dykaduoniai bastūnai galėjo būti ištremti „į Vest Indiją ir kitur". Dešimtį metų tokios deportacijos galimybe savanaudiškai naudojosi paprasti piliečiai. 1665 metų lapkričio mėnesį George'as Hutchesonas, Edinburgo pirklys, gavęs Slaptosios tarybos leidimą, taikomą atgaline data, spekuliacijos tikslais gaudė valkatas siųsti į Vest Indiją „trokšdamas", kaip pats dorybingai pareiškė, „paremti Škotijos ir Anglijos plantacijas Jamaikoje ir Barbadose savo šalies garbei, taip pat siekdamas išlaisvinti karalystę nuo daugelio stiprių dykų elgetų, egiptiečių, išplitusių liūdnai pagarsėjusių prostitučių ir vagių bei kitų amoralių ir palaidų žmonių, ištremtų ar pasmerktų gėdai už didelius nusikaltimus, naštos". Apie jo ir partnerių būsimą pelną nieko nebuvo pasakyta. Vėlesniais metais Slaptoji taryba suteikė dar keletą panašių leidimų*. 1715 metais aštuoni Anglijos ir Škotijos pasienio čigonai (du vyrai ir šešios moterys) – Faa, Stirling, Yorstoun, Finnick (Fenwick), Lindsay, Ross ir Robertson – Glasgo magistratų, vykdžiusių tremties nuosprendį, kurį paskelbė Džedburgo išvažiuojamasis apygardos teismas, buvo išsiųsti į Virdžinijos plantacijas už tai, kad buvo „apsirengę ir garsėjo kaip čigonai, prisiplakėliai ir t.t.", nors įrodymai dėl kito kaltinimo – padegimo – buvo labai abejotini. Vienas jų, Patrickas Faa, kuris teismo sprendimu buvo nuplaktas, prirakintas prie gėdos stulpo ir neteko abiejų ausų, buvo Jean Gordon vyras, – grėsmingos moters, vėliau tapusios Megės Merilės prototipu.**

Aštuonioliktojo amžiaus pradžioje Airijos parlamentas priėmė įstatymą, kuriuo remiantis „amoralūs ir tingūs valkatos" buvo verčiami stoti į Didžiosios Britanijos karinį jūrų laivyną arba septyneriems metams siunčiami į plantacijas Amerikoje; airiai buvo siunčiami į Anglijos plantacijas ir pagal ankstesnius valkatavimo įstatymus. Nepanašu, kad šioje tremtinių siuntoje būta čigonų: tuo metu jie itin retai užklysdavo Airijon, kurioje klajūnų klasę sudarė tenykščiai skardininkai, gyvenę čia dar gerokai prieš atsikraustant čigonams į Britanijos salas.

* Plg. su F. G. Groome, 'Transportation of Gypsies from Scotland to America', *JGLS* (1), 2 (1890–1), pp. 60–2, ir E. O. Winstedt 'Early British Gypsies', *JGLS* (2), 7 (1913–14), pp. 5–37, ypač p. 29.

** Plg. su G. Douglas, *Diversions of a Country Gentleman* (London, 1902), pp. 255–67, ir Gordon, *Hearts upon the Highway*, pp. 64–9.

Osmanų imperijoje

Vietos archyvų, vyriausybės potvarkių ir įstatymų padedami galime atkurti, nors ir vienpusiškai, čigonų istoriją krikščioniškajame pasaulyje nuo penkioliktojo amžiaus. Toje Europos dalyje, kurią valdė osmanai, jų istorija buvo miglotesnė. Tačiau, jei kalbėsime apie anuometinį jų pasiskirstymą, dauguma Europos čigonų (ir tik truputį daugiau nei dešimtadalis visų gyventojų žemyne) gyveno turkų valdose septynioliktajame amžiuje, kai Osmanų imperija buvo pasiekusi savo zenitą. Panašiai ir vėliau, kai turkų galia ėmė slūgti ir Habsburgų dinastija atgavo Vengriją ir Transilvaniją, taip pat užėmė Timišoaros Banatą ir dalį Serbijos, beveik pusė Europos čigonų liko Osmanų siuzereno valdžioje jau gerokai įpusėjus devynioliktajam amžiui (Turkijos statistika nurodo mažesnį gyventojų skaičių, tačiau ji rėmėsi sėsliaisiais čigonais ir nesiteikė įtraukti moterų).

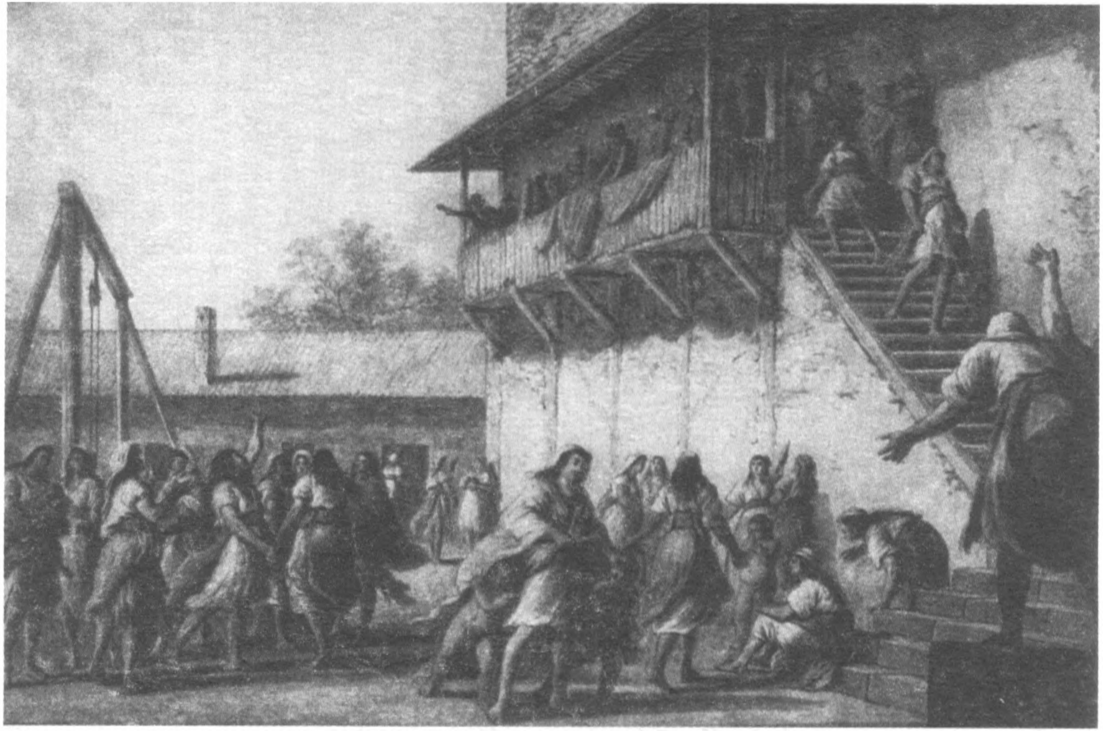
Šioje imperijoje nebuvo nuosekliai vykdomų represinių įstatymų, su kuriais čigonai susidurdavo likusioje Europoje. Osmanai paprastai gerbdavo pavergtų bendruomenių, kurias jie valdė padedami vietos valdžios organų, papročius ir institucijas. Kai kurios teritorijos naudojosi plačiomis savivaldos teisėmis, išreikšdamos savo paklusnumą kasmetiniais mokesčiais bei karine parama turkų ekspedicijoms. Transilvanija, valdoma vietos aristokratijos, tarp vasalinių šalių buvo labiausiai nepriklausoma; Dunojaus Valakijos ir Moldavijos kunigaikštystės, kurios teikė osmanų karvedžiams svarią karinę pagalbą ir mokėjo dideles kontribucijas Turkijos iždui, buvo menkiau apsaugotos, tačiau ir jos naudojosi nemažomis savivaldos teisėmis, net jei jų kunigaikščiai dažnai tapdavo sultono marionetėmis arba jos priklausydavo nuo kitų šalių malonės. Čia čigonų vergovė buvo nevaržoma (plg. 64–66 psl.); nauji potvarkiai, išleisti valdant Matėjui Besarabui Valakijoje ir Vasilei Lupu (Baziliui Vilkui) Moldavijoje septynioliktojo amžiaus viduryje, užuot sušvelninę priespaudą, ją dar labiau sustiprino. Padėtis nesikeitė iki aštuonioliktojo amžiaus pabaigos, kuomet buvo padarytos pirmosios nedrąsios ir dažnai trumpalaikės reformos (pavyzdžiui, draudimas atskirti vaikus nuo tėvų). Iš tikrųjų, kai šešioliktajame amžiuje suaktyvėjo prekyba masiškai grobiamais Valakijos čigonais, didysis viziris išleido firmaną Dunojaus pakrančių pareigūnams, įsakydamas padaryti tam galą.*

* M. Gaster, 'Rumanian Gypsies in 1560', *JGLS* (3), 12 (1933), p. 61.

Tiesiogiai valdomose srityse Osmanų valdovai labiausiai rūpinosi mokesčių dydžiais, taip pat įstatymų ir tvarkos palaikymu. Gubernatoriai mažai kišdavosi į vietos reikalus, kol rinkliava (grynaisiais, natūra ir darbo jėga) buvo surenkama ir kol nekildavo pavojaus šeimininkams turkams. Jei firmanuose čigonai ir susilaukdavo išskirtinio dėmesio, tai dažniausiai būdavo susiję su administravimu, visuomenine tvarka arba apmokestinimu. Taip Suleimanas Puikusis 1530 metais paskelbė įsaką, kuriuo siekė reglamentuoti čigonių prostituciją Konstantinopolyje, Adrianopolyje, Sofijoje ir Plovdive. Jo sūnus Selimas II 1574 metais* įvedė įstatymą, kuriuo atleido čigonus, dirbančius Bosnijos kasyklose, nuo kai kurių mokesčių ir įsakė kiekvienai 50 žmonių grupei išsirinkti vadą; akivaizdu, kad jų vaidmuo šioje pramonės šakoje buvo nemenkas. Kitame firmane, išleistame sultono Ahmedo I laikais, nustatyta, kokio dydžio mokesčiai ir baudos bus surinkti iš čigonų (*Kibtian*, t.y. egiptiečių) 1604–1605 metais vakarų Balkanuose (dabar pietų Albanija ir šiaurės vakarų Graikija). Tiek sėslūs čigonai, kurie buvo registruojami, tiek čigonai nomadai, gyvenantys palapinėse, kurie nebuvo registruoti, turėjo mokėti pagalvės mokestį po 180 asperų už kiekvieną musulmoną ir po 250 asperų už kiekvieną krikščionį su atitinkamomis baudomis už pavėluotą atsiskaitymą. (Vienas asperas tuomet prilygo apytikriai vienam Anglijos puspensiui.) Šis firmanas leidžia spėti, kad ganėtinai daug klajoklių dar buvo krikščionys. Duoklė paprastai buvo renkama iš nemusulmonų, tačiau čigonai musulmonai ją taip pat privalėjo mokėti, nes buvo laikomi atskalūnais, nesilaikančiais religinių apeigų ir nuklydusiais nuo dorovės normų. Kai kurie sėsliai gyvenantys čigonai apibūdinti kaip metalininkai, angliadegiai ir sargybiniai. Kadangi firmane kalbama apie *ispence* (vergo mokestį), galima daryti išvadą, kad tarp pavaldinių čigonų būta vergų; tačiau dauguma jų buvo laisvi ir turėjo daugelį neturkų tautybės Osmanų imperijos piliečių teisių ir pareigų.**

* Žr. tekstą T. P. Vukanović, 'Le firman du sultan Sélim II relatif aux Tsiganes, ouvriers dans les mines de Bosnie (1574)', *Études Tsiganes* (1969), no. 3, pp. 8–10.

** Plg. su M. Hasluck, 'Firman of A. H. 1013–14 (A. D. 1604–5) regarding Gypsies in the Western Balkans', *JGLS* (3), 27 (1948), pp. 1–12.

23 iliustracija. Išmaldų prašantys čigonai apsupa namą šalia Gigešti kaimo Valakijoje. *Luigi Mayerio akvarelė, maždaug 1794 m.*

Antroje septynioliktojo amžiaus pusėje imperijos iždas išseko. Pasak Evliya Çelebi,* sultonas Mehmedas IV išieškodavo mokesčius net iš mirusių čigonų, kol neatsirasdavo gyvųjų jiems pakeisti. Vėliau mokesčiai buvo smarkiai padidinti, ypač musulmonams: 1684 metų firmanas įpareigojo Salonikų, Berojos ir Genicos teisėjus nustatyti pagalvės ir kiaulienos mokesčius čigonams iki 650 asperų kiekvienam musulmonui ir 720 kiekvienam krikščioniui. Įvairius mokesčius turėjo surinkti vienas asmuo, „kadangi čigonų padermė gyvena atskirai ir yra ribota skaičiumi, tačiau laisva visais atžvilgiais" ir valstybės pareigūnai nemėgo kištis į jų reikalus.** Panašaus dydžio mokesčiai, tik piastrais, buvo patvirtinti 1695 metais. Teigiama, kad tuo metu imperijoje iš viso gyveno 45 000 čigonų, iš kurių buvo tik 10 000 musulmonų, tačiau į šį skaičių taip pat įėjo Sirijos, Mesopotamijos ir Mažosios Azijos čigonai. (Osmanų statistika niekad nebuvo labai patikima. Seras Paulas Rycautas ir Evliya Çelebi, septynioliktojo šimtmečio amžininkai, pateikia nevienodą šaukiamojo amžiaus čigonų vyrų skaičių, užregistruotą oficialiame Rumelijos (turkų valdos Balkanuose) sąraše – 15 630 ir 11 280.)*** Kitas antičigoniškų jausmų protrūkis išryškėjo 1696 metais, kai sultonas Mustafa II, besiruošiantis žygiui į Vengriją, įsakė išleisti policinį statutą, kurio paskirtis buvo drausminti netvarkingai ir amoraliai gyvenančius čigonus: iš tikrųjų istorikas Mohammedas Ghirai'us išvadino moteris (kurios neabejotinai nesilaikė griežtų mahometonų pažiūrų į tinkamą moters apdarą ir elgesį) prostitutėmis, o vyrus sąvadautojais.****

Apskritai kalbant, Vakarų Europos standartai čigonų beveik nepalietė, o dėl osmanų užkariavimo kilę socialiniai pokyčiai ir visiškas valdymo paralyžius kai kuriais atžvilgiais buvo neabejotinai naudingas, tad vargu ar jiems nors kiek rūpėjo kultūrinio ir politinio gyvenimo su-

* Evliya Çelebi nebuvo ypač palankus čigonams, tačiau sudarė romani žodyną didelės čigonų bendruomenės, įsikūrusios Komotinyje vakarų Trakijoje, kalbos pagrindu: žr. V. A. Friedman and R. Dankoff, 'The earliest known text in Balkan (Rumelian) Romani', *JGLS* (5), 1 (1991), pp. 1–20.

** G. C. Soulis, 'A note on the taxation of the Balkan Gypsies in the seventeenth century', *JGLS* (3), 38 (1959), pp. 154–6.

*** W. R. Halliday, *Folklore Studies* (London, 1924), p. 17.

**** J. G. von Hammer-Purgstall, *Geschichte des osmanischen Reiches* (Budapest, 1827–35, vol. 6, pp. 608–9 and 621.

varžymai, viešpataujant turkams. Nepaisant pavienių pastangų (pavyzdžiui, despotiškojo Murado IV Serbijos čigonų atžvilgiu ketvirtame septynioliktojo amžiaus dešimtmetyje)* atpratinti juos nuo klajokliškų įpročių, laisvieji čigonai turėjo nemažą judėjimo laisvę: kaip vienos valstybės piliečiai, Balkanų žmonės galėjo laisvai keliauti po visą imperiją, ir per keturis osmanų dominavimo šimtmečius vyko smarki vidaus migracija. Per nuolatinius karinius antpuolius čigonų pragyvenimo šaltiniai smarkiai nenukentėjo, ir jų vaidmuo per taikias ceremonijas išliko svarbus. Įvairiose iškilmėse, kurios vyko Murado III vaikaičio apipjaustymo proga 1582 metais, galima buvo sutikti čigonų šluotų rišėjų, kaminkrėčių, muzikantų, šokėjų, meškų dresuotojų ir, žinoma, kalvių. Kada Budos paša surengė šventinę eiseną, pagerbdamas taikią vakarų valdovų delegaciją, atvykusią į jo stovyklą 1584 metais, jos priešakyje ėjo trys turkiškai aprengti čigonai, kurių vienas skambino liutnia, o kiti du griežė tristygiais smuikais. Jiems akompanuojant, turkai giedojo, liaupsindami Osmanų sultonus.** Čigonai, kurie specializavosi gaminti ginklus ir amuniciją, nesunkiai rasdavo pirkėjų tarp savo naujųjų ponų; jie lydėdavo karius į karą kaip ginklininkai ir muzikantai. Austrijai atgavus savo teritoriją iš turkų, akivaizdžios naudos iš to neturėjo nei jie, nei jų gentainiai, kurių užsiėmimai buvo ne tokie karingi.

Rūšių išlikimas

Represinės priemonės, nors ir bergždžiai taikomos, nepaprastai pakeitė Europos čigonų gyvenimą. Kad išliktų, jie turėjo prisitaikyti; taip pat jie turėjo ieškoti spragų sistemoje, kuri, atsakydama jiems maisto ir pastogę, akivaizdžiai siekė, kad dorai gyventi būtų neįmanoma. Kai kurie čigonai rado prieglobstį atokiose dykvietėse ir miškuose. Kiti sumaniai naudojosi teisėtvarkos skirtumais bei nereguliaria valdžios veiklos prigimtimi, įsikurdami pasienio srityse. Todėl jie telkėsi pasienio zonoje tarp Prancūzijos ir Ispanijos, tarp Vokietijos žemių, taip pat tarp Lota-

* F. J. Blunt, *The People of Turkey* (London, 1878), vol. 1. pp. 160–1.
** Plg. H. Lewenklaw von Amelbeurn, *Neuwe Chronika türkischer Nation* (Frankfurt am Main, 1590), pp. 468 ff.; ir F. W. Brepohl, 'Die Zigeuner als Musiker in den türkischen Eroberungskriegen des XVI. Jahrhunderts', *JGLS* (2), 4 (1910–11), pp. 241–4.

24 iliustracija. Čigonų muzikantų lydima turkų procesija. *Medžio raižinys iš Lewenklaw* Neuwe Chronika türkischer Nation, *1590 m.*

ringijos ir Šv. Romos imperijos, Škotijos ir Anglijos pasienyje bei labiausiai į rytus nutolusioje Olandijos respublikos dalyje. Čigonai pasinaudojo ir tuo, kad dažnai valstybės būdavo padalytos į vietos sritis. Daugelis jų, kad nepritrauktų dėmesio, išsiskirstydavo mažomis grupelėmis; kiti, atvirkščiai, savisaugos sumetimais burdavosi į dideles gaujas (galbūt kartu su *gadźé*), kurios pačios neretai griebdavosi smurto. Kai kurie čigonų banditai išgarsėjo aštuonioliktojo amžiaus Vokietijoje, kurios didelius plotus niokojo įvairios maišytos kilmės plėšikų gaujos. Kai kuriose iš jų dominavo čigonai; susibūrę gal po penkiasdešimtį ar šimtą, ginkluoti ir įžūlūs, jie plėšikaudavo, kad pramistų, ir drąsiai susiremdavo su pasiųsta juos sulaikyti kariuomene. Vienai iš garsiausių Heseno-Darmštato gaujai vadovavo Johannesas la Fortunas, plačiau žinomas kaip Hemperla. Kai 1726 metais jis pagaliau įkliuvo ir buvo įkalintas Gysene kartu su kitais čigonais, visus reikalingus prisipažinimus iš jo pavyko išgauti tik po ilgų kankinimų ant suolo su žnyplėmis pirštams ir ispanišku batu (kojų spaustuvu). Teismas priėmė nuosprendį, pagal kurį Hemperla ir dar trys čigonai buvo ištempti ant kanki-

nimų rato ir nukirsdinti, devyni buvo pakarti, o trylikai (daugiausia moterims) taip pat nukirstos galvos. Ano meto dailininkas pavaizdavo masinės egzekucijos sceną ir didžiulę minią, susirinkusią jos stebėti (žr. 25 iliustraciją).*

Ko gero, pats garsiausias čigonų banditas Vokietijoje buvo Jakobas Reinhardtas, žinomas kaip Hannikelis, vieno iš vyrų, kuriems buvo įvykdyta mirties bausmė Gysene, vaikaitis.** Hannikelis buvo pakartas 1787 metais kartu su kitais trim čigonais. Nieko ypatingai romantiško nei jame, nei jo padarytose žmogžudystėse nebuvo, todėl sunku patikėti, kad jo karjera įkvėpė Schillerį, kaip kai kas mano, parašyti savo pirmąją dramą *Die Räuber* („Plėšikai", 1781), kurioje jis rusoistiškai atmetė supuvusią ir gendančią visuomenę. Hannikelis plėšikavo didelėje teritorijoje, aprėpiančioje Vogėzų kalnus, Lotaringiją, Švarcvaldą, Švabiją ir Šveicariją, tačiau dažniausiai jis veikė Vokietijos regione, besiribojančiame su šiaurės rytų Lotaringija. Ten buvo kalnuota ir miškinga; tačiau kita svarbi šio užkampio patrauklumo priežastis buvo ta, kad Pirmazensą jo viduryje Heseno-Darmštato landgrafas Liudvikas IX buvo pasirinkęs savo rezidencija dar būdamas landgrafystės paveldėtoju, o jis laikėsi visiškai kitokio požiūrio į čigonus nei jo pirmtakas Ernstas Liudvikas (plg. 154 psl.). Jis aistringai mėgo karo dalykus ir Pirmazense subūrė nedidelę kariuomenę, į kurią užverbavo gana daug čigonų, leisdamas jų išlaikytiniams likti kartu su jais. Hannikelio tėvas buvo vienas iš Liudviko IX būgnininkų. Landgrafas nepaisė imperatoriškų ir *Reichskreis'o* įsakų, ir beveik per pusę amžiaus čigonų aplink Pirmazensą labai padaugėjo. 1790 metais, kai naujasis landgrafas Liudvikas X parodė polinkį įsakus taikyti ir netgi pasitelkti kariuomenę juos vykdyti Pirmazense, jie vėl pradėjo kraustytis iš srities. Prieglobstį nuo persekiojimų teikusi oazė pavirto miražu, ir daugelis čigonų pasitraukė.

Herderiui, literatūrinio judėjimo *Sturm und Drang* Vokietijoje te-

* Yra keletas pasakojimų apie šį įvykį, pvz., Simson, *History of the Gypsies*, pp. 79–86; E. M. Hall, 'Gentile cruelty to Gypsies', *JGLS* (3), 11 (1932), pp. 49–56. Visų jų šaltinis yra J. B. Weissenbruch, *Ausführliche Relation von der famosen Zigeuner-Diebs- Mord- und Räuber-Bande, welche zu Giessen justificirt worden* (Frankfurt and Leipzig, 1727).

** Plg. su E. O. Winstedt, 'Hannikel', *JGLS* (3), 16 (1937), pp. 154–73, ir H. Arnold, 'Die Räuberbande des Hannikels', *Pfälzer Heimat*, 8 (1957), pp. 101–3.

25 iliustracija. *Čigonų egzekucija Gysene (Hesenas), 1726 m. Iš J. B. Weissenbrucho* Ausführliche Relation, *1727 m.*

oretikui ir jaunojo Goethe's mokytojui, Pirmazenso sritis buvo šiek tiek pažįstama, ir savo požiūrį jis išdėstė darbe *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit* („Mintys iš žmonijos istorijos filosofijos", 1784–1791). Anot jo, „apgailėtinas indų luomas" tiko nebent karinėms pratyboms, „kurios vienintelės per trumpiausią laiką gali juos išmokyti drausmės". Prūsijos karalius Frydrichas Vilhelmas II manė taip pat ir 1790 metais įsakė imti čigonus į kariuomenę. Daug kur Europoje kariuomenė jau seniai buvo tapusi čigonams išganingu keliu, leidžiančiu pelnyti toleranciją ar atverti kalėjimo vartus, arba net gauti privilegijų. Daug jų savo noru stojo tarnauti kariuomenėn arba buvo užverbuoti jėga, muzikantais ar paprastais kovotojais. Kartais, kaip per Prancūzijos religinius karus šešioliktojo amžiaus antrojoje pusėje arba per Trisdešimties metų karą, prie vienos ar kitos kariaujančios pusės laikinai ar ilgesniam laikui prisijungdavo ištisi čigonų būriai. *Mercure françois* redaktorius matė daug tokių kareivių per religinius karus ir teigiamai atsiliepė apie jų karinius sugebėjimus, bet tik ne apie neortodoksinį gyvenimo būdą („gyvena kaip arabai kartu su gyvuliais").* Taikos metais jie buvo mažiau populiarūs, nes (priešingai, nei vylėsi Herderis) nepamėgo karinio muštro. Vienu ar kitu metu čigonų karius buvo galima sutikti kone visų Europos šalių kariuomenėse, dažnai lydimus žmonų ir vaikų; Švedijoje gan ilgai retas čigonas nebuvo ragavęs kario duonos.

Dar vienas, suktesnis ir anksti išmoktas, išlikimo būdas buvo civilinių dokumentų kontrolės pergudravimas. Jie meistriškai klastodavo apsaugos raštus. Kai kurie čigonai puikiai žinojo, kur gauti netikrus pasus, kad apeitų įstatymus dėl valkatavimo, leidusius keliauti tik su leidimais. Pagal Anglijos įstatymus pasus privalėjo turėti daugelis keliauninkų. Gavęs tokį popierių, jo savininkas turėjo teisę netrukdomas keliauti, būti apnakvydintas ir šelpiamas kelyje; paprastai kelionėms būdavo nustatomas tam tikras laikas, o į dokumentus tarpstotėse pasirašydavo magistratai. Suklastoti pasai buvo pigūs ir nesunkiai įgyjami. Jie taip paplito, kad visa ši sistema tapo absurdiška.** Niekingu klastotoju galėjo būti šventikas, valdininkas, notaras, mokytojas ar studentas. 1577 m. Eilsberyje pakarti aštuoni čigonai (134 psl.), keliavę po

* *La Continuation du Mercure François* (1610–12), fol. 317.

** Plg. su Beier, *Masterless Men*, pp. 142–4.

šalį su padirbtais leidimais, kuriuos suklastojo Češyro mokyklos direktorius.*

Nepaisant to, čigonams keliauti darėsi vis sunkiau, todėl daugelis jų turėjo apsiriboti kuriuo nors vienu regionu. Pavyzdžiui, pranešama, kad Prancūzijoje tarp 1607 ir 1637 metų kapitonas Davidas de La Grave'as dvidešimt kartų lankėsi dvylikoje Žemutinio Provanso vietovių, tačiau niekur kitur. Taip pat ir Pierre'as de La Grave'as. (Prancūzijos čigonų pavardės tuo metu daugiausia buvo prancūziškos, neretai su aukštą kilmę reiškiančiomis dalelytėmis.) Antra vertus, kapitonas Jeanas de La Grave'as rizikuodavo kaip nors nuvykti ir šiaurėn į Dofinė sritį, kaip ir į Provansą; kitose Prancūzijos dalyse taip pat rasime žmonių su ta pačia pavarde, ir, labai galimas dalykas, iš tos pačios šeimos.** Tačiau kiek čigonų tapo visiškai sėslūs ir kiek jų susiliejo su liaudies masėmis, neįmanoma sužinoti. Aišku tik tai, kad kai kuriose šalyse sėsliai ėmė gyventi didelė čigonų dalis. Galime teigti, kad jų skaičius didėja, nepaisant to, kad tikslesni duomenys prieinami tik Vengrijoje ir Ispanijoje. Gyventojų surašymai, vykę 1780–1783 metais valdant imperatoriui Juozapui II, liudija apie padidėjusį čigonų skaičių Vengrijoje (įskaitant Kroatiją ir Slovėniją, tačiau be Transilvanijos): gauti rezultatai svyravo nuo 30 241 iki 43 609, nepaisant to, kad ištekėjusios moterys surašytos nebuvo. Pagrindiniai užregistruoti gyvenimo šaltiniai buvo kalvystė ir kiti fiziniai darbai, taip pat muzikavimas.*** 1785 metais apie 12 000 čigonų buvo surašyti Ispanijoje; daugiau kaip du trečdaliai jų gyveno Andalūzijoje, vargingiausiame regione, kur, pavyzdžiui, Sevilijoje jų buvo 600, Cherese – 386, Kadyje – 332, Malagoje – 321 ir Granadoje – 255.**** Tuo metu bendras gyventojų skaičius Ispanijoje siekė apie dešimt milijonų, t.y. ketvirtadalį dabartinio skaičiaus. Iš gyventojų surašymų, kuriuos dar gerokai prieš savo 1783 metų pragmatinę sankciją ragino vykdyti Karolis III, galima daryti išvadą, kad apgyvendinti čigonus jau buvo beveik pavykę ankstesniais

* Plg. su F. G. Blair, 'Forged passports of British Gypsies in the sixteenth century', *JGLS* (3), 29 (1950), pp. 131–7.

** Plg. su Vaux de Foletier, *Les Tsiganes dans l'ancienne France*, pp. 69–70.

*** Plg. su J. H. Schwicker, *Die Zigeuner in Ungarn und Siebenbürgen* (Vienna, 1883), pp. 62–70.

**** Plg. su A. Gómez Alfaro, 'Anotaciones a los censos gitanos en Andalucía', *Actas del I Congreso de Historia de Andalucía* (Córdoba, 1978), vol. 1, pp. 239–56.

dekretais, nes daugiau kaip 88 procentai čigonų Ispanijoje, išskyrus Kataloniją, didžiumą laiko jau gyveno sėsliai. Katalonijoje pažanga buvo daug lėtesnė, nes šis regionas, turėjęs autonomiją iki 1716 metų, pasitenkino trėmimo politika.

Kaip rodo Ispanijos pavyzdys, sėslus gyvenimas dar nereiškia asimiliavimo. Tačiau net ir tie čigonai, kurie liko nomadais, dėl socialinės įtakos įgavo Europos šalių, kuriose daugiausia plėtojo savo veiklą, nacionalinių bruožų. Pavyzdžiui, Škotijoje šis procesas prasidėjo gana anksti ir iki aštuonioliktojo amžiaus pabaigos daugelis čigonų gyveno sėsliai, apsistodami kurioje nors vienoje vietovėje. Čia jie dažnai užmegzdavo gerus santykius su vietos gyventojais, o ir mokyklos lankymas tapo jų vaikams įprastu dalyku. Greitai jie ėmė maišytis su kitais gyventojais, o jų būriai labiau išsisklaidė nei daugelyje kitų šalių. Prisiimti įprastus vardus ir pavardes, tuo metu paplitusius Škotijoje, teikiant pirmenybę įtakingų šeimų pavardėms, čigonus tikriausiai paskatino 1609 metų aktas, tačiau dvi svarbios Škotijos čigonų pavardės – Faa ir Baillie – siekia daug ankstesnius laikus. Kai kurie jų tapo svarbiais asmenimis bendruomenėje. Billy Marshallas, garsus Galovėjaus čigonų vadas, tapo legenda.* Teigiama, kad jis gimė 1671 metais (tokiu atveju jis išgyveno 120 metų), tačiau tikrai aišku, kad mirė 1792-aisiais. Marshallas buvo vedęs 17 kartų ir paliko begalę palikuonių. Per savo ilgą gyvenimą jis tarnavo eiliniu karaliaus Viljamo kariuomenėje, su kuria dalyvavo Boino mūšyje, taip pat daug sykių kovėsi žemyne, nors, kai buvo naudinga, buvo linkęs dezertyruoti. 1723 metais jis iškilo Galovėjuje kaip vienas levelerių („lygintojų") vadų, rengiančių visuotinio maišto operacijas prieš žemvaldžius, kurie iškeldinėjo ūkininkus nuomininkus ir statė užtvaras ganyklose (net ir tose, kurios tradiciškai buvo atviros jų tarnų galvijams), kad padidintų savo gyvulių kiekį; iki tų metų pabaigos Galovėjuje liko nesugriautos tik kelios užtvaros.

Nuolat priešiškas įstatyminių tekstų tonas gali labai lengvai užmaskuoti ganėtinai gerų čigonų santykių su vietos gyventojų sluoksniais mastą. Po visoje Ispanijoje 1749 metais surengtų gaudynių apie tai liudijo kai kurie čigoniški kaimai. Nuostabiausi santykiai susiklostė tarp Vilarėjo de Fuenteso, mažo miestelio už 60 mylių į pietryčius nuo Mad-

* Išsamiausia ataskaita apie jo žygius yra knygoje A. M'Cormick, *The Tinkler-Gypsies* (Dumfries, 1907), ypač 1, 2 ir 12 skyriai.

rido, gyventojų: liudininkų teigimu, čia 1781 metų lapkritį vykusioje sutuoktuvių šventėje dalyvavo vietos dvasininkas ir miesto viršūnės, kurie nevaržomi linksminosi triukšmingose iškilmėse. Raitininkų procesijai pasiekus bažnyčią, prieš sueinant vidun, išsipusčiusios čigonės pritariant gitaroms šoko priešais kunigą, mėtydamos saldėsius. Anot vieno pikto stebėtojo, pasmerkusio visą šį įvykį,* nuotaką už rankos į bažnyčią vedė vienas miesto vadovų, kunigo brolis, o vedybų mišios nepasižymėjo dievobaimingumu. Išeinančią iš bažnyčios procesiją sveikino džiūgaujanti minia. Per oficialią kvotą, kuri įvyko po šių linksmybių pasmerkimo, buvo patvirtintos esminės detalės, o kunigas iš savo vyskupo gavo griežtą papeikimą.

Pragiedruliai

Oficiali bažnytinės valdžios nuostata – nesvarbu, stačiatikių, katalikų ar protestantų – jokiu būdu neskatino laisvesnio požiūrio į čigonus, daug kur laikomus bedieviais. Iki pat devynioliktojo amžiaus mažai kas rūpinosi čigoniškų sielų išganymu. Italijoje vyskupų ir arkivyskupų sinodai dažniausiai rodė įtarumą ir priešiškumą, prisiderindami prie Italijos sričių (įskaitant ir Popiežiaus) įstatymų tono, ir, su retomis išimtimis, nebuvo linkę suteikti čigonams sakramentų. Tokių nuostatų nebuvo laikomasi tik taikant priemones, nukreiptas prieš čigonišką gyvenimo būdą. Garsūs monarchai, tokie kaip imperatorius Juozapas II, kūrė didingus projektus, kurių pagrindu buvo taikomas priverstinis atvertimas ar privalomas religinis mokymas, o daugelyje Vokietijos žemių vaikai buvo atimami iš tėvų, kad būtų pakrikštyti ir augtų sveikose krikščioniškose šeimose; tačiau misionierių būta nedaug, ir nesavanaudiškų pastangų atvesti čigonus į bažnyčią maža. Kartais tai buvo tik žodžiai: Prancūzijos Baskų krašte bažnyčios neįsileisdavo *kaskarotų*, kaip jie čia buvo vadinami, ir atskirdavo juos pašiūrėse, iš kurių jie galėjo stebėti pamaldas. Tai nereiškia, kad nuodėmės buvo toleruojamos. 1635 metais Portugalijoje vyskupai ekskomunikavo čigonus, kurie nėjo išpažinties per gavėnią; o teologai ispanai buvo ypač žiaurūs. Nors ir keista, inkvizicija žiūrėjo į čigonus palyginti švelniai, greičiausiai todėl, kad

* Sánchez Ortega, *Documentación*, pp. 232–4.

bylos, kurias nagrinėdavo bažnytinis teismas – o jos nebuvo dažnos – daugiau kvepėjo ne erezija ar raganavimu, o banalia apgaule, pasinaudojant žmonių patiklumu: kaip jaukas dažnai būdavo užkastas lobis, burtais atskleidžiamos paslaptys, stebuklingi vaistai ar talismanai, apžavai. Dažniausiai skiriama bausmė būdavo žiaurus nuplakimas.* Svarbu tai, kad čigonai, kurie susilaukdavo inkvizitorių dėmesio, išmanė religijos reikalus, dažnai būdavo krikštyti, konfirmuoti ir sutuokti bažnyčioje. Kuomet 1788 metais Lotaringijoje buvo pabandyta ištirti čigonų išpažįstamas religijas, paaiškėjo, kad jie neturi savo tikėjimo, o siekia katalikiškų krikšto, moterystės ar paskutiniojo patepimo sakramentų; tačiau jei vedybų ceremonijai jie nerasdavo kunigo, santuoką patvirtindavo čigonų vadai.**

Protestantų bažnyčios paprastai nebuvo palankesnės čigonams, nepaisydamos prieštaravimo tarp jų atskyrimo nuo bažnyčios ir pasmerkimo už bedievystę. Martinas Lutheris savo pratarmėje 1528 metų *Liber vagatorum* leidimui perspėjo apie tokių valkatų *büeberey* (niekingas apgaules), taip pritardamas represijoms. Olandijos kalvinistų teologas Voetius prieštaravo čigonų vaikų krikštijimui*** (šiuo klausimu tuo metu buvo daug diskutuojama Nyderlandų arkivyskupijų sinoduose), nes manė, kad tėvai nesugeba jų auklėti krikščioniškai. Šią problemą beveik prieš šimtmetį Švedijoje išsprendė Stokholmo arkivyskupas, uždraudęs juos ne tik krikštyti, bet ir laidoti (124 psl.). Tačiau tarp švedų pastorių pasitaikė ir tokių, kurie nepakluso. Vienam jų 1573 metais arkivyskupas pareiškė, kad jis barstąs perlus kiaulėms. Maždaug po 20 metų Linčiopingo vyskupų sinodas uždraudė bet kokius ryšius su *tattare* (totoriais), o vienam pastoriui, leidusiam čigonui priimti komuniją per Velykas, pareiškė griežtą papeikimą.**** Tik 1686 metais Švedijos pastoriams buvo leista krikštyti čigonų vaikus, jei to pageidavo jų tėvai.

Pasaulietiškose srityse nuodugnesnis čigonų pažinimas neką lengviau skynėsi sau kelią. Antroje šešioliktojo amžiaus pusėje atsirado kuklių prošvaisčių lingvistikos fronte, – pirmoji tuomet, kai septintame

* Plg. su Leblon, *Gitans d'Espagne*, pp. 163–228.

** Vaux de Foletier, *Les Tsiganes dans l'ancienne France*, pp. 213–14.

*** G. Voetius, *Selectarum disputationum theologicarum* (Utrecht, 1655), vol. 2, pp. 652–9.

**** A. Etzler, *Zigenarna och deras avkomlingar i Sverige* (Uppsala, 1944), pp. 58–60.

dešimtmetyje olandų teisėjas Johanas van Ewsumas pasišovė sudaryti romani kalbos žodžių ir frazių rinkinį.* Tačiau jis buvo išleistas tik 1900 metais; tada jame jau buvo įmanoma nustatyti romani kalbos tarmių susiskaidymą pagal atsitiktinius vokiškuosius skolinius ir pagrindinius fonetinius bruožus, būdingus šios kalbos vokiškiems dialektams, pavyzdžiui, sinti. Svarbesnė buvo kito olando, Bonaventuros Vulcaniuso, 71 romani kalbos žodžio su lotynų kalbos atitikmenimis publikacija (1597 m.), kurią sudaryti padėjo profesorius Josephas Scaligeris, Leideno mokslinės draugijos narys, labiausiai išprusęs to meto klasikinės filologijos mokovas.** Šis žodžių, greičiausiai užrašytų Prancūzijos pietuose, sąrašas buvo tik antras tokio pobūdžio leidinys. Iš daugybės posakių, susijusių su gėrimu, galima daryti prielaidą, kad Scaligeris, kaip ir jo pirmtakas iš Anglijos Andrew Borde'as (21 psl.), savo tiriamąjį darbą atliko smuklėje. Neaišku, ar dėl to buvo kalta aplinka, tačiau užrašant frazę „tu geri" romani kalba įvyko nesusipratimas. Jis, matyt, bendravo prancūziškai ir kai paklausė, kokia čigonų frazė atitinka posakį „tu bois", jo pašnekovas, supratęs tai kaip „du bois", išvertė šiuos žodžius į *kascht* (romani kalba – „miškas"). Scaligerio pavyzdžiuose galima pastebėti ir keleto kitų kalbų – vokiečių ir slavų – įtaką čigonų leksikai, o ispanų – fonologijai. Vulcaniuso išspausdintas leidinys aplenkė laiką, nes jis pastebėjo skirtumą tarp čigonų, kalbančių savo kalba, ir *Errones* (žodis pavartotas šiuolaikine „keliautojų" prasme), kurie buvo vietinės kilmės ir kalbėjo dirbtiniu žargonu. Tačiau čigonų kalba buvo vaizduojama esanti nubų (koptų) kalba, nes, sekdamas Corneliusu Agrippa (1527), Vulcaniusas sutapatino Mažąjį Egiptą su Nubija. Ši prielaida galėjo pasirodyti įtikinama dėl koptų ir etiopų bažnyčių egzistavimo, tačiau ji suklaidino daugelį jo sekėjų. Per kitus 150 metų pasirodė dar keli žodžių sąrašai, tačiau didesnės įtakos jie neturėjo.

Pirmieji publikuoti moksliniai traktatai apie čigonus taip pat girgžda nuo inertinio anksčiau parašytų darbų svorio ir vienija ankstesnių kartų prietarus. Verti paminėti trys tokie tekstai. Juos vieną po kito parašė protestantų mokslininkai, matyt, nepriklausomai vienas nuo kito, netru-

* A. Kluyver, 'Un glossaire tsigane du seizième siècle', *JGLS* (2), 4 (1910–11), pp. 131–42.

** *De literis et lingua Getarum sive Gothorum* (Leiden, 1597), pp. 100–9.

kus po Trisdešimties metų karo, kai taika ir tvarka buvo patys svarbiausi dalykai. Visi trys skamba taip, tarsi būtų parašyti viduramžių scholastų, ir savo dvasia priklauso epochai, kuomet rašytojai, neigdami savo originalumą, nuolat remdavosi senovės autoritetais. Visi autoriai intelektualiai pateisino represijas: skyrėsi tik akcentai.

Pirmasis darbas buvo etikos profesoriaus Jakobo Thomasiuso disertacija, perskaityta 1652 metais Leipcige.* Nuo tol bet koks čigonų pripažinimas etnine imigrantų grupe nusikėlė dar septyniasdešimčiai ar daugiau metų. Thomasius pripažino, kad vienu metu čia ėjo egiptietiškos kilmės piligrimai iš rytų, ir jis neabejojo Vulcaniuso požiūriu į jų tebevartojamą kalbą. Tačiau prieštaraudamas sau, jis, kaip ir kai kurie šveicarų bei kitų šalių metraštininkai iki jo, įrodinėjo, jog didžioji jų dauguma turėjo pasukti atgal, o saujelė likusiųjų išsisklaidė prastuomenėje, susidedančioje iš visuomenės atmatų, kurios tvirtino esą čigonai, nes vylėsi, jog išpeš naudos iš piligrimų statuso. Thomasiusui atrodė, kad šie žmonės geba atlikti bet kokias piktadarybes, todėl vienintelis sprendimas buvo juos sugaudyti ir išsiųsti kur nors į pasaulio kraštą. Voetiuso, olandų teologo, kuris nepritarė čigonų vaikų krikštijimui, pozicija buvo iš esmės panaši: vienintelis tradicinio stereotipo aspektas, kuriuo jis suabejojo, buvo dažnai kartojamas tvirtinimas, kad čigonai šnipinėjo Turkijos naudai. Trečiasis šiame trio buvo vokiečių juristas Ahasuerus Fritschas,** kuris laikė visas egzotiškos kilmės teorijas labai varginančiomis ir neabejojo tiktai tuo, kad jo laikais čigonai tėra paprasčiausia vagių kompanija, dykaduonių, atsibasčiusių iš įvairių kraštų, mišinys. Jis, kaip ir Aventinusas, teigė girdėjęs juos kalbant venedų kalba (90 psl.), tačiau sutapatino ją su rotvelšu, kaip tai padarė Münsteris prieš šimtą metų (71 psl.). Ištikimas to meto teisiniam ir politiniam fonui, jis postringavo apie besąlyginį nepakantumą čigonams ir įstatymus, reikalingus jiems prispausti.

Tai buvo svarbūs ir įtakingi asmenys, ir į jų kūrinius buvo atsižvelgiama. Aštuonioliktajame amžiuje, pradėjus kurti ir dauginti enciklopedijas, kurių prototipas buvo Ephraimo Chamberso *Cyclopædia* (1728),

* *Dissertatio philosophica de Cingaris* (Leipzig, 1671); vertimas į vokiečių kalbą 1702.

** *Diatribe historica-politica de Zygenorum origine, vita ac moribus* (Jena, 1660); vertimas į vokiečių kalbą 1662.

senos formuluotės įgavo dar svaresnį pagrindą. Vienas svarbiausių enciklopedijų tikslų yra suteikti naujausią informaciją apie tam tikrus dalykus, ir ši informacija dažniausiai remiasi tam tikru autoritetu; todėl jas galima laikyti mokslo plėtros ir nūdienos objektyvios nuomonės vadovais. Rašydami apie čigonus, enciklopedijų autoriai buvo ypač paviršutiniški ir nekritiški savo šaltinių atžvilgiu. Chamberso enciklopedijos straipsnio „Egiptiečiai" pradžia parašyta tiesiog perėmus Johno Minsheu žodyno, išleisto 1617 metais, frazeologiją:

Mūsų statutuose – tai apsimetėlių niekšų rūšis, kurie, būdami anglais ar velsiečiais, slepiasi po šiurkščiais papročiais, terlioja savo veidus ir kūnus, pritaiko sau nežinomą veidmainišką kalbą, bastosi iš vieno krašto į kitą; apsimetę būrėjais, gydytojais ir kt., apgaudinėja paprastus žmones, išvilioja jų pinigus, o vagia viską, kas jiems nėra per daug keblu ar sunku.

Europai būdingą požiūrį atspindėjo ir straipsnis, pasirodęs 1749 metais monumentaliajame *Universal-Lexicon aller Wissenschaften und Künste* („Universaliame visų mokslų ir menų žodyne"), kurį išleido knygų pardavėjas iš Leipcigo Johannas Zedleris. Po įžanginio pareiškimo: „Nėra abejonės, kad čigonai visada buvo bedieviai ir nuodėmingi žmonės, visiškai teisėtai puldinėjami"*, trijuose ketvirtadaliuose 25 skilčių teksto su pasimėgavimu dėstoma apie įvairius baudžiamuosius potvarkius. Definicijos pradžia iš Diderot *Encyclopédie* (1751) jau buvo cituota (147 psl.). Kaip ir anksčiau, joje buvo teigiama, kad tikrieji čigonai iškeliavo. Naujoji atmaina pasitaiko rečiau nei prieš 30 metų – tikriausiai dėl padidėjusio policijos dėmesio, arba dėl to, kad žmonės dar labiau nuskurdo ar tapo mažiau patiklūs. Kad ir kokia būtų priežastis, „čigonų verslas smuko". Žmonės, atsidavę pasaulietiškos minties pažangai ir naujų Švietimo epochos pažiūrų skleidimui, neabejojo, kad dėl to galima tik džiaugtis.

* Studiją apie čigonų traktavimą 54 olandų enciklopedijose žr. W. Willems and L. Lucassen, 'The Church of knowledge', *100 Years of Gypsy Studies*, ed. M. T. Salo (Cheverly, MD, 1990), pp. 31–50; o apie vokiečių enciklopedijas R. Gronemeyer, 'Die Zigeuner in den Kathedralen des Wissens', *Giessener Hefte für Tsiganologie* (1986), 1–4/86, pp. 7–29.

7

Aplinkybių jėga

Įvykių gausa, užplūdusi per kelis paskutiniuosius aštuonioliktojo amžiaus dešimtmečius, paklojo pamatus pašaliečių požiūrio į čigonus pokyčiams, nors net šalyse, kur įsigalėjo *laissez-faire* (nesikišimo) filosofija, sudrausminimo aistra, kuria buvo siekiama priversti juos laikytis taisyklių, bemaž nenuslopo. Tuomet, jei žvelgsime plačiau – Europos ir pasauliniu mastu – į žaidimą įsitraukė aibė socialinių, ekonominių ir politinių veiksnių, kėlusių naujas migracijos bangas tol, kol dvidešimtojo amžiaus pradžioje daug čigonų atsidūrė skirtinguose visuomenės paribiuose.

Naujas supratimas

Garbė už pirmąjį bandymą pateikti platesnę čigonų gyvenimo būdo analizę (net jei valdančioji visuomenės dalis pastebės tik vieną jos pusę) tenka vienam mokytam vengrų tyrinėtojui. Šį tiriamąjį darbą 1775–1776 m. daugiau nei 40 straipsnių serija išspausdino vokiečių kalba leidžiamas vengrų laikraštis *Wiener Anzeigen**. Tik visai neseniai autorių išaiškino olandų tyrinėtojas Wimas Willemsas, nustatęs, kad tai buvo Samuelis Augustini ab Hortis, liuteronų pastorius, gyvenęs Vengrijos Sepešo grafystėje (dabar Slova-

* 'Von dem heutigen Zustande... der Zigeuner in Ungarn', *Allergnädigst-privilegirte Anzeigen, aus sämmtlich-kaiserlich-königlichen Erbländern* (Vienna), 5 (1775), pp. 159–416; 6 (1776), pp. 7–168, passim.

kija).* Jis buvo savo laiko sūnus, gerbęs Marijos Teresės politiką, bet užsibrėžęs panagrinėti tuometinę padėtį, o ne rankioti sužiedėjusius pripažintos išminties trupinius. Jo pranešime daugiausia dėmesio buvo skirta Vengrijai ir Transilvanijai, ir jis nurodė, kad nors visi čigonai turi daug ką bendro, tačiau jau nebebuvo jokios vienalytės čigonų tautos ar kolektyvinės kultūros: atskiras čigonų grupes buvo paveikusios pasirinktų šalių gyvenimo sąlygos. Jo pažįstamame rajone klajojantys čigonai vasarą gyvendavo palapinėse, bet žiemą glausdavosi kalnų šlaituose išraustuose urvuose. Sėsliųjų čigonų lūšnos buvo labiau įprastas akiai reginys, tačiau jose buvo vos keli namų apyvokos reikmenys – jokių kėdžių, lovų ar dirbtinės šviesos ir jokių virtuvės rykų, išskyrus molinį puodą ir geležinę keptuvę. Jų maistą daugiausia sudarė mėsa (taip pat ir dvėsena) ar paprasti tešlos gaminiai, tokie kaip makaronai. Duonos jie prasimanydavo elgetaudami ir buvo smarkiai linkę į svaigalus ir tabaką. Drabužius turėjo tik vienerius. Moterys nei audė, nei siuvo, bet drabužių išsikaulydavo ar nugvelbdavo, ir itin mėgo dabintis papuošalais. Čigonų kalviai dirbdavo sėdėdami, sukryžiavę kojas ant žemės, o moterys tuo metu mindavo dumples; jie buvo greiti ir vikrūs, bet nepastovūs, ir nuolat lankomi šeimos narių, kurie išnešiodavo jų smulkius dirbinius parduoti. Čigonai arklių pirkliai buvo įgudę jojikai, žinoję, kaip iškišti pirkėjui paliegusį kuiną lyg sveiką. Muzikantai buvo pratę prisitaikyti prie žiūrovų skonio. Kai kuriuose regionuose jie papildomai vertėsi lupdami paskerstų gyvulių odą ir gamindami rėčius bei medinius įnagius, o Transilvanijos ir Banato aukso plovėjai (vasarą sijodavę auksingą upių smėlį, o žiemą meistraudavę medinius lovelius ir puskubilius) sudarė kone atskirą sunkiai dirbančią ir nepriklausomą kastą. Autorius nebuvo geros nuomonės apie čigonų moralę ir kultūrą: jie menkai jaudinosi dėl savo garbės ar gėdos, bet išdidumo turėjo daugiau nei reikia; perimdavo vietos religiją, nors ja ir netikėjo. Autorius taip pat neaptiko ypatingų čigonų apeigų ar papročių. Jis laikėsi nuomonės, kad jų tradicinis gyvenimo būdas ir nuolatinio užsiėmimo netu-

* Aš esu dėkingas Wimui Willemsui už tai, kad jis leido man paminėti nustatyto autoriaus pavardę dar neišspausdinęs savo daktaro disertacijos Leidene, 'Op zoek naar de ware zigeuner. De geschiedenis van het Europese denken over zigeuners (1783–1945)', po kurios pasirodė angliškas vertimas 'In search of the true Gypsy. The history of European thought on Gypsies (1783–1945)'.

rėjimas prieštarauja kiekvienos organizuotos visuomenės dėsniams. Kaltas buvo jų auklėjimas: nors tėvai beprotiškai mylėjo vaikus, bet nesirūpino jų švietimu, todėl užaugę šie neturėjo galimybių pasikeisti. Gavus tinkamą išsilavinimą, manė autorius, jų lauktų geresnė ateitis: jie verstųsi žemės ūkiu ar amatais, o jų gebėjimas atsispirti negandoms taip pat rodo galimybes karinėje srityje. Jis padarė išvadą, kad protingiausia būtų „kuo labiau stengtis paversti čigonus žmonėmis ir krikščionimis, o tuomet laikyti juos valstybėje kaip vertingus pavaldinius", nors perspėjo, kad tai pareikalaus daug kantrybės ir pastangų.

Wiener Anzeigen straipsnių serijoje taip pat buvo pripažintas romani ir Indijos ryšys; atsižvelgiant į tuomet vyravusią tendenciją neigti bet kokią atskirą čigonų savastį, tai daugiau nei filologinės svarbos dalykas. Atradimo pirmumo teisė (nors tai tebuvo prastokas bandymas) tikriausiai priklauso kitam Vengrijos pastoriui Istvánui Váli, kuomet jis studijavo Leideno universitete maždaug 1753–1754 metais. Tačiau ši istorija grindžiama iš kitų lūpų nugirstu pranešimu, pasirodžiusiu *Wiener Anzeigen* laikraštyje 1776 m., ir, matyt, pasakojant pagražinta. Pasakojama, kad Malabaras (*istorinė sritis Indijos pietuose*) laikėsi tradicijos siųsti tris studentus mokytis į Leideną ir kad Váli, apklausęs tris tuometinius studentus, sudarė maždaug 1000 jų gimtosios kalbos žodžių žodynėlį. Aptikęs panašumą su romani kalba Vengrijoje, jis, grįžęs namo, įsitikino, kad Raabo (Gėro provincijos) čigonai supranta šiuos žodžius. Nėra jokių žinių apie tolesnį Váli tyrimą ir detalių apie kalbą, kuria kalbėjo jo apklausti asmenys. Vis dėlto neseniai, ištyrus Leideno ir Utrechto universitetų sąrašus, buvo rasta šiek tiek istorinių duomenų šiam pasakojimui pagrįsti. Nuo 18 a. vidurio Leideno universiteto sąrašuose minimi trys „Ceilono" studentai.* (Šri Lanka tuomet buvo olandų kolonija.) Váli mokėsi Utrechte ir galėjo juos sutikti užsukęs į Leideną. Šie trys „ceiloniečiai" buvo olandų tėvų Ceilone gimę ir užaugę vaikai. Bet jei Váli teko ilgas sinhalų kalbos žodžių sąrašas, jo čigonai, kad ir kaip gerai būtų išlaikę romani kalbą, atpažindami šios indų kalbos žodžius tikriausiai turėjo vargo daugiau, nei mini pranešimas.

* Žr. I. Hancock, 'The Hungarian student Valyi Istvan and the Indian connection of Romani', *Roma*, no. 36 (1991). Aš esu dėkingas Wimui Willemsui už kelias papildomas smulkmenas apie tuos tris studentus; jo daktaro disertacijoje, kurią aš jau citavau anksčiau, ši istorija pateikta plačiau.

Rimtesnių įrodymų pateikė anglas Jacobas Bryantas savo romani kalbos žodynėlyje, kurį jis, matyt, sudarė Vindzoro mugėje 1776 metais. 1785 m. Londone surinktą medžiagą perdavęs Antikvarų draugijai*, Bryantas atkreipė dėmesį į romani ir indoiranėnų kalbų panašumus ir taip pat išskyrė kelis skolinius iš graikų ir slavų kalbų. Jo pavyzdžiai akivaizdžiai įrodo, kad šios čigonų tarmės fonetinius pakitimus sąlygojo anglų kalba, nors jie ir išlaikė Anglijos romani kalboje išnykusius skaitvardžius. Kitas dėmesio vertas dalykas yra tas, kad jo žodynėlyje pasitaikė pirmasis žinomas pavyzdys apie tai, kaip smalsus kolekcininkas, užuot pateikęs norimo žodžio atitikmenį, netyčia apsigavo įrašęs romani kalbos nešvankybę.**

Johannas Rüdigeris, vokiečių mokslininkas, taip pat buvo vienas iš pirmųjų, nustačiusių sąsają su Indija. 1777 m. H. L. C. Bacmeisterio, Sankt Peterburgo mokyklų inspektoriaus paragintas, jis įtikino vieną Halės miesto čigonę išversti į savo tarmę jai pateiktą fragmentą. Lygindamas jį su įvairiomis kitomis kalbomis, jis pastebėjo, jog esama panašumų su Indijos kalbomis, ypač hindi, tuo tarpu pats Bacmeisteris išskyrė vertimo bendrumus su multani tarme (landų ar vakarų pandžabų dialektu). Rüdigerio išvados buvo išspausdintos vienoje 1782 m. esė, kurioje buvo teigiama, kad čigonų kalba ir istorija yra tinkami mokslininkų tyrimų objektai ir kad patys čigonai nusipelno kiek geresnio požiūrio už dabartinį, „kurio mūsų švietėjiškas amžius turėtų gėdytis ir netoleruoti".***

Dabar kam nors beliko tik sujungti atskiras mintis į vieną visumą.

* *Archaeologia*, 7 (1785), pp. 387–94. Prieš du mėnesius (ibid., pp. 382–6) Williamas Marsdenas draugijai leido pasinaudoti savo logiškiau pagrįstais palyginimais tarp anglų ir graikų romani bei hindi, maratų ir bengalų kalbų.

** Pavyzdžiui, vieną iš žodžio 'tėvas' atitikmenų čigonų kalboje Bryantas įrašė kaip *ming*. Tai yra senas čigonų pokštas. Šis žodis dabar yra patekęs į anglų kalbos žodyną: bent jau *Collins Dictionary of the English Language*, pirmąkart pasirodęs 1979 m., pateikia tokią reikšmę '**minge** – labai grubus anglų kalbos žargono vulgarizmas. 1. Moters lytiniai organai... [C20 : neaiškios kilmės žodis]. Leidėjas pripažino mano tvirtinimą, kad jis yra tikriausiai kilęs iš čigonų žodžio *mindź*, kuris visose Europos romani tarmėse reiškia tą patį (nors jo paties etimologija toli gražu nėra aiški), o vėlesni žodyno leidimai pateikia jo etimologiją taip: '[C20: iš romani kalbos; neaiškios kilmės žodis]'.

*** *Neuster Zuwachs der teutschen fremden und allgemeinen Sprachkunde* (Leipzig, 1782), Part I, pp. 37–84; šią dalį (*Von der Sprache und Herkunft der Zigeuner aus Indien*) pakartotinai išleido ir įžangą parašė H. Haarmann (Hamburg, 1990).

Tokios sintezės ėmėsi kitas vokietis Heinrichas Grellmannas iš Getingeno universiteto, kuris plačiai rėmėsi ankstesnių autorių medžiaga, galiausiai suteikdamas jų rūpestingai sukauptiems duomenims darnesnį ir analitiškesnį pavidalą. Jo knyga *Die Zigeuner* pasirodė 1783 m. Greitai įgijusi pripažinimą, ji buvo išversta į anglų, prancūzų ir olandų kalbas.* Grellmanno pasakojimas apie čigonų paplitimą po Europą nėra išsamus, bet tikrai informatyvus. Jo skaičiavimais, Europoje buvo nuo 700 000 iki 800 000 čigonų, o ypač tankiai jie gyveno Vengrijoje, Transilvanijoje ir visame Balkanų pusiasalyje. Iš kitų Europos vietų jie gausiai gyveno Ispanijoje, ypač jos pietuose, ir Italijoje; kur kas mažiau Prancūzijoje, išskyrus Elzasą ir Lotaringiją, ir visai negausiai Šveicarijoje, Nyderlanduose ir didesnėje Vokietijos dalyje, išskyrus Reino sritį. Nors daug čigonų gyveno sėsliai (čia mini smuklininkus Ispanijoje, vergus Moldavijoje ir Valakijoje bei trobelninkus prie Vengrijos ir Transilvanijos miestų), jis manė, kad dauguma vis dar klajoja, o jų įprasta buveinė yra palapinės. Jis pastebėjo didėjančius vidinius skirtumus netgi tarp tų pačių šalių čigonų – pavyzdžiui, Transilvanijoje ir Banate tarp aukso plovėjų ir visų kitų. (Panašūs skirtumai egzistavo – nors jis nemini jų – tarp Transilvanijos klajojančių ir sėslių čigonų, į kuriuos nomadai žvelgė iš aukšto, kaip dažniausiai būdavo ir kitose šalyse.)

Grellmanno medžiagos pateikimo tvarka dar daugelį metų kaip pavyzdiniu modeliu naudojosi vėlesni mokslininkai. Jis taip pat į viešumą paleido įvairias skandalingas apkalbų nuotrupas, pvz., apie nežabotą čigonių ištvirkavimą ir kaltinimus kanibalizmu. Pavyzdžiui, jis skyrė nemažai vietos sensacingiems vengrų ir vokiečių laikraščių komentarams apie neseniai Vengrijoje (Honto grafystėje, dabar priklausančioje Slovakijai) vykusius teismo procesus: iš daugiau nei 150 apkaltintų čigonų 41 kankinamas prisipažino nusikaltęs ir buvo nuteistas mirties bausme (nukertant galvą, pakariant, laužant ant rato ar ketvirčiuojant) už nusikaltimus, tarp jų, sakoma, ir kanibalizmą. Antrajame knygos leidime (1787 m.) jis kiek pasitaisė, pranešdamas apie vėlesnes nepatiklaus

* H. M. G. Grellmann, *Die Zigeuner. Ein historischer Versuch über die Lebensart und Verfassung, Sitten und Schicksale dieses Volks in Europa, nebst ihrem Ursprung* (Dessau ir Leipzig, 1783; antrasis leidimas Göttingen, 1787). Vertimas į anglų kalbą *Dissertation on the Gypsies* (London, 1787; antrasis leidimas London, 1807). Vertimai į prancūzų kalbą Metz, 1788 ir Paris, 1810. Vertimas į olandų kalbą Dordrecht, 1791.

imperatoriaus Juozapo II sudarytos komisijos likusių čigonų byloms ištirti išvadas: juos pripažino kaltus tik dėl vagystės ir, davę lazdų, paleido į laisvę. Kalbėdamas apie įvykdytas mirties bausmes, Grellmannas dabar daro išvadą, kad, galimas daiktas, dauguma nuteistųjų nusipelnė žmogžudžių mirties. Tačiau pirmojo leidimo žala jau buvo padaryta, ir prireikė šimtmečio ar daugiau užuominoms apie čigonų kanibalizmą išsivadėti.

Ankstesnei, etnografinei, savo knygos daliai Grellmannas sėmėsi medžiagos iš *Wiener Anzeigen* straipsnių. Jie taip pat suteikė jam šiek tiek lingvistinių duomenų, bet čia jo pagrindinis mokytojas buvo tarėjas Büttneris, prieš keletą metų klaidingai nustatęs ryšį tarp romani ir Afganistano.* Šį kartą buvo lyginama su indoarijų kalbomis, galiausiai spėjant, kad gimingiausia yra Surato tarmė (t.y. gudžarati). Nepaisant neužbaigtų detalių, neabejotinas Grellmanno laimėjimas yra tai, kad, pasinaudojęs ano meto kalbiniais įrodymais, užtikrino visuotinį prielaidos apie indišką čigonų kalbos kilmę pripažinimą ir daugelio akyse sugrąžino čigonams tautinę savastį. Tuometiniai čigonai jam akivaizdžiai buvo tiesioginiai ankstyvųjų pirmtakų palikuonys, ir, nepaisant klaidingo įsitikinimo, kad Indiją jie paliko įsiveržus Timūrui keturioliktojo amžiaus pabaigoje, jis nurodė realesnę ateities tyrinėjimų kryptį. Socialinėje plotmėje jis, panašiai kaip Samuelis Augustini ab Hortis *Wiener Anzeigen* straipsniuose, svariai prieštaravo čigonų išvarymo politikai, nes irgi tikėjo, kad žmones galima perauklėti, ir pritarė vyravusiai Europos politinių veikėjų ir ekonomistų nuomonei (ant kurios po pusantro dešimtmečio šalto vandens kibirą šliūkštelėjo Malthusas), kad tautai naudinga turėti daugiau gyventojų. Nenuostabu, kad jis iš visos širdies pritarė Marijos Teresės ir jos sūnaus taikytoms priemonėms. Švietimas buvo būdas panaikinti asocialumą.

Literatūros baruose čigonai taip pat traukė dėmesį, nes į madą atėjo romantika ir melodrama, o visuomenė, nusisukusi nuo tvarkingo, blaivaus ir racionalaus proto dėsnių, pasidavė individualizmo, vaizduotės ir spontaniškumo nuotaikoms.** 1773 m. audringa Goethe's tragedija

* Įžangoje į savo darbą *Vergleichungstafeln der Schriftarten verschiedener Völker* (Göttingen, 1775).

** Plg. A. M. Fraser, 'Authors' Gypsies', *Antiquarian Book Monthly*, 20 (1993), no. 2, pp. 10–17.

Götz von Berlichingen pavaizdavo čigonų vadą kaip kilnų laukinį, ir netrukus čigonų gyvenimo būdo priešstatymas įprastai apsimetinėjimo kasdienybei tapo šablonu.* Remiantis kitu, niūresniu štampu, paplitusiu devynioliktajame amžiuje, čigonai buvo nesutramdomi laukiniai, išreiškę antgamtišką, slėpiningą ir nusikalstamą gaivalą: kaip pagalbinė siužeto plėtojimo priemonė jie puikiai tiko knygose vaikams bei suaugusiems pateisinant vagystes, keistus nutikimus ar okultinius reiškinius, arba (remiantis Cervanteso novelėje *La Gitanilla* sukurtu ir Defoe *Moll Flanders* bei Beaumarchais *Le Marriage de Figaro* perimtu precedentu) vaikų grobimą iš tėvų. Kurdami šiuos personažus, rašytojai dažniau naudodavosi savo vaizduote arba literatūros šaltiniais nei tiesioginiais stebėjimais. Tik pasirodžius George'o Borrow kūriniams, iš pradžių *Zincali* (1841), vėliau dar stipresniems *Lavengro* (1851) ir *Romani Rye* (1857), literatūrinis stereotipas sulaukė aiškaus iššūkio iš autoriaus, kuris mielai bendraudavo su čigonais, išmoko jų kalbą ir savo kūryboje gebėjo šiek tiek perteikti jų tikrąją prigimtį.

Tuomet buvo pastebėta, kad tikri *faktai* apie čigonus įdomesni už abejotiną legendą. Romantizmo sąjūdis skatino vis labiau domėtis pirmykščių tautų kultūra ir lėmė polinkį į egzotiką ir mįslingus reiškinius, o jo vėlesni tarpsniai pasižymėjo naujai atgijusiu dėmesiu folkloro ir liaudies baladžių, šokių ir muzikos rinkimui bei stilizacijai (pats žodis 'folkloras' sugalvotas tik 1846 m.). Čigonai neišvengiamai pakliuvo į šį tyrinėjimų srautą ir tapo pasakų, dainų, papročių ir prietarų lobynu. 1843 m. pradėjęs spausdintis ir per kelis dešimtmečius publikavęs daug straipsnių apie čigonus, prancūzų archyvaras Paulis Bataillard'as atvėrė naują ankstyvosios čigonų istorijos Europoje puslapį.

Lyginamoji kalbotyra tapo kita padidėjusio susidomėjimo tautine kilme apraiška, kuomet seras Williamas Jonesas iš Rytų Indijos kompanijos, praėjus vos keleriems metams po Grellmanno knygos pasirodymo, įtvirtino sanskrito vietą indoeuropiečių kalbų šeimoje ir šitaip pa-

* Kaip iš tiesų pasielgė Fieldingas savo kūrinyje *Tom Jones* (1749), skaitytojams pristatęs čigonų taborą ir taip ironiškai pavaizdavęs torių svajonę apie civilizacijos nepaliestą utopinę visuomenę. Vis dėlto po ketverių metų, įsitraukęs į tikrą polemiką indų plovėją Elizabethę Canning pagrobusių čigonės ir sąvadautojo teismo byloje, Fieldingas jau toli gražu ne rožinėmis spalvomis nupiešė čigonišką prigimtį savo brošiūroje *A Clear State of the Case of Elizabeth Canning* (London, 1753).

ruošė jai dirvą. Naujasis mokslas sparčiai apėmė ir romani kalbos studijas. Čigonų šneka tapo tarsi orchidėja filologų darželyje. Ją vaizdavosi esant senovine yrančių griuvėsių puošmena ir pastatė įdomų lingvistinį spektaklį apie įvairias pamažu skirtingoms jėgoms pasidavusios kalbos irimo stadijas. Galimybė tirti rytų kalbą Europoje suviliojo ne tik romantiškai nusiteikusius mėgėjus, bet ir kai kuriuos iškiliausius to amžiaus mokslininkus. Tam net nebuvo būtina įsipiršti į čigonų pažįstamus, o tai tvirtai įrodė vienas iš didžiausių pirmeivių – Augustas Friedrichas Pottas, tarp kurio, kaip Halės universiteto bendrosios filologijos profesoriaus, pasiekimų buvo pirmoji mokslinė studija apie romani kalbą *Die Zigeuner in Europa und Asien* („Čigonai Europoje ir Azijoje", 1844–1845). Ji buvo paremta gausėjančiu spausdintų duomenų apie atskiras tarmes fondu ir, kaip savo pratarmėje aiškino Pottas, parašyta neužmezgus jokių asmeninių pažinčių su čigonais, gal tik mačius kelis probėgomis. Devynioliktojo amžiaus septintasis ir aštuntasis dešimtmečiai buvo turtingi romani kalbos studijų, daugiausia vokiečių kalba. Visus kitus pralenkė Franzas Miklosichus iš Vienos universiteto, kuris tuomet jau galėjo tvirtinti turįs „gausios medžiagos, ko gero, net per daug, iš visų šalių, kuriose gyvena čigonai", ir kuris pirmasis iš jų kalbos pabandė atsekti galimus čigonų migracijos į vakarus kelius.

Bažnyčios buvo linkusios manipuliuoti naujai kilusiu susidomėjimu čigonais, ypač protestantiškos bažnyčios, kurios, atgaivinusios evangelinius metodus kaip atsaką greitai kintančiai visuomenei, su atsidavimu siekė išvaduoti pasaulį nuo pagonybės. Aistringi misionieriai nepraleido progos iš pagrindų pakeisti tamsuolius čigonus ir, užuot griebęsi įprastesnės teisinės prievartos, pasirinko įkalbinėjimą. Išskyrus tik kelis atvejus, religingų ir filantropiškų entuziastų, įtraukdavusių čigonus į rimtą pokalbį ir įbrukdavusių jiems savo traktatus, tikslas buvo apriboti ir galiausiai pašalinti juos ir jų gyvenimo būdą, įtikinti juos gyventi sėsliai, išsižadėti tariamai palaidų moralinių principų ir pasiruošti priklausomybe ir paklusnumu grindžiamoms profesijoms. Tokios pažiūros buvo persmelkusios net giesmynus; vienoje iš vaikiškų giesmių randame tokį posmą:

> Aš negimiau kažkur prastam kely
> Arba šalia apleisto kluono.

Tarsi čigonas aš neklaidžioju toli
Ir nevagiu kasdienės duonos.*

Britanijoje tokio pasiaukojamo darbo pasekmės buvo nereikšmingos, nors būta pavienių sėkmių. Johnas Bairdas, Škotijos bažnyčios dvasininkas, 1830 m. ėmėsi švietėjiškos veiklos čigonų kolonijoje, įsikūrusioje lūšnose prie Jetholmo bažnytkaimio (Kirk Yetholm), šiek tiek daugiau nei mylia nuo Anglijos pasienio, kur jie plušėjo kalvėje, rišo šluotas, drožė šaukštus ir aštuonis–dešimt mėnesių per metus klajojo pardavinėdami savo prekes. Bairdas stengėsi, kad čigonų vaikai visus metus liktų Jetholme, kur tinkamai prižiūrimi galėtų lankyti mokyklą ir būtų religingai auklėjami, o vėliau gautų darbą, galbūt tarnaudami šeimininkams; jis taip tikėjo įtikinsiąs suaugusius liautis klajoti. Galiausiai Škotijoje buvo įsteigta Čigonų perauklėjimo draugija, surinktos lėšos, ir Bairdas galėjo pranešti gavęs viltingų rezultatų su vaikais; visi ligtoliniai bandymai išlaikyti suaugusius namie „primena visišką nesėkmę", kaip jis neįprastai pareiškė savo 1842 m. ataskaitoje. 1859 m. draugijai žlugus, Bairdas ir jo įpėdinis tęsė veiklą ligi 1872 m., kuomet Škotijoje buvo įvestas privalomas ir nemokamas pradinis mokymas. Po kelerių metų bemaž visi Jetholmo čigonai liovėsi klajoję.** Anglijoje nepaliaujama veikla šioje srityje nuo 1827 m. labiausiai pasižymėjo metodistų pamokslininkas Jamesas Crabbas ir jo įkvėptas Sautamptono komitetas, kuris kasdien siųsdavo savo atstovus į čigonų taborus Sautamptono apylinkėse ir Niu Foreste. Crabbas norėjo, kad reforma vyktų pamažu ir savaime. Jo maldingi susitikimai, pagardinti jautienos kepsniais ir slyvų pudingu, sutraukė pavyzdingo elgesio čigonus; tačiau netgi pasitaisę ir apšviesti, lankę pamaldas vaikai beveik visi sugrįždavo prie ankstesnio gyvenimo būdo. Nieko nedavė ir panašios pastangos Prūsijoje. Anglijoje pagal Crabbo pavyzdį, sekant panašia – iš dalies religine, iš dalies švietėjiška – veikla, būta bandymų įkurti kelias kitas misijas.*** Jos buvo sutiktos atsargiai: čigonų atsivertimas pernelyg aiškiai buvo susietas su įprastų sėslios pramoninės visuomenės normų

* C. O'Brien, *Gypsy Marion* (London, n.d. [c. 1895]), p. 4.
** A. Gordon, *Hearts upon the Highway* (Galashiels, 1980), pp. 43–55.
*** Plg. D. Mayall, *Gypsy-Travellers in Nineteenth-Century Society* (Cambridge, 1988), ypač pp. 97–129.

perėmimu. Realūs pasiekimai, matuojant ilgalaikio „perauklėjimo“ masteliu, nežymūs, net jei amžiaus pabaigoje iš pačių čigonų gretų iškilo keli misionieriai, tęsę auklėjamąjį darbą, tokie kaip Cornelius Smithas, 1831 m. gimęs palapinėje Keimbridžšyre*, ir garsiausias iš visų jo sūnus Rodney, „Čigonas Smithas“, įspūdingas pamokslininkas, galėjęs sutraukti kelių tūkstančių žmonių minią ir nuo devynioliktojo amžiaus devintojo dešimtmečio vadovavęs misijoms tiek gimtinėje, tiek svetur**; jo akimis žiūrint, čigonų laukė išsigelbėjimas atsisakius daugelio jiems būdingų ypatybių.

Muzikinis pakilimas

Pirmieji pranešimai apie čigonus Europoje retkarčiais siedavo juos su muzika kaip instrumentalistus, dainininkus ar šokėjus. Muzikinis talentas galėjo būti veiksminga priemonė tolerancijai pelnyti, tuo įsitikino čigonų patriarchas Abramas Woodas, kuris, sakoma, aštuonioliktojo amžiaus pradžioje atvyko į Velsą su savo smuiku; jo sūnums ir vaikaičiams ėmus groti tautiniu velsiečių instrumentu – arfa, juos beveik visur svetingai priimdavo.*** Tačiau čigonai neturi nei bendros muzikinės kalbos, nei vieningo muzikos atlikimo stiliaus. Jie grojo greičiau kaip profesionalūs muzikantai, o ne savo malonumui, ir naudojosi gyvenamajai vietai ir aplinkai būdingais muzikiniais šaltiniais bei instrumentais kaip atlikėjai ir perdirbėjai, o ne kūrėjai****, lygiai taip pat savo pasakoms jie dažnai pritaikydavo įvairių šalių, kuriose lankėsi, tautosakoje pasitaikančius motyvus ir suteikdavo joms čigonišką koloritą. Netrukus visa Europa įsitikino įgimtu čigonų talentu groti. Ta-

* C. Smith, *The Life Story of Gipsy Cornelius Smith* (London, 1890).

** R. Smith, *Gipsy Smith: His Life and Work* (London, 1901); D. Lazell, *From the Forest I Came* (London, 1970).

*** Plg. J. Sampson, 'The Wood family', *JGL* (3), 11 (1932), pp. 56–71, ir A. O. H. Jarman and E. Jarman, *The Welsh Gypsies: Children of Abram Wood* (Cardiff, 1991), 4 ir 5 skyriai.

**** Tačiau B. Leblon studijoje *Musiques Tsiganes et Flamenco* (Paris, 1990) nurodo, kad jie, regis, teikė pirmenybę instrumentams, kai kuo gimingiems Indijos ir kitų rytų šalių instrumentams. Jis tvirtina, kad čigonų muzika skirtingose šalyse turi daugiau bendra, nei atrodytų iš pirmo žvilgsnio, ir kad bendri bruožai dažnai siejasi su rytų muzika.

čiau devynioliktajame amžiuje trijose šalyse – Vengrijoje, Rusijoje ir Ispanijoje – čigonai buvo pripažinti tokiais profesionaliais muzikantais, kad jų muzikavimą imta laikyti bemaž tautinės savasties dalimi.

Nemažai Vengrijos senbuvių čigonų (kitiems rasės atstovams žinomų kaip *romungre,* arba Vengrijos romų) netrukus ėmė tarnauti vengrams kaip menestreliai. Vis labiau sėslėdami ir užmiršdami romani kalbą, jie prarado ryšį su savo muzika ir įsiliejo į aplink gyvenančių vengrų tradiciją, perimdami ir taip apgaulingai ją perkurdami, kaip, sakoma, mokėjo paėmę pakeisti žirgą, jog pats savininkas jo neatpažintų. Jau aštuonioliktojo amžiaus viduryje jų muzikinis pranašumas buvo toks akivaizdus (žr. 156 psl.), kad be jų negalėjo išsiversti ne tik kaimiečiai, bet ir vengrų diduomenė, o banketuose tapo įprasta, kad čigonų menestrelis stovėtų šalia šeimininko kėdės, pasirengęs, jam liepus, groti. Netrukus čigonų grupės – vadovaujamos smuikininko virtuozo – ėmė gausiai ir sėkmingai koncertuoti. Atlikėjai solistai pelnė pripažinimą. Neišsilavinę, bet spontaniški ir žaibiškai prisitaikantys čigonai sugebėjo nuolat įtikti vengrų klausytojams: muzikavimą labiau nei kalvystę imta laikyti garbingiausiu čigonų užsiėmimu. Iš pradžių garsūs muzikantai ir orkestrai dažniausiai atvykdavo iš šiaurvakarinės šalies dalies (dabar vakarų Slovakija), kuri buvo arčiausiai Vienos, Europos muzikinio gyvenimo sostinės. Devynioliktojo amžiaus viduryje juos sutikdavai visur: „čigonų muzika“ buvo itin madinga.

Pirmasis garsus čigonų muzikantas buvo iš Požonės (Bratislavos) grafystės kilęs Jánosas Bihari (1764–1827), kurio orkestras buvo kviečiamas groti iškilmingiausiems viešiems ir privatiems renginiams bei banketams visoje šalyje ir taip pat dažnai į Vieną: iš tiesų 1814 m. Vienos kongrese jis grojo ten susirinkusiems monarchams ir valstybės veikėjams. Bihari ir jo sekėjai sukūrė vadinamąjį verbunkošo stilių, kuris tapo vengrų tautine tradicija (iš pradžių *verbunkos* reiškė muziką, kurią grodavo imdami rekrūtus į kariuomenę). Lisztas buvo vienas iš didžiausių Bihari gerbėjų ir jam skyrė nemažai dėmesio savo veikale *Des Bohémiens et de leur musique en Hongrie* (1859), tvirtindamas, kad jis „iškėlė čigonų muziką į pačias aukštumas. Jau seniai Vengrijos diduomenė garbino šią muziką ir ja žavėjosi, bet dabar ji tapo

neatskiriama nacionalinės kūrybos dalimi."* Paryžiuje Lisztas pats ėmė proteguoti talentingą *romungro* atstovą dvylikametį Józsi Sáray'ų, išleido jį į mokslus ir rūpinosi jo muzikos pamokomis Paryžiaus konservatorijoje. Veltui – Józsi virto dideliu puošeiva ir pasirodė esąs užsispyręs ir nesutramdomas. Kai vėl akis į akį susitiko su savo giminaičiais ir pažįstamais, susiejo savo likimą su jais ir suteikė pirmenybę čigonų orkestrui, o ne kankynei koncertų salėse. Lisztas ketino pridėti savo knygą kaip prologą prie *Vengriškų rapsodijų*, kuriose visaip mėgdžiojo čigonų atlikimo vingrybes. Jis perdėjo čigonų vaidmenį, ir Bártokas, Kodály bei kiti vėliau pasipiktinę įrodė, kad jis klydo manydamas, jog čigonai sukūrė visą vengrų muziką. Bet jis buvo teisus, kai tvirtino, kad geriausi čigonų muzikantai visuomenės akyse tapo nacionalinės muzikos puoselėtojais ir atstovais.** Jie buvo neatskiriama Vengrijos atgimimo sąjūdžio dalis. Daug čigonų orkestrų savo muzika palaikė nesėkmingą 1848–1849 m. revoliuciją, po kurios Vengrija tapo pavaldi Vienos absoliutinei monarchijai, ir po to, netekus laisvės, jų guodžiantys smuikai susilaukė dar daugiau gerbėjų. Jų šlovė peržengė šalies sienas, ir nuo devynioliktojo amžiaus vidurio jie ėmė dažniau gastroliuoti kitose Europos šalyse ir Amerikoje. Ferencas Bunkó (1813–1889), vyriausiasis visų nepriklausomybės kovose dalyvavusių čigonų muzikantų dirigentas, su savo ansambliu kelis kartus koncertavo Paryžiuje ir Berlyne (žr. 26 iliustraciją). Per 1865 m. gastroles Berlyne juos pakvietė groti per kronprinco pietus, kur buvo entuziastingai sutikti; po penkių dienų jie grojo karaliui. Vis dėlto Lisztas ir kiti nusiskundė, kad tokios gastrolės, kad ir koks triumfas jas lydėtų, smukdė originalumą ir kėlė dekadansą.

Čigonų virtuozai užsitarnavo tokios garbės, kad net kilmingi asmenys nesibodėjo mokytis iš jų ar su jais groti. Taip pat neretai čigonai vesdavo pasiturinčių piliečių ir kartais aristokratų dukras. (Jancsi Rigó vedė princesę, Rudi Nyári – grafaitę, o Marci Berkesas – baronienę.)

* F. Liszt, *The Gipsy in Music*, trans. E. Evans (London, 1926), vol. 2, p. 340.

** Valakijos čigonai Vengrijoje, atkilę vėliau už *romungre* čigonus ir nesuinteresuoti groti *gadžė* (svetimiems), išsaugojo savo liaudies dainų stilių ir repertuarą. Plg. A.Hajdu, 'Les Tsiganes de Hongrie et leur musique', *Études Tsiganes* (1958), no. 1, pp. 1–30; K. Kovalcsik, *Vlach Gypsy Folk Songs in Slovakia* (Budapest, 1985); ir M. Stewart, 'La fraternité dans le chant: L'expérience des Roms hongrois' knygoje *Tsiganes: Identité, Évolution*, ed. P. Williams (Paris, 1989), pp. 497–513.

26 iliustracija. Ferenco Bunkó orkestras, *1854 m. Iš Varsányi piešinio. Vengrijos Nacionalinis muziejus, Budapeštas.*

27 iliustracija. Kaimo čigonų orkestras Vengrijoje, *maždaug 1840 m. Iš Barabáso piešinio. Vengrijos Nacionalinis muziejus, Budapeštas.*

Ne visi čigonai užsimodavo taip aukštai: daug čigonų grupių grojo smuklėse, pakelės užeigose, prekyvietėse, mugėse, liaudies šventėse ar vestuvėse, kur pelnas buvo menkesnis, o publika galbūt ne tokia pagarbi ir taiki.

Kita vertus, rusai manė, kad čigonų muzikos jėga slypi dainavime – kelių balsų improvizuotame choriniame giedojime. Pirmąkart tokie chorai buvo paminėti antroje aštuonioliktojo amžiaus pusėje, kai grafas Aleksejus Orlovas iš Moldavijos į Maskvą atvežė čigonų dainininkų. Netrukus čigonų choras ir geras orkestras tapo būtina kiekvieno save gerbiančio diduomenės nario namų puošmena. Orlovo choras, kurio nariai buvo įtraukti į netoli Maskvos esančio Puškino kaimo baudžiauninkų sąrašą, buvo itin madingas ir dažnai giedodavo Jekaterinos Didžiosios rengiamuose pobūviuose. Vėliau jie atgavo laisvę, ir 1812 m. Napoleonui įsiveržus į Rusiją, visi galintys kariauti prisijungė prie husarų, o kiti, pasak šaltinių, vyriausybei aukojo pinigus.* Po karo Maskvoje tapo madinga rengti iškilmingas vakarienes priemiesčių užeigose, kur svečius linksmindavo čigonai. Panašių madų vaikėsi ir Sankt Peterburgas, bet ten užeigas pasirinkdavo toliau nuo miesto, nes čigonams buvo uždrausta lankytis mieste.

Choruose moterims tekdavo pagrindinis vaidmuo. Jos taip pat šokdavo. Įprastinis čigonių pasirodymų akompanimentas buvo rusiška septyniastygė gitara. Be rusų, ukrainiečių ir lenkų valstiečių dainų, didžiumą jų repertuaro sudarė sentimentalios tuometinių kompozitorių dainos, bet vėliau išsilavinę muzikantai bendradarbiavo kuriant daugybę čigoniško stiliaus romansų. Visa ši „čigonų muzika“ tapo organiška devynioliktojo amžiaus Rusijos muzikinės kultūros dalimi: aristokratija ir buržuazija garbino chorus taip pat, kaip vengrai garbino čigonų muzikantus, regėdami juose tokį patį romantinės laisvės įsikūnijimą, kokį Lisztas regėjo vengrų čigonuose, nors pats Lisztas su panieka rašė apie aplinkos, kurioje vaidindavo Maskvos čigonės, prabangą ir dirbtinumą. Po šešių ar daugiau dešimtmečių tos pačios nuomonės laikėsi bolševikų vyriausybė, uždraudusi jų veiklą ir skatindama autentiškesnes liaudies dainas ir šokius.

Ispanijos čigonų (gitanos) ryšys su juos išgarsinusia muzika prime-

* V. Bobri, 'Gypsies and Gypsy choruses of old Russia', *JGLS* (3), 40 (1961), pp. 112–20; Y. Druts and A. Gessler, *Tsygane* (Moscow, 1990), pp. 201–76.

na Vengrijos ir Rusijos muzikantų ryšį su jų repertuaru. Iš pradžių ši muzika nebuvo originali, bet vis dėlto jų kūrybos.* Nuo penkioliktojo amžiaus pabaigos jie pasirodo scenoje kaip ispanų dainų ir šokių interpretatoriai, suteikę atlikimui čigoniško žavesio.** Jų šokiai sudarė populiarių pasaulietinių ir bažnytinių švenčių (tokių kaip kasmetės Devintinių procesijos) dalį, tad Pilypo IV bandymas nutraukti jų pasirodymus (162 psl.) beveik nieko nedavė. Pamažu kai kurių ispanų vokalinio žanro formų tematika ir atlikimas kito, o devynioliktajame amžiuje atsiradus *flamenco*, Andalūzijos kultūra visiškai pasidavė čigonų stiliaus įtakai. Nuožmios priespaudos laikais flamenkas brendo ilgai ir slapta. Jo šerdį sudarė *cante jondo* ('gilioji daina'), muzikinis stilius (tiksliau, trys stiliai – *tonás, siguiriyas* ir *soleares*), suklestėjęs Andalūzijoje, bet, pasak Manuelio de Falla'os, sumišęs su Bizantijos liturginiais, arabų ir čigonų sandais.*** (Kiti taip pat nurodo žydų įtaką.) Jo motyvai, apvilkti lakonišku iššūkiu ir glausta dviprasmybe, buvo meilė, ištikimybė, išdidumas, pavydas, kerštas, laisvė, persekiojimas, sielvartas, mirtis; García Lorca apibūdino *cante jondo* kaip „almančio kraujo garsą". Iš pradžių dainininkas, teatrališkai improvizuodamas, dainavo be pritarimo, tik ritmingai belsdamas kojomis. Gitara ir šokis atsirado vėliau, praturtindami ir sustiprindami dainą, ir galiausiai pasirodė galį praturtinti flamenko žanrą. Flamenko yra būdinga fryginė dermė (t.y. *mi* minorinė tonacija be juodųjų klavišų), kuri itin dažnai pasitaiko nuo Indijos per Persiją ir Turkiją iki Balkanų: tačiau atrodo, kad į Pirėnų pusiasalį ji atkeliavo su maurais, o ne čigonais.

Miglota flamenko priešistorė baigėsi maždaug tuomet, kai Karolis III 1783 m. įvedė pragmatinę sankciją. Galbūt tai buvo tik sutapimas, tačiau nesunku numanyti, kad nauja pakantumo santvarka leido *cante jondo* išeiti į dienos šviesą.**** Pirmasis mums žinomas dainininkas buvo čigonas Tío Luisas el de la Juliana, gimęs maždaug 1750 m. Cheres de la Fronteroje. Pirmoje devynioliktojo amžiaus pusėje pa-

* Čigonų ir nečigonų muzikinį įnašą gerai išanalizavo A. Alvarez Caballero knygoje *Gitanos, payos y flamencos, en los orígines del flamenco* (Madrid, 1988).

** Plg. B. Leblon, 'Identité gitane et flamenco' knygoje *Tsiganes: Identité, Évolution*, pp. 521–7, ir *Musiques Tsiganes et Flamenco*.

*** M. de Falla, *El Cante jondo* (Granada, 1922).

**** Plg. A. Alvarez Caballero, *Historia del cante flamenco* (Madrid, 1981), pp. 15–17.

28 iliustracija. El Jaleo (Andalūzijos šokis). *Johno Singerio Sargento aliejinis paveikslas, 1881 m. Isabella Stewart Gardner muziejus, Bostonas.*

grindiniai vystymosi centrai buvo Kadis, Cheresas ir Sevilija (tiksliau, Triana – buvęs Sevilijos čigonų kvartalas, dabar šiek tiek suponiškėjęs), o visi tuomet išgarsėję flamenko atlikėjai buvo kilę iš sėslių čigonų šeimų būtent toje Andalūzijos srityje. Tačiau jų muzika dar nebuvo praminta flamenku: taip iš pradžių buvo vadinami patys čigonai, o tik vėliau pavadinimas prigijo muzikai, kuri buvo miestų *cafés cantantes* (dainuojančių kavinių) profesionalių atlikėjų kūrinys. Jos ėmė dygti kaip grybai nuo 1847 m.; pirmoji kavinė, *El Café de los Lombardos*, buvo atidaryta Sevilijoje.* Anonimiškumo laikas baigėsi, ir flamenko bendruomenės artistai gavo trumpas pravardes. Vaidinime dalyvaudavo ne tik čigonai, bet ir andalūziečiai; jų stiliai veikė vienas kitą, o repertuaras būdavo parenkamas taikantis prie publikos skonio. (Čigonai flamenką ir toliau privačiai atlikdavo per šeimos sueigas ir šventes, greičiau paklusdami akimirkos nuotaikai, o ne komercinio vaidinimo reikalavimams.) Profesionalų menas tapo ambicingesnis ir rafinuotesnis, nors čigonų dainos ir šokiai liko jo pagrindu, o iš pietinio Ispanijos kampelio šis pratisų, besileidžiančių, ornamentuotų frazių, Scarlatti primenančių gitaros akompanimentų ir eilėraščio eilutes kartojančių sąskambių menas išplito po visą pusiasalį ir visą ispaniškai kalbantį pasaulį, tapdamas visuotine pramogos forma.

Gamtovaizdžiai ir miestovaizdžiai

Devynioliktojo amžiaus pabaigoje daug čigonų, gyvenusių nuo 1815 m. iki 1914 m., atsidūrė visiškai kitame pasaulyje nei amžiaus pradžioje. Didesnę Europos dalį apėmęs neregėtas pramoninis ir socialinis perversmas buvo kaip niekada intensyvus. Iš pradžių visuotiniam perėjimui iš kaimo gyvenimo į mašininę ir buhalterinę visuomenę vadovavo Britanija, bet amžiaus pabaigoje daug kitų Europos valstybių šioje rungtyje ėmė ją vytis ar net lenkti. Tačiau net tuomet seni ir nauji reiškiniai vis dar derėjo tarpusavyje, ir, pavyzdžiui, pietų Ispanija ir pietų Italija mažai pakito, o Vengrija bei Balkanai vargu ar pakito išvis. Daugiau nei trys ketvirtadaliai Balkanų gyventojų buvo valstiečiai: tai žemyno dalis, kur klasikinė valstiečių visuomenė tvėrė ilgiausiai ir kuri vis dar

* J. Blas Vega, *Los Cafés cantantes de Sevilla* (Madrid, 1984), p. 27.

29 iliustracija. Čigonų urvai Šventajame Kalne, Granadoje, *1862 m. Gustave'o Doré piešinys iš J. C. Davillier knygos* L'Espagne *(Paris, 1874).*

sudarė aplinką, tikriausiai ne pernelyg nutolusią nuo tos, kuri egzistavo čigonams atvykus į Europą.

Netgi ten, kur industrializacijos ir urbanizacijos permainos įsismarkavo, čigonus jos paveikė mažiau, nei galėjo. Jų asimiliaciją stabdę veiksniai galbūt paaiškės geriau, jei dar kartą pažvelgsime į du ekonomiškai labiau atsilikusius regionus, kuriuose sėslumo procesas pažengė toliausiai į priekį, t.y. į Ispaniją ir Vengriją, o paskui grįšime prie įvykių raidos Britanijoje, nes tai buvo vienintelė šalis devynioliktojo amžiaus viduryje, sukūrusi brandžią pramoninę visuomenę, ir viena iš nedaugelio, kurioje miesto gyventojai sudarė daugumą.

Jei *Gitanos bravíos* ('laukiniai [t.y. klajokliai] čigonai') Ispanijos pietuose sudarė mažumą, tai šio reiškinio priežastį lengviausia paaiškinti Ispanijos įstatymų spaudimu, gan sėkmingai sumažinusiu gyventojų mobilumą. Jis nepasiteisino tik bandant išvengti čigonų sankaupų. Įstatymai taip pat nepasiekė ryškesnių pergalių nukreipinėdami čigonus vien į, valdžios manymu, naudingas veiklos sritis: įstatymuose žiojėjo per daug spragų. Kurdamiesi čigonai daugelyje miestų subūrė kolonijas, tokias kaip Kaljė de la Komadrė (*Calle de la Comadre*) ir Kaljechon de Lavapies (*Callejón de Lavapies*) prie arklių turgaus Madride, ar Triana Sevilijoje, ar de la Vinja (*de la Viña*) ir Santa Marijos (*Santa María*) *barrios* (kvartalai) Kadyje. Granadoje daug čigonų susitelkė išraustuose Šventojo Kalno (*Sacro Monte*) urvuose, kur žemės gelmėse uoliai darbavosi kūju prie žaizdro; vėliau jie tapo turistų lankomu atrakcionu, antruoju pagal populiarumą po Alhambros anapus Daro upės, o kai kuriuose urvuose su visais patogumais (vonia, elektra ir telefonas) gyveno pasiturintys flamenko dainininkai ir šokėjai. Kitose Granados provincijos vietose buvo (ir tebėra) dar stambesnės troglodità gyvenvietės Puruljenjoje (*Purullena*) ir Guadikso Santjago kvartale – jose gyveno ne tik čigonai, nes šiuos požeminius būstus buvo nesunku pastatyti ar įsigyti; be to, vasarą jie buvo vėsūs, o žiemą – šilti. Nepaisant visų vyriausybinių priemonių, tokių kaip Pilypo IV ir Karolio II potvarkiai, čigonų meilė atskirai saviškių bendruomenei užtikrino kelių čigonijų (*gitanerías*) išlikimą – ir reikšmingai prisidėjo prie andalūziškos kultūros.

Vengrijoje sėslumo mastas taip pat priklausė nuo vyriausybės spaudimo aštuonioliktajame amžiuje, kurį vėliau sustiprino panašios ribo-

jančios priemonės ir žemės reforma bei melioracija, bet sėslumo eiga nevyko norima kryptimi. Vėlesni sumanymai taip pat žlugo, nors juos bandė įgyvendinti geriausiai tam pasirengęs asmuo – erchercogas Juozapas Karolis Liudvikas (1833–1905). Erchercogas buvo vyresnysis Vengrijoje seniai įsitvirtinusios Habsburgų giminės atšakos narys, Marijos Teresės provaikaitis ir Juozapo II antros eilės sūnėnas. Daug metų jis praleido karo pratybose. Nesilaikydamas įprastų šeimos elgesio normų ir nuo mažų dienų susižavėjęs čigonų muzika, jis tapo uoliu romani ir čigonų papročių gerbėju. Vengrų kalba buvo jo gimtoji kalba, ir šia kalba, remdamasis keliomis Europos tarmėmis, jis parašė išsamią romani kalbos gramatiką.* Išleido nemažai pinigų kurdamas stambią čigonų gyvenvietę savame Alčuto dvare, maždaug 40 mylių į pietvakarius nuo Budapešto, ir keturias mažesnes gyvenvietes kitur. Šiuos čigonus jis aprūpino namais, įdarbino žemės ūkyje, o Alčute atidarė specialią mokyklą jų vaikams. Kolonistai šio primesto gyvenimo būdo laikėsi tol, kol juos stebėjo karališkojo globėjo akis; vėliau jie beveik visi išsisklaidė.

Mes nemažai žinome apie bendrą čigonų gyvenimo modelį Vengrijos valdose devynioliktojo amžiaus pabaigoje iš 1893 m. sausį atlikto plataus čigonų surašymo, papildančio duomenis, netiesiogiai gautus iš 1880 m. visuotinio gyventojų surašymo.** (Anuomet Vengrija buvo triskart didesnė ir jai priklausė ne tik Transilvanija bei Slovakija, bet ir mažesnės valdos dabartinėje Lenkijoje, Austrijoje, Slovėnijoje, Kroatijoje, Serbijoje, Rumunijoje ir Ukrainoje.) Buvo apskaičiuota, kad iš 274 940 nustatytų čigonų bemaž 90 procentų gyveno sėsliai, 20 406 buvo pusiau sėslūs ir tik 8938 – tikri klajokliai. 105 000 visų čigonų gyveno Transilvanijoje, kur jie sudarė beveik 5 proc. visų gyventojų, o valakų dominuojamuose rajonuose kartais viršydavo 10 proc. Didžioji dauguma čigonų nomadų mokėjo romani kalbą, tačiau ja kalbėjo mažiau nei pusė kitų čigonų; ketvirtis pastarųjų savo gimtąja kalba laikė rumunų kalbą. Tiek romani, tiek rumunų kalbą mokantys asmenys daugiausia gyveno Transilvanijoje.

* *Czigány Nyelvtan* ['Čigonų gramatika'] (Budapest, 1888).

** Rezultatai paskelbti *A Magyarországban ... czigányösszeirás eredményei* ['Čigonų surašymo Vengrijoje rezultatai'], red. J. Jekelfalussy (Budapest, 1895) su komentarais vengrų ir vokiečių kalbomis; pakartotinai išleistas su esė anglų kalba (Pécs, 1992). 1880 m. visuotinio surašymo detales pateikia J. H. Schwicker knygoje *Die Zigeuner in Ungarn und Siebenbürgen* (Vienna, 1883), pp. 75–89.

Surašymo suvestinėje trūko kai kurių svarbių duomenų. Keli miestai, tarp jų Budapeštas, jame nedalyvavo. Be to, bet kuris panašus klasifikavimas linkęs pakankamai įvertinti nomadų skaičių, nes skaičiuotojams sunku juos aptikti; šį klasifikavimo sistemos trūkumą sustiprino nuostata, leidžianti asmenis, nuolat žiemojančius toje pačioje parapijoje, bet klajojančius vasarą, įtraukti į sėslių gyventojų kategoriją. Viduržiemį vykęs skaičiavimas tikriausiai nusvėrė svarstykles „sėsliųjų" ar „pusiau sėsliųjų" pusėn. Vis dėlto sėslieji gyventojai sudarė įtikinamą daugumą, tačiau iš to negalima spręsti, kad jie buvo integravęsi į savo aplinką. Sėsliems čigonams buvo įprasta gyventi savame miesto ar kaimo anklave: tai ypač pasakytina apie Slovakiją. Mokyklų suvestinė taip pat atskleidė menką jų integraciją: 70 procentų mokyklinio amžiaus vaikų nelankė mokyklos, o 90 proc. čigonų buvo beraščiai (iš nomadų – 98 procentai). Jų profesijos liudijo apie ryškų polinkį verstis savarankiškai ir atskleidė, kokie nevaisingi buvo Marijos Teresės ir Juozapo II potvarkiai, bandę nukreipti čigonus į tam tikrus gyvenimo šaltinius ar priversti jų atsisakyti. Palyginti mažai jų vertėsi žemės ūkiu, pagrindine Vengrijos ūkio šaka, ir surašymo ataskaitos redaktorius, remdamasis erchercogo patirtimi, filosofiškai sutiko, kad čigonai netinka šiam darbui. Netgi pramonėje juos lengviau aptikti, kur galėjo jaustis nors kiek nepriklausomi: metalų apdirbimas (ypač kalvystė) buvo svarbiausias užsiėmimas, taip pat statybos darbai (pvz., plytų gamyba, molio minkymas) ir medžio apdirbimas (pvz., lovių gaminimas). Sandoriai taip pat buvo svarbi veiklos sritis (daugiausia vyrų prekyba arkliais ir moterų prekyba išnešiotinai). Muzikantai gausiausiai gyveno dabartinės Vengrijos teritorijoje. Iš dalies galvodamas apie jų muzikinius gabumus, šio oficialaus leidinio redaktorius nepasitenkino blaiviu statistiniu komentaru ir ėmė iškilmingai prašyti visiškai inkorporuoti čigonus į vengrų tautą, nes jie turėjo gerų savybių – lankstų kūno sudėjimą, nagingumą ir muzikinį talentą.

Jų būstai irgi daug sakantys. Dauguma sėslių čigonų įsikūrė vieno ar dviejų kambarių patalpose, bet kai kurie tebegyveno palapinėse, o pusė pusiau sėslių čigonų glaudėsi laikinose žeminėse, pašiūrėse ar išsiraustuose urvuose. Žiemą daug nomadų nuomojosi namus ar statėsi trobeles. Vis dėlto palapinės buvo jų pagrindinė buveinė, kurią ga-

bendavosi arklių traukiamais furgonais ir vežimais. Nebuvo minimi jokie nameliai ant ratų, nors devynioliktojo amžiaus pradžioje Balkanų šalyse pastebėti pirmieji primityvūs dengti vežimai.* Iš esmės per visą devynioliktąjį amžių palapinė liko įprasčiausiu visos Europos čigonų nomadų būstu, net ir per speiguotas Rusijos žiemas, nors maždaug amžiaus viduryje Vakarų Europos čigonai pamažu perėjo prie gyvenamųjų arklių traukiamų furgonų, kuriuos savininkai vadino *vardošais (vardos)*, dažnai papildydami juos palapinėmis ir lengvais dviračiais vežimais. Prašmatniausi furgonai atsirado Anglijoje – visus juos pagal užsakymą pagamino *gadžė* vagonų statytojai, ir devynioliktojo amžiaus paskutiniame dešimtmetyje čigonų furgonai, visuomet nepanašūs, nors pagaminti pagal standartinį maketą, pasiekė savo tobulumo viršūnę, būdami tokie skirtingi, funkcionalūs ir dailūs, kad sėsliems gyventojams kėlė norą vykti poilsiauti furgonu.**

Nepaisant įvairėjančių priespaudos rūšių, susijusių su visuomenės permainomis, Britanijos čigonai, kaip ir visi kiti, nesirūpino nuolatiniu darbu. Iš esmės jie ketino likti tokie, kokie buvo visada, o jų uždarbis daugiausia priklausė nuo jų pačių pastangų ir išmonės bei gebėjimo verstis įvairiais klajoklio amatais. Tačiau plečiantis miestams ir traukiantis kaimams, daugelis čigonų, kurių veikla buvo susijusi su žemės ūkiu, neišvengiamai turėjo judėti kartu su rinka. Šiaip ar taip, dar akivaizdesni stimulai stūmė juos ta pačia kryptimi. Aptvėrimų judėjimas atėmė iš jų daug tradicinių stovyklaviečių, o kaimo policija, gausėjanti ir geriau organizuota, 1839 m. grafystės policijos akto ir jį pakeitusio 1856 m. įstatymo dėka, davė pradžią prievartiniams žygiams iškeldinti juos iš Dorseto, Norfolko ir kelių kitų grafysčių kaimo vietovių. Valkatos ir čigonai dažniausiai buvo kaltinami dideliais kaimo nusikaltimais, nors nusikaltimų statistika rodo, kad smurto ir vagys-

* Pvz., F. C. H. L. Pouqueville, *Voyage dans la Grèce* (Paris, 1820), 2 tomo 458 puslapyje rašydamas apie Bosnijos musulmonus čigonus, sako, kad „dažnai galima sutikti medines, žieve dengtas trobeles ant ratų, kurias traukia 5–6 jungai jaučių, o šeimyna pėdina iš paskos"; ir A. Boué, *La Turquie d'Europe* (Paris, 1840), 2 tomo 77 puslapyje pranešęs, kad daugelis nomadų čigonų gyvena palapinėse ar laikinose trobelėse, pridūrė, jog „itin retais atvejais galima pamatyti čigonus, ypač Albanijoje, kurie gyvena drobe ar žieve dengtuose furgonuose".

** Plg. C. H. Ward-Jackson and D. E. Harvey, *The English Gypsy Caravan* (Newton Abbot, 1972, 2nd edn 1986).

čių (tarp jų brakonieriavimo) paprastai griebdavosi vietos gyventojai.*

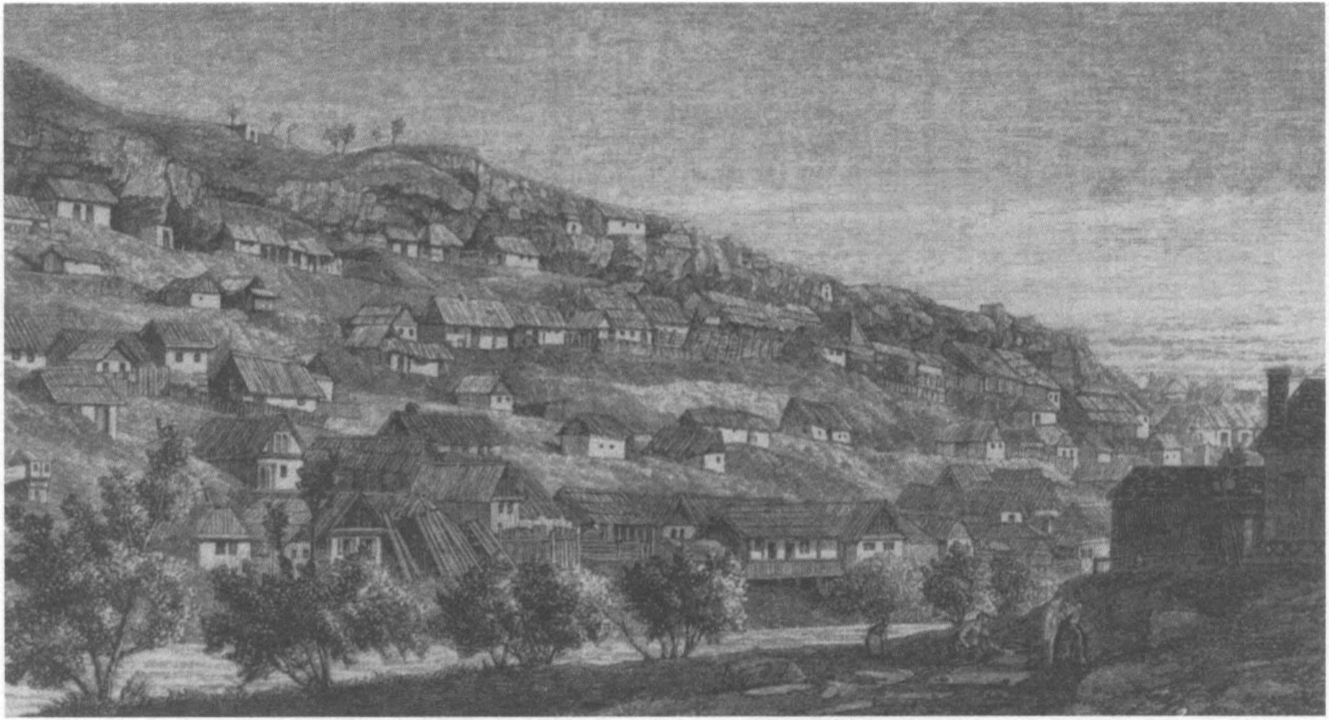
Čigonai buvo tik vieni iš įvairiausių devynioliktojo amžiaus Britanijoje sutinkamų keliauninkų, vaidinusių kur kas didesnį vaidmenį pramoniniame ir socialiniame gyvenime nei dabar.** Kai kurie šios bendruomenės nariai klajojo siekdami įsidarbinti (žemkasiais, einančiais įkandin Viktorijos laikų viešųjų darbų rangovų, statybininkais, žemės ūkio darbuotojais ir klajojančiais amatininkais); tokie žmonės buvo patys sau šeimininkai, o kitais atžvilgiais atitiko sėsliųjų modelį. Taip pat bastūnai, kurie dažniausiai buvo sezoniniai darbininkai, kartais vieni, kartais moterų lydimi, žiemą pasitraukiantys į miesto būstus ir nakvynės namus. Per Airijos jūrą irgi plūdo nenutrūkstamas imigrantų srautas, po bulvių nederliaus penktajame dešimtmetyje virtęs tikru potvyniu. Jų buvo tiek daug, kad kai kurie stebėtojai ėmė nepagrįstai tvirtinti, jog visi valkatos iš esmės yra airiai. Kitiems klajūnams kelionės buvo gyvenimo būdas, ir geroką metų dalį jie su šeimomis nuolat praleisdavo kelyje. Tarp jų buvo šepečių gamintojų ir krepšių pynėjų, arklių pirklių, alavuotojų, įvairiausių prekių išnešiotojų, klajojančių puodžių, turgaus liaudies ir pan., taip pat čigonų – žodžiu, mišri publika, kuri šiandien vis dažniau minima kaip keliautojai. Jei šią devynioliktojo amžiaus publiką nesismulkindami laikytume miegančiais palapinėse, furgonuose ir po atviru dangumi, tuomet iš Anglijos ir Velso surašymo duomenų galėtume įsivaizduoti jų skaičių. Duomenys (nors turbūt negalutiniai) liudija apie gana tolygų didėjimą nuo 1841 m. (7659) iki 1891 m. (12 834) ir 1901 m. (12 574). 1901 m. balandį tankiausiai jie gyveno keturiose grafystėse aplink Londoną (Esekse, Midlesekse, Kente ir Saryje), kartu su Saseksu ir Hempšyru, bei kitų pramoninių centrų kaimynystėje Midlenduose (Stafordšyre) ir Anglijos šiaurės vakaruose (Lankašyre ir Vest Raidinge). Po to – Londonas, Glamorganas ir Daramas.***

Šis pasiskirstymas atspindėjo per šimtmetį įvykusią čigonų ekonominio vaidmens ir jų gyvenimo bei kelionės būdų permainą. Pačioje

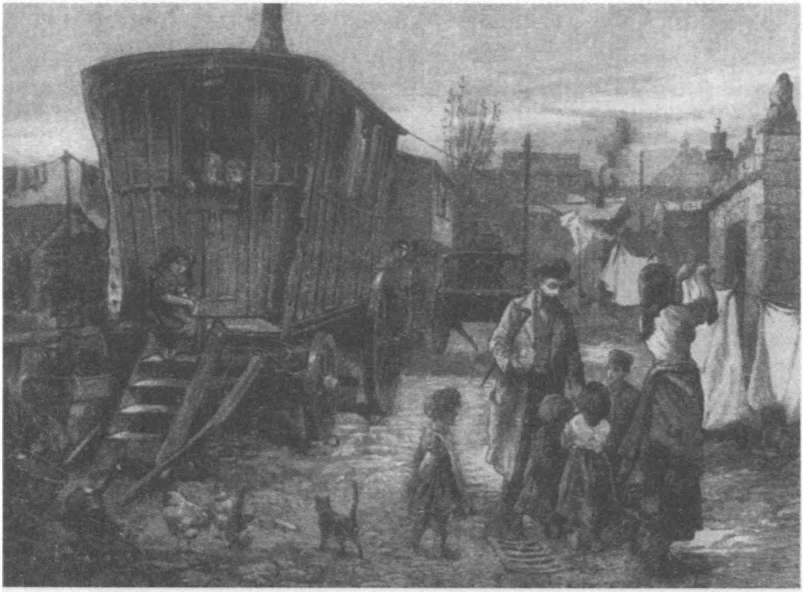
* Plg. D. Jones, 'Rural crime and protest', leidinyje The Victorian Countryside, ed. G. E. Mingay (London, 1981), vol. 2, pp. 566–79.

** Du vertingi darbai apie klajoklių gyvenimą devynioliktojo amžiaus Anglijoje yra R. Samuel, 'Comers and goers' knygoje *The Victorian City*, eds H. J. Dyos and M. Wolff (London, 1973), vol. 1, pp. 123–60, ir Mayall. *Gypsy-Travellers*.

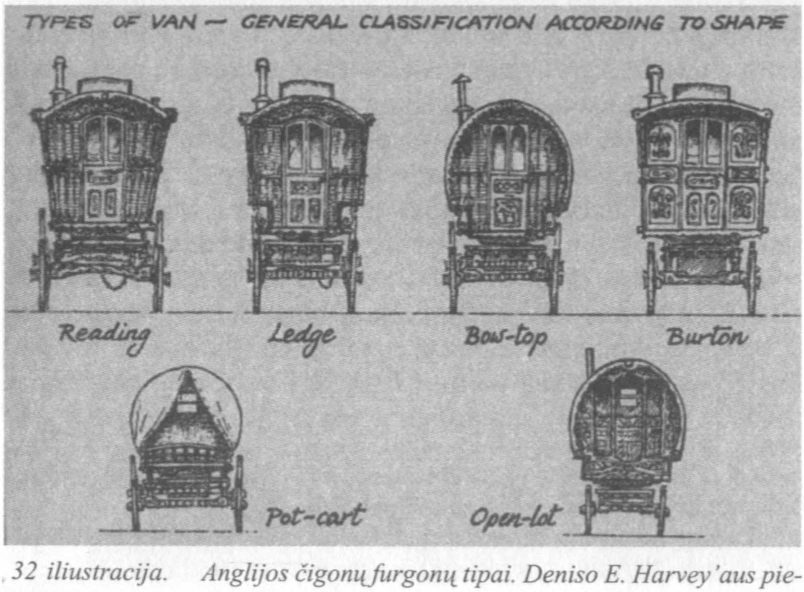
*** Remiamasi Mayallo knyga *Gypsy-Travellers*, pp. 23–9, kuri pateikia išsamesnę analizę.

30 iliustracija. *Čigonų būstai šalia Klausenburgo (Klužo) devynioliktojo amžiaus viduryje. Iš C. Bonerio* Transylvania, *1865 m.*

31 iliustracija. *Ankstyvas Redingo vežimas Notingdeile, Londone, šalia Latimerio kelio, su George'u Smithu iš Koalvilio, dalijančiu saldainius. Illustrated London News, 1879 m. lapkričio 29 d.*

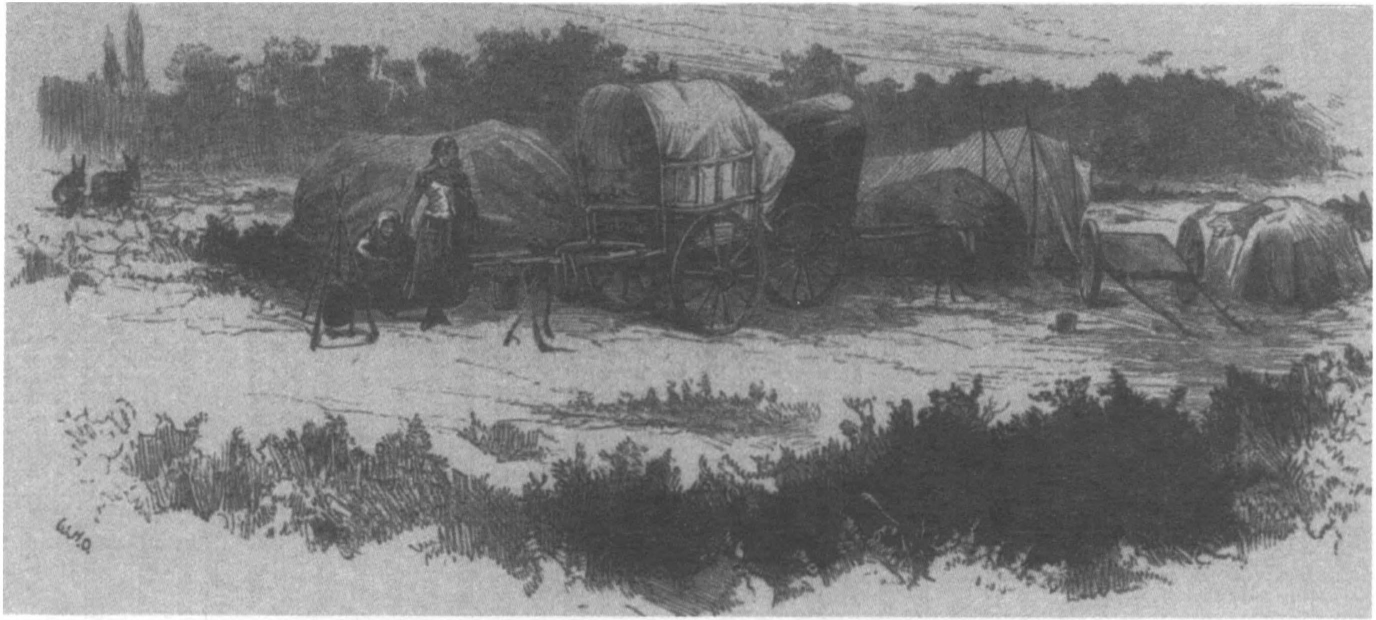

32 iliustracija. *Anglijos čigonų furgonų tipai. Deniso E. Harvey'aus piešinys.*

amžiaus pradžioje, kaip ir amžius prieš tai, dėl netobulų pasiūlos ir paklausos sąlygų daugelis čigonų labai pasitarnaudavo apvažiuodami beveik neprieinamas kaimo vietoves: jie papildydavo ūkinį ir socialinį kaimo gyvenimą siūlydami prekes ir paslaugas gyventojams, kurie, gyvendami toli nuo parduotuvių ir miestų, neturėjo kitokių galimybių jomis apsirūpinti. Jie pasirodydavo kaip paskalų ir naujienų nešiotojai, pigių (dažnai savos gamybos) prekių pardavėjai, namų apyvokos reikmenų taisytojai, sezoniniai darbininkai (pvz., šienui pjauti, žirnių, vaisių derliui ir apynių spurgams rinkti) ar grodavo kaip klajojantys muzikantai, pagyvindami kaimo šventes savo muzika, dainomis ir šokiais. Ištobulėjus transportui bei ryšiams ir šiuos poreikius pamažu ėmus tenkinti kitomis priemonėmis, čigonai įsisavino naujus amatus arba pritaikė senuosius. Kadangi jie rėmėsi sėsliais žmonėmis, mokėjusiais už prekes ir paslaugas, jų siūlomi reikmenys ir lankomos vietovės turėjo keistis, o jų pačių gyvenimas tapo pavaldus naujiems sezoniniams ritmams, kuomet tankiau gyvenamos sritys įgavo didesnę svarbą.

Žiemos mėnesiais daugelis iš jų persikraustė į Londono apylinkes: vieni – į namus, trobeles ir medinius pastatus, kiti pasistatė palapines ir furgonus bendruomeninėse žemėse, gal Vormvud Skrubse (Wormwood Scrubs), Barnze, Dulviče ar Mičeme, o gal pereinamose vietovėse, plytinėse ir įvairiose dykvietėse, tokiose kaip Vansvortas, Batersi ir Kenzal Grynas bei Notingdeil Poteriso lūšnynų rajonas (kur, 1862 m. skaičiavimais, gyveno maždaug 50 šeimų – pakankamai daug, kad 1869 m. būtų pastatyta misionieriaus palapinė).* Atsidūrę miesto apylinkėse, jie dabar gyveno pramaišiui su kitais atsitiktiniais anglų ir airių žmonėmis. Metropolijų čigonai užsidirbdavo gyvenimui įvairiausiais būdais. Prekių išnešiojimas ir alavavimas buvo jų pagrindiniai užsiėmimai, tačiau būtų klaidinga manyti, tiek dabar, tiek anksčiau, apie vieną šeimos pragyvenimo būdą. Prireikus vyras galėjo užsiimti įvairiais darbais: pinti pintines, kalti kėdes, galąsti peilius, taisyti sietus ir skėčius, alavuoti indus, mainyti arklius, gaminti baltinių spaustukus ir mėsininkų iešmus, – kartais slinkdamas iš gatvės į gatvę ir siūlydamas savo paslaugas, kartais likdamas namie, kad sumeistrautų kelis dalykėlius parduoti,

* Čigonų kolonijas Vansvorte, Notingdeile ir Šorediče devynioliktojo amžiaus septintajame dešimtmetyje aprašo G. Borrow knygoje *Romano Lavo-Lil* (London, 1874), pp. 207–37.

33 iliustracija. *Stovyklavietė Mičemo bendruomenės žemėje. Illustrated London News, 1880 m. sausio 3 d.*

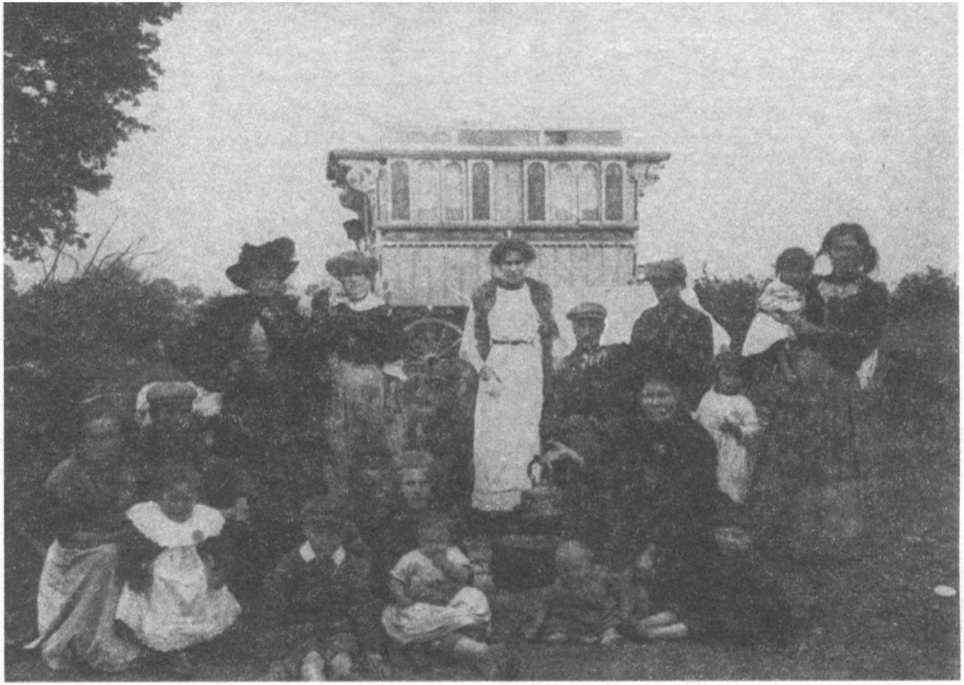
kol atsiradusi masinė gamyba leido lengvai įsigyti gatavų prekių. Penktadienį daugelis būriais traukdavo į Kaledonijos turgų. Darbinis vienetas buvo šeima. Moterys atlikdavo savo vaidmenį, su pintinėmis eidamos nuo durų prie durų, siūlydamos pirkti ir dažnai burdamos ateitį; vaikų vaidmuo buvo padėti tėvams prekiauti ar gaminti įvairius daiktus namie.

Kai kurios čigonų kolonijos – panašiai kaip Batersio čigonai, kurie laikėsi šalia Londono – migruodavo itin ribotai. Iš tiesų keli Batersio taboro nariai ištisus metus stovyklavo Donovan Jarde prie pietvakarių geležinkelio, o Notingdeilo šeimų branduolys (daugelio iš jų pavardė Hearnesai) nuolat dirbo vienoje vietoje. Panašiai ir kituose miestuose atsirado nuolatinės čigonijos. Liverpulyje Evertono čigonai įprato statytis palapines dykvietėje šalia Volton Breko (Walton Breck); 1879 m. juos iškvietė į teismą už tai, kad nesugebėjo apsirūpinti vandeniu taip, kaip „to reikalauja Valstybinis sveikatos apsaugos įstatymas", bet stovykla klestėjo ir toliau. Tačiau pavasarėjant daugelis miesto kolonijų suirdavo, o sezoniniai darbai buvo pagrindinis vėlesnių migrantų užsiėmimas, nors jie tebesirėmė išnešiojamąja prekyba ir alavavimu. Jamesas Crabbas supažindina skaitytojus su Londono apylinkių realijomis:

> Krikščionys, ieškantys progų daryti gera Londone ir už jo esantiems čigonams, nemažai jų sutiks priemiesčiuose balandžio, gegužės ir birželio mėnesiais, kuomet jie paprastai randa darbo turgaus rajonuose. Liepos ir rugpjūčio mėnesiais jie patraukia į Saseksą ir Kentą ir renka derlių. O rugsėjo mėnesį *aibę čigonų* galima sutikti Kento, Sasekso ir Sario apynynuose, kur jie dirba.*

Apynių rinkimą rugsėjo mėnesį Mayhew pavadino didžiuoju Anglijos ir Airijos valkatų pasimatymu, o čigonai į jį atvykdavo iš visų pietų Anglijos kampelių. Vasara taip pat buvo pelningas laikas būrėjoms parkuose ir kitose lankomose vietose. Turgaus ir arklių lenktynių dienos buvo svarbesnės čigonų kalendoriuje, reguliuojančios jų kelionių tvarkaraščius ir kryptis, teikiančios šeimų ir draugų susitikimo vietą ir leidžiančios rimtai verstis arklių prekyba. Velykų mugė Vonsted Fletse buvo vadinama „čigonų muge", nes nemažai čigonų pasirinko ją savo pirmąja susitikimo vieta, tuo tarpu Epsomą čigonai užplūsdavo per derbio savaitę kartu su nepriklausomų prekeivių armija. (Crabbas rūpes-

* J. Crabb, *The Gipsies 'Advocate*, 3rd edn (London, 1832), pp. 136–7.

34 iliustracija. *Čigonai vaisių rinkėjai Sende (šalia Gildfordo), Saris, 1910 m. Čia yra atvaizduoti visi Smithai, Bucklandai, Doesai, Winmanai ir Bathai. Stručio plunksnos anuomet buvo labai madingos. Fredo Shaw nuotrauka.*

tingai perspėja savo skaitytojus: „Šiuos čigonus geriausia lankyti rytais, nes į lenktynių dienos pavakarę jie dažnai jau būna apgirtę“.) Užderėjus derliui, prasidėdavo atvirkštinis judėjimas iš miesto į kaimą; pirmoji banga į Londoną grįždavo iškart po apynių rinkimo, galbūt pakeliui apsirūpindami prancūziškomis ir vokiškomis pintinėmis Houndzdiče; kiti sugrįždavo spalį, o lapkritį parsirasdavo visi kiti.

Taigi urbanizacijos, industrializacijos ir kitų Europos sunkumų akivaizdoje čigonai pasirodė gebą išsaugoti savo autonomiją, pasinaudodami vyraujančios sistemos sukurtomis galimybėmis. Jie atsispyrė pagundai pereiti prie nuolatinio darbo už algą, kaip tai darė kiti. Regis, daugelis – net sėsliai gyvendami – atkakliai laikėsi tam tikrų bendruomenės, nepriklausomybės ir savarankiško darbo idealų. Britanijoje šioks toks klajojimas galėjo derėti su urbanizacija, nors dabar sukarti atstumai turėjo tendenciją trumpėti, atspindėdami padidėjusią geografinę klientūros koncentraciją: reikalui esant, jie kėlėsi iš kaimo į miestą ir, apleidę senuosius amatus, verčiau griebdavosi naujų, labiau atitinkančių laiko dvasią, tačiau neaukojo laisvės, tautinės savasties ar savo užsiėmimų bei gyvenamosios vietos lankstaus keitimo. Devynioliktajam amžiui einant į pabaigą, darbinė veikla vis labiau kito. Išnešiojamų prekių gamyba pamažu sunyko, ir čigonai ėmėsi nešioti daugiausia iš didmenininkų pirktus fabrikatus, o paplitus pigioms pramoninėms prekėms, taip pat sumažėjo alavuotojų ir taisytojų darbo paklausa. Derliaus nuėmimas irgi pamažu tapo mechanizuotas. Mažiau atspari kultūra būtų visiškai sužlugusi, bet čigonai atsilaikė.

Išvaduoti nuo jungo

Pirmaisiais devynioliktojo amžiaus dešimtmečiais čigonų vergų gyvenimą Valakijoje ir Moldavijoje tvarkęs teisynas mažai kuo skyrėsi nuo prieš keturis šimtmečius taikytų priemonių.* Ilgainiui sistema buvo aiškiai apibrėžta ir suklasifikuota. Vieni čigonai priklausė karūnai (rumuniškai

* Plg. M. Kogălniceanu, *Esquisse sur l'histoire... des Cigains* (Berlin, 1837); A. A. Colocci, *Gli Zingari* (Turin, 1889), ypač pp. 123–46; T.R. Gjorgjević, 'Rumanian Gypsies in Serbia', *JGLS* (3), 8 (1929), pp. 7–25; C. J. Popp Serboianu, *Les Tsiganes* (Paris, 1930), ypač pp. 45–53; G. Potra, *Contribuţiuni la istoricul ţiganilor din România* (Bucharest, 1939); I. Hancock, *The Pariah Syndrome* (Ann Arbor, 1987), ypač pp. 11–48; F. Remmel, *Die Roma Rumäniens* (Vienna, 1993).

Ţigani domneşti); kiti – vienuolynams (*Ţigani mănăstireşti*) ar bojarams (*Ţigani boiereşti*). Duoklę karūnai mokėję čigonai buvo skirstomi į kelias grupes: *Lingurari* (šaukštų dirbėjai), gaminę medinius rykus; *Ursari* (meškų vedliai), kurie, be meškų dresavimo, dar mokėjo kalvio ir skardininko darbus; *Rudari* (kalnakasiai) ar *Aurari* (auksakaliai, aukso plovėjai), dirbę kalnų pramonėje ir plovę auksą, ir *Lăieşi* (būrio nariai), neturėję nuolatinio užsiėmimo ir klajoję kunigaikštystės viduje. *Lăieşi* vertėsi daugybe amatų, ypač metalo darbais, o jų moterys burdamos ateitį ir prašydamos išmaldos ėjo nuo durų prie durų (žr. 23 iliustraciją). Kai kurie *Lăieşi* pabėgdavo ir susiburdavo Karpatų kalnuose, kur, gavę *Netoţi* vardą, įgijo blogą šlovę. Tikrieji vergai – mums įprasta šio žodžio reikšme – buvo savininkams priklausę *Vătraşi* (t.y. tie iš *vatră* – namų židinio), kurie savo ponams tarnavo arklininkais, vežikais, virėjais ir namų tarnais; kai kurie iš jų gyveno kaimuose kaip kirpėjai, siuvėjai, batsiuviai ar arklių kaustytojai. Būtent iš *Vătraşi* kildavo geriausi muzikantai. Taip pat savininkams priklausė kai kurie *Lăieşi*, daugiausia kalviai ir šukų gamintojai: jie mokėjo duoklę savo šeimininkui vienuolynui ar bojarui, o ne valstybei; mokesčius paprastai rinko čigonų 'teisėjas' (*jude*), kuris perduodavo pinigus savininkui tiesiogiai pavaldžiam vyresniajam pareigūnui, bulibašai.

Šeimininkai galėjo nebaudžiami nuteisti čigonus myriop, ir dažnai griežtai baudė už bet kokį nusižengimą. Mihailas Kogălniceanu, rumunų reformatorius, agitavęs už čigonų išlaisvinimą, aprašė vieną vaikystėje regėtą nutikimą Moldavijos sostinėje Jasuose:

> ...(jis išvydo) vienus žmones su grandinėmis ant rankų ir kojų, kitus su galvas juosiančiais geležiniais spaustuvais ar metalinėmis apkabomis aplink kaklus. Nelaimėlių čigonų laukė žiaurus nuplakimas ir kitokios bausmės – juos marino badu, kabino virš rūkstančių laužų, uždarydavo į vienutę arba nuogus mesdavo ant sniego ar ant upės ledo.
>
> Panašiai kankintojai tyčiojosi iš vedybų sakramento ir šeimyninių ryšių: žmoną atskirdavo nuo vyro, dukrą atimdavo iš motinos, o žindomus kūdikius atplėšdavo nuo motinos krūties ir kaip gyvulius parduodavo iš visų Rumunijos pusių atvykusiems pirkėjams.*

* Kogălniceanu, *Esquisse*, pp. 16–17; taip pat jo *Desrobirea Ţiganiloru* (Bucharest, 1891), p. 14.

Iš viso Valakijoje ir Moldavijoje Kogălniceanu suskaičiavo 200 000 čigonų, kurių daugumą sudarė šeimininkų vergai ir jų šeimos (35 000 šeimų).

Pirmieji mėginimai išsivaduoti pasireiškė Rusijai 1828–1834 m. okupavus Dunojaus kunigaikštystes, bet buvo užgniaužti. Visuomenės nuomonė gal ir keitėsi, bet savininkai dar nebuvo pasirengę. Pirmasis ryžtą parodė Alexanderis Ghica, Valakijos vaivada, 1837 m. į laisvę paleidęs 4000 karūnos čigonų ir apgyvendinęs juos kaimuose, kur bojarai buvo įpareigoti įdarbinti juos kaip valstiečius. Moldavija pasekė vaivados pavyzdžiu ir 1842 m. išlaisvino karūnos čigonus, o 1844 m. – vienuolynų čigonus. Ghica'os įpėdinis Gheorghe'as Bibescu, išsimokslinęs Paryžiuje, pasirūpino, kad 1847 m. būtų išlaisvinti ir Valakijos bažnyčių vergai, nors proceso eiga ne visada buvo greita (žr. 35 iliustraciją). Kitoje Karpatų pusėje, Transilvanijoje, 1848 m. įvykęs vergijos panaikinimas reiškė, kad sėslieji prie kaimų pririšti čigonai atgavo judėjimo laisvę; daugelis ja pasinaudojo, keldamiesi į čigonų kolonijas miestuose.

Naujoji rumunų karta įkvėpimo sėmėsi Prancūzijoje; jų vadovai gerai suprato, kaip šiais įvykiais domisi kitos Europos valstybės, ir stengėsi užbaigti procesą. Tačiau bojarai atkakliai laikėsi savo. Tai, kaip giliai Moldavijoje buvo įsišaknijusi vergija, rodo faktas, kad 1851 m. iš varžytinių pardavinėjant dalį finansų ministro velionio Aleku Sturza'os nuosavybės skoloms padengti, jo kilnojamąjį turtą sudarė ir 349 čigonų vergai – vyrai, moterys ir vaikai.* Tik 1855 m. Grigore'as Ghica, Moldavijos kunigaikštis, pasijuto pakankamai stiprus imtis žygių, jo žodžiais tariant, „šiai žeminančiai barbariškos visuomenės žymei" pašalinti; jis taip pat pasiūlė kompensuoti savininkams nuostolius už įdėtą kapitalą. Jis pasiekė savo, ir prekiauti žmonėmis buvo uždrausta visam laikui; bojarams nustatyta išmokėti kompensacija siekė 8 dukatus už *Lingurari* ir *Vătraşi* ir keturis dukatus už *Lăieşi*, tiek už vyrus, tiek už moteris, bet nieko už žindomus kūdikius ir ligonius. Po kelių savaičių, 1856 m. pradžioje, panašiai pasielgė ir Valakija. Visiška, įstatymais pagrįsta laisvė atėjo 1864 m., kuomet, pasibaigus Krymo karui, buvo parengta nauja jau suvienytų (bet dar nesuverenių) kunigaikštysčių, vėliau tapusių Ru-

* M. Gaster, 'Bill of sale of Gypsy slaves in Moldavia, 1851', *JGLS* (3), 2 (1923), pp. 68–81.

35 iliustracija. Skelbimas apie vergų aukcioną Valakijoje. „Parduodame aukščiausios rūšies čigonų vergų partiją, kurie 1852 m. gegužės 8 d. bus išvaržomi iš varžytinių Šv. Elijo vienuolyne; iš viso 18 vyrų, 10 berniukų, 7 moterys ir 3 mergaitės, visi geros būklės.“ Iš I. Hancocko The Pariah Syndrome, *1987 m.*

munija, konstitucija: čigonai, bent jau iš esmės, turėjo teisę į Rumunijos pilietybę. Tačiau jokia konstitucijos nuostata niekada neišsklaidė priešiškumo ir su jų ankstesne padėtimi susijusių prietarų atmosferos.

Pakartotinė migracija

Antroje devynioliktojo amžiaus pusėje kelios čigonų gentys išgarsėjo tarptautinėje arenoje, kuomet jų nariai ėmė visomis kryptimis judėti iš Balkanų ir Vengrijos. Kadangi jų kalbą smarkiai paveikė rumunų kalba, jų tarmės pavadintos vlakų (valakų) – ir iš tiesų jie buvo seniai įleidę šaknis į rumuniškai šnekančius kraštus. Save jie vadino *romais* (Rom). Vadinti juos ir tik juos šiuo vardu bus patogu toliau, kad atskirtume juos nuo čigonų, kurių protėviai keliais šimtmečiais anksčiau pasidavė į vakarus. Tačiau Vidurio ir Rytų Europoje dabar yra daugybė kitų, su vlakų tarmėmis nesusijusių čigonų grupių, kurios sąvoką *romai* pritaikė sau.

Pagrindinės romanų grupės, skirstant pagal užsiėmimus, buvo kalderašai (varkaliai), lovarai (arklių pirkliai) ir čurarai (sietų dirbėjai). Taip pat svarbios kai kurios kitos maždaug tuo pačiu metu Balkanų pusiasalį palikusios grupės. Tai buvo rumunakalbiai čigonai, smarkiai primiršę romani, kurie vadinami bojašais (aukso plovėjais), rudariais (kalnakasiais) ir ursariais (meškų vedžiotojais).*

Vėlesnis romų kilnojimasis juos išskyrė: pavyzdžiui, kalderašai, arba varkaliai, judėjo Rusijos, Serbijos, Bulgarijos ir Graikijos link, sudarydami geografiškai atskirus padalinius, tad vieni kalderašai romų kalboje buvo praminti graikais, kiti serbais, o treti – rusais. Paskui prasidėjo intensyvus judėjimas į vakarus, kuris įsibėgėjęs kai kuo priminė keturių šimtmečių senumo įvykius, o Vakarų ir Šiaurės Europos gyventojų reakcija – smalsumo ir priešiškumo mišinys – buvo labai panaši į reakciją penkioliktajame amžiuje. Nūnai romus galima pamatyti beveik visose Europos šalyse, Šiaurės ir Pietų Amerikoje bei kitur. Nepaisant atsiradusių leksikos ir tarties skirtumų, jie šneka giminingomis romani kalbos tarmėmis, ir Švedijoje gyvenantis romas supranta romą iš Brazilijos.

Devynioliktojo amžiaus septintojo dešimtmečio pradžioje kai kurie įsibrovėliai buvo pastebėti Vokietijoje ir Lenkijoje, kur jie stengėsi užimti vadovaujamas vietas tarp čigonų ir net įkurti Lenkijos čigonų „karalių“ Kwiekų šeimos dinastiją.** Iš Lenkijos kalderašai ir čurarai nu-

* Tačiau terminas ‘ursariai’ galbūt daugiau nei kiti nurodo užsiėmimą, o ne gentinę priklausomybę.

** Plg. J. Ficowski, *Cyganie na polskich drogach*, 2nd edn. (Kraków, 1985), pp. 78–107.

4 žemėlapis. Balkanai devynioliktajame amžiuje.

vyko į Rusiją ir Skandinaviją. Kai kurie romai su Austrijos pasais 1866 m. iš Berlyno persikraustė į Belgiją, o iš ten į Prancūziją, bet netrukus juos sugrąžino atgal per Prancūzijos ir Belgijos sieną.* Po metų per Vokietiją ir Italiją į Prancūziją atvykę varkaliai nesusidūrė su didesniais sunkumais ir galėjo keliauti atvirais keturračiais arklių traukiamais vežimais grupėmis po 30, 40 ar net 150 žmonių, o sustoję nakčiai statytis milžiniškas palapines. Keturdienės viešnagės 1868 m. vasarį Karpantrase (į šiaurės rytus nuo Avinjono) užteko, kad vietos dailininkas įamžintų juos drobėje (žr. 36 iliustraciją). Jų skarmalai kontrastavo su gausiai nešiojamais auksiniais ir sidabriniais papuošalais. Viena kalderašų kompanija 1868 m. persikraustė į Angliją ir pasistatė palapines Londono užmiestyje, kur į juos ne itin meiliai žiūrėjo Anglijos čigonai.** Tais pačiais metais Nyderlanduose ėmė lankytis varkalių būriai iš Vidurio Europos. Olandijos vyriausybė žiūrėjo į juos kaip į visiškai naują reiškinį, o paprastiems gyventojams jie iš pradžių buvo tokia egzotiška naujovė, kad čigonai galėjo imti mokestį už įėjimą į stovyklą, ir vis tiek plūsdavo tūkstančiai lankytojų.*** Devynioliktojo amžiaus aštuntojo dešimtmečio pradžioje nauji romų būriai vėl per Vokietiją ir Italiją pasiekė Prancūziją, ir visur jie sutraukdavo minias smalsių lankytojų. Ursarius, arba meškų vedžiotojus, vakaruose bemaž tuo pačiu metu kaip ir varkalius, pirmąkart mini pranešimai iš Vokietijos 1867 m. ir Nyderlandų 1868 m. Nuo 1872 m. meškų vedžiotojai taip pat pasirodydavo Prancūzijos keliuose. Pirmieji jų atkako iš Serbijos ir Bosnijos su turkų pasais ir vadinosi Galubovičiais, Lazarovičiais ir Mitrovičiais; vėlesnieji atkilėliai taip pat turėjo panašias serbų pavardes.

1886 m. į Liverpulį traukiniu atkeliavę 99 „graikų" varkaliai, remiantis jų pasais, buvo atvykę iš įvairių Graikijos ir europinės Turkijos dalies vietų, taip pat iš Serbijos, Bulgarijos ir Rumunijos. Atplaukę iš Kerkyros salos, į krantą jie pirmiausia išlipo Milvolyje, o po metų

* F. de Vaux de Foletier, *Les Bohémiens en France au 19e siècle* (Paris, 1981) viename neblogai parašytame skyriuje kalba apie čigonų iš Vidurio ir Rytų Europos apsilankymus.

** T. W. Thompson, 'Foreign Gypsy Coppersmiths in England in 1868', *JGLS* (3), 6 (1927), p. 144.

*** Vertingas pasakojimas apie šiuos netikėtus čigonų apsilankymus yra L.Lucasseno knygoje *'En men noemde hen Zigeuners'* (Amsterdam/The Hague), kuri apima čigonų istoriją Nyderlanduose nuo 1750 iki 1944 m.

36 iliustracija. Vengrijos čigonai Karpantrase 1868 m. *Deniso Bonnet paveikslas. Duplessis muziejus, Karpantrasas.*

paliko šalį.* 1895–1897 ir 1907–1908 metais pietų Škotijoje ir šiaurės Angl ijoje buvo pranešta apie kelių kalbų kratiniu vograujančius ursarius, bet pirmajame dvidešimtojo amžiaus dešimtmetyje daugiausia dėmesio Britanija skyrė lovarams iš Vokietijos. 1904 m. pabaigoje nemažas iš Olandijos išvarytas čigonų būrys su vokiškais pasais tol kėlė daug rūpesčių policijai ir Vidaus reikalų ministerijai, kol, praleidęs porą mėnesių Anglijoje, išvyko į Hamburgą. Antroji banga atsirito 1906 m., ir nuo tų metų pavasario iki rudens dienraščiai ir savaitraščiai palaikė policijos kampaniją prieš čigonus.** Apie panašius įvykius buvo pranešta Prancūzijoje, Vokietijoje ir Šveicarijoje. Tačiau didžiausią sąmyšį po kelerių metų sukėlė kalderašų taborų klajonės. Jie buvo atsibastę iš kelių Vakarų Europos šalių. Choronų, Kirpatshų, Demeterų ir Maximoffų šeimos keliavo po Britaniją traukiniu nuo 1911 m. gegužės iki 1913 m. spalio. Prancūzijoje išmetę furgonus, jie vis dėlto gabenosi savo erdvias palapines, labai panašias į tas, kurias daugiau kaip prieš keturiasdešimt metų Karpantrase nutapė Bonnet, ir stovyklavo įvairiuose Britanijos salų miestuose (žr. 37 iliustraciją).*** Lig tol jie buvo nemažai pakeliavę po visą Europą. Būdami Britanijoje, jie savo rytietišku puošnumu pagyvino nuobodžiai pilkas miestų dykvietes. Jų moterys su įpintomis į kasas ir pečius bei krūtines puošiančiomis aukso monetomis atrodė įspūdingai, jų puošnūs apdarai buvo visai nepanašūs į Anglijoje gyvenančių čigonių apdarus (žr. 38 ir 39 iliustracijas), o vyrai sukištomis į aulinius batus pūstomis kelnėmis, ryškiaspalviais marškiniais, didžiulėmis sidabrinėmis sagomis (kai kurios kone vištos kiaušinio dydžio) nubarstytomis liemenėmis ir švarkais tiesiog žvilgėjo. Vyrai laiką daugiausia leisdavo gamyklose, alaus daryklose, viešbučiuose, restoranuose ir kitur ieškodami varinių indų, kuriuos galėtų pataisyti: jų nagingumas ir meistriškumas buvo visuotinai giriamas, o išpūstos kainos – visuotinai smerkiamos.

Vos keli iš naujųjų atvykėlių liko Britanijoje. Kai kurie išsirengė į

* D. MacRitchie, 'The Greek Gypsies at Liverpool', *Chambers's Journal*, 11 Sep. 1886;' „Greek" Gypsies', *JGLS* (3), 13 (1934), pp. 124–32; A. A. Marchbin, 'Gypsy immigration to Canada', *JGLS* (3), 13 (1934), pp. 134–44.

** Plg. C. Holmes, 'The German Gypsy question in Britain, 1904–06', *JGLS* (4), 1 (1978), no. 4, pp. 248–67.

*** E. O. Winstedt, 'The Gypsy Coppersmiths' invasion of 1911–13', *JGLS* (2), 6 (1912–13), pp. 244–303.

37 iliustracija. Kalderašų palapinės Geret Leine, Vansdvorte, Londonas, 1911 m. rugpjūtis. Fredo Shaw nuotrauka.

Šiaurės ar Pietų Ameriką, o kiti galiausiai grįžo į Europos žemyną. Daugelyje Europos šalių romai tapo nauju ilgalaikiu čigonų kontingentu. Tie iš jų, kurie persikėlė per Atlantą, sudarė dar svarbesnę čigonų dalį, nes Šiaurės Amerikos kolonijiniais laikais vykę čigonų įskiepai, regis, pranyko bemaž nepalikę ženklesnių žymių. Čigonų judėjimo į JAV tempas atitiko visuotinės imigracijos eigą.* Masinė migracija iš Europos į Šiaurės Ameriką prasidėjo 1815 m., ir būtent šis antplūdis nulėmė dabartinę čigonų Jungtinėse Valstijose struktūrą. Iki pat devynioliktojo amžiaus vidurio beveik pusę imigrantų sudarė atvykėliai iš Britanijos salų, ir šeštajame šio amžiaus dešimtmetyje čigonų (save vadinusių „romničeliais") iš Britanijos banga pasiekė maksimumą. Jie vyko po kelis, šeimomis, ir net per kulminacinį 1850–1862 m. laikotarpį šeimų buvo mažiau nei 400. Regis, naujaisiais namais jie daugiausia

* Išsamios šio reiškinio analizės ieškokite M. T. Salo and S. Salo, 'Gypsy immigration to the United States', in *Papers from the Sixth and Seventh Annual Meetings, Gypsy Lore Society, North American Chapter* (New York, 1986), pp. 85–96.

38 iliustracija. Išžygiavusios kalderašų moterys Anglijoje, 1911 m. Fredo Shaw nuotrauka.

39 iliustracija. Talaitha Cooper Peislio kaklaskare ir vąšeliu nerta čigonų prijuoste kartu su savo dukra Polly, Eskotas, 1912 m. rugpjūtis. Fredo Shaw nuotrauka.

rinkosi Ohajo, Pensilvanijos ir Virdžinijos valstijas, kur vertėsi įvairiais klajokliškais amatais: vyrai prekiavo arkliais, alavavo indus ir pynė krepšius, o moterys būrė ateitį ir išnešiodavo lengvai gaminamas ar pigiai pirktas prekes; galiausiai arklių prekyba tapo akivaizdžiai svarbiausia vyrų veikla.* Dabartinės romničelių bendruomenės pamatai buvo pakloti jau devynioliktojo amžiaus aštuntajame dešimtmetyje, nors iki pat Pirmojo pasaulinio karo ją papildydavo atvykstantys nauji nariai. Jų palikuonys dar tebevadinami romničeliais, nes jie tebekalba savo tarme ir laikosi atokiau nuo kitų čigonų grupių bei nečigonų.

Devynioliktojo amžiaus devintajame dešimtmetyje suklestėjus Amerikos ekonomikai, radikaliai pasikeitė bendras imigracijos į Jungtines Valstijas vaizdas: pagrindiniais emigrantų šaltiniais tapo Pietų ir Rytų Europos šalys. Nuo tada ligi pat 1914 m. naujakuriai atvykdavo daugiausia iš Austrijos-Vengrijos imperijos, Italijos, Graikijos, Rusijos, Rumunijos ir Turkijos. Prie jų prisijungė kai kurie čigonų būriai. Regis, kad pirmieji buvo Austrijos-Vengrijos romai, kurie 1881 m. išsilaipino Niujorke. Po jų 1882 m. atvyko ludarai (rudariai), kurie tvirtino esą Bulgarijos ir Ispanijos piliečiai, bei Austrijos-Vengrijos muzikantų grupė 1883 m.; pastarieji tikriausiai buvo vieni iš pirmųjų vadinamųjų „vengrų slovakų" čigonų, kurių palikuonis Amerikos romai vadina bašaldžiais (*Baśaldé*) arba „muzikantais". Kai kurie vyko per Kubą ar (nuo 1900 m.) per Kanadą, Meksiką ar Pietų Ameriką, kur įvažiavimo taisyklės buvo ne tokios griežtos. Ludarai buvo publikos linksmintojai, artistai ir gyvūnų dresuotojai, daugelis atvyko kartu su savo dresuotomis meškomis ir beždžionėmis; paprastai jie tvirtindavo turį Austrijos-Vengrijos ar Turkijos pilietybę. (Anuomet terminas 'Turkija' turėjo platesnę reikšmę, nes buvo vartojamas kalbant apie neseniai Osmanų imperijos prarastas valdas Europoje, tokias kaip Bosnija ir Hercegovina). Romai buvo linkę vežtis daugiau pinigų nei ludarai, bet abi grupės gerokai viršijo imigrantų vidurkį. Daugelis romų – dažnai sėdę į laivus Šiaurės jūros ar Anglijos uostuose – tvirtino turį Austrijos-Vengrijos pilietybę, kiek mažiau – Rusijos ir Serbijos pilietybes. Viena skaičiumi išsiskirianti Serbijos grupė savo gimimo ar paskutine gyvenamąja vieta vadino vietovę Mačvos srityje (į vakarus nuo Belgrado), tapdama ats-

* Plg. M. T. Salo and S. Salo, 'The Romnichel economic and social organization in urban New England, 1850–1930', *Urban Anthropology*, 11 (1982), pp. 273–313.

kiros Mačvajų atšakos pradininkais. Čigonų imigracija iš Europos tiesiai į JAV iš esmės baigėsi 1914 m., prasidėjus Pirmajam pasauliniam karui ir vėliau sugriežtinus kontrolę, tik ne anksčiau kaip dvidešimtojo amžiaus aštuntame dešimtmetyje lovarai ir kiti vėl pradėjo atvykti iš Rytų Europos komunistinių šalių.

Apskritai čigonai aktyviai dalyvavo daug platesniuose pokyčiuose. Prie paspartėjusio imigracijos tempo devynioliktojo amžiaus antroje pusėje prisidėjo keli visuotiniai faktoriai, tokie, kaip ekonominės Vakarų Europos ir Jungtinių Valstijų galimybės, pagerėjęs susisiekimas geležinkeliais bei greitesnės ir pigesnės kelionės jūra. Pažvelgus į tai, kas dėjosi Šiaurės Amerikoje, glaudi paralelė su bendros imigracijos kryptimis – juk romničeliai atvyko per imigracijos iš Britanijos kulminaciją, o romai ir ludarai kartu su didžiąja Rytų Europos emigrantų banga – leidžia manyti, kad net jei ir buvo vien čigonams būdingų imigracijos priežasčių, jų vaidmuo nebuvo lemiamas apsisprendimo išvykti veiksnys. Tačiau skirtingos čigonų grupės labai skyrėsi tarpusavyje pasirengimu plaukti į Jungtines Valstijas. Romničeliai, romai ir ludarai nebuvo vieninteliai čigonai, atvykę į šalį, bet kitoms grupėms atstovavo pavieniai asmenys, ir Jungtinėse Valstijose susiklostęs čigonų kontingentas sudėtimi toli gražu nebuvo būdingas netgi tiems Europos regionams, iš kurių buvo kilę emigrantai.

Pradinis pakilimas dažnai siejamas su čigonų vergijos Valakijoje ir Moldavijoje pabaiga, bet tai nepaaiškina akivaizdžios migracijos chronologijos ir jos modelio bei romų socialinės struktūros, o tuo tarpu anksčiau užfiksuoti duomenys apie atskirų romų, ursarių ir rudarių šeimų kelią į vakarus liudija apie ilgą viešnagę kitose nei Moldavija ir Valakija šalyse ir nepagrindžia minties apie didelį išvykstančiųjų iš Rumunijos srautą devynioliktojo amžiaus šeštame dešimtmetyje.*

Šios abejonės sustiprėja, nagrinėjant pirmą kartą užrašytas jų tarmes. Rumunų kalbos įtaka neginčijama, bet ir vengrų kalba paliko daugiau ar mažiau žymių. Kalderašų kalboje jų gerokai mažiau nei lovarų, kurie, perėmę daug vengriškų žodžių, net ėmė laikytis vengrų kalbos kirčiavimo sistemos, o čurarų tarmė pasirinko tarpinį variantą. Tokie nerumuniški proveržiai liudija apie gana ilgai trukusią kitų kalbų įtaką romams po to, kai jie pasitraukė iš rumuniškai kalbančių teritorijų arba

* Plg. A. M. Fraser, 'The Rom migrations', *JGLS* (5), 2 (1992), pp. 135–45.

tuomet, kai jie buvo jos veikiami. Panašios problemos iškyla su rumunakalbėmis ir romani kalbą pamiršusiomis čigonų grupėmis už Rumunijos sienų. Antroje devynioliktojo amžiaus pusėję iškilę rudariai vartojo rumunų kalbą su nemaža serbų-kroatų leksikos priemaiša, o bojašai, nūnai dar pasitaikantys Pietų Vengrijos srityje aplink Pečą, vartoja senovinę rumunų kalbos tarmę, panašią į tą, kuria žmonės prieš kelis šimtmečius kalbėjo Banate, etniškai mišriame regione prie Vakarų Valakijos pasienio (vėliau padalytame Vengrijai, Rumunijai ir Jugoslavijai).*

Turint omenyje tokią kalbos raidą, iš pradžių reikia pažvelgti anapus Valakijos ir Moldavijos. Rumunų kalba buvo paplitusi gerokai toliau už šių dviejų kunigaikštysčių sienų. Ją vartojo Banate, Serbijos šiaurės rytuose, Vakarų Besarabijoje ir didesnėje Transilvanijos dalyje, ypač kaimo vietovėse į šiaurę nuo Valakijos. Vadinasi, lengviau manyti, kad romų dauguma buvo ilgam įsikūrusi šiuose regionuose (galbūt kai kurie iš jų nunešti nuolatinės pabėgėlių iš Valakijos ir Moldavijos srovelės priespaudos metais), nei tvirtinti, kad juos sudarė paleistiniai vergai, atplūdę iš Dunojaus kunigaikštysčių, baimindamiesi senosios tvarkos atkūrimo.

Išsaugojimas ir kaita

Sunku atsispirti pagundai manyti, kad plačiai pasklidę vlakų romai, kurie daug kuo atrodo egzotiškesni už seniau įsikūrusius čigonus, yra patikimiausi senovės tradicijų puoselėtojai. (Žinoma, patys romai tvirtins, kad taip ir yra, nes jie laikosi daugumai kitų čigonų grupių būdingo įsitikinimo, jog būtent jie yra „tikrieji" čigonai.) Tačiau visada sunku spręsti, kiek savitas yra čigonų kultūrinis paveldas. Pavyzdžiui, susidūrę su nečigonų bendruomenės kultūra, savo tautosakoje jie paprastai pritaikydavo iš jos pasiskolintas ypatybes ir įtraukdavo jas į savo dainas ir pasakas; ilgainiui tos bendruomenės paveldas galbūt nueidavo užmarštin, o čigonai išsaugodavo tai, ką buvo anksčiau pasiskolinę. Analizuojant romani kalbą, lingvistiškai yra įmanoma išskirti persų, ar-

* G. Papp, *A beás cigányok román nyelvjárása: Beás–magyar szótár* ['Rumuniška Bojašo čigonų tarmė: bojašų–vengrų kalbų žodynas'] (Pécs, 1982).

mėnų, graikų ir kitų kalbų skolinius ir sluoksnis po sluoksnio juos „lupti“, kol pasimatys pirminis branduolys. Kalbant apie čigonų kultūrinę tradiciją ir vertybių sistemą, tokio požiūrio laikytis gerokai sunkiau. Tai galioja tiek romais pasivadinusioms, tiek ir kitoms grupėms.

Bet kuri čigonų visuomenė yra grindžiama sudėtingu šeimos ryšių modeliu. Galbūt romų socialinės institucijos, būdamos palyginti formalios ir viešos bendruomenės viduje, stebėtojui prieinamesnės nei kitų grupių ir todėl suteikia daugiau tikėjimo, kad yra normos.* Tiesą pasakius, apibendrinti remiantis romais labai rizikinga. Pirmiausia jie pasiskirstę į gentis, – itin minėtini kalderašai, mačvajai, lovarai ir čurarai, – kurias kalderašai paprastai vadina ‘nacija’ (*nația*), o lovarai – ‘rase’ (*rása*). Abu žodžiai – kaip ir romų struktūrinės terminologijos dauguma – yra rumunų kalbos skoliniai. Šios gentys skiriasi tarme, papročiais ir išvaizda, bet pripažįsta viena kitos teisę vadintis romais ir gali tuoktis tarpusavyje. Kiekviena gentis toliau dalijasi į *viți* (žodžio *vița*, verčiamo kaip ‘klanas’, daugiskaita, bet lovarai vartoja kitą žodį *țérha*, pažodžiui ‘palapinė’). *Vița* iš esmės yra atpažinimo vienetas ir turi romanų savivardį, dažnai kilusį nuo kažkurio protėvio (pvz., Frinkulešti yra kilę nuo Frinkulo Mikhailovichiaus), o kartais nuo gyvūno ar skiriamojo požymio. Tokie vardai turi didžiausią funkcinę reikšmę, kuomet du romai susitinka pirmą kartą ir bando nustatyti vienas kito vietą sistemoje. Galbūt vienos *vițos* nariai niekada ir niekaip nesuartės ar negzistuos kaip grupė, o funkcionali dar smulkesnė padala bus *familia*, arba išplėstinė šeima, apimanti vedusius sūnus ir jų žmonas, vaikus ir vaikaičius, o atskiras namų ūkis arba šeimos namiškiai (galbūt apimantys tris kartas) yra žinomi kaip *țéra*. Kitaip negu *familia*, *kumpánia* (‘kompanija’) – nebūtinai giminaičių grupė, nes ją gali sudaryti kelių genčių, klanų ar išplėstinių šeimų žmonės. Tai yra ekonominės būtinybės sąlygota darbinė sąjunga kontroliuoti tam tikrą sritį, kur pajamos

* Išsamų romų socialinės struktūros aprašymą pateikia P. Williams knygoje *Mariage tsigane* (Paris, 1984), kurioje jis apskritai ištyrė romų, o ypač Paryžiaus kalderašų gyvenimą. Romai, ypač kalderašai ir mačvajai, užima svarbią vietą tarp Šiaurės Amerikos čigonų, ir Šiaurės Amerikos mokslininkų darbų apie juos nuolat daugėja, pvz., W. Cohn, *The Gypsies* (Reading, MA, 1973); R. C. Gropper, *Gypsies in the City* (Princeton, NJ, 1975); A. Sutherland, *Gypsies, the Hidden Americans* (London, 1975) ir M. T. and S. Salo, *The Kalderaš in Eastern Canada* (Ottawa, 1977).

pasidalijamos po lygiai. Kelis namų ūkius vienijančią *kumpánia* dažnai valdo *rom baró* ('šeimininkas'), kuris jai vadovauja ir palaiko ryšius su *gadžé* (ar *gažé,* kaip taria romai). *Kumpánia* taip pat yra pagrindinis politinis vienetas, kurio nariai gali spręsti daugiau viešais nei šeimyniniais laikomus moralinius, socialinius, politinius ir ekonominius klausimus. Tuo tikslu jie gali stengtis sutvarkyti reikalą *diváno* ('diskusijos') tvarka arba, jei jis pakankamai svarbus, sušaukti *kris romani* ('romų teismą') jį nagrinėti. *Kris* yra oficialus, iš skirtingų *viži* narių vyrų sudarytas teismas, kuriame yra vyresniųjų taryba ir vienas arba keli teisėjai – visi vyrai. Moterys retai kalba *kris*e, bet gali kalbėti, jei tiesiogiai dalyvauja konflikte. Teismo sprendimas ieškovus įpareigoja, tad savo likimą jie turi atiduoti į jo rankas. Teismo procesas gali užsitęsti ir pareikalauti daug jėgų; tarp lovarų kalderašai garsėja kaip mėgėjai bylinėtis *krisuose*.

Tos pačios *viţa* nariai yra giminaičiai, ir prireikus iš jų galima tikėtis pagalbos ir apsaugos. *Viţi* turi ir svarbią ritualinę reikšmę: pavyzdžiui, kiekvienas privalo laikytis išskirtinės pareigos dalyvauti *viţa* narių laidotuvėse ir *pománose* (šermenyse). Vadinasi, giminystė, kurią dažnai sustiprina vedybinės sąjungos, yra galinga jėga remti vienas kitą ir bendradarbiauti. Romai, regis, vis labiau skatina giminaičių santuoką (nors pirmos eilės pusbroliai ir pusseserės iš esmės laikomi per daug artimi, kad galėtų tuoktis), teikdami pirmenybę sutuoktiniui iš tos pačios arba, jei nepavyksta, iš motinos ar senelės *viţa*. Bet santuoka taip pat gali būti naujas būdas sukurti abipusius įsipareigojimus su *kumpánia*, kurioje šeima dar neturi giminystės ryšių.

Apvesdinti sūnų – svarbi tėvo pareiga, ją jis atlieka kartu su nužiūrėtos nuotakos tėvu ir kitais *viţa* vyrais. Derybos dėl sužadėtuvių gali tęstis ilgai, nes tai visuotinis reikalas, kuriame dalyvauja kiti romai: jų visuomenės egzistavimas pastatytas ant kortos, taigi jie siekia darnaus abipusio sutarimo. Teoriškai pati pora nedalyvauja, bet praktiškai ji gali daryti įtaką tėvų pasirinkimui ir turi teisę nesutikti tuoktis. Po vedybų sutuoktiniai paprastai gyvena pas vyro tėvus. Tuomet marčiai tenka nelengvas vaidmuo: ji turi rūpintis uošviais, atlikti namų ruošos darbus ir gimdyti palikuonis.

Vienas gyvybiškai svarbus sumetimas yra paprastai merginos tėvo prašoma išpirkos suma: paprastai ji būna gana didelė, lyginant su dau-

gelio romų mokumo galimybėmis. Ten, kur šis paprotys išliko (pavyzdžiui, jis išnyko tarp Lenkijos kalderašų ir lovarų mūsų amžiaus šeštajame dešimtmetyje), nuotakos išpirkos kaina turi nemažą socialinį poveikį. Sumokamų aukso monetų skaičius yra gana pastovus, bet gali svyruoti priklausomai nuo abiejų tėvų ir šeimų padėties, taip pat merginos reputacijos (elgesio, biografijos ir gebėjimo uždirbti). Išimtiniais atvejais, kuomet vyras apsigyvena su žmonos giminėmis (galbūt todėl, kad jo tėvai nepritaria vedyboms arba jis yra našlaitis), iš jo nereikalaujama išpirkos. Tai nėra prekybinis sandoris, nes pinigai nėra išleidžiami kaip kitos pajamos. Tokį susitarimą galima laikyti savitarpiškumo ir negalėjimo atsilyginti nuotakos šeimai tuo pačiu (išleisti savo dukrą už jų šeimos nario) pripažinimu. Kartais abi šeimos iš tiesų susitaria dėl lygiaverčių mainų moterimis (paprastai apsikeičiant seserimis), ir tuomet sudaryti sandorį tarp giminaičių daug lengviau, bet tokie mainai sukelia sunkumų, vienai iš santuokų suirus. Pati nuotakos išpirka gali būti problemiška, tad kita priežastis, skatinanti imti gimininngos šeimos nuotaką, yra mažesnė priekabiavimo rizika (pavyzdžiui, tėvas gali atgal išsivežti dukrą, negrąžinęs jam sumokėtos išpirkos – ne tiek todėl, kad pagrįstai apgintų ją nuo blogo elgesio, tą padaryti tėvas turi teisę, o kad pasipelnytų). Skyrybos ir svetimavimas taip pat sukelia sunkumų. Tokioms problemoms spręsti gali prireikti *kriso*: tuomet abi besibylinėjančios šalys išdėsto savo skundus, o teismas visam laikui nusprendžia grąžintinos išpirkos dydį.

Romams būdingi ne vien tik šie socialinių institucijų požymiai: kartais juos galima laikyti kelias kartas trukusios raidos rezultatu, todėl yra neįmanoma romų patirtį apibendrinti kaip visos čigonų visuomenės. Pavyzdžiui, tarp 1911 m. į Liverpulį atvykusių varkalių buvo tiek pat įprasta, kad po vedybų vyras gyventų išplėstinėje nuotakos šeimoje, kiek ir atvirkščiai.* Net devynioliktojo amžiaus Transilvanijoje, kur galima tikėtis gana tikslių sutapimų, klajokliai čigonai, kaip tvirtina žymiausias to meto tyrinėtojas, laikėsi taisyklės, kad po vedybų vyras turi palikti savo klaną ir prisijungti prie žmonos klano.** Regis, kad panašių taisyklių laikėsi ir kitų kraštų (tarp jų ir Anglijos) čigonai. O pa-

* Winstedt, 'The Gypsy Coppersmiths' invasion of 1911–1913', pp. 260–2.
** H. von Wlislocki, *Vom wandernden Zigeunervolke* (Hamburg, 1890), pp. 61–8. (Tačiau šią knygą reikėtų vertinti atsargiai.)

pročio reikalauti nuotakos išpirkos laikėsi ne visi čigonai. Daugeliui santuokos paprotys yra ar buvo tam tikras slaptas pabėgimas su mylimąja, o romams toks pabėgimas reikštų tėvų autoriteto atsižadėjimą ir, nors dabar ir tarp jų dažniau pasitaiko, yra laikomas skandalu. Panašiai ir su *kriso* institucija, kuri turėjo savo atitikmenis tarp Vokietijos ir Austrijos sintų, tačiau nežinoma daugeliui čigonų, neturinčių oficialios ar neoficialios centrinės valdžios iškilusiems ginčams spręsti. Tuomet asmeninis kerštas gali tapti principu kodeksui pažeisti, o nesantaika grindžiamą teisingumo sistemą galima rasti tokiose skirtingose šalyse kaip Anglija ir Suomija. Pastarojoje kruviną nesantaiką lydi svarbi aplinkybė – įtvirtintas smurto vengimas: šeimai pripažinus, jog nusikalto, ji savanoriškai išsikelia kitur ir toliau vengia asmenų, kuriems nusikalto, o kiti čigonai bando užtikrinti, kad besivaidijančių šeimų nariai nesusidurtų vieni su kitais.*

Tokie ryškūs skirtumai kelia klausimą, į kurį dar neatsakyta: ar nuotakos išpirkos paprotys (kuris turi atitikmenų Indijos gentyse) yra kitų čigonų apleistas, ar jis paplito tarp romų (ir kitų kaimyninių čigonų grupių), jiems ilgai sustojus Balkanuose. Nagrinėjant *kriso* instituciją, pavyzdžiui, nėra sunku nustatyti galimas įtakas. Feodalinėje Pietryčių Europos santvarkoje prieš turkų užkariavimus ir po jų gyventojai paprastai priklausė nuo savo vadų, kurie buvo kaimų vyresnieji, garbingiausi vietos bendruomenės nariai ir jos išplėstinių šeimų galvos, savo gyvenvietėse padėdavę surinkti mokesčius ir sudaryti pardavimo ar pirkimo sandorius. Laikydamiesi vietos paprotinės teisės, jie taip pat spręsdavo smulkius ginčus. Ar tai nusveria paraleles su indiškosiomis genties tarybomis, kurioms vadovauja įtakingas senolis, kur visus ginčus sprendžia trečiųjų teismas, o jungtinio posėdžio nuosprendis yra galutinis? Kad ir kokią motyvaciją pasirinktum, nėra lengva sutaikyti įmantrias lig šiol nagrinėtas institucijas su mintimi, kad romai kilo iš Moldavijos-Valakijos, kur šimtmečiais su jais buvo elgiamasi kaip su kilnojamuoju turtu, o vergvaldžiai bemaž nepaisė jų vedybinių ir šeimyninių saitų.

Taigi, jei čigonų papročiai taip paįvairėjo, ar šioje tyrimų srityje išvis egzistuoja kas nors universalaus ar absoliutaus? Atmetus plačiai paplitusius, bet Europos tautosakoje atsispindinčius papročius, mums lieka galbūt dvi grynai čigoniškos ir tikriausiai prieš jų atvykimą į Europą

* M. Grönfors, *Blood Feuding among Finnish Gypsies* (Helsinki, 1977).

gyvavusios ypatybės. Viena iš jų – laidotuvių apeigas persmelkianti persekiojančios ar besivaidenančios atsiskyrusios mirusiojo vėlės baimė. Tačiau ji nesukliudė įvairiems apeigų skirtumams atsirasti, nes jų atsiradimą galima dažnai sieti su kitų tautų papročių paisymu ar perėmimu (kaip atsitiko su žodžiu *mulo*, reiškiančiu 'šmėklą' ir 'numirėlį', kurį daugelyje pietryčių Europos sričių imta sieti su vampyrais). Vienas paprotys, kurio skirtingose šalyse (bet ne visur) laikėsi čigonų grupės, buvo velionio nuosavybės sunaikinimas. Anglijoje per „furgonmetį" buvo įprasta po laidotuvių sudeginti numirėlio furgoną kartu su jo turtu ir sudaužyti visus jo indus.* Nūnai, kai automobiliai ir autofurgonai beveik išstūmė arklį ir furgoną, čigonai išardo priekabą ar būtiniausiu atveju tyliai parduoda jį kokiam nors *gadžo*.

Dar labiau paplitusi yra baimė susitepti ir iš jos kylantys tabu. Tik palyginti neseniai tyrinėtojai pripažino tikrąją čigonų tyrumo kodekso reikšmę: jų įtikėjimą suteršimu dabar galima laikyti jų kultūrų šerdimi, išreiškiančia ir sutvirtinančia etnines ribas bei nubrėžiančia fundamentalų skirtumą tarp čigonų ir *gadžo*.** Esminė suteršimo samprata, priklausomai nuo tarmės, turi kelis pavadinimus romani kalboje. Pietryčių Europoje romai ir daugelis kitų čigonų vartoja graikų kalbos skolinį *marimé* ('nešvarus'); *moxado* yra Anglijos ir Velso romani žodis, o *magerdó* – Lenkijos; abu žodžiai reiškia 'suteptas' (sanksrito kalba mrakṣ = 'sutepti'); *prastlo* ('išniekintas') ar *palećido* ('atskirtas') yra sinti žodžiai. Terminologija nesutampa, bet, nepaisant atskirų deta-

* Plg. T. W. Thompson, 'English Gypsy death and burial customs', *JGLS* (3), 3 (1924), pp. 5–38 ir 60–93; ir J. Okely, *The Traveller-Gypsies* (Cambridge, 1983), ch. 12.

** Liudijimus apie nešvarumo tabu publikavo E. O. Winstedt, 'Coppersmith Gypsy notes', *JGLS* (2), 8 (1914–1915), pp. 246–66 ir T. W. Thompson, 'The uncleanness of women among English Gypsies', *JGLS* (3), 1 (1922), pp. 15–43 ir 8 (1929), pp. 33–9. Atitinkamus įpročius Lenkijoje išanalizavo J. Ficowski straipsnyje 'Supplementary notes on the *mageripen* code among Polish Gypsies', *JGLS* (3), 30 (1951), pp. 123–32. Naujausių šios srities tyrimų sąvadas prasidėjo su C. Miller, 'Mačwaya Gypsy Marimé' (Menų magistro disertacija, Seattle, 1968), o paskui apėmė C. Miller, 'American Rom and the ideology of defilement' ir A. Rao, 'Some Mānuš conceptions and attitudes' knygoje *Gypsies, Tinkers and Other Travellers*, ed. F. Rehfisch (London, 1975), pp. 41–54 ir pp. 139–67; C. Silverman, 'Pollution and power: Gypsy women in America' knygoje *The American Kalderaš*, ed. M. T. Salo (Hackettstown, NJ, 1981), pp. 55–70; Okely, *The Traveller-Gypsies*; ir I.-M. Kaminski, 'The dilemma of power: internal and external leadership. The Gypsy-Roma of Poland' knygoje *The Other Nomads*, ed. A. Rao (Cologne, 1987), pp. 323–56.

40 iliustracija. *Harrietos Bowers furgono sudeginimas Garsingtono šalikelėje, Oksfordas, 1953 m. Keystone/Hulton-Deutsch Picture Company.*

lių ir apeigų skirtumo, pats kodeksas yra labai nuoseklus. Kur jo griežtai laikomasi, tabu sistema sąlygoja visus vyrų ir moterų bei čigonų ir *gadžo* santykius. Čigono pripažinimas nešvariu yra didžiausia gėda, kokią jis gali patirti drauge su savo šeimyna. Jam tai yra socialinė mirtis, nes jo būklė gali persiduoti: jis sutepa viską, ką užsivelka, paliečia ar naudoja. Žmonėms, kuriems bendruomenės gyvenimas svarbiausias, o vedybos, krikštynos, vakarėliai, puotos ir laidotuvės yra dažni visuomenės įvykiai, toks nuosprendis yra baimę kelianti ir labai veiksminga bausmė. Vienintelis būdas panaikinti *marimé* padėtį romams yra sušaukti *krisą*.

Tabu yra taikomas asmenims, daiktams, kūno dalims, maisto produktams ir pokalbio temoms (čigonai patiria sunkumų mokyklose per lytinio švietimo pamokas), bet jų didžiausias rūpestis susijęs su moters nešvarumu ir galima grėsme jos ritualiniam tyrumui. Apatinė kūno dalis, ypač moters, laikoma *marimé,* ir gali būti sutepti visi su ja susiję dalykai – lyties organai, kūno funkcijos, apatinę kūno dalį liečiantys drabužiai ir užuominos apie lytį bei nėštumą. Reikalaujama laikytis griežtų apsiplovimo taisyklių, pavyzdžiui, apatinei kūno daliai naudojamas atskiras dubuo, rankšluostis ir muilas. Švara spindinti virtuvės kriauklė vis tiek gali būti laikoma *marimé*: indą, kuriame skalbiami drabužiai, draudžiama naudoti veido rankšluosčiams, staltiesėms, virtuvės rakandams ar indams plauti, o moters drabužius būtina skalbti atskirai nuo kitų. Ji yra nešvaresnė, todėl jai privalu laikytis griežtesnių apribojimo ir izoliavimo taisyklių per aktyviausius lytinius ciklus – lytinį subrendimą, mėnesines, nėštumą ir iškart po gimdymo. Tuomet reikia itin atidžiai sekti, ką ji liečia: griežtoje šeimoje ji negali gaminti valgio ar patiekti jo vyrams. Tačiau prieš lytinę brandą ar po menopauzės draudimų mažiau: mažos mergaitės gali rodyti kojas nešiodamos trumpus sijonus, o vyresnio amžiaus moterys gali laisviau bendrauti su vyrais. Per kiekvieną viešą šventę abi lytys laikosi atskirai, ir moterys visur lieka vyrų šešėlyje. Nors moteris neturi prestižo ir iš jos tikimasi kuklumo ir nuolankumo vyrams, kodeksas numato, kad savo atsargoje ji turi vieną veiksmingą ginklą: gali viešai sutepti vyrą jos apatinę kūno dalį liečiančiu drabužiu, pavyzdžiui, sijonu, ir tokia sutepimo grėsmė yra baisi.

Marimé nuostatos reguliuoja visą gyvenimą, o šiuolaikinėmis gyve-

nimo sąlygomis tiksliai jų laikytis yra sunku. Bendra *mulo* ir nešvarumo baimė dar labiau apsunkina, tarkim, keliaujančio ir namuose apsistojančio romo užduotį ieškant nuomojamo buto: visos anksčiau *gadžo* ar nežinia kieno užimtos patalpos yra tikras minų laukas. Tik būstą perėmus iš kito romo, būtinybė griebtis nuodugnaus valymo procedūrų saugumo vardan smarkiai sumažėja. Aišku, *gadžé* yra nešvarūs, nes neišmano taisyklių sistemos ir neturi gėdos tikrąja to žodžio prasme: jie atsiduria anapus socialinių sienų, o jų gyvenamosios vietos ir paruoštas maistas kelia nuolatinį pavojų susitepti. Taigi kodeksas izoliuoja jo besilaikančius čigonus nuo bet kokių intensyvių, artimų ryšių su *gadžé*, o jo buvimas leidžia dar geriau suprasti tokį akivaizdų čigonų istorijoje rūpestį vengti bet kokio juos saistančio darbo.

8

Kelias į Averną

Nauja migracijos banga pagilino neigiamas Vakarų Europos vyriausybių nuostatas čigonų atžvilgiu, o kai kuriais atvejais atgaivino užslėptus ketinimus. Prasidėjus dvidešimtajam amžiui šios nuostatos greitai įsigalėjo ir tapo kaip niekada nuožmios, – nacių valdymo metais mirties stovyklų vartai pakeitė antikos Averną, angą į pragarą. Kadangi vykdant represijų politiką reikėjo intelektualų paramos, ją be vargo buvo galima rasti kai kuriose teorijose, sukurtose devynioliktojo amžiaus pabaigoje – biologinio determinizmo ir liguistų idėjų apie rasės ir rūšies grynumą vešėjimo laikotarpiu. Prancūzų grafo Gobineau *Essai sur l'inégalité des races humaines* [Esė apie žmonių rasių nelygybę] (1853–1855) ženkliai paveikė Europos (ypač Vokietijos) filosofinę ir politinę mintį. Šiame kūrinyje jis teigė, kad rasė – tai istorinę raidą lemiantis faktorius: rasės buvo skirstomos į „aukštesnes" ir „žemesnes", o garbingiausia vieta teko „arijų rasei" (taip ne visai tiksliai buvo vadinamos tautos, kalbančios indoeuropiečių kalbomis), ypač Šiaurės Europos gyventojams. Gobineau buvo įsitikinęs hibridų nevisavertiškumu, o mišrias santuokas laikė neišvengiamai pražūtingomis. Jo idėjas toliau plėtojo Wagnerio žentas, anglas Houstonas Stewartas Chamberlainas, kuris savo pagrindiniame veikale *Die Grundlagen des neunzehnten Jahrhunderts* („Devynioliktojo amžiaus pamatai", 1899) išliaupsino istorinį teutonų vaidmenį. Tereikėjo tik vieno žingsnelio šios minties linkme, kad būtų padaryta išvada, jog tokie žmonės kaip čigonai nebegali atsikratyti rasinės kilmės pančių. Šis žingsnelis buvo žengtas, kai biologinės doktrinos, paskatintos Cesare's Lombroso veikalo

L'uomo delinquente („Nusikalstantis žmogus", 1876), pabrėžusio atavistinę nusikaltimo prigimtį, apvertė aukštyn kojomis kriminologijos mokslą. Lombroso, apžvelgdamas žemesniųjų tautų ydingumą, apie čigonus negalėjo pasakyti nieko gero ir patvirtino nuomonę, kurios laikėsi kai kurie nusikaltimų prevencijos specialistai. Pasak jų, čigonai buvo pasipūtę, begėdiški, neapdairūs, nesumanūs, triukšmingi, tūžmingi, pasileidę, mėgstantys valgyti dvėselieną ir įtariami kanibalizmu. Nenoromis pripažindamas Vengrijos čigonų muzikinius gabumus, jis pareiškė, jog tai yra tiesiog „dar vienas įrodymas, kad talentai, susimaišę su atavizmu, būdingi nusikaltėliams." Dar radikalesnis judėjimas, pramintas „socialiniu darvinizmu", ypač įsigalėjęs po 1890 metų, skelbė, kad biologinis faktorius yra *visų* gyvenimo sferų absoliutas: moderni valstybė, užuot gynusi silpnuosius, turėtų rūpintis, kaip skatinti biologiškai vertingus elementus; individo socialinis naudingumas arba biologinis pajėgumas tapo jo ar jos socialinės vertės matu.

„Kova su įgrisusiais čigonais"

Nors atgijusioje migracijoje iš rytų į vakarus ir nedalyvavo begalė čigonų, jie krito į akis. Dėl savo keistos aprangos ir vardų atvykėliai nesunkiai patraukdavo valdžios atstovų dėmesį. Iš pradžių, siekiant jų atsikratyti, buvo stiprinamos jau esamos priemonės. Retkarčiais jie išprovokuodavo jau nebetaikomų agresijos mechanizmų atgaivinimą. Geras pavyzdys – Nyderlandai.* Atrodo, kad po tariamos *heidenjachten* sėkmės aštuonioliktajame amžiuje (žr. 149 psl.) vietos valdžios organai užmiršo čigonus kaip kategoriją, kuriai yra būtinas išskirtinis traktavimas: nuo 1799 iki 1868 metų jokie valdžios dokumentai nemini *Heidens* ir *Egyptenaars*, nepaisant visų požymių, kad žmonės, panašūs į Vokietijos sintus, bent kurį laiką anuomet klajojo po Nyderlandus, daugiausia kaip linksmintojai (muzikantai, lėlininkai ir t.t.). 1868 metais, kai šalyje padaugėjo varkalių iš Vengrijos ir meškų dresuotojų iš Bosnijos, miopijos simptomai išnyko. Nors ir apdriskę, čigonai turėjo pakankamai pinigų ir galiojančius kelionės dokumentus (pagrindiniai du taisyklių, taikomų svetimšaliams, kriterijai), tačiau centrinės valdžios

* Žr. L. Lucassen, *'En men noemde hen Zigeuners'* (Amsterdam/The Hague, 1990).

pareigūnai vis labiau nerimavo ir, pritaikę jiems iš vokiečių kalbos pasiskolintą pavadinimą, suskato raginti vietos valdžios organus nepriimti *Zigeuners* ir neteikti jokių lengvatų jiems pasilikus. Sinti atmainos čigonai pajuto, kad naujos nuostatos užkliudė ir juos. Viena tokio olandų kietaširdiškumo priežasčių buvo ta, kad atėjus laikui pravažiuojantiems čigonams iškeliauti kaimyninės šalys juos labai nenoriai įsileisdavo. Mada taikyti griežtas priemones plito tarsi užkratas, ypač Vokietijos pasienyje.

Vokiečių valstybėlės niekada nepasitikėjo klajojančiais čigonais. Devynioliktojo amžiaus viduryje jų pagrindiniu rūpesčiu tapo imigrantai. Pavyzdžiui, Didžioji Badeno Kunigaikštystė 1855 metų dekretu perspėjo, kad „pastaruoju metu čigonai, ypač iš Elzaso, vėl dažniau atvyksta ir bastosi kartu su šeimomis, apsimetę prekeiviais, bet daugiausia turėdami kėslų elgetauti ar kitų neteisėtų užmačių". Net susikūrus naujajai Vokietijos imperijai ir aneksavus Elzasą ir Lotaringiją 1871 metais, Reichą sudariusios žemės (*Länder*) nepanaikino vidaus sienų kontrolės punktų: kiekviena žemė buvo atsakinga už teisėtvarkos palaikymą ir politikos čigonų atžvilgiu planavimą bei vykdymą. 1886 metais imperijos kancleris Bismarckas atkreipė *Lando* vyriausybių dėmesį į itin pagausėjusius „nusiskundimus dėl čigonų gaujų, besibastančių po Reichą, padarytos žalos ir padažnėjusio jų kabinėjimosi prie gyventojų". Jis pabrėžė, kad sprendžiant šią problemą būtina atsižvelgti į esminį skirtumą tarp užsienio čigonų ir čigonų, turinčių Vokietijos pilietybę;* tačiau didesni *Länder* jau anksčiau buvo priartėję prie šio požiūrio. Bismarcko raginimų įkvėptų dekretų sraute išryškėjo dvi tipiškos jo nurodytos politikos kryptys – neįsileisti čigonų iš užsienio arba jų atsikratyti; vietos klajojančius čigonus paversti sėsliais. Tačiau oficialiuose dokumentuose čigonai nebuvo išskirti jokia griežtai rasine prasme, nes, siekiant išvengti apibrėžimo keblumų, dažnai buvo vartojamos tokios frazės kaip „čigonai ir asmenys, keliaujantys kaip čigonai". Naujojo Reicho gyvavimo pradžioje susirūpinimas dėl užsienio čigonų iškilo į pirmą vietą, ir kai 1889 metais imperijos kanceliarija pareikalavo

* R. Hehemann, *Die 'Bekämpfung des Zigeunerunwesens' im Wilhelminischen Deutschland und in der Weimarer Republik 1871–1933* (Frankfurt am Main, 1987), pp. 246–250. (Tai pats išsamiausias darbas apie čigonų ir *gadžo* santykius Vokietijoje nurodytu laikotarpiu.)

ataskaitų apie pažangą, paaiškėjo, kad daugiausia laimėjimų pasiekta būtent šioje srityje.

Atrodo, kad Vokietijai nebuvo sunku susitarti su kaimyninėmis valstybėmis dėl bendradarbiavimo atbaidant čigonus. Direktyvoje *Bekämpfung des Zigeunerunwesens* („Kova su įgrisusiais čigonais"), kurią 1906 metais išleido Prūsijos vidaus reikalų ministras, buvo pateiktas net devynių dvišalių sutarčių sąrašas: su Austrija-Vengrija, Belgija, Danija, Prancūzija, Italija, Liuksemburgu, Nyderlandais, Rusija ir Šveicarija. Tuo metu Prūsija vis daugiau dėmesio skyrė vietos čigonams, kurie atkakliai laikėsi nomadiško gyvenimo būdo, ir taikė jiems įvairias Bismarcko sumanytas priemones. Jų esmę sudarė leidimas verstis klajokline prekyba, kurį norint gauti tekdavo susidurti su begale smulkmeniškai taikomų biurokratinių reikalavimų, kaip antai pristatyti pažymas apie nuolatinę gyvenamąją vietą, teistumo nebuvimą, pakankamą vaikų išmokslinimą, taip pat pateikti deramas ataskaitas apie sumokėtus mokesčius. Stebino tai, kad tiek daug čigonų iš tikrųjų sugebėjo gauti reikalingus popierius. Prūsų pareigūnai mielai pritarė čigonų apgyvendinimo principui tol, kol jis nebuvo taikomas jų vietovėse: bendruomenei tai galėjo nemažai kainuoti, tad čigonai buvo raginami vykti toliau, netgi išduodant jiems klajoklio leidimą.*

Prūsija toli gražu nebuvo Vokietijos lyderė čigonų kontrolės srityje. Po vangoko starto į priekį išsiveržė Bavarija.** Duomenų apie kokį nors ypatingą susirūpinimą čigonais, kurie paprastai būdavo priskiriami prie valkatų plačiąja prasme, per 1800–1850 metų laikotarpį Bavarijos archyvuose yra nedaug. Nuo amžiaus vidurio vis didesnį nerimą ėmė kelti įvairūs užsieniečiai, ir leidimų klajojantiems prekeiviams sistema tapo agresijos įrankiu. Pirmoji konkreti priemonė prieš čigonus devynioliktojo amžiaus Bavarijoje buvo 1885 metų dekretas, reikalavęs kruopščiai tikrinti jų dokumentus tiek pasienyje, tiek krašto gilumoje, kai tik įmanoma panaikinant leidimus dirbti, atidžiai apžiūrint visus arklius (čigonų sąskaita), užkertant kelią užkrečiamoms ligoms. Jei čigonams ir pasisekdavo įveikti šias kliūtis, jie vis tiek turėjo būti slaptai

* Plg. W. *Günther, Zur preussischen Zigeunerpolitik seit 1871* (Hanover, 1985), pp. 13–14.

** Plg. E. Strauss, 'Die Zigeunerverfolgung in Bayern 1885–1926', *Giessener Hefte für Tsiganologie* (1986), 1–4/86, pp. 31–108.

prižiūrimi. 1899 metais Miunchene buvo įsteigtas informacijos centras, kuris lygino pranešimus apie pasirodančius čigonus bei jiems taikomas priemones ir sudarė specialų registrą. Remiantis sukauptais duomenimis, buvo padaryta išvada, kad čigonų prigimtis kinta: „tikrųjų" čigonų praretėjo, o labiausiai krito į akis gaujos, kurios bastėsi kaip čigonai, neva prekiaudamos arkliais ir kvepalais arba muzikuodamos, tačiau iš tikrųjų vertėsi išmaldomis ir vagystėmis; dažniausiai tai buvo žmonės iš Vengrijos arba benamiai vokiečiai, nors pasitaikydavo tarp jų meškų dresuotojų iš Bosnijos ir muzikantų iš Bohemijos.

Ši Miuncheno įstaiga tapo dviejų didelių iniciatyvų šaltiniu. Jos viršininkas Alfredas Dillmannas 1905 metais išleido *Zigeuner-Buch* („Čigonų knygą") kaip pagalbinę priemonę Bavarijos ir aplinkinių *Länder* policijos vyresnybei rauti su šaknimis tai, ką jis pats dažnai vadino *die Zigeunerplage* („čigoniškuoju maru"). Šiame vadove jis kruopščiai identifikavo ne mažiau kaip 3350 čigonų bei kitų klajūnų. Kilmės vietas jis nurodė mažiau kaip pusės identifikuotųjų, kurių dauguma (maždaug 20 procentų) buvo iš Austrijos-Vengrijos imperijos (daugiausia iš Bohemijos ir Austrijos) ir tik apie dvi dešimtis, anot jo, atvyko iš Bosnijos, Kroatijos, Slovėnijos, Galicijos ir Vengrijos. Praėjus dvejiems metams po knygos išleidimo, įrašų skaičius Miuncheno sąraše viršijo 6000. Antroji iniciatyva buvo 1911 metų gruodžio mėnesį kartu su kitais šešiais *Länder* sušaukta konferencija, turėjusi koordinuoti veiksmus ir išplėsti Miuncheno registro apimtį, panaudojant ir jų duomenų bankus. Įsiliepsnojęs pasaulinis karas atidėjo paskesnių praktinių priemonių įgyvendinimą. Po 1925 metų konferencijos Bavarija išsiveržė į priekį, 1926 metais išleisdama įstatymą, kuriuo numatė priverstinį apgyvendinimą ir sankcionavo čigonų bei kitų *Arbeitsscheue* („darbo vengiančių" žmonių) išsiuntimą dvejiems metams į pataisos namus visuomenės saugumo pagrindu; paskutiniuoju atveju nebebuvo svarbu, ar čigonai klajokliai, ar ne. Ši nuostata Bavarijos įstatymų leidžiamosios valdžios susirinkime buvo išdėstyta taip: „Šie žmonės savo prigimtimi priešinasi bet kokiam darbui ir ypač sunkiai pakelia klajokliško gyvenimo apribojimus; jiems nieko nėra baisiau už laisvės praradimą ir priverstinį darbą". 1929 metų balandį Miuncheno įstaigai priklausanti teritorija apėmė visą Vokietiją, o Vokietijos kriminalinės policijos komisija buvo pertvarkyta į Centrinę kovos su įgrisusiais čigonais įstaigą. Apskritai Vei-

maro Respublika neblogai paruošė dirvą ją vėliau pakeitusiam režimui.

Bavarijos pavyzdys buvo užkrečiamas. Kitų šalių policijos vyresnybės taip pat įsitikino, kad sunkiai tvarkosi su čigonais ir turi imtis tam tikrų veiksmų. Šveicarijos, kurios 1909 metų kvietimas keturioms kaimyninėms šalims apsvarstyti tarptautinio keitimosi informacija apie čigonus mechanizmo sudarymą žlugo, teisingumo departamentas sudarė nacionalinį sąrašą, pagrįstą Miuncheno modeliu.* Tai buvo, beje, didžiausia šalies labdarybė vaikams, – pradėta vykdyti labiausiai remiama programa, siekusi su šaknimis išrauti klajoklišką gyvenimo būdą. 1926 metais itin gerbiamas *Pro Juventute* fondas, vadovaudamasis tuomet madingom eugenikos ir pažangos teorijom, nusprendė, kad *Jenische* („keliautojų") vaikus būtina apgyvendinti kitur, integruoti juos į normalią visuomenę; taip įsigalėjo sistema, leidžianti paimti vaikus iš šeimų be tėvų sutikimo, keisti jų vardus ir atiduoti į globos namus. Toks įteisintas grobimas tęsėsi iki 1973 metų, per tą laiką daugiau kaip 600 vaikų buvo jėga atimti iš tėvų.**

Prancūzija laikėsi kitokio kurso. Čia radikalios permainos įvyko likus dviem dešimtmečiams iki Pirmojo pasaulinio karo protrūkio.*** 1895 metų kovą buvo surašyti visi Prancūzijos „nomadai, čigonai ir valkatos". Speciali komisija, sudaryta ištirti rezultatus, 1898 metais pranešė: bendras keliautojų skaičius siekia daugiau kaip 400 000; tarp jų „nomadų, keliaujančių grupėmis ir vilkstinėmis", nustatyta 25 000. Šis surašymas parodė klajojančių Prancūzijos gyventojų etninę įvairovę. Didžiąją dalį sudarė *manouches* (prancūziškas Vokietijos sintų atitikmuo), kurių dauguma išvyko iš Elzaso-Lotaringijos, kai šias sritis aneksavo Vokietija, kiti turėjo vardus, jau daugelį amžių būdingus Prancūzijos čigonams. Dauguma surašytųjų buvo prancūzų tautybės, tačiau Overnėje buvo nemažai italų kilmės nomadų; kai kurie jų buvo „Pjedmonto sinti" – krepšių pynėjai, gatvės prekeiviai, akordeonistai. Šeimų iš Vidurio ir Rytų Europos nebuvo itin daug. 1907 metų policijos pajė-

* T. Huonker, *Fahrendes Volk-verfolgt und verfemt* (Zürich, 1987), p. 63.

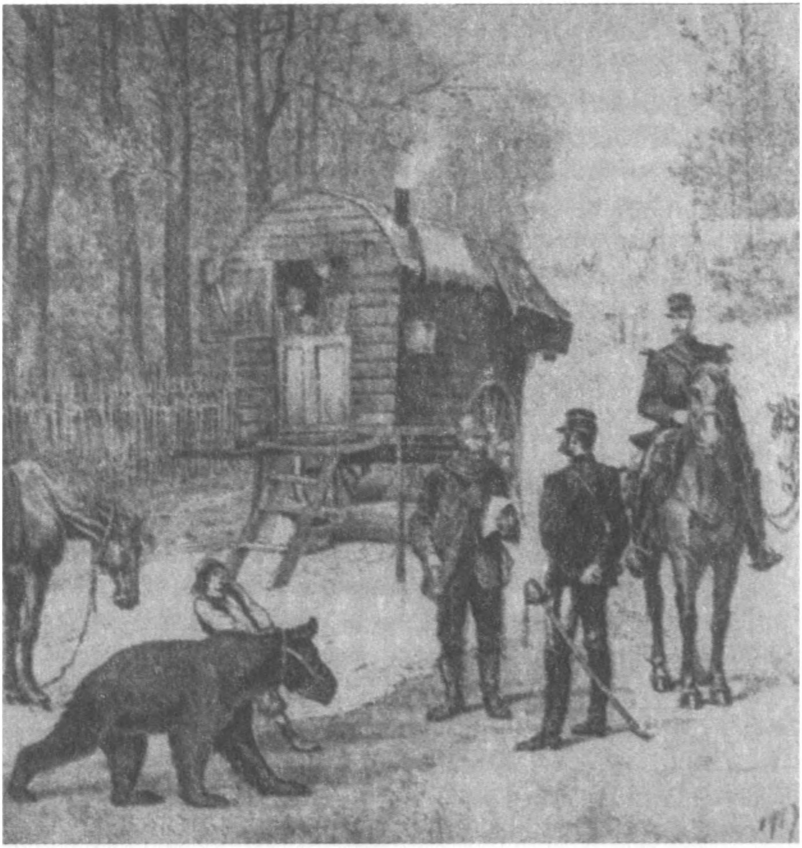
** Ten pat, pp. 74–115. W. Haesler, *Enfants de la Grande-route* (Neuchâtel, 1955), nustatė, kad socialiniai ir mokymo rezultatai tarp grupės vaikų, kuriuos jis tyrinėjo, buvo menki, tačiau jis išreiškė viltį, kad, pakeitus mokymo būdą, įmanoma pasiekti tam tikrą pažangą.

*** Plg. su F. de Vaux de Foletier, *Les Bohémiens en France au 19e siècle* (Paris, 1981), ch. 10.

goms buvo įsakyta kur tik įmanoma fotografuoti „valkatas, nomadus ir čigonus", o detalius jų aprašymus siųsti į centrinį registracijos biurą Paryžiuje. Tuo pat metu parlamentarai trimitavo apie čigonų plėšikavimus. Galiausiai 1912 metais buvo išleistas įstatymas, įvedęs *carnet anthropométrique* (antropometrinę knygelę) visiems keliautojams nepriklausomai nuo jų tautybės. Tai buvo detalus asmens dokumentas su fotografijomis, pirštų atspaudais, vairuotojo pažymėjimo numeriu: kiekvienas asmuo privalėjo jį turėti, o šeimos galvai dar buvo reikalingas ir kolektyvinis *carnet*, kuriame buvo surašyti visi šeimos nariai. Šiame maždaug 100 puslapių dokumente buvo daromos žymos atvykus šeimai į bet kurią bendruomenę ar iš jos išvykstant. *Carnet* tapo įvairiausių trukdymų pretekstu, nes teismo šaukimai galėjo būti įteikiami už nebuvimą namie ar šio dokumento neturėjimą (pvz., dėl to, kad jį buvo paėmusi policija patikrinti). Nepaisant to, daugelis bendruomenių pasieniuose statė iškabas, skelbiančias: *Interdit aux nomades* („nomadams draudžiama"). Ši kontrolės sistema galiojo Prancūzijoje beveik 60 metų.

Britanijoje, baigiantis devynioliktajam amžiui, klajokliai taip pat buvo verčiami registruotis. Daugiausia tai buvo vieno žmogaus iniciatyva. Čigonai daugiau nebebuvo ypač išskiriami įstatymų leidyboje, tačiau susidurdavo su daugybe bendresnių įstatymų, susijusių su išnešiojamąja prekyba, valkatavimu, sveikatos priežiūra, bendruomenės žemėmis ir privačiomis valdomis. Jų padėtį dar labiau sunkino urbanizacija, dėl kurios jie tapo įkyresni, o jų paslaugos mažiau reikalingos. Niekas nedegė noru asimiliuoti „tikrųjų romani". Vietoj jų taikiniu tapo keliautojai, kurių gyvenimo būdas prieštaravo sėsliosios visuomenės interesams. Faktas, kad tikrovėje vienos grupės likimas glaudžiai siejosi su kitos, buvo ignoruojamas.* Su aklu atsidavimu ir fanatišku savo šeimos gerovės ignoravimu filantropas, vardu George'as Smithas (žr. 31 iliustraciją), „iš Koalvilio", kaip jis mėgdavo pabrėžti, aštuntame devynioliktojo amžiaus dešimtmetyje reikalavo reformos plytinių vaikams, kanalų gyventojams ir čigonams, kuriuos jis lygino su barbarais ir gyvuliais bei kaltino visišku moralės ignoravimu. Smithui pavyko atkreipti į save spaudos dėmesį, ir jo atkaklumo dėka nuo 1885 iki 1894 metų

* Novatoriškas darbas šia tema: T. Acton, *Gypsy Politics and Social Change* (London, 1974); daug svarbios medžiagos taip pat pateikia D. Mayall knygoje *Gypsy-Travellers in Nineteenth-Century Society* (Cambridge, 1988).

41 iliustracija. *1895 m. Prancūzijos gyventojų surašymas.* Le Petit Journal, *1895 m. gegužės 5 d.*

Parlamentą pasiekdavo įvairūs jo inicijuoti Kilnojamojo būsto įstatymo projektai. Smithas norėjo, kad visi kilnojami būstai būtų registruojami, atitiktų įstatymo nustatytus standartus, būtų tikrinami dieną, o čigonų ir furgonų gyventojų vaikai baigtų bent pradinį mokslą; pagrindinis tikslas buvo absorbuoti juos į visuomenę. Jo įstatymų projektai, kurie išleido paskutinį kvapą 1895 metais kartu su jų autoriumi, sužlugdavo kiekvieną kartą, kai jis įtikindavo Parlamentą juos svarstyti, nors daugelis jo siūlymų (tik ne dėl registracijos) būdavo įtraukiami į įvairius aktus iki 1936 metų.

Pasipriešinimas Smitho idėjoms iš dalies kilo asmens laisvės atžvilgiu, iš dalies baiminantis, kad bus užkrėsti kiti moksleiviai; tačiau la-

biausiai joms priešinosi 1889 metais įkurta Cirko artistų gildija, turėjusi ginti cirkininkų interesus, o ypač daryti spaudimą Parlamentui prieš George'o Smitho iš Koalvilio pasiūlymus. Jai priklausė ir kai kurie čigonų artistai, tačiau gildijos vadovai, tarp kurių čigonų nebuvo, siekė apsaugoti jos narių padėtį kiek galima labiau nuo čigonų atsiribodami. Daugiau nebuvo jokios kitos organizacijos, galėjusios apginti požiūrį tų, kurie būtų paliesti. Nors 1888 metais grupė *gadžé* (kurių susidomėjimą daugiausia sužadino George'o Borrow darbai: žr. 194 psl.) įkūrė Čigonologijos draugiją (Gypsy Lore Society), tačiau tuometės politinės problemos jos žurnalo puslapiuose iš pradžių susilaukdavo menko dėmesio. Ši draugija gyvavo iki 1892 metų, 1907 metais ji buvo atgaivinta ir, dar keletą kartų pertraukusi savo veiklą, išliko iki mūsų dienų. Sugebėjusi pritraukti į savo gretas daugelį Europos ir Šiaurės Amerikos čigonologijos ir romani kalbos autoritetų, ji pirmiausia siekė surinkti kuo daugiau mokslinės medžiagos – tai jai sekėsi visai neblogai. Iki pat 1908 metų, kai vėl buvo pradėta bandyti priimti Kilnojamojo būsto įstatymą, Čigonologijos draugija nesiėmė veikti viešosios nuomonės, kaip turėtų būti elgiamasi su čigonais.*

Užmirštas holokaustas

1933 metais į valdžią Vokietijoje atėjusi nacistų partija paveldėjo gerai išvystytą daugelio grupių, jos laikomų nepageidautinomis, teisinį kontrolės aparatą. Tačiau jos atstovai vis tiek tyčiojosi iš pernelyg švelnių nuostatų, kurių laikėsi jų pirmtakai. Vienas tokių, Georgas Nawrocki, 1937 metų rugpjūčio mėnesio *Hamburger Tageblatt* dienraštyje rašė: „tai siejosi su Veimaro Respublikos, kuri neparodė jokio kovingumo spręsdama čigonų klausimą, vidiniu silpnumu ir melagingumu. Geriausiu atveju sintai buvo traktuojami kaip kriminaliniai nusikaltėliai. Mes matome, kad čigonų klausimas visų pirma yra rasinė problema, kurią būtina spręsti ir kuri yra sprendžiama."** Žydai ir čigonai faktiškai

* Pasakojimas apie ankstyvąjį Čigonologijos draugijos (angl. GLS) laikotarpį yra A. M. Fraser, 'A rum lot', in *100 Years of Gypsy Studies*, ed. M. T. Salo (Cheverly, MD, 1990), pp. 1–14.

** Vertimas iš vokiečių kalbos, R. Vossen, *Zigeuner* (Frankfurt am Main, 1983), p. 70.

buvo vienintelės dvi etninės grupės, kurias nacionalsocialistų ideologija pasmerkė sunaikinti.*

Naujasis požiūris reiškė, jog buvo reikalingi nurodymai, kaip tiksliai apibūdinti asmenis, vadinamus *Zigeuner*, ir kaip juos išskirti pagal rasę iš kitų Reicho piliečių. Ši būtinybė tapo dar labiau neatidėliotina po to, kai 1935 metais buvo priimti vadinamieji Niurnbergo įstatymai, įteisinę tinkamo piliečio nustatymo sistemą ir traktavę čigonus drauge su žydais kaip pavojingą *Fremdrasse* („svetimųjų rasę"), kurios kraujas buvo taip pavojingas vokiečių rasės grynumui, jog reikėjo uždrausti mišrias santuokas ar nesantuokinius ryšius su jais. 1937 metais dr. Robertas Ritteris, psichologas ir psichiatras, kuris keletą metų vadovavo čigonų tyrinėjimams, buvo paskirtas naujai įkurto Rasinės higienos ir gyventojų biologijos tyrimų centro Berlyne, priklausančio Reicho sveikatos apsaugos departamentui, vadovu. Ši agentūra tapo pagrindiniu čigonų identifikavimo ir klasifikavimo centru, kuriame buvo tyrinėjami paveldimumo ir nusikalstamumo sąryšiai. Remdamasi genealogija, piršto atspaudais ir antropometriniais duomenimis, Ritterio grupė stengėsi sudaryti išsamią kiekvieno asmens, turinčio čigoniško kraujo, kortelę ir nustatyti jo rasinio grynumo laipsnį. Tuo tikslu jie lankydavosi stovyklavietėse, taip pat stebėdavo internuotus čigonus koncentracijos stovyklose. Jie taip pat galėjo remtis policijos įrašais Centrinės įstaigos, kuri iš Miuncheno buvo perkelta į Berlyną ir, ypač po Austrijos anšliuso (*Anschluss)*, panašios įstaigos, veikusios Vienoje nuo 1936 metų kaip tarptautinis centras, duomenimis. Heinrichas Himmleris savo

* Mokslininkai suskato nagrinėti nacių elgesį su čigonais tik praėjus kuriam laikui po Antrojo pasaulinio karo, tačiau literatūros šia tema dabar yra pakankamai daug. Vertinga bibliografija yra G. Tyrnauer, *Gypsies and the Holocaust* (Montreal, 1989; 2nd edn 1991). Pagrindinis darbas anglų kalba yra D. Kenrick and G. Puxon, *The Destiny of Europe's Gypsies* (London, 1972). Kiti darbai: B. Müller-Hill, *Murderous Science* (Oxford, 1988), *Tödliche Wissenschaft* (Reinbek bei Hamburg, 1984) vertimas; M. Zimmermann, 'From discrimination to the „Family Camp" at Auschwitz: National Socialist persecution of the Gypsies', *Dachau Review*, 2 (1990), pp. 87–113; S. Milton, 'The context of the Holocaust', *German Studies Review*, 13 (1990), pp. 269–83, ir 'Nazi policies towards Roma and Sinti, 1933–1945', JGLS (5), 2 (1992), pp. 1–18; H. R. Huttenbach, 'The Romani Porajmos: The Nazi genocide of Europe's Gypsies', *Nationalities Papers*, 19 (1991), pp. 373–94; ir *The Gypsies of Eastern Europe*, eds D. Crowe and J. Kolsti (New York/London, 1991). Prancūzų kalba yra C. Bernadac, *L'Holocauste oublié* (Paris, 1979) – taikliai parinktas pavadinimas, kurį pasiskolinome šiam skyriui.

42 iliustracija. Robertas Ritteris ir jo padėjėja Eva Justin ima kraujo mėginį iš čigono. Bundesarchiv, Koblenz.

1938 metų dekrete, pavadintame *Bekämpfung der Zigeunerplage* („Kova su čigoniškuoju maru"), pareiškė, kad maišyto kraujo čigonai ypač linkę nusikalsti, ir pabrėžė, kad policija privalo siųsti raportus apie visus čigonus į Reicho centrinę įstaigą.* 1940 metų sausio mėnesį pranešime apie tyrimų eigą Ritteris pasijuto galįs teigti:

Mes sugebėjome nustatyti, kad daugiau kaip 90 procentų vadinamųjų vietos čigonų yra maišyto kraujo... Tolesni mūsų tyrinėjimų rezultatai leidžia apibū-

* H.-J. Döring, *Die Zigeuner im NS-Staat* (Hamburg, 1964), pp. 58–60.

dinti čigonus kaip išimtinai primityvios etnologinės kilmės žmones, kurių protinis atsilikimas neleidžia jiems adaptuotis visuomenėje... Čigonų klausimą galima išspręsti tik surenkant daugumą asocialių ir niekam tikusių maišyto kraujo čigonų individų į dideles priverstinio darbo stovyklas ir visiems laikams sustabdžius tolesnį šių maišyto kraujo gyventojų dauginimąsi.*

„Rasinio-biologinio" čigonų įvertinimo taisykles Himmleris toliau išplėtojo 1941 metų rugpjūčio mėnesio dekrete: ženklinimo sistema pagal tris paskutines kartas (palyginkime: žydams pagal dvi kartas) svyravo nuo Z (*Zigeuner*, reiškiančio „gryną čigoną"), ZM +, ZM ir ZM – (*Zigeunermischling*, „mišrus čigonas", pliuso ir minuso ženklai rodė, ar čigoniškas kraujas dominuoja, ar ne) iki NZ (*Nicht-Zigeuner*, „ne čigonas"). Dviejų čigonų prosenelių pakako būti pašalintam iš NZ kategorijos; jeigu būtų taikytos tokios pačios taisyklės kaip ir žydams, pašalintųjų skaičius būtų daug mažesnis. Dekrete Vokietijos čigonų gentys buvo suklasifikuotos (nevisiškai) ir suskirstytos į šešias grupes: sinti (Vokietijos čigonai); romai (čigonų, atsikrausčiusių iš Vengrijos apie 1870 metus, palikuonys); gelderarai, t.y. kalderašai (romų atšaka); lovarai (dar viena romų atšaka); laleriai (palikuonys čigonų, apie 1900 metus atsikrausčiusių iš buvusios Austrijos-Vengrijos imperijos, ypač Bohemijos, Moravijos ir Slovakijos – romani kalba *lalleri* reiškia „bežadžiai" žmonės, t.y. kalbantys kitu dialektu); ir galiausiai Balkanų čigonai, kilę iš meškų dresuotojų. 1943 metų kovo mėnesį Ritteris Vokietijos Tyrimų asociacijai raportavo: „Čigonų ir pusiau čigonų registracija, apytikriai kaip buvo planuota užbaigta Senajame Reiche [prieškarinėje Vokietijoje] ir Ostmarke [Austrijoje], nepaisant visų karo sunkumų. Mūsų tyrimai toliau vyksta aneksuotose teritorijose... Dabartiniu metu atvejų, išaiškintų rasiniu-biologiniu požiūriu, skaičius siekia 21 498." Po dešimties mėnesių šis skaičius pasiekė 23 822.**

Įtakingi mokslininkai sveikino naujo režimo suteiktas galimybes. Profesorius E. Fischeris, Kaizerio Vilhelmo antropologijos instituto direktorius, 1943 metais *Deutsche Allgemeine Zeitung* dienraštyje nuoširdžiai rašė: „Tai reta ir ypač palanki proga suklestėti teoriniam mokslui tuo metu, kai vyraujanti ideologija sveikina jį, o jo atradimai gali tiesio-

* Müller-Hill, *Murderous Science*, p. 57.

** Ten pat, pp. 59–60.

giai pasitarnauti valstybės politikai."* Tačiau praktiškai puikavimasis tikslumu, kurį teikė ši mokslinė infrastruktūra, nepasiteisino; ne visada buvo paisoma tikslios teoretikų, savo išankstinį nusistatymą įvilkusių į mokslo rūbą, sugalvotos gradacijos, ir subjektyvūs įspūdžiai vaidino svarbų vaidmenį, tiek vertinant atskirus atvejus, susijusius su Ritterio grupe, tiek dar labiau pareigūnus, kurie praktiškai vykdydami „rasinę higieną" dažnai dirbo didžiulės sumaišties sąlygomis.

Tokių priemonių metodika ir sinchronizavimas labai priklausė nuo to, ar čigonai gyveno Reicho (išplėsto) ribose, ar okupuotose, ar sąjungininkų teritorijose. Reicho viduje pagrindiniu kontrolės instrumentu tapo visur prasismelkiantis aparatas, sukurtas 1936 metais suvienijus policijos, saugumo ir SS organizacijas, kuriam vadovavo Himmleris ir jo pavaduotojas Reinhardas Heydrichas. Iš pradžių valdžia pasikliovė bendromis priemonėmis, priimtomis pirmaisiais Trečiojo Reicho gyvavimo metais eugenikos ir nusikaltimų prevencijos pagrindu, leidžiančiomis sterilizuoti valkatas, deportuoti iš šalies nepageidautinus užsieniečius, o smulkius nusikaltėlius siųsti į koncentracijos stovyklas, kurių pirmoji jau buvo įsteigta 1933 metų kovo mėnesį Dachau, netoli Miuncheno. Maždaug nuo 1937 metų spaudimas „asocialiesiems" (miglotas terminas, taikytas čigonams ir kitiems elementams, kurie nebuvo „normalios visuomenės" dalis) ir ypač čigonams sparčiai ir negailestingai stiprėjo, nei šalyje, nei užsienyje nesukeldamas priešiškos reakcijos, dėl kurios naciai, bent jau pirmaisiais valdymo metais gerbdami pasaulio nuomonę, turėjo apdairiau elgtis su žydais. 1937 metų gruodžio mėnesį Reicho vidaus reikalų ministras išleido pagrindinį įsakymą „policijai dėl prevencinės nusikaltimų kontrolės" ir nurodė elgesio su asocialiais elementais taisykles: koncentracijos stovyklos turėjo tapti pagrindine priemone. Kitų metų birželio mėnesį Himmleris savo ypatingajame laiške nustatė visoms policijos apygardoms mažiausiai 200 į koncentracijos stovyklas siųstinų asmenų kvotą. 1939 metų kovo mėnesį buvo įvesti specialūs asmens dokumentai: rudos spalvos čigonų mažumai, laikytai rasiniu atžvilgiu gryna, rudos spalvos su mėlynomis juostelėmis – maišyto kraujo asmenims ir pilkos – valkatoms, kurie nebuvo čigonai.

Austrijoje, inkorporuotoje į Reicho sudėtį 1938 metais, didžioji dalis čigonų gyveno Burgenlande, regione, besiribojančiame su Vengrija (ir

* Ten pat, p. 61.

iki 1919 metų jai priklausiusiame), kur Marijos Teresės apgyvendinimo politika buvo stipriausia. Vietos gauleiteris Thobias Portschy, siekdamas apsaugoti arijų kraują nuo priemaišų grėsmės, pasitelkdavo įvairiausių idėjų – daugiausia susijusių su privaloma sterilizacija, internavimu ir priverstiniu darbu. 1939 metų birželio mėnesį iš Berlyno atėjo įsakymas suimti daugelį iš 8000 Burgenlando čigonų, taikant prevencinį sulaikymą. Kai kurie buvo išvežti į dideles koncentracijos stovyklas, tokias kaip Dachau ir Buchenvaldas, arba į naujai įkurtas moterų stovyklas Ravensbriuke, o vėliau į Mauthauzeną pačioje Austrijoje; kiti buvo suginti į darbo stovyklas. 1940 metų lapkričio mėnesį vartus atvėrė speciali čigonų stovykla Lakenbache (Burgenlandas) – kur kas didesnis objektas, nei prieš metus įsteigtas Zalcburge – ir į ją veikiai buvo perkelta daugiau kaip 2000 kalinių.

Tačiau nacių „rasinės higienos" ambicijos dažnai viršydavo jų galimybes jas įgyvendinti. 1939 metų rugsėjo mėnesį Heydricho sušaukta konferencija nusprendė, kad visi Reiche dar gyvenantys čigonai turi būti perkelti į Lenkiją, ir kitą mėnesį išėjo įsakymas juos imobilizuoti ir surinkti į tranzitines stovyklas, kur jie būtų paruošti deportacijai; tačiau valstybės aparatas dar nebuvo pasiruošęs įgyvendinti tokio didingo sumanymo, o mokslininkai dar nebuvo atlikę iki galo savo tyrimų. 1940 metų balandžio mėnesį Himmleris savo ypatingajame laiške paragino deportuoti 2500 čigonų iš vakarų ir šiaurės vakarų Vokietijos į Lenkiją priverstiniams darbams; kiti rudenį buvo gabenami į ten esančias mirties stovyklas ir getus iš Austrijos ir Čekoslovakijos ir ten baigė savo dienas bendrose duobėse; tačiau šis planas iki galo nebuvo įvykdytas. Praėjus dvidešimčiai metų Eva Justin, Ritterio bendradarbė, liudijo, kad ponai iš Vyriausiosios Reicho saugumo valdybos kaip alternatyvą aptarinėjo galimybę išplukdyti čigonus laivais į Viduržemio jūrą ir ten juos subombarduoti. Tam vėl sukliudė antropologinių tyrimų neužbaigtumas.

Vokietijos įsiveržimas į Sovietų Sąjungą 1941 metų birželio mėnesį pareikalavo ryžtingesnės vizijos, taip pat „galutinio žydų klausimo sprendimo". Heydrichas, kuriam buvo patikėta ši operacija, į savąją „Galutinio tikslo" programą įtraukė ir čigonus. Generalinės gubernijos (į Reichą neįtrauktos, tačiau tiesiogiai Vokietijai pavaldžios Lenkijos dalies) išvalymas buvo prioritetinis uždavinys, nes transportavimo problemos čia nebuvo tokios rimtos. 1941 m. gruodžio mėnesį pradėjusioje veikti

Chelmno mirties stovykloje šalia atokaus Lenkijos kaimelio suvaryti į Lenkiją čigonai – tarp jų anksčiau iš Vokietijos deportuoti bei prieš keletą mėnesių šimtais atvaryti iš Lackenbacho ir Lodzės gete šiltinės epidemiją ištvėrę čigonai – buvo nuodijami anglies monoksidu sunkvežimiuose (iš viso apie 5000 žmonių).* Netrukus naujai nukariautose teritorijose, esančiose toliau į rytus – Baltijos valstybėse ir Baltarusijoje, kurios vėliau buvo sujungtos į Ostlandą, taip pat Ukrainoje – čigonai pajuto vokiečių civilinės valdžios galią. Tuo tarpu karo zonose *Einsatzgruppen* (operatyvinės SS grupės), sekdamos įkandin puolančios armijos 1000 mylių ilgio fronto linija nuo Baltijos iki Juodosios jūros, uoliai triūsė, vykdydamos žydų, čigonų, psichikos ligonių bei kitų „nepageidaujamų elementų" naikinimo misiją, dažniausiai juos sušaudydavo. Reiche likusių čigonų eilė atėjo 1942 metų gruodžio mėnesį, kai Himmleris įsakė visus maišyto kraujo čigonus išsiųsti į Osvencimą; netrukus pasirodė keletas panašių dekretų, pritaikytų okupuotoms teritorijoms. Osvencimo-Bžezinkos stovykla neseniai buvo išplėsta; dujų kameros ir krematoriumai, kurie pajėgė sunaikinti keletą tūkstančių žmonių kasdien, kelis mėnesius dirbo visu pajėgumu; buvo ruošiamas specialus čigonų skyrius. Kai kurių kategorijų romams ir pusiau čigonams Himmlerio Osvencimo dekretas nebuvo taikomas (pavyzdžiui, tiems, kieno sutuoktinis buvo arijų rasės arba kas tarnavo kariuomenėje), tačiau jie buvo verčiami „savanoriškai" sterilizuotis. Rasiniu atžvilgiu gryniems sintams ir laleriams, kurie, daugelio nuomone, buvo mažiau linkę į mišrias santuokas, taip pat buvo taikoma išimtis. Himmleris, tikriausiai norėdamas išsaugoti tyrinėjimams mažą pavyzdį to, kas hipotetiškai buvo laikoma viena iš ankstyvųjų indogermanų atmainų (bent jau šį motyvą jam priskyrė Osvencimo komendantas Rudolfas Hössas), buvo nusiteikęs palikti jiems ribotą judėjimo laisvę. 1942 metų spalio mėnesį devyni čigonų lyderiai gavo įsakymą sudaryti sąrašą asmenų, tinkamų išskirti, tarp jų ir pusiau čigonų, kurie galėtų asimiliuotis. Šią SS reichsfiurerio užgaidą kiti nacių vadovai vertino labai nepalankiai; Martinas Bormannas jam tvirtai pareiškė, kad „fiureris būtų prieš senų laisvių grąžinimą kad ir vienai čigonų grupei", ir niekam nešovė į galvą įsteigti čigonų rezervatą.

* Plg. E. Thurner, *Nationalsozialismus und Zigeuner in Österreich* (Vienna, 1983), pp. 174–9.

5 žemėlapis. *Čigonų deportacijos ir žudynės 1939–1945 metais. Iš Martino Gilberto knygos* The Macmillan Atlas of the Holocaust, *1982 m.*

Bet kokiu atveju vietos kriminalinė policija retai turėdavo laiko atsižvelgti į subtilius skirtumus, kai tekdavo valyti teritoriją, todėl galiausiai nė vienas čigonas negalėjo būti tikras, kad išvengė koncentracijos ar mirties stovyklos, tarp kurių Osvencimas įgijo didžiulę simbolinę reikšmę. Būdama viena iš daugelio (žr. 5 žemėlapį), ši stovykla talpino daugiausiai čigonų, suvežtų iš visos nacių okupuotos Europos, ir turėjo specialų 40 medinių barakų blokų anklavą, kur jie buvo laikomi šeimomis, siekiant išvengti neramumų iki galutinio momento. Čia taip pat buvo vykdomi įprasti iškrypėliški medicinos eksperimentai su kaliniais. Netrukus po to, kai buvo atvežti Vokietijos čigonai, naujuoju stovyklos gydytoju tapo dr. Josefas Mengele. Jis stropiai vykdė savo funkcijas „nustatydamas", kam iš kasdien atvaromų suimtųjų gyventi ar mirti, taip pat pasmerkdamas žydus ir čigonus pragariškoms kančioms. Čigonų stovykla Osvencime-Bžezinkoje gyvavo 17 mėnesių. Iš 23 000 čia sugrūstų žmonių 20 078 mirė; likusieji buvo perkelti į kitas stovyklas. Dažniausia mirčių priežastys buvo badas, pervargimas, medikų piktnaudžiavimas, ligos ir dujos. 1944 metų rugpjūčio 3 dieną paprastai triukšminga čigonų stovykla buvo rami ir apleista: per vieną naktį 2897 moterys, vaikai ir vyrai (tarp jų ir buvę vermachto kareiviai) buvo nunuodyti dujų kamerose, visi iki vieno čigono. Antropologiniai įrašai per karą nebuvo sunaikinti, ir po dvidešimties metų šią medžiagą toliau tyrė vienas buvęs daktaro Roberto Ritterio bendradarbis.*

Šalyse, nepriklausiusiose Reichui, čigonų likimas, kaip ir galutinio nuosprendžio taikymas žydams, buvo labai nevienodas.** Labiausiai jie nukentėjo Jugoslavijoje, Rumunijoje, Lenkijoje, Sovietų Sąjungoje ir Vengrijoje. Okupuotose teritorijose nacių vykdoma politika buvo internuoti čigonus stovyklose, iš kurių juos veždavo į Vokietiją ar Lenkiją vergų darbui arba (ypač nuo 1943 metų) žudydavo mirties stovyklose. Jiems dažnai net nereikėjo jų gaudyti ar suiminėti. Likus keliems mėnesiams iki Vokietijos įsiveržimo, Prancūzija įvedė griežtus apribojimus čigonams. Po kapituliacijos internuotų asmenų stovyklų skaičius išaugo tiek vokiečių valdomoje teritorijoje, tiek Prancūzijos dalyje, kon-

* Apie pokario tyrinėjimus Vokietijoje skaitykite J. S. Hohmann, *Robert Ritter und die Erben der Kriminalbiologie* (Frankfurt am Main, 1991), pp. 330–379 ir 417–437.

** 6 ir 7 skyriuose yra Kenricko ir Puxono darbo *The Destiny of Europe's Gypsies* (pataisytas leidimas romani kalba, *Berša bibahtale*, London, 1988) reziumė.

troliuojamoje Viši, tad netrukus Prancūzijos policija ir kariuomenė ten saugojo apie 30 000 čigonų bei kitų „*nomades*"(klajoklių).* Galiausiai daugelis jų buvo deportuojami į koncentracijos stovyklas, daugiausia į Buchenvaldą, Dachau ir Ravensbriukeną; kai kurie įkalinti su čigonais, suvežtais iš visos Europos į Nacveilerio stovyklą Elzase, kur, tirdami nuodingųjų dujų ir šiltinės poveikį, eksperimentavo SS gydytojai, aukomis dažniausiai pasirinkdavę čigonus.** Nyderlandai, Belgija ir Liuksemburgas, kur čigonų ir taip buvo nedaug, jų atsikratinėjo panašiai. Belgijoje lovarai ir sintai patyrė vienodus nuostolius; jų gaudymą palengvino specialus nomadų registravimas, kurį Belgija įvedė 1941 metais.*** Olandijos policija ir žandarmerija per 1944 m. gegužės gaudynes susidūrė su didesniais identifikavimo sunkumais: planus įvesti čigonų registravimą 1937 metais sustabdė lėšų stoka. Po to, kai *woonwagenbewoners* (vilkstinių gyventojai nečigonai) bei asmenys, turintys neutralių valstybių ir valstybių sąjungininkių pasus, buvo paleisti, 245 čigonai, daugiausia sintai, buvo išsiųsti į Osvencimą; vargu ar bent 30 jų kada nors sugrįžo.**** Tik vienoje okupuotoje šalyje nebuvo įvestos kraštutinės priemonės: Danijoje. Ten didžiausia problema buvo tokia: kilo daug abejonių nustatant etnines keliaujančių gyventojų grupes, nes visi jie buvo klasifikuojami kaip „asocialūs".

Vokietijos protektoratuose Bohemijoje ir Moravijoje tokių problemų nebuvo, ir įvykiai jose nuožmumu smarkiai pranoko įvykius nominaliai nepriklausomoje Slovakijoje, kur diskriminacija nesiekė sunaikinimo, tačiau veikė darbo stovyklos, primenančios koncentracijos stovyklas. Iš 8000 Bohemijos ir Moravijos čigonų išgyveno tik maždaug 600. Vis dėlto daugiausia čigonų žuvo Jugoslavijoje, kai jauną valstybę pasidalijo keturios fašistinės ir profašistinės šalys (Vokietija, Italija, Vengrija ir Bulgarija) kartu su Kroatijos, inkorporavusios Bosniją-Hercegoviną,

* Plg. Bernadac, *L'Holocauste oublié*, pp. 43–144.

** Prancūzijoje, kaip ir kitose šalyse, nemažai čigonų prisijungė prie pogrindžio ir partizaninio judėjimo; apie slaptą lovarų ir čurarų *kumpania* veiklą okupuotoje Prancūzijoje skaitykite J. Yoors, *Crossing* (New York, 1971). U. König, *Sinti und Roma unter dem Nationalsozialismus: Verfolgung und Widerstand* (Bochum, 1989) daugiau nagrinėja rezistencijos temą.

*** J. Gotovitch, 'Quelques données relatives à l'extermination des tsiganes de Belgique', *Cahiers d'histoire de la seconde guerre mondiale*, 4 (1976), pp. 161–80.

**** B. A. Sijes et al., *Vervolging van Zigeuners in Nederland 1940–1945* (The Hague, 1979); ir Lucassen, '*En men noemde hen Zigeuners*', ch. 6.

kolaborantais. Po to, kai į valdžią atėjo kroatų separatistai, pradėję nekatalikiškų mažumų skerdynes, tik nedaugelis čigonų išvengė teroro šiaurėje. Toks nepaprastas ustašių (Kroatijos fašistų) žiaurumas baugino net ir vokiečių karinę vadovybę.* Sistemingas čigonų naudojimas įkaitais okupuotoje Serbijoje reiškė, kad juos nuolat šaudydavo baudžiamieji būriai (santykiu 100 čigonų už kiekvieną partizanų nukautą ir 50 už kiekvieną sužeistą vokiečių karį), o kiti buvo numarinti mobiliuose dujų vagonuose internuotųjų asmenų stovyklose. 1942 metų rugpjūčio mėnesį buvo pranešta, kad Serbiją galima laikyti šalimi, pirmąja „išsprendusia" žydų ir čigonų „klausimą". Čigonus įkaitais naudojo ir Graikijos karinė vyriausybė, tačiau skubi Graikijos ministro pirmininko ir Atėnų arkivyskupo apeliacija padėjo jiems išvengti deportavimo į Osvencimą 1943 metais. 1942 metų vasarą SS saugumo tarnybos užsienio žvalgybos skyrius demonstravo bloga lemiantį susidomėjimą Britanijoje gyvenusiais čigonais, todėl reikia manyti, jog okupavus ją naciams, jie nebūtų išsigelbėję.

Visos suverenios valstybės, apsisprendusios remti Hitlerį, čigonų klausimo atžvilgiu gerokai atsiliko nuo Vokietijos tol, kol pačios galėjo spręsti savo likimą. Italija daugelį šeimų išvežė į Sardiniją bei kitas atokias vietas ir paliko likimo valiai. Ir tik po Italijos kapituliacijos 1943 metais šeimos, vis dar gyvenusios vermachto kontroliuojamose šalies dalyse, buvo suimtos ir išvežtos į Vokietiją priverstiniams darbams arba išsiųstos į koncentracijos stovyklas. Albanijoje, Italijos kontroliuojamoje provincijoje, čigonų nuostoliai buvo dar mažesni, nes italų okupantai ir marionetinė Albanijos vyriausybė kreipė į juos menką dėmesį; po Mussolini nuvertimo vokiečiai, dar beveik metus kontroliavę Italiją, dėl nepatikimos karinės situacijos turėjo mažai laiko etninėms grupėms rūšiuoti. Vengrijoje, kol ji buvo nepriklausoma, žydai ir čigonai nebuvo aktyviai persekiojami. Didžiausios operacijos prasidėjo 1944 metais: per keletą okupacijos mėnesių vokiečiai deportavo apie 30 000 čigonų, iš kurių sugrįžo tik dešimtadalis. Rumunija išvarė 90 000 čigonų į sąvartynus naujai įkurtoje Uždnestrės provincijoje (nuo Sovietų Sąjungos atriektoje Ukrainos dalyje); čia daugiau kaip trečdalį jų pasiglemžė

* Pagrindinė mirties stovykla buvo Jasenovace. Įvykiai joje analizuojami R. Djurić straipsnyje 'Il calvario dei Roma nel campo di concentramento di Jasenovac', *Lacio Drom* (1992), no. 4, pp. 14–42.

nepakeliamos gyvenimo sąlygos, prastas maistas ir šiltinė.* Bulgarija buvo unikali tarp satelitinių ir marionetinių hitlerinės Europos valstybių tuo, kad išliko neįtikėtinai atspari rasinių prietarų marui. Žydai, gimę ne Bulgarijoje, buvo deportuoti, nepaisant smarkaus Vokietijos spaudimo, po to, kai Bulgarija prisijungė prie fašistinių valstybių aljanso 1941 metais. Čigonams Bulgarijoje ir Bulgarijos okupuotose teritorijose sekėsi geriau nei kaimyninėse žemėse, tačiau su tais, kurie prisidėdavo prie partizanų Makedonijoje, buvo elgiamasi panašiai kaip ir kitur. Hitlerio pasiuntinys Sofijoje, kalbėdamas apie šią valstiečių tautą, liūdnai pažymėjo: „Bulgarų mentalitetui trūksta ideologinės šviesos, būdingos mūsų žmonėms. Nuo seno gyvendami tarp armėnų, graikų ir čigonų, bulgarai nesupranta žydų daromos žalos ir nepateisina specialių priemonių prieš juos.“**

Atsižvelgiant į plačią smurtavimo prieš čigonus geografiją ir duomenų spragas, neįmanoma pateikti tikslaus nukentėjusiųjų skaičiaus; tačiau, ko gero, tikslumas čia nėra svarbus. Čigonų aukų skaičius Europoje per karą svyruoja nuo ketvirčio milijono iki pusės milijono ir daugiau;*** tokio masto žudynės niekaip nepateisinamos. Daugelis išgyvenusiųjų liko nepagydomai fiziškai ir psichiškai suluošinti savosios patirties. Priežastys, nulėmusios tokį elgesį su jais, netrukus tapo ypač svarbiu ginčų objektu skriaudų atlyginimo pokarinėje Vokietijoje aplinkybėmis (tai yra Federacinėje Respublikoje, nes Sovietų zonoje ir vėliau Vokietijos Demokratinėje Respublikoje liko tik keli šimtai sintų, siekusių išsaugoti ekonominę nepriklausomybę).**** Tai, kad čigonas buvo kankinamas kaip potencialus nusikaltėlis, o ne tiesiog kaip čigonas, leido teigti, kad jo likimas – „tik“ eilinių saugumo priemonių padarinys. Daugelį metų Vokietijos teismuose vyravo nuomonė, kad iki pat 1942 metų pabaigos čigonai nebuvo persekiojami rasiniu pagrindu, todėl bet koks ankstesnis veiksmas prieš juos, nepaisant to, kad buvo neteisėtas, nėra kompensuotinas. 1959 metais Hamo apeliacinis

* Plg. F. Remmel, *Die Roma Rumäniens* (Vienna, 1993), pp. 62–73.

** Plg. Kenrick and Puxon, *The Destiny of Europe's Gypsies*, p. 131.

*** Vossen, *Zigeuner*, pp. 85–86, išanalizavęs atskirų šalių duomenis, pateikia bendrą 275 200 aukų skaičių, lyginamą su 1939 metais nustatytu 947 500 čigonų skaičiumi tose šalyse.

**** Plg. su T. Zülch, 'Und auch heute noch verfolgt?', *Zeitschrift für Kulturaustausch*, 31 (1981), pp. 397–410, ypač p. 399.

teismas, išnagrinėjęs čigono Eriko Balaszo, suimto Lenkijoje 1940 m., kai jam buvo šešiolika, ir vėliau įkalinto penkeriems metams (abu jo tėvai buvo nužudyti), bylą, paskelbė: „Nesvarbu, ar ieškovą tuo metu buvo galima laikyti asocialiu asmeniu ar ne, bet lemiamas veiksnys yra tas, kad kriminalinė policija jį laikė asocialiu ir todėl jam pritaikė prevencinį įkalinimą."* Tik 1963 metų gruodžio mėnesį Federalinis teismas priėmė nutarimą, nukėlusį rasinio persekiojimo pradžią atgal į 1938 metus.** Net ir tuomet gyvi išlikę nukentėję čigonai, kurie buvo pakankamai atkaklūs ir raštingi, kad įveiktų griežtus dokumentiniams ir medicininiams įrodymams keliamus reikalavimus ir sėkmingai pagrįstų ieškinį, galiausiai pasitenkindavo aiškiai per kukliomis kompensacijomis.

* 'Compensation claims rejected', *Manchester Guardian*, 30 March 1959, p. 5.
** Plg. U. Körber, 'Die Wiedergutmachung und die „Zigeuner"', in *Feinderklärung und Prävention* (Berlin, 1988), pp. 165–75.

9

Nūdiena

Sienų perėjos

Po Antrojo pasaulinio karo čigonų pasiskirstymas Europoje smarkiai pasikeitė. Pagrindinė to priežastis buvo stambios deportacijos, bet iš dalies jį lėmė ir čigonų bėgimas iš vienos šalies į kitą – pavyzdžiui, iš Slovėnijos ir Kroatijos į Italiją – ieškant saugesnės aplinkos. Taika neatnešė ramybės. Buvę koncentracijos stovyklų kaliniai dažnai įstrigdavo kaip perkeltieji ar neturintys pilietybės asmenys, jiems buvo taikomi įvairūs draudimai bei ribojimai. Pokario metais vykęs teritorijų perdalijimas ir gyventojų persikėlimai (Rytų Europą paliko 15 milijonų vokiečių) pakoregavo šalių ribas. Neretai perkeliamos sintų šeimos susidurdavo su dideliu priešiškumu Vokietijoje, o tos, kurios užbaigdavo savo klajones, sunkiai gaudavo pilietybę. Daugiau kaip dviejų milijonų Sudetų vokiečių ištrėmimas netiesiogiai prisidėjo prie masinės migracijos Čekoslovakijos *šalyje.* Tūkstančiai čigonų iškeliavo iš savo izoliuotų gyvenviečių Slovakijos kaimuose; kai kurie buvo perkelti į pasienio sritis vakaruose, išvalytas nuo vokiečių; dar daugiau persikraustė į pramonės centrus, dažniausiai kaip nekvalifikuoti gamyklų ar statybų darbininkai. Visai kitoks persikėlimas vyko šeštajame dešimtmetyje iš SSRS į Lenkiją, kai ekspatriantų srautas atplūdo iš Lenkijos teritorijų, inkorporuotų į Sovietų Sąjungą; tarp jų buvo didelė romų grupė, daugiausia lovarai ir kalderašai, kurie karo pradžioje iš šio regiono buvo deportuoti į Užuralę. Jiems buvo labai sunku vėl integruotis į Lenkijos romų bendruomenę, nes internavimo metu jie griežtai lai-

kėsi suteptumo kodekso, o Lenkijoje normos buvo sušvelnėjusios.*

Vėlesni politiniai neramumai skatino naujus persikėlimus: tarp 150 000 pabėgėlių, kurie pasitraukė į vakarus po 1956-ųjų sukilimo Vengrijoje, būta ir čigonų; aštuntajame dešimtmetyje kilus sąmyšiui Portugalijoje, čigonai užplūdo Ispaniją. Tačiau šių migracijų priežastys dažniausiai buvo ekonominės. Migrantai ne visuomet atkreipdavo į save dėmesį: *tarp Gastarbeiter*, kurių milijonai imigravo į Vokietijos Federacinę Respubliką iš tokių šalių kaip Turkija, Jugoslavija, Graikija ir Ispanija, buvo čigonų, nuslėpusių savo tapatybę, dirbančių nuolatinius darbus ir, kaip daugelis kitų, leidžiančių vaikus į mokyklas.** Tačiau panašiai kaip anksčiau dar viena migrantų banga, svarbi čigonų istorijai, plūstelėjo iš Balkanų vakarų kryptimi. Šioji kilo septintajame dešimtmetyje Jugoslavijoje, kur sienų perėjimo taisyklės buvo ne tokios griežtos kaip kitose Rytų Europos valstybėse. Ji nusirito per vakarinę žemyno dalį ir susikoncentravo Italijoje, Austrijoje, Vokietijoje, Prancūzijoje ir Nyderlanduose. Kai kurie čigonai norėjo emigruoti į JAV, tačiau pasisekė tik nedaugeliui. Šiame nevienalyčiame judėjime dalyvavo tiek sėslūs, tiek klajojantys įvairių genčių bei lingvistinių grupių čigonai. Labiausiai pasižymėjo čigonai iš pietų Jugoslavijos, vadinantys save *Xoraxané Romá* (Turkijos čigonai), kad išsiskirtų iš kitų, ypač čigonų krikščionių;*** po šiuo bendru pavadinimu glūdi ryški gyvenimo būdo ir romani (ne vlakų) dialektų įvairovė.

Italija tapo vienu pirmųjų užutėkių, o gimines iš ten pasiekę palankūs gandai pritraukė dar daugiau čigonų iš įvairių vietų. Tai sukėlė vietos gyventojų priešiškumą, todėl netrukus teko žvalgyti kitas šalis. Vieni čigonai, sėsliai gyvenę savo gimtoje šalyje (kaip xoraxané iš Kosovo),

* Plg. I.-M. Kaminski, 'The dilemma of power: internal and external leadership. The Gypsy-Roma of Poland', in *The Other Nomads*, ed. A. Rao (Cologne, 1987), pp. 323–356, ypač pp. 346–348.

** Plg. T. Zülch, 'Und auch heute noch verfolgt?', *Zeitschrift für Kulturaustausch*, 31 (1981), pp. 397–410, ypač pp. 401–402.

*** Plg. M.-T. Rochas, 'Les Tsiganes yougoslaves!!', *Études Tsiganes*, 30 (1984), no. 2, pp. 29–37; L. Piasere, 'In search of new niches: the productive organization of the peripatetic Xoraxané in Italy' (apie Kosovo provincijos čigonus aštuntojo dešimtmečio pabaigoje), *The Other Nomads*, pp. 111–132; ir W.G. Lockwood, 'East European Gypsies in western Europe: the social and cultural adaptation of the Xoraxané' (apie Bosnijos ir Hercegovinos bei Juodkalnijos čigonus devintojo dešimtmečio viduryje), *Nomadic Peoples* (1986), nos 21/22, pp. 63–70.

buvo linkę vėl tapti klajokliais, o kiti, kurie, priešingai, nomadišką gyvenimą Jugoslavijoje iškeitė į urbanizuotą pusiau sėslų gyvenimą svetur, paprastai ir toliau keliaudavo iš miesto į miestą arba iš šalies į šalį, ieškodami naujų pragyvenimo šaltinių. Daugelis jų nuolat grįždavo į Jugoslaviją, parsiveždami savo santaupas ir paklausių tėvynėje prekių atsargų. Kadangi didelė jų dalis buvo beraščiai ir bemoksliai, vargiai tesusišnekantys vietos kalba, o dar ir dėl tautybės, jie sunkiai rasdavo kokį nors nuolatinį darbą. Prekyba išnešiojamomis prekėmis ir kita veikla parodė, kad jiems patogiausia veikti nedidelėmis grupelėmis, keliaujant gana ilgus nuotolius į miestus ir kaimus, esančius toli nuo jų laikinų buveinių, įskaitant ir kelionėse praleistą – „sugaištą" laiką. Kai kurie ėmėsi prekybos metalo laužu. Tarp xoraxané iš Bosnijos ir Juodkalnijos vario apdirbimas buvo vienas pragyvenimo šaltinių, tačiau tuo metu nuo virtuvinių rykų taisymo bei alavavimo jie perėjo prie labai puošnių dekoratyvių dirbinių gamybos. Socialinės pašalpos tapo nauju svarbiu jų ekonomikos veiksniu. Šiuos šaltinius papildė elgetavimas ir būrimas, kurie kartais tapdavo pagrindiniu verslu. Dažniausiai elgetaudavo moterys, supamos savo vaikų, arba vieni vaikai, ypač ten, kur suaugusiems elgetoms būdavo taikomos griežtos sankcijos. Kai kurie ėmėsi smulkių nusikaltimų – vogė iš parduotuvių, transporto priemonių, kraustė kišenes – į juos taip pat įtraukdavo jaunesnius vaikus, nes jų nebuvo galima teisti. Čigonai senbuviai į atėjūnus žiūrėjo nepalankiai ir pridarydavo jiems nemalonumų, nors šie ir stengdavosi nesukelti vietos žmonių priešiškumo.

Būsto tipas kito priklausomai nuo vietovės. Autofurgonai ir greitosiomis suręstos lūšnos pakeitė palapines, kurios buvo statomos tik būtiniausiu atveju, o ir tos pačios dabar būdavo pagamintos pramoniniu būdu. Italijoje Jugoslavijos čigonai dažniausiai traukė link mažų akį rėžiančių stovyklaviečių priemiesčiuose. Vokietijoje daugelis įsikurdavo lūšnų, kurias skirdavo vyriausybė, kvartaluose. Prancūzijoje jie galėjo kurtis čigonams skirtose vietose, čia jie apsistodavo šalia Prancūzijos manušų (*manouches)* ir gitanų (*gitans)*; dažniausiai tai būdavo lūšnos, kurias jie užimdavo kokiame nors *bidonville* („lūšnyne") tol, kol jų nenugriaudavo buldozeriu. Po keleto metų įtemptų santykių su nelegaliai atsikrausčiusiais čigonais Nyderlandų vyriausybė, spaudžiama Parlamento, 1977 metais nusprendė pagerinti maždaug 450 čigonų, iš

kurių dauguma buvo xoraxané, padėtį. Vienuolika olandų bendruomenių pritarė kvotai. Čigonus aprūpino laikinu, vėliau nuolatiniu būstu, o vaikams ir (ne taip sėkmingai) suaugusiesiems įsteigė specialių mokyklų.* Tačiau ši priemonė buvo tik vienkartė, ir vyriausybė sustiprino sankcijas prieš naujus neprašytus svečius iš užsienio.

Migrantų grupės susilaukė didelio socialinių organizacijų atgarsio. Kaip ir daugelis kitų, čigonai greitai pritaikė telefoną kaip priemonę ryšiams tiek su Vakarų šalimis, tiek su Jugoslavija palaikyti; tačiau naujos sąlygos sutraukė kai kuriuos didelės šeimos saitus ir ypač pabrėžė tvirtos šeimos vaidmenį. Čigonų valdymo struktūra taip pat susilpnėjo, nes gebėjimas bendrauti su *gadźé* ir jų biurokratijos mašina įgijo ypatingą svarbą, ir konkurencija (dar viena ypatybė, perimta čigonų iš vakarietiškos aplinkos) pradėjo griauti ankstesnius lyderio pozicijos pamatus.

Pačios įspūdingiausios ir intensyviausios permainos vyko žlugus komunizmui. Tačiau prieš aptardami šį naujausią Europos čigonų migracijos etapą, apžvelgsime pokario valstybių politiką jų atžvilgiu.

Politikos kurso problemos

Po Antrojo pasaulinio karo dauguma čigonų klajojo po kurią nors vieną šalį, todėl vyriausybės vidaus politika jiems buvo pati svarbiausia. Demarkacinė linija aiškiai skyrė rytus nuo vakarų. Didžioji Europos čigonų dalis atsidūrė komunistinio režimo šalyse.** Atsižvelgiant į tai, kad naujos vyriausybės vadovavosi nuostata, jog parama nepakankamai išsivysčiusioms grupėms yra valstybės pareiga, čigonų padėtis turėjo pagerėti – ir kartais pagerėdavo. Be to, marksizmo-leninizmo teorija puoselėjo skirtingų tautų ir tautinių mažumų (daug lankstesnė katego-

* Plg. R. Dahler, 'Zigeuneropvangbeleid Oldenzaal' knygoje *Zigeuners in Nederland*, eds P. Hovens and R. Dahler (Nijmegen/Rijswijk, 1988), pp. 385–415, kurioje yra pasakojimas apie vieną iš 11 čigonų bendruomenių priėmimą Oldenzale; ir W. Willems and L. Lucassen, *Ongewenste Vreemdelingen* (The Hague, 1990).

** *The Gypsies of Eastern Europe*, eds D. Crowe and J. Kolsti (New York/London, 1991) aprėpia pokario pokyčius Rumunijoje, Čekoslovakijoje ir Vengrijoje; o *Nationalities Papers*, 19 (1991), no. 3 (specialus leidinys, 'The Gypsies in Eastern Europe', ed. H. R. Huttenbach) išspausdino straipsnius apie Čekoslovakiją, Vengriją ir SSSR.

rija) egzistavimo vienoje valstybėje idėją ir pripažino, kad jos gali turėti tam tikrų teisių. Naujųjų komunistinių šalių vyriausybės, daugiau siekę ideologinių tikslų, o ne socialinės neteisybės panaikinimo, skyrėsi pasiryžimu šiuos politikos principus taikyti ir čigonams; jų integravimas reikalavo ypač didelių pastangų, nes čigonai, kaip ir kiekvienas darbingo amžiaus pilietis, turėjęs teisę ir pareigą į darbą, galėjo būti įdarbinami tik registruotame kooperatiniame arba valstybės valdomame vienete, o verslininkauti buvo uždrausta. Bet kuri šio modelio nesilaikiusi grupė prieštaravo esminei centrinio planavimo idėjai.

Sovietų Sąjunga daugiau kaip prieš du dešimtmečius, 1925 metais, pripažino čigonus tautine mažuma, asmens liudijimuose ir pasuose įvardijama kaip *Cygan* (iki 1959 metų tokius dokumentus gavo 134 000 žmonių, tačiau daug kas registravo savo vaikus rusais, armėnais ir t.t.; per 1979 metų surašymą jų skaičius siekė 209 000).* 1926 metais įsikūrė Rusijos čigonų sąjunga. Buvo atidaryta daug pradinių mokyklų, kuriose buvo mokoma romani kalba; buvo leidžiamos romani knygos ir periodikos leidiniai; prasidėjo literatūrinės kalbos kūrimo darbas. Valstybinis Čigonų teatras, įkurtas 1931 metais, buvo vienintelė čigonų institucija, kurios nesumalė vyriausybės mašina, vėliau ketvirtajame dešimtmetyje ėmusi suktis atgal. Pokario metais ši ankstesnės politikos kryptis nebuvo atgaivinta. 1956 metais išleistas įstatymas nomadizmą uždraudė, tačiau jis buvo vykdomas nenuosekliai, ir kai kurios klajoklių grupės toliau keliavo iš vieno kolektyvinio ūkio į kitą, aprūpindamos sezonine darbo jėga; kitos toliau sudarinėjo neteisėtus privačius sandorius, prekiaudamos gatvėse (verslas, į kurį neretai buvo žiūrima pro pirštus).

Šeštojo dešimtmečio pradžioje Lenkija tapo pirmąja komunistine valstybe, pabandžiusia integruoti klajojančius čigonus, suteikdama jiems būstą ir darbą (pietinėje Užkarpatės dalyje didelė dalis čigonų nuo seno gyveno sėsliai). Mokyklos įtraukė į sąrašus daug vaikų, buvo stengiamasi įkurti kooperatines dirbtuves, pagrįstas tradiciniu menu, tokiu kaip varkalystė; tačiau apskritai siūlomi darbai – nekvalifikuoti, menkai apmokami ir fiziškai alinantys – čigonams buvo nepatrauklūs. Nomadai nesiliovė migravę, todėl 1964 metais vyriausybė griebėsi prievartos: čigonams buvo uždrausta keliauti taborais, jie privalėjo regist-

* G. Puxon, *Rom: Europe's Gypsies*, 2nd edn (London, 1975), p. 12; Y. Druts and A. Gessler, *Tsygane* (Moscow, 1990), p. 31.

ruotis, buvo taikomos griežtos taisyklės dėl susirinkimų ir sambūrių. Per dvejus metus klajoklių skaičius smarkiai sumažėjo, ir netrukus buvo teigiama, kad mokyklas (nors ir su pertrūkiais) lankė per 80 procentų čigonų vaikų. Dėl čigonų apgyvendinimo taip pat kilo sunkumų: devintajame dešimtmetyje ginčai tarp naujųjų gyventojų ir jų kaimynų buvo įprasti; šimtai čigonų neteko pilietybės ir buvo išvaryti iš šalies.*

Vengrija taip pat susidūrė su socialiniais nesklandumais. Vis didesnis čigonų pastebimumas visuomenėje (dėl padidėjusio gimstamumo) stiprino įtampą ir antagonizmą. Partija, atsižvelgdama į sparčiai didėjantį jų skaičių, kaitaliojo oficialų politikos kursą. Septynerius metus čigonų orkestrėliai buvo draudžiami kaip dekadanso laikų atgyvena. 1958 metais buvo įkurtas Čigonų konsultacinis komitetas, tačiau 1960 metais, vyriausybei pareiškus, kad čigonai nėra tautinė mažuma, o kaime veikia kaip „prietarų falanga", jis buvo paleistas. 1974 metais šis komitetas buvo atkurtas, o 1986 metais jį pakeitė geriau čigonams atstovaujanti romani taryba, po kurios susikūrė nacionalinė čigonų asociacija, siejusi apie 200 vietos kultūros klubų. Tam tikra pažanga buvo pasiekta aprūpinant būstu ir darbu; švietimo srityje vyriausybė iš pradžių pritarė čigonų vaikų mokymui Vengrijos mokyklose, tačiau vėliau, supratusi, kad vaikams, kurių gimtoji kalba buvo romani arba rumunų dialektas, mokytis mokyklose sunku, ėmė skatinti eksperimentus mokyti vaikus vien jų gimtąja kalba arba kartu ir vengrų kalba.

Čekoslovakija bene geriausiai iliustruoja tipiškas komunistinių režimų elgesio su čigonais permainas ir tendencijas.** Čekų politikos kur-

* Plg. Ficowski, 'The Gypsies in the Polish People's Republic', *JGLS* (3), 35 (1956), pp. 28–38, and *The Gypsies in Poland* (n.d. [Warsaw, 1990]), pp. 49–53; Kaminski, 'The dilemma of power', pp. 348–352; ir A. Mirga, 'The effects of State assimilation policy on Polish Gypsies', *JGLS* (5), 3 (1993), pp. 69–76.

** E. Davidóva, 'The Gypsies in Czechoslovakia', *JGLS* (3) 50 (1971), pp. 40–54; W. Guy, 'Ways of looking at Roms: the case of Czechoslovakia', in *Gypsies, Tinkers and Other Travellers*, ed. F. Rehfisch (London, 1975), pp. 201–229; W. Oschlies, '„Schwarze" und „Weisse": zur Lage der Zigeuner in der Tschechoslowakei', *Giessener Hefte für Tsiganologie* (1985), 1/85, pp. 24–32; O. Ulč, 'Gypsies in Czechoslovakia: a case of unfinished integration', *Eastern Europe Politics and Societies*, 2 (1988), pp. 306–333; D. J. Kostelancik, 'The Gypsies of Czechoslovakia: political and ideological considerations in the development of policy', *Studies in Comparative Communism*, 22 (1989), pp. 307–321; R. Tritt, *Struggling for Ethnic Identity: Czechoslovakia's Endangered Gypsies* (New York, etc., 1992).

są galima apibūdinti kaip atlaidumo ir nepakantumo, tėviškumo ir despotizmo, labdaringo neveiklumo ir bandymų imtis radikalių sprendimų mišinį. Pirmąjį dešimtmetį po 1948-ųjų metų komunistinio perversmo partiniam valstybiniam aparatui nedavė ramybės daugelis svarbesnių nei čigonų integravimas į visuomenę klausimų; buvo paplitusi ideologinė prielaida, kad „čigonai yra kapitalizmo aukos", todėl kapitalizmo žlugimas savaime turėjo išspręsti visas jų problemas. Nepaisant žiniasklaidos pranešimų apie įprastinius įspūdingus laimėjimus mokyklų lankymo, užimtumo ir asimiliavimo frontuose, 1958 metais įvyko lūžis, kai valdžios organai (netikėdami, kad čigonai išvis gali daryti pažangą) pasiryžo paneigti jų savitumą, pareikšdami, kad jie nėra etninė grupė, o „turi visiškai skirtingą demografinę struktūrą". Tais metais buvo priimtas įstatymas, pagal kurį nomadai (čigonų mažuma, priklausiusi valakų grupėms) ir pusiau nomadai privalėjo gyventi sėsliai ir leisti vaikus į mokyklas. Jie buvo registruojami pagal gyvenamąją vietą ir negalėjo įsidarbinti kitur. Įvedus tokią tvarką, šalyje beveik pavyko likviduoti klajoklius, nes arklių traukiami valakų vežimai buvo lengvai pastebimi policijai, kuri rengdavo reidus į stovyklavietes, žudydavo arklius ir degindavo vežimus. Šios priemonės buvo visiškai neveiksmingos kontroliuojant pusiau nomadų judėjimą (daugelis jų keliaudavo tarp savo namų Slovakijoje ir darbo vietos Čekijos rajonuose), nes integravimo planas buvo vykdomas taip pat entuziastingai kaip ir kitos „garsios" to laiko programos, nesvarbu, ar žiedinių kopūstų sodinimas, ar amžinos draugystės su tolimąja Mongolija propagavimas. Vietos valdžios organams, privalėjusiems registruoti čigonus ir aprūpinti juos darbu bei būstu, parankiau buvo juos ignoruoti.

Pusiau klajokliškai gyvenantiems čigonams nekreipiant dėmesio į sambūvio programas ir neraštingumo likvidavimo kursus, vyriausybei teko dar kartą įvertinti savo poziciją. Šalies periferijos gavo nurodymus surinkti duomenis apie vietos čigonus ir parengti ilgalaikius jų asimiliavimo planus. 1965 metų politikos kursas pabrėžė dvi užduotis: įdarbinti visus darbingus čigonus ir likviduoti čigonų kaimelius bei kitas „nepageidautinas čigonų sankaupas" (jų suskaičiuota apie 1300). Be to, buvo paskelbta kampanija prieš neraštingumą ir parazitišką gyvenimą, o Mokslų akademijai įsakyta tirti čigonų gyvenimą. Integravimas buvo suvokiamas kaip besąlygiška čigonų, laikomų atsilikėliais, primi-

tyvais ir degeneratais, kapituliacija. Per kitų metų gyventojų surašymą įregistruotų čigonų skaičius (daugiausia šalies rytuose) siekė 221 526; tuo metu kas vienuoliktas naujagimis Čekoslovakijoje buvo čigonas.

Vyriausybė, siekdama kuo plačiau išsklaidyti čigonus po visą respubliką, parengė naują „išskirstymo ir perkėlimo" programą, pagal kurią čigonai buvo planingai iškeliami iš savo gyvenviečių Slovakijoje į Čekijos vakarinę dalį, kur jų tankumas buvo mažas. Šią programą nuo pat pradžių trikdė neadekvatus finansavimas, biurokratiniai ribojimai, vietos valdžios priešiškumas, taip pat čigonų nesugebėjimas paklusti taisyklėms; per šalį dar kartą nuvilnijo grėsminga rasizmo banga, ypač būsto aprūpinimo srityje (viena darbininkų grupė siūlė valstybės sąskaita nupirkti čigonams vienkarčius bilietus į Indiją). 1968 metų pabaigoje programa pateko į aklavietę. Neplanuotos šeimų migracijos gerokai lenkė skaičiumi planuotus gyventojų perkėlimus: ekstensyvus čigonų judėjimas pokarinėje Čekoslovakijoje virto tipišku migravimu iš kaimo į miestą, ieškant saugesnės aplinkos platesnėje visuomenėje. Vėliau keletą metų faktiškai buvo bandoma čigonus traktuoti kaip tautinę mažumą. Jie galėjo steigti kooperatyvus ir burtis į socialines bei kultūrines draugijas. Pastarųjų skaičius sparčiai augo. Į jas įsijungdavo ne tik vargingesni čigonai, bet ir negausi, tačiau įtakinga ir laikoma visiškai asimiliuota inteligentija. Po Prahos pavasario prasidėjęs „normalizavimas" šį eksperimentą nutraukė, ir 1973 metais visos čigonų visuomeninės organizacijos buvo panaikintos , neva „nepajėgiančios vykdyti integravimo funkcijos", tad idėjos mokyti pradinėse mokyklose vaikus romani kalba buvo atsisakyta. Valdžia sugrįžo prie asimiliavimo kaip vienintelio sprendimo. Kai kurie nurodymai buvo slapti (pavyzdžiui, prievartinis tūkstančių čigonių, pagimdžiusių po keletą vaikų, sterilizavimas). Per gyventojų surašymą 1980 metais išryškėjo kai kurie demografinio sprogimo požymiai: čigonų buvo suskaičiuota 288 440; net pagal šį sumažintą skaičių jie sudarė apie 2 procentus šalies gyventojų (8 procentai gyveno Rytų Slovakijoje). Atsižvelgus į didelį čigonų gimstamumą, buvo galima tikėtis, kad šis santykis sparčiai kis. Švietimo srityje, lyginant su 1970 metų surašymo duomenimis, pastebėta tam tikra pažanga: pavyzdžiui, tiktai 10 procentų vyresnių nei 15 metų čigonų neturėjo jokio išsilavinimo (prieš dešimtmetį jų buvo be-

veik 30 procentų); baigusiųjų aukštąjį mokslą skaičius padidėjo nuo 45 iki 345.*

Rumunija ir Bulgarija taip pat nebuvo linkusios suteikti čigonams etninės grupės statuso. Rumunija, nuo pat pradžių teikusi paramą (daugiau žodžiais nei iš tikrųjų) vengrų ir vokiečių tautinėms mažumoms mokslo ir kultūros srityse, jiems net nebandė nieko panašaus daryti; kadangi vis daugiau čigonų dirbo pramonėje ir žemės ūkio kooperatyvuose, seniai įsišaknijęs priešiškumas jiems dar labiau sustiprėjo.** Vyriausybė vykdė priverstinio apgyvendinimo, vėliau didesnių grupių išsklaidymo politiką, o nuo aštuntojo dešimtmečio pradžios paprasčiausiai atsisakė pripažinti čigonų egzistavimą. Įgyvendindamas savo „sistematizavimo" programą, „dirigentas" Ceauşescu bandė sunaikinti jų kultūrą ir priverstinai iškeldinti čigonus į purvinus getus miestuose ar niūrias palapinių gyvenvietes kaime. Jų turtą – masyvias senas Austrijos-Vengrijos aukso monetas, kuriomis mėgta kaupti santaupas – nugvelbdavo policija ar *Securitate*, todėl čigonai niekur nesijautė saugūs.

Bulgarija vykdė asimiliavimo kampaniją, trukusią maždaug 30 metų. 1958 metais čigonams buvo uždrausta keliauti. Tarybos juos privalėjo siųsti į gamyklas ir kooperatinius ūkius. Kai kurie senieji čigonų kvartalai buvo nugriauti, o jų šeimos įkeldintos į daugiabučius namus. Nuo 1969 metų čigonų vaikams buvo steigiamos atskiros pradinės mokyklos, kurias baigę jie galėjo toliau mokytis amatų ar siekti techninio išsilavinimo; kalbėti romani kalba šiose mokyklose buvo uždrausta. Siekdama pakirsti čigonų gebėjimą išsaugoti savitumą, vyriausybė uždarinėjo ir eksproprijuodavo jų laikraščius bei asociacijas. Nuo aštuntojo dešimtmečio ji siekė įstatymais sunaikinti šios didelės tautinės mažumos (sudariusios maždaug 5 procentus visų gyventojų) egzistavimą. Asmens dokumentuose įrašas „čigonas" buvo panaikintas ir (paklusdami visuotinėms priemonėms prieš musulmonus) asmenys su musulmoniškomis pavardėmis buvo verčiami jas keisti į slaviškas. Laikraščiai ir žurnalai laikėsi informacinės blokados. Devintajame dešimtmetyje šalies vyriausybė žengė dar toliau ir pabandė reglamentuoti liau-

* K. Kalibová and Z. Pavlik, 'Demographic specificities of the Romany population in Czechoslovakia', 7-ajame Tarptautiniame demografijos seminare, vykusiame 1986 m. Humbolto universitete Berlyne, skaitytas pranešimas.

** Plg. S. Beck, 'Tsigani-Gypsies in socialist Romania', *Giessener Hefte für Tsiganologie* (1986), 1–4/86, pp. 109–27.

43 iliustracija. Čigonai varkaliai Pildeštyje, Bakėjaus provincijoje, Rumunija, 1956 m. G. Lükö fotografija.

dies muziką – drausti turkų bei kitų užsienio šalių tendencijas. Padėtį sunkino tai, kad čigonų muzika, kuriai didelę įtaką darė turkų muzika, buvo pernelyg paklausi bulgarų vestuvėse, krikštynose bei kitose šventėse, kad būtų išstumta. Tačiau galiausiai čigonai sugebėjo prisitaikyti ir prie socialistinės Bulgarijos aplinkos. Jų ekonominė padėtis netgi pagerėjo, ir čigonai vis plačiau buvo įtraukiami į švietimo sistemą, nors vėliau galėdavo tikėtis nebent prasčiausiai mokamo darbo; tačiau, esant galimybei, savo darbo užmokestį jie, nepaisydami tvarkos, papildydavo iš laisvosios rinkos verslų, lygiai kaip, nepaisydami draudimų, ir toliau rasdavo karštų savo muzikos gerbėjų.*

* Plg. C. Silverman, 'Bulgarian Gypsies: adaptation in a socialist context', *Nomadic Peoples* (1986), nos 21/22, pp. 51–60; T. Zang, *Destroying Ethnic Identity: The Gypsies of Bulgaria* (New York and Washington, DC, 1991).

Jugoslavijoje, kuri po karo tapo federacine respublika, etninės kilmės klausimai dėl jos tautinės, kalbinės ir kultūrinės įvairovės, atsispindėjusios ir čigonų bendruomenėje (vienoje iš didžiausių pasaulyje), vaidino svarbų vaidmenį, todėl kaip tik čia daugiakultūrė politika buvo pažangiausia. Čigonams šioje marksistų, ginančių pliuralistinį požiūrį, citadelėje 1981 metais buvo suteiktas tautybės (*narodnost*) statusas ir lygios konstitucinės teisės kaip ir kitoms mažumoms (albanams, vengrams ir turkams). Jiems buvo pripažintos kalbos ir kultūros teisės, tačiau naujasis statusas toli gražu nebuvo taikomas vienodai įvairiose Jugoslavijos respublikose. Iš žiniasklaidos priemonių dingo žodis „*cigan*", turėjęs menkinamąjį atspalvį, ir jį pakeitė „Rom", o kelios televizijos ir radijo stotys pradėjo transliuoti nuolatines laidas romani kalba. Didesnėse bendruomenėse radosi vis daugiau visuomeninių ir kultūrinių čigonų draugijų, ir čigonai pradėjo dalyvauti regioninėje politikoje. 1983 metais kai kuriose pradinėse mokyklose (ypač Kosovo provincijoje, kur albanai sudarė daugumą) imta mokyti romani kalba. Nepaisant blogo lankomumo ir dažnų šalinimų iš mokyklų (dėl kurių tik 20 procentų suaugusiųjų baigė pradinį mokslą), keli šimtai čigonų įgijo gydytojų, teisininkų, inžinierių ir kitas profesijas. Tačiau daugumos ekonominė padėtis liko daug blogesnė už vidutinę, ypač turtingesnėse šiaurinėse Kroatijos ir Slovėnijos respublikose, į kurias persikėlė daug šeimų, tapdamos Zagrebo priemiesčių lūšnynų gyventojais ar menkai apmokamais samdomais darbininkais Liublianoje. Jugoslavija buvo vienintelė komunistinė valstybė, nesiekusi prievarta apgyvendinti klajojančių čigonų. Būtinybę taip elgtis diktavo daugiau ekonominės sąlygos, o ne vyriausybės ribojimai, ir migravimas buvo tarsi atkartojimas įvykių, kurie prieš šimtą metų sukėlė plačiai nusidriekusius pokyčius tolėliau į vakarus. Klajokliškai gyvenantys čigonai drauge su savo apyvokos rakandais taikėsi prie industrializacijos. Anksčiau jie stovyklaudavo netoli kaimo ar miesto su turgaviete, kur didžiąją metų dalį gyvendavo palapinėse, atsigabentose arklių traukiamais furgonais, ir užsidirbdavo lėšų iš valstiečių varkaliaudami, pranašaudami, arba elgetaudavo maisto; dabar jie pamažu pamėgo mažus miestelius su turgavietėmis, kur palapines atsigabendavo automobiliais ar autofurgonais, ir pradėjo verstis naujų arba naudotų prekių, tokių kaip padėvėti drabužiai, gamyklų brokas ar kitos deficitinės plataus vartojimo prekės, perpardavinėjimu.

Vakarų Europos šalyse politikų dėmesys po Antrojo pasaulinio karo buvo sutelktas į kitas sritis, nes sėslių čigonų čia, išskyrus keletą įsidėmėtinų išimčių, tokių kaip Ispanija, santykinai liko gerokai mažiau nei Rytuose. Svarbiausias klausimas buvo, kaip traktuoti klajojančias autofurgonais šeimas, kurių gyvenimo būdas prieštaravo prisirišimui prie žemės, įstatymams dėl valkatavimo bei sveikatos apsaugos ir miestų bei kaimų planavimui. Pats nomadiškumas specialiai draudžiamas nebuvo, tačiau sėslioms bendruomenėms sukurti įstatymai galiojo visiems. Keliautojus dažniausiai išvarydavo – įsakydavo jiems vykti toliau, kartais juos pakęsdavo šiukšlynuose be vandentiekio ir sanitarijos patogumų. (Vokietijos žemėse *(Länder)* galiojo griežtesni įstatymai: 1953–1970 metais Bavarijoje (kaip ir 1926 metais) buvo įteisinta ypatinga klajoklių kontrolė, paimant pirštų atspaudus; kiti kraštai sekė šiuo pavyzdžiu.)

Daugeliui šalių rūpestį kėlė stovyklavietės ir švietimas. Vietos valdžios organai nelabai paisė centrinių institucijų nurodymų skirti stovykloms vietas. Pirmasis toks cirkuliaras, kurį Anglijoje išleido Būsto ir savivaldybių ministerija 1962 metų vasarį, puikiai pademonstravo, ko galima pasiekti be tiesioginio kišimosi ir pagalbos, vien tik raginant. Jame buvo teigiama, kad „tikrieji čigonai, arba romani, turi teisę į tradicinį gyvenimo būdą, todėl jų poreikis stovyklaviečių sklypams yra visiškai teisėtas... Žmonių iškeldinimas iš vieno savanaudiškai užimto sklypo, priverčiant juos susirasti kitą, neišsprendžia tų žmonių socialinių problemų.“ (Nors buvo išskirti, tačiau nepabrėžta „tikrieji čigonai“, cirkuliaras apėmė visus keliautojus.) Praėjus dvejiems metams, veikė tik trys stovyklauti skirti sklypai, talpinę iš viso apie 50 furgonų, ir bent du iš jų buvo užimti savavališkai dar prieš cirkuliaro išleidimą.* 1965 metais ministerija surengė keliautojų, gyvenančių furgonuose, lūšnose ir palapinėse, surašymą Anglijoje ir Velse; jo metu nustatyta, kad jų skaičius siekė 15 000, arba 3400 šeimų (dabar pripažįstama, kad šie duomenys toli gražu ne visai tikslūs).** Per 1969 metų surašymą Škotijoje buvo registruota apytikriai 2100 asmenų, arba apie 450 šeimų.***

* Plg. su A. M. Fraser. 'The Travellers. Developments in England and Wales, 1953–63', *JGLS* (3), 43 (1964), pp. 83–112.

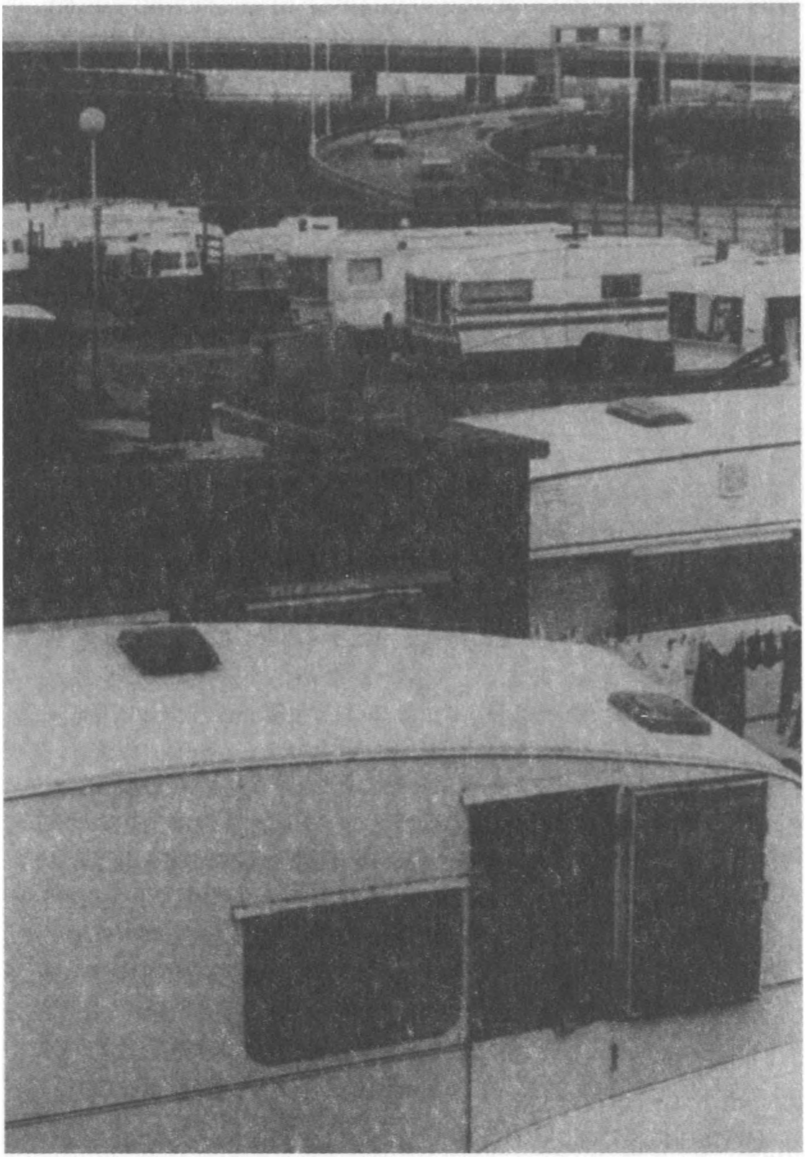
** *Gypsies and Other Travellers*, Būsto ir savivaldybių ministerijos sociologinių tyrimų skyriaus ataskaita (London, 1967).

*** H. Gentleman and S. Swift, *Scotland's Travelling People* (Edinburgh, 1971).

Tuo metu Anglijoje ir Velse vyriausybė nusprendė nuo raginimų pereiti prie įstatyminių priemonių, ir 1968 metais išleido Furgonų stovyklaviečių aktą (*Caravan Sites Act*), kuriam visiškai įsigaliojus 1970 metais vietos valdžios organai buvo įpareigoti skirti keliautojams sklypus stovyklavietėms. Pagal Aplinkos apsaugos departamento duomenis, pateiktus po dvidešimties metų, 1990 metų liepos mėnesį, Anglijos sankcionuotuose sklypuose (kurių beveik trečdalis buvo privačioje žemėje) stovėjo 7357 keliautojų furgonai, o kiti 4610 (39 procentai) neturėjo legalių įsikūrimo vietų. Aišku, kad pasiūla gerokai atsilikdavo nuo paklausos net ir tada, kai vienu metu procesui paspartinti visos kapitalo sąnaudos būdavo padengiamos iš centrinių fondų. Kita vertus, legaliai įsikūrusių furgonų skaičius buvo gerokai didesnis nei iki 1968 metų akto.

Vienas represinį atspalvį turėjusių akto aspektų buvo tas, kad vietos valdžios organams jis perleido „skyrimo užsakymus" (*designation orders*), kuriais remdamiesi jie galėjo įtikinti vyriausybę, kad turi pakankamai vietų furgonams arba jiems jų išvis nereikia; jie turėjo teisę įkurti draudžiamas zonas ir bausti šeimas, apsistojusias neleistinose vietose, arba jas iškeldinti, nesvarbu, ar tos vietos priklausė tarybai, ar buvo privačios. Kadangi vietos rinkimuose negalima tikėtis daug balsų (tiesą sakant, dažnai balsai būdavo prarandami) skiriant keliautojams sklypus ar didinant jų skaičių, šis statusas tapo ypač vertinamas ir buvo suteiktas daugiau kaip 100 vietos valdžios organų.

Su tuo buvo susijęs ir švietimo klausimas, nes neapsaugoti nuo iškeldinimo asmenys negalėjo nuosekliai mokytis. Daugelis Didžiosios Britanijos čigonų, nepaisant tradicinio jų nepasitikėjimo, suprato, kad elementarus išsilavinimas tampa būtinas. Naujieji pragyvenimo šaltiniai reikalavo gebėjimo rašyti sąmatas ir kvitus, skaityti brėžinius ir žinynus, laikyti egzaminus vairuotojo pažymėjimui gauti ir draustis, ką kalbėti apie įvairių dokumentų, susijusių su sveikata, įdarbinimo paslaugomis ir socialinėmis garantijomis, pildymą. Pagal decentralizuotą britų švietimo sistemą vietos švietimo organai atsakė už visų jų srityje nuolatos ar laikinai gyvenančių vaikų (įskaitant ir keliautojų vaikus) mokymą (nors formaliai tai įsigaliojo tik 1981 metais). Tai, kad Anglijoje ir Velse buvo daugiau nei šimtas tokių švietimo organų, reiškė, kad jų savarankiškos ir nepriklausomos iniciatyvos sąlygojo švietimo lygio

44 iliustracija. Vestvėjus, Londonas, maždaug 1986 m. Didžiosios Londono tarybos nuotrauka.

disproporciją, kur įsipareigojimai svyravo nuo mokytojų grupių, dirbančių pramogų centruose su specialiomis programomis, iki visiško nesirūpinimo švietimu.* Nuo aštuntojo dešimtmečio buvo padaryta didelė, nors ir fragmentiška, pažanga; nepaisant to, etninių mažumų vaikų švietimo komitetas 1985 metų ataskaitoje pabrėžė, kad keliaujanti bendruomenė „susiduria su stipriu išankstiniu nusistatymu bei atstūmimu, kaip ir kitų etninių mažumų vaikai": buvo teigiama, kad keliautojų vaikams patekti į mokyklinio lavinimo sistemą ypač sunku.** 1990 metais vyriausybė skyrė dotaciją specialiai remti keliautojų švietimą, tačiau vėlesniais metais daugelis švietimo įstaigų prašymų buvo patenkinti tik iš dalies arba išvis nepatenkinti.

1992 metais vyriausybė radikaliai pakeitė politikos kursą. Pasiektiems laimėjimams kilo pavojus: imta siūlyti panaikinti sklypų stovyklavietėms skyrimo finansavimą ir uždrausti vietos taryboms juos skirti, taip pat įvesti griežtas naujas sankcijas neteisėtiems stovyklautojams. Visos šios priemonės nederinus buvo įtrauktos į Baudžiamosios teisės ir Visuomeninės tvarkos įstatymo projektus, nepaisant vietos valdžios organų, policijos atstovų bei kitų visuomenės narių, susipažinusių su šiomis problemomis, egzistavusiomis dar prieš 1968 metų aktą, ir supratusių, kad jos vėl sąlygos nesiliaujančius iškeldinimus ir sužlugdys mokymą, sveikatos apsaugą ir socialinę rūpybą, protestų. Lordų Rūmai pasipriešino Parlamento siūlomam vietos valdžios organų įpareigojimų panaikinimui. Jų pasipriešinimas buvo bergždžias: Britanijos vyriausybė neatsisakė savo pradinių ketinimų ir pasiekė tikslą.

Iki pat šio politikos kurso posūkio daugelyje Europos valstybių speciali politika vystėsi panašiai, skyrėsi tik laikinosios vietos priemonės.*** 1949 metais Prancūzijoje buvo sudaryta pareigūnų darbo grupė ištirti sunkią keliaujančių čigonų padėtį, nes daugelyje komunų jiems buvo tiesiog uždrausta pasirodyti. Ši grupė rekomendavo atsisakyti „represinės ir draudimų politikos", o Vidaus reikalų ministerija oficialiai palai-

* Plg. su T. Acton and D. Kenrick, 'From summer voluntary schemes to European Community bureaucracy: the development of special provision for Traveller education in the United Kingdom since 1967', *European Journal of Intercultural Studies*, 1 (1991), no. 3, pp. 47–62.

** Lord Swann, *Education For All* (London, 1985), ch. 16.

*** Plg. su J.-P. Liégeois, *School Provision for Gypsy and Traveller Children* (Brussels, 1987) apie Europos Sąjungos valstybes nares.

mino pozityvesnį požiūrį. Po dvidešimties metų *carnet anthropométrique* klajokliams (žr. 246 psl.) buvo pagaliau panaikintas ir jį pakeitė *carnet de circulation* (judėjimo pažymėjimas), kurį kiekvieną mėnesį tikrindavo policija. Vietos valdžios vertimas skirti žemės sklypus išsirutuliojo iš nesėkmingo raginimo su valstybės dotacijų pagalba oficialiai įpareigoti įrengti trumpalaikes stovyklavietes, paliekant teisę uždrausti stovyklavimą kitose vietose. Iki devintojo dešimtmečio pabaigos sklypai ir keletas gyvenamųjų namų rajonų buvo netolygiai išsibarstę beveik po visą Prancūziją, ypač jos šiaurės vakaruose, kur pragyvenimo lygis svyravo nuo aukšto iki labai žemo. Švietimo srityje savanoriškos institucijos sukūrė gana platų kursų ir mokyklų tinklą, tačiau nuoseklios centrinės politikos nebuvo.

Italijoje sankcionuotų stovyklaviečių, įsteigtų vietos ar centrinės valdžios, buvo nedaug, o specialūs mokymo kursai buvo rengiami privačiai. Jie nutrūko, kai oficialiai buvo pabrėžta būtinybė garantuoti įprastą mokymą ir kartu teikti papildomą paramą sunkiai besimokantiems čigonų vaikams – pokytis, vykdytas ne tik Italijoje, ir susilaukęs svarių argumentų tol, kol žadėtoji parama buvo adekvati realiajai. Belgija buvo dar viena atskiro mokymo atsisakiusi šalis, o aprūpinimas žemės sklypais, esant vyriausybės finansavimui, buvo paliktas daugiausia vietos taryboms, ir dauguma iš atsiradusių kelių dešimčių sklypų buvo fundamentalūs ir suprojektuoti dešimtmečiais nejudantiems taborams apsistoti. Ispanijoje klausimas, ką daryti su klajojančiais čigonais, nebuvo pagrindinis, nes daugelis gyveno varganuose *barrios [kvartaluose]* (klajoklystė čia buvo uždrausta); svarbiausia problema – *barrios* ir lūšnynai. Mažiau pastebima buvo klastinga diskriminacija padienių žemės ūkio darbininkų darbo užmokesčio srityje: 1989 metais vienos valandos darbo užmokestis Mursijos laukuose buvo 300 pesetų vyrams, 250 pesetų moterims ir 200 pesetų čigonams. Vyriausybė paragino municipalinę valdžią pašalinti trūkumus priimant būsto skyrimo programas (kai kur tai ir buvo padaryta); ji taip pat subsidijavo parengiamąsias klases mokyklose.

Ispanijos vyriausybė suprato, kad kiti gyventojai gali būti nepatenkinti tuo, kad čigonų šeimos persikėlė į naujus namus, o jų vaikai pradėjo lankyti mokyklas. Ji nebuvo vienintelė: panaši reakcija dažnai kildavo net Nyderlanduose bei Švedijoje, šalyse, pažangesnėse už dau-

gelį čia minimų. Švedija, priglaudusi šimtus čigonų, išvarytų iš Lenkijos (žr. 265 psl.), traktavo juos kaip pabėgėlius ir aprūpino darbu bei pastoge. Nyderlandai taip pat įrengė namus daugeliui užsienio čigonų (žr. 263 psl.). Buvo paplitusi nuomonė, kad *woonwagenbewoners* – vietos klajoklius – reikia sutelkti į dideles grupes keliuose centruose. Pagal 1968 metais olandų priimtą įstatymą taborų gyventojai buvo įkurdinami regioniniuose parkuose su ten įsteigtomis specialiomis mokyklomis ir suaugusiųjų mokymo kursais. Tačiau aštuntojo dešimtmečio pabaigoje ši politika smarkiai pasikeitė, nes tapo aišku, jog dideli sklypai stovykloms netinka; pakeisti juos reikiamu kiekiu mažų sklypų buvo be galo sunku. Panašiai ir švietimo politikai sutelkus pastangas integruoti vaikus į mokyklas, vietos gyventojų reakcija dažnai keldavo problemų dėl žemo keliautojų išsimokslinimo lygio, taip pat dėl kitų vaikų bei jų tėvų nepasitikėjimo.

Tarptautiniuose forumuose netrūko nei geranoriškų pareiškimų, nei detalių nurodymų. Šalims dalyvėms būdavo pateikiamos išsamios darbotvarkės, tačiau pavienių iniciatorių pastangos negebėjo įveikti prarajos tarp bendrų ketinimų ir realių laimėjimų. 1969 metais Ministrų Taryba, Parlamentinė Asamblėja ir kitos Europos Tarybos institucijos, atstovaujančios daugeliui Europos šalių, neįėjusių į tuometį komunistinį bloką, priiminėjo rezoliucijas ir rekomendacijas, griežtai smerkiančias čigonų bei kitų keliautojų Europoje žeminamą padėtį ir raginančias šalių dalyvių vyriausybes bei vietos valdžios organus nutraukti diskriminaciją, išspręsti klausimus, susijusius su stovyklaviečių sklypų ir būsto skyrimu, taip pat skatinančius švietimą, profesinį orientavimą, sveikatos priežiūrą ir socialinę rūpybą. 1977 metais Jungtinių Tautų žmogaus teisių komisija atkreipė dėmesį į čigonų diskriminaciją. 1984 metais Europos Bendrijos institucijos ypač susirūpino švietimu. 1989 metų gegužės mėnesio Ministrų Tarybos rezoliucija atkreipė dėmesį į šį aspektą, kviesdama laikytis „globalaus struktūrinio požiūrio įveikiant pagrindines kliūtis, trukdančias čigonų ir keliautojų vaikams lankyti mokyklas“, remtis pagarba jų kultūrai, papildomais šaltiniais ir specialiu mokytojų rengimu.* Rezoliucijos reziumė apie tuometę padėtį Europos

* 'Resolution of the Council and the Ministers of Education... on school provision for gypsy and traveller children', *Official Journal of the European Communities*, 21 June 1989, 89/C153/02.

45 iliustracija. Čigonė palieka savo sugriautus namus Hederenio kaime, Transilvanijoje; tai vienas iš 13 namų, sudegintų 1993 m. rugsėjo vakarą, kilus antičigoniškoms riaušėms. Remuso Marcu Slugo nuotrauka, © Associated Press, London.

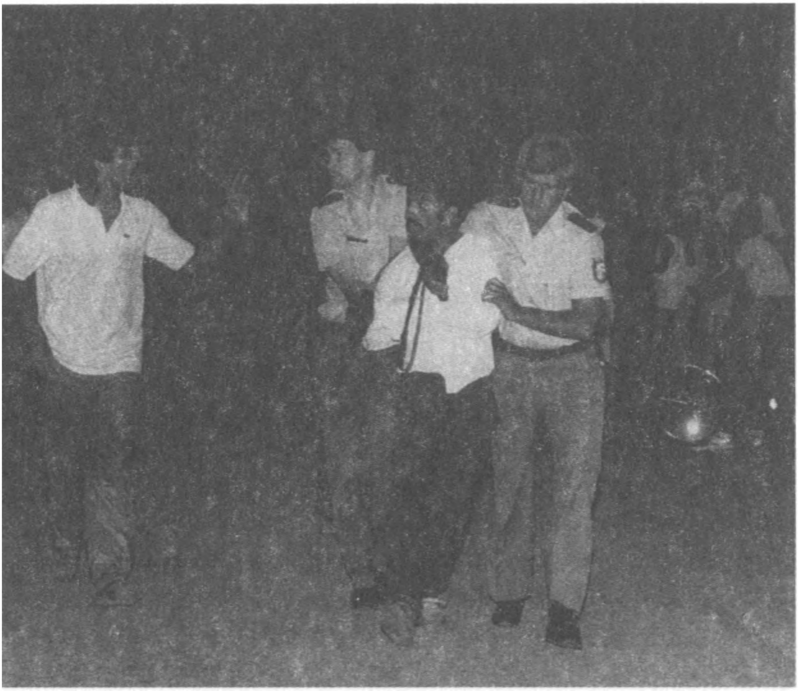
Bendrijoje pateikė duomenis apie vis dar nemažą atsilikimą dvylikoje dalyvaujančių šalių: tiktai 30–40 procentų iš daugiau kaip pusės milijono tokių vaikų reguliariai lankė mokyklas; pusė jų niekada nelankė mokyklos, o vidurinėse ir aukštesniosiose mokyklose mokėsi tik labai maža dalis; jų įgytų žinių lygis buvo menkas; suaugusiųjų neraštingumas dažnai viršydavo 50 procentų, o kai kur 80 procentų ar daugiau.

1989 metų politikos pokyčiai reiškėsi įtampa ir konkurencija visoje Europoje, ir tai suteikė papildomos svarbos dokumentui, patvirtinančiam tautinių mažumų teises, kurį 1990 metais pasirašė 34 valstybės per Europos Saugumo ir Bendradarbiavimo Konferenciją (ESBK), pradėtą 1975 metais pagal Helsinkio baigiamąjį aktą ir atgaivintą baigiantis šaltajam karui. Pasmerkus visas etninio diskriminavimo formas, buvo ištarti žodžiai: „Šiame kontekste valstybės pripažįsta ypatingas čigonų problemas“. Vėlesnės ESBK tai dar kartą patvirtino.

Problemos tapo dar opesnės, nes totalitarizmo žlugimas rytuose at-

gaivino po karo nuslopintus jausmus, o atgauta žodžio laisvė kartu išlaisvino prietarus. Vyriausybinės institucijos dažnai vangiai reaguodavo į rasistinius įžeidinėjimus ir triukšmingus išpuolius. Nemaža incidentų – padegti namai, sumuštos čigonų šeimos – įvyko Vengrijoje, Lenkijoje, Čekoslovakijoje, Rumunijoje, Bulgarijoje ir nesiliauja iki šiolei. Smurtaujama buvo net ir ten, kur čigonai nuolat legaliai gyveno ir buvo tariamai toleruojami. Privati iniciatyva daugiau nebuvo laikoma kriminaliniu nusižengimu, tačiau čigonai, sugebėję prisitaikyti ir suradę pelningas nišas, kurias suteikė laisva porevoliucinė ekonomika, sulaukė didelio priešiškumo dėl prekybos deficitinėmis prekėmis. Ten, kur nacionalizmas, materialiniai sunkumai ir lig tol nežinomas nedarbo lygis reikalavo atpirkimo ožio, čigonai, jei jų buvo daug, galėjo būti kaltinami dėl daugelio socialinių ir ekonominių problemų. Praturtėjusi mažuma tapo pasipiktinimų objektu, o likusieji smerkiami už veltėdžiavimą ir tinginystę. Rumunijoje čigonai patyrė ekonominės krizės nukamuotų darbininkų pyktį, ir naujai išrinkta vyriausybė stojo nacionalistų kryžiaus žygio priešakyje. Kai 1990 metų birželį į Bukareštą buvo atplukdyti kalnakasių būriai slopinti antivyriausybinių nuotaikų, čigonai buvo ypač išskirti – prieš išvykdami iš sostinės kalnakasiai žiauraus smurto vakarą siautėjo jų namuose, girdėdami ausyse skambančias prezidento liaupses.

Nuo 1989 metų rytuose šiek tiek grįžta prie nomadizmo; klajoklių judėjimas tarp šalių pagyvėjo, nes staiga iškilusios demokratinės valstybės susilpnino savo sienų kontrolę ir pirmą kartą po kelių dešimtmečių čigonams buvo išduodami pasai. Per Vidurio ir Vakarų Europą viena po kitos nusirito emigrantų bangos, tarp kurių buvo ir tūkstančiai Rumunijos čigonų. Kai Jugoslaviją suskaidė aršūs konfliktai, čigonai ėmė plūste plūsti iš šalies. Vokietijoje, kuri daugeliui buvo pagrindinis kelionės tikslas, prasiveržė ksenofobiniai išpuoliai, ir „budrios grupės" ėmėsi ryžtingų gynybos veiksmų prieš čigonų ir kitų pabėgėlių ar imigrantų darbininkų stovyklas ir bendrabučius. Taip pat pasigirdo raginimų išvaryti tuos, kurie prieš daug metų atvyko į šalį be oficialaus leidimo apsigyventi, ir pataisyti šalies konstituciją, sugriežtinant politinio prieglobsčio suteikimo įstatymą. 1992 metais Vokietija pasirašė repatriacijos sutartį su Rumunija. Pasipiktinimas tiek dėl legalių, tiek dėl nelegalių migrantų kilo ir Vidurio Europos šalyse – aksominės Čekijos

46 iliustracija. Rumunijos čigono suėmimas Lebacho pabėgėlių centre šalia Brėmeno, 1990 m. Deutsche Presse-Agentur, Hamburgas.

ir Slovakijos respublikų skyrybos tapo nauju pretekstu įvesti griežtas ir išskirtines pilietybės suteikimo taisykles čigonams.

Bendros rinkos kūrimas Europos Bendrijoje 1993 metais šiame sustiprėjusios įtampos fone nulėmė griežčiau sunormintą ne EB šalių piliečių įvažiavimo kontrolę ir sugriežtino poziciją politinių pabėgėlių atžvilgiu, o EB priklausančių šalių piliečiams suteikė judėjimo laisvę jos viduje, kuri nepanaikino visų nacionalinių ribojimų gauti darbą ar keliauti, pavyzdžiui, *carnet de circulation* Prancūzijoje.

Gyventojai ir visuomenės sluoksniai

Po tokios įvykių kaitos neturėtų stebinti tai, kad dabartinę čigonų populiaciją sudaro begalė skirtingų elementų. Tad ar įmanoma šią mozaiką sudėlioti tam tikra tvarka? Atsparos taškas galėtų būti daugelyje šalių

nustatytas esminis skirtumas tarp čigonų senbuvių ir jų gentainių, atsikrausčiusių praėjusiame šimtmetyje – pvz., romų ir xoraxané – skirtumas, atsispindintis daugelyje sričių: kalboje, papročiuose, veikloje, gyvenimo būde apskritai. Panaši dichotomija yra tarp sintų ir romų, į kuriuos patys čigonai žiūri kaip į vienas kito neiginius. Sintas, kalbėdamas apie čigonus, kilusius iš Rytų Europos arba bet kuriuos kitus čigonus, kurie nėra sintai, vadina juos *romais*, o romai savo ruožtu visus Vakarų Europos čigonus apibūdina kaip „sintus". Tiksliau kalbant, sintai – tai seniai vokiškai kalbančiose šalyse gyvenantys čigonai, ką patvirtina stipri vokiečių kalbos įtaka jų romani dialektams.* Jie aptinkami keliose šalyse; rytuose romani kalbos sinti atmaina įsitvirtino iki pat Volgos. Ją čia atnešė čigonai, atvykę per Lenkiją antroje dvyliktojo amžiaus pusėje, o per Antrąjį pasaulinį karą ji pasiekė Kazachstaną. Prancūzijoje jie buvo vadinami manušais (iš romani *manuś* '[čigonas] žmogus'). Trečią didelę čigonų grupę po romų ir sintų sudaro Ispanijos *calé*, Portugalijos *ciganos* ir *gitans* iš pietų Prancūzijos, kartu su giminingomis grupėmis, pasiekusiomis net Lotynų Ameriką. Vakarų Europos šalyse dažnai galima išskirti kelis sluoksnius. Prancūzijoje galima susidurti su manušais, gitanais, romais (daugiausia kalderašais), xoraxané bei kitais. Italijoje senesni sluoksniai yra susidarę iš sintų šeimų šiaurėje bei Abrucio ir Kalabrijos čigonų centre ir pietuose, kurie – sprendžiant iš pasitaikančių slavų ir vokiečių kalbų skolinių gimininguose dialektuose – tikriausiai yra kilę iš čigonų, atvykusių tiesiog iš Graikijos. Xoraxané ir kiti atkilėliai iš Jugoslavijos, taip pat kalderašai, čurarai, rudariai ir kitos Dunojaus gentys atvyko vėliau.

Situacija toliau į rytus primena skiautinį. Balkanuose, kurie čigonų istorijai yra gyvybiškai svarbūs, ypač daug etninės ir lingvistinės painiavos: nuo seniausių laikų čia telkėsi didžiausios čigonų grupės, ir šis regionas buvo visos Europos *fons et origo* (ištaka ir pradžia). Per daugelį amžių spalvų įvairovė čia tapo ryškesnė nei kur kitur.** Norint pavaiz-

* Pirmą užuominą apie „sintus" kaip apie grupę randame J. E. Biester, „Ueber die Zigeuner; besonders im Königreich Preussen", *Berlinische Monatsschrift*, 21 (1793), pp. 108–65.

** Bendrą apžvalgą skaitykite W. G. Lockwood rašinyje 'Balkan Gypsies: an introduction', in *Papers from the Fourth and Fifth Annual Meetings, Gypsy Lore Society, North American Chapter* (New York, 1985), pp. 91–99; išleistas su papildymais *Giessener Hefte für Tsiganologie* (1985), 1/85, pp. 17–23.

duoti Balkanų čigonų atšakas, būtina atsižvelgti į daugelį kriterijų. Vargu ar juos galima priskirti kuriai nors tautai – daugelis čigonų genčių nusidriekia per valstybių sienas, o jų vidinėje struktūroje apstu sąsajų su viena ar kita šalimi. Tarmė ir religija (musulmonų/katalikų) yra vieni svarbiausių faktorių. Profesinė specializacija tiek praeityje, tiek dabar yra dar vienas veiksnys: mes jau matėme, kaip jis sąlygojo susiskirstymą tarp romų. Riba tarp klajoklystės ir sėslaus gyvenimo būdo taip pat svarbi, tačiau ji nėra ryški ir pastovi: daug sėsliųjų čigonų keliauja ieškodami sezoninių darbų, o nomadai dažnai žiemoja vienoje vietoje*. (Taip pat nėra aiškaus ryšio tarp klajoklystės/sėslumo skiriamosios linijos ir kalbinio konservatyvumo: nemažai nomadų grupių pamiršo romani kalbą, o didelė dalis sėsliųjų, ypač gyvenančių didelėmis bendruomenėmis, ją išsaugojo.)

Remiantis šiais skirtumais, buvusioje Jugoslavijoje buvo išskirta apie 20 pagrindinių genčių, kurių daugumą galima skirstyti į pogrupius. Kiekviena jų gali turėti savo teritoriją, subkultūrą, verstis savitu verslu, kalbėti savu dialektu ir tuoktis grupės viduje.** Pirmojo pasaulinio karo išvakarėse vien tik Bulgarijos šiaurės rytuose vienas tyrinėtojas išskyrė 19 genčių, pritaikęs dislokacijos, religijos, profesijos ir sėslumo kriterijus; septynios iš jų buvo sėslūs musulmonai, keturios – sėslūs krikščionys, keturios – musulmonai klajokliai ir keturios – klajokliai krikščionys.*** Trys iš jų (tarp jų rudariai, gausiausia tuometė klajoklių gentis Bulgarijos šiaurės rytuose) nekalbėjo romani kalba, o kitos 16 genčių buvo po lygiai pasidalijusios į kalbančias valakų ir nevalakų dialektais; kai kurie iš pastarųjų pretenduoja būti patys primityviausi Balkanuose. Vėliau gentiniai skirtumai pamažu tapo ne tokie reikšmingi dėl čigonų tautinio vystymosi, susijusio su priverstiniu apgyvendinimu, kultūrine asimiliacija, taip pat dėl vyriausybių atsisakymo pripažinti čigonus teisėta etnine grupe.****

* Ataskaitą apie *Bijeli* (Serbijos musulmonų) čigonų asimiliavimosi procesą prieškarinėje Serbijoje ir jų perėjimą nuo nomadiško gyvenimo būdo į sėslųjį bei laipsnišką maišymąsi su *gadžė* skaitykite A. Petrović, 'Contributions to the study of the Serbian Gypsies', *JGLS* (3), 19 (1940), pp. 87–100.

** R. Uhlik, 'Iz ciganske onomastike', *Glasnik Zemaljskog museja u Sarajevu, istorija i etnografija*, new series, 10 (1955), pp. 51–71; 11 (1956), pp. 193–209.

*** B. J. Gilliat-Smith, 'Report on the Gypsy tribes of north east Bulgaria', *JGLS* (2), 9 (1915–1916), pp. 1–54, 65–109.

**** Dabartinę situaciją analizuoja E. Marushiakova, 'Ethnic identity among Gypsy groups in Bulgaria', *JGLS* (5), 2 (1992), pp. 95–115.

Klasifikavimą painioja tai, kad egzistuoja, ypač Vakarų Europoje, kitos klajojančios paribio grupės, kurių gyvenimo būdas labai panašus į čigonų, o kultūrinis bagažas turi daug ką bendra: jie iš kartos į kartą keliauja šeimomis, turi panašius verslus ir gyvenimo būdą, laikosi panašaus požiūrio į aplinkinius, taip pat teikia pirmenybę ankstyvai santuokai. Tačiau jie kalba savomis kalbomis, kurios skiriasi nuo romani (nors šioji jiems dažnai daro įtaką); taip pat dažnai skiriasi ir kai kurios tabu sistemos.

Airijos keliauninkai, kurie Britanijos salose vadinami alavuotojais, tačiau dabartiniu metu turima omeny „keliautojai“, yra geras vienos tokios grupės, egzistavusios dar prieš atsikraustant čigonams, pavyzdys.* Jie keliaudavo per kaimus, siūlydami įvairias prekes, skardininkaudami, mainydami arklius bei prekiaudami, gyveno palapinėse ir arklių traukiamuose dengtuose vežimuose. Pasibaigus Antrajam pasauliniam karui daugelis jų sugebėjimų ir paslaugų tapo atgyvena. Nebegalėdami pragyventi kaime, daug jų patraukė į miestus, ypač į Dubliną, kur vyrai registravosi bedarbio pašalpai gauti ir rinkdavo metalo laužą bei sendaikčius, o moterys prašinėdavo išmaldos. Airijoje daugiau kaip pusė šių žmonių dabar gyvena treileriuose ar surenkamuosiuose namuose specialiose stovyklavietėse arba valstybės skirtuose butuose. Šeštojo dešimtmečio pabaigoje daugelis jų persikėlė į Angliją, ypač į Midlendus (vidurio Anglijos grafystes – *vert. past.*) ir ėmė varžytis su Anglijos čigonais verslo srityje (tai jokiu būdu nebuvo pirmas tokio masto antplūdis: panašiai atsitiko ir devynioliktajame amžiuje per didįjį penktojo dešimtmečio badą). Jų slenginių kalbų, vadinamų „Gammon“ ar „Cant“, išsirutuliojusių iš senesnės „Shelta“, žodžiai yra paimti iš keltų slaptakalbės, tarp jų ir atvirkštinio-skiemeninio senovės airių kalbos argo (pats žodis „Gammon“ yra kilęs iš „Ogam“, senojo galų raidyno); tačiau savo struktūra jos yra daugiau angliškos nei airiškos. Škotijoje alavuotojai taip pat buvo žinomi dar gerokai prieš čigonų atėjimą; šie autentiški gyventojai ypač stengėsi išlaikyti savo pozicijas prieš atvykėlius. Apie jų santykius praeityje žinoma nedaug, tačiau

* Plg. su S. B. Gmelch, *Tinkers and Travellers* (Dublin, 1975, 2nd edn 1979); J. Wiedel and M. O'Fearadhaigh , *Irish Tinkers* (London, 1976); G. Gmelch, *The Irish Tinkers* (Menlo Park, CA, 1977, 2nd edn 1985); ir G. Gmelch and S. B. Gmelch, 'Ireland's travelling people: a comprehensive bibliography', *JGLS* (4), 1 (1977), no. 3, pp. 159–169.

47 iliustracija. Airių keliautojai dvidešimtojo amžiaus 8 dešimtmetyje. Janine'os Wiedel fotografija.

manoma, kad jų ryšiai buvo glaudūs, vykdavo mišrios santuokos, ir čigonų skaičius augo. Kai kurie škotų keliautojai ėmė laikytis čigonų tabu (pvz., draudimo plauti indus ir skalbti rūbus tame pačiame dubenyje), o romani kalbos žodžiai jų „cant" kalboje yra gana universalūs, šalia skolinių iš galų ir škotų kalbų, taip pat iš žargono senąja prasme (t.y. slapto nusikaltėlių pasaulio argo, pirmą kartą užrašyto šešioliktajame amžiuje).*

Nemažai diskutuojama, kaip panašios prekiaujančių klajoklių grupės atsirado Europoje: vienos teorijos išskiria socialinius ir ekonominius veiksnius, kitos pabrėžia čigoniškos priemaišos vaidmenį. Kartais pastarieji argumentai iš dalies grindžiami biologinio determinizmo laikais klestėjusiu požiūriu, kai čigonų nomadizmas (ir kiti jų bruožai) buvo siejamas su instinktais ir atavizmu. Toks požiūris šiandien neturi daug sekėjų: tai, kad čigonai ar kitos keliautojų grupės išliko nomadiškos, galima paaiškinti faktu, jog jų praktikuojama komercinė klajoklystė iš esmės yra ekonominis reiškinys, kylantis iš tam tikrų laikinų poreikių, kuriuos geriausiai tenkina nuolatinis kilnojimasis, ir būtent čigonų kultūra leido jiems prie jo prisitaikyti.

Bandymas tiksliai suskirstyti šias grupes į kategorijas yra bergždžias reikalas, ypač jei tenka jas klasifikuoti pagal „autentiškumą". Geografiškai plačiausiai paplitusi yra *Jenische* grupė.** Apie ją pirmą kartą nedaug užsiminta 1714 metais, kalbant apie Vienos žargoną; po 70 metų jis tapo *Rotwelsch* (Vokietijos vagių argo) ženklu. Pagal vieną populiarią teoriją jis siejasi su romani kalbos šaknimi *džan-* 'žinoti', suteikiančia jam „protingos" kalbos ar tautos prasmę. Vokietijoje *Jenische* ypač telkėsi Reinlande ir aplinkiniuose rajonuose, jų žodynas buvo romani, jidiš, *rotwelsch* ir vokiečių kalbos mišinys, kitęs priklausomai nuo vietovės; jie pynė krepšius, dirbo sietus ir klajodavo aplinkui prekiaudami, galąsdami peilius ar versdamiesi skardininkyste. Prancūzijos ir Belgijos *yéniches* atvyko iš vokiškai kalbančių kraštų beveik prieš du šimtmečius. Viena vertus, jų vardai

* Plg. A. and F. Rehfisch, 'Scottish Travellers or Tinkers', in *Gypsies, Tinkers and Other Travellers*, pp. 271–283; ir E. MacColl and P. Seeger, *Till Doomsday in the Afternoon* (Manchester, 1986).

** Plg. H. Arnold, *Fahrendes Volk* (Neustadt, 1980); and A. Reyniers and J. Valet, 'Les Jeniš', *Études Tsiganes* (1991), no. 2, pp. 11–35.

žymi tam tikrą giminystę su Pietų Vokietijos ir Elzaso sintais.* Kita vertus, įrodinėjama, kad Šveicarijoje bet koks *Jenisch* kontaktas su čigonais galėjo būti labai ribotas per praėjusius du šimtmečius, tačiau patikimų įrodymų nėra.** Susimaišymo laipsnis, regis, galimas bet kurioje šalyje ir neginčytinas kai kuriose (pavyzdžiui, vidurio Prancūzijoje *manouches* ir *yéniches* daug bendrauja ir tuokiasi vieni su kitais), tačiau juos skiria kalba ir suteptumo kodeksas. Tačiau tam tikros grupės Nyderlanduose, žinomos kaip *woonwagenbewoners* („furgonų gyventojai") arba *reizigers* („keliautojai"), daugiausia pasirodė aštuonioliktajame amžiuje kaip paprastai iš Vestfalijos atsikraustę keliaujantys prekeiviai, kalviai, peilių galąstojai ir pan. bei kaip tarp Šiaurės Brabanto viržynų klajojantys durpkasiai; vėliau, devynioliktajame amžiuje, iš įvairių grupių susiformavo naujas sluoksnis. Dabar jie daugiausia gyvena stacionariuose furgonuose. Iki pat aštuntojo dešimtmečio jie gyveno prekiaudami metalo laužu, senais automobiliais ir audiniais arba dirbdami atsitiktinius darbus, tačiau vėliau dažniausiai turėjo tenkintis socialinėmis pašalpomis.***

Skandinavijoje panašių grupių ryšiai su čigonais taip pat neapibrėžti. Norvegijos *omstreifere* („klajūnai") galėjo atsirasti čigonams ir vokiečiams susiliejus su vietos gyventojais; maždaug trečdalis jų ypatingos *rodi* kalbos žodyno kilo iš romani ir dešimtadalis iš vokiečių.**** Daugelis dabar gyvena pusiau sėsliai. Švedijos keliautojai buvo žinomi kaip *tattare*, nes šį iš pradžių čigonams duotą vardą aštuonioliktajame amžiuje pamažu imta taikyti visoms klajojančioms šeimoms, o čigonai dabar yra vadinami *zigenare*. Šių *resande* („keliautojų" – vardas, kuriam jie patys teikia pirmenybę) kalboje taip pat gausu romani kalbos žodžių, taip pat ir tarmių skolinių, todėl manoma, kad jie kilę ir iš čigonų, ir iš sėsliųjų švedų šeimų. Dėl to buvo ginčijamasi remiantis šeimų

* Plg. J. Valet, *Les Voyageurs d'Auvergne, nos familles yéniches* (Clermont, 1990).

** Plg. S. Golowin, 'Fahrende in der Schweiz', *Giessener Hefte für Tsiganologie* (1985), 2 + 3/85, pp. 40–50; ir C. Meyer, *'Unkraut der Landstrasse'* (Zürich, 1988).

*** Plg. J. H. A. Wernink, *Woonwagenbewoners* (Assen, 1959); ir A. Cottaar and W. Willems, 'The image of Holland: caravan dwellers and other minorities on Dutch society', *Immigrants & Minorities*, 2 (1992), no. 1, pp. 67–80.

**** Plg. R. Iversen, *Secret Languages in Norway. Part II: The Rodi (Rotwelsch) in Norway* (Oslo, 1945).

genealogijomis*, bet net ir šie tyrimai rodė tam tikrą čigoniško kraujo įsiliejimą.

Ispanijos ir Portugalijos *quinqui* – žodžio *quinquilleros* 'alavuotojai' trumpinys – vienalytė uždara grupė, neabejotinai teikianti pirmenybę artimų giminaičių santuokai.** Kai kas mano, kad jie kilę iš izoliuotos ankstyvųjų čigonų atšakos, tačiau nėra fizinio, kultūrinio ar lingvistinio panašumo. Daugelis *quinqui* žodžių yra iš Ispanijos aukso amžiaus. Pagal vieną labiau tikėtiną teoriją jie kildinami iš bežemių Kastilijos valstiečių, kurie pasirinko klajoklių gyvenimo būdą po to, kai šešioliktajame amžiuje kaimo gyventojus išretino užsitęsusių badmečių ir marų virtinės. Ispanijoje jie klajojo iki šio amžiaus vidurio – ilgiau nei *gitanos* – keliaudami gausiai puoštais geltonais furgonais. Vėliau vienas po kito leisti nomadiškumą draudžiantys įstatymai privertė juos apsigyventi sėsliai: daugelis jų tapo *skvoteriais* (neteisėtais naujakuriais) arba būdelių gyventojais lūšnynuose, kurie kaip grybai po lietaus dygo už Madrido, Barselonos ir Bilbao ribų, kol juos nugriovė ir gyventojus išvarė į atokesnius rajonus. Dabar daugelis jų gyvena miestų lindynėse ir gausina bedarbių gretas; žodis *quinqui* tapo beveik sinonimu kastilietiško žodžio *delincuente*, ir į šiuos žmones niekinamai žiūri tiek *gitano*, tiek ir *payo* (pažodžiui *kaimiečiai*).

Turint omenyj šią ir daugybę kitų galimybių susipainioti bei abejotinų ir tvirtų rasinių skirtumų nepraktiškumą, nevertėtų stebėtis, jei visi bandymai suskaičiuoti čigonus žlugtų. Per valstybinius gyventojų surašymus tokių bandymų dažniausiai nedaroma, o ten, kur jie atliekami, pirmiausia kyla sunkumų apibūdinant šiuos gyventojus kaip klajoklius arba sėsliuosius, o vėliau nustatinėjant jų tapatybę arba įtikinėjant pripažinti save tais, kuo yra laikomi. Jugoslavijoje kai kurie nesutiko vadintis *roma*. Kaip tendencijos nesivadinti „čigonais" posūkis 1990 metais Makedonijoje kilo judėjimas, kuriuo siekta priimti vardą „Egipcani", ir keletas tūkstančių čigonų priskyrė save prie šios klasifikacinės grupės per 1991 metų gyventojų surašymą. Bulgarijoje 1992 metų gruodžio mėnesį atlikus pirmąjį pokomunistinį gyventojų surašymą, maždaug 288 tūkstančiai iš 8,5 milijonų šalies gyventojų pareiškė esą čigonai, tačiau

* A. Heymowski, *Swedish Travellers and their Ancestry* (Uppsala, 1969).
** Plg. su L. Ignacio, *Los Quinquis* (Barcelona, 1974); ir K. Bonilla, 'The Quinquis: Spain's last nomads', *JGLS* (4), 1 (1976), no. 2, pp. 86–92.

kalbantieji romani kalba krikščionys dažniausiai pageidavo vadintis Tsigani, o daug čigonų, kurių gimtoji kalba buvo turkų, primygtinai tvirtino esą turkai. Todėl tikslesnis Bulgarijos čigonų skaičius turėtų siekti maždaug pusę milijono.*

Kompetentinguose vertinimuose, kuriais siekiama užpildyti oficialių skaičių spragas, gausu ryškių nesutapimų. Dviejų devintajame dešimtmetyje atliktų nuodugnių tyrimų šalyse rezultatai** buvo tokie: vieno duomenimis, visoje Europoje gyveno nuo 1 988 000 iki 5 621 000 čigonų, kito – nuo 3 421 750 iki 4 935 500. Atskirose šalyse skirtumai gali būti milžiniški, nes pagal vieną iš minėtų šaltinių Nyderlanduose gyveno maždaug 1000 čigonų, Švedijoje – 1000–8000, o pagal kitą atitinkamai 30 000–35 000 ir 60 000–100 000. Dalį šių skirtumų galima paaiškinti marginalinių grupių (*Jenische*, *tattare*, *woonwagenbewoners* ir t.t.) įtraukimu į apibrėžtą gyventojų skaičių; tačiau net ir tada (kaip aukščiau pateiktų didesniųjų skaičių atveju) rezultatai viršija tikėtinus.

Vis dėlto toks būdingas neapibrėžtumas nėra pakankama dingstis apskritai vengti šio klausimo, tad mums praverstų tam tikras dabartinio čigonų skaičiaus Europoje įvertinimas. Atsižvelgus į apgalvotą skaičiavimų amplitudę (pvz., „250 000+“ reiškia tarp ketvirčio ir pusės milijono čigonų), atskirose Europos šalyse mažėjančia tvarka jis yra toks:

1 000 000 +:	Rumunija
500 000 +:	Bulgarija; Vengrija
250 000 +:	NVS (Rusija, Ukraina ir kt.); Ispanija; Slovakija; Serbija-Juodkalnija
100 000 +:	Makedonija; Čekijos Respublika; Prancūzija; Graikija
50 000 +:	Italija; Vokietija; Jungtinė Karalystė; Albanija
25 000 +:	Lenkija; Portugalija; Bosnija-Hercegovina
10 000 +:	Kroatija; Austrija
1000 +	Švedija; Slovėnija; Suomija; Nyderlandai;

* A. Kolev, 'Census taking in a Bulgarian Gypsy Mahala (Ruse, December 1992)', *JGLS* (5), 4 (1994), pp. 33–46.

** R. Vossen, *Zigeuner* (Frankfurt am Main, 1983), pp. 157–62; ir J.-P. Liégeois, *Gypsies* (London, 1986), p. 47.

	Belgija; Šveicarija; Lietuva; Danija; Estija; Latvija
Mažiau kaip 1000:	Airija; Kipras; Norvegija; Liuksemburgas

Kartais čigonų koncentracija viename atskirame kurios nors sąrašo viršuje esančios šalies mieste gali smarkiai viršyti apačioje esančios šalies bendrą čigonų skaičių: Šuto Orizaris, miesčiukas šalia Makedonijos respublikos sostinės Skopjės, kuriame gyvena apie 40 000 čigonų, daugiausia musulmonų, turi pačią didžiausią atskirą čigonų bendruomenę, nors su juo varžosi Slivenas Bulgarijoje. Kalbant apie visą Europą, penki šeši milijonai neprieštarautų aukščiau pateiktiems skaičiams. Tačiau nėra kaip tuo įsitikinti, ir kai kas gali tvirtinti jų esant daugiau.

Kalbos stilius

Analizuojant šias grupuotes, svarbus skiriamasis bruožas – lingvistiniai skirtumai. Narpliojant romani kalbos tarmių painiavą, sunku suvokti, kur sustoti, net jei ir neatsižvelgtume į Vidurio Rytus. Visos kalbos kinta: kasmet anglų kalbą papildo apie 100 naujų žodžių ar naujų jau esamų žodžių reikšmių. Romani kalba yra ypač dinamiška. Kiekvienas kalbantis romani kalba nuo vaikystės patiria dvikalbystę, ir visose Europos dalyse vyksta nuolatinis skolinimasis iš vietos kultūrų. Naujų ypatybių atsiranda nuolat. Be sunormintos rašybos sunku sulaikyti romani kalbos skaidymąsi, net jeigu dainos ir pasakos, kurioms čigonai turi įgimtą talentą, žodžiu perduodamos iš kartos į kartą. Tai yra gyvas, nuolat kintantis ir kūrybiškai atsinaujinantis organizmas. Kai kurių romani kalbos atmainų daugiau negalima vadinti kalbomis, nes jos sunyko – palyginti mažas žodynas, kurį galima vartoti valstybinės kalbos ar tarmės kontekste, pvz., Iberijos pusiasalio *caló* arba anglų-romani*

* Kaip ir šiame sakinyje, paimtame iš čigonų mergaitės pasakojimo apie Eplbio arklių mugę: „When the little chavvies get up they take the grais down the pani and they wash the grais down, and then they ride the grais up and down the drom“ (Berniukai, atsikėlę ryte, nuveda arklius prie upės ir, juos apiplovę, tuomet išjodinėja keliu pirmyn ir atgal). [*Chavvie* yra ‘berniukas’, *grai* – ‘arklys’, *pani* – ‘vanduo’ (Edeno upė), *drom* – ‘kelias’. Bent du iš šių žodžių yra kilę iš Indijos kalbų, vienas iš graikų kalbos, o kitas, *grai*, tikriausiai kilęs iš armėnų kalbos, jei ne Indijos.]

(skirtingai nuo archajiškos kalbos, kurią Velse išsaugojo Woodų šeima). Tačiau netgi atmainų, kurias pagrįstai galima apibūdinti kaip kalbas, leksikos diapazonas yra ribotas, paprastai ne daugiau kaip keli tūkstančiai žodžių. Tarmių skirtumai dažnai yra žymūs, tačiau jie mažėja, sutelkus dėmesį į pamatinius dalykus ir atmetus pusiau integruotus nesenus skolinius.* Valų tarmėje maždaug 60 procentų žodžių nustatyta esant ikieuropinės kilmės; 16 procentų žodžių turi angliškas šaknis, 9 procentai – graikų, 6 procentai – slavų, 4 procentai – valų. Likusią dalį sudaro rumunų, vokiečių ir prancūzų kalbų įterpiniai. Skolinių reikšmės kartais šiek tiek pakisdavo, jie visada pasipuošdavo romani priesagomis ir paklusdavo romani kalbos gramatikai.

Daugiausia remdamasis tokių skolinių šaltiniais, 1874 metais Franzas Miklosichius suskirstė Europos romani kalbą į 13 tarmių.** Dėl vėlesnio gyventojų kilnojimosi bei lingvistikos raidos ir naujų atradimų jo analizė jau nebetinka. Romani kalba tapo daugiau kaip 60 dialektų pyne, kurios gijos sudaro begalę grupių***. Jas galima įvairiai klasifikuoti. Fonologija nėra adekvatus vertinimo kriterijus,**** tačiau kartais tam tikras garso pasikeitimas gali išskirti kurią nors grupę. Taip nutiko su kai kuriais dialektais, kurie turbūt ankstyvojoje istorinėje stadijoje senąjį s tam tikruose kontekstuose pakeitė *h* arba *x* garsu (pvz., *hi/hin/hum* 'yra' vietoj *si* / *isi*). Šis pokytis – jau pastebimas van Ewsumo šešioliktojo amžiaus septintojo dešimtmečio glosarijuje (žr. 185 psl.) – yra būdingas sintų kalbai, ir madingą vardo „Sinti" siejimą su indų „Sindhi" daro įtartiną. Jis taip pat aptinkamas *Kaale* tarmėje Suomijoje ir tam tikru mastu Slovakijoje bei aplink Karpatus (Rytų Vengrijoje, Galicijoje, Transilvanijoje). Tačiau net jei ši kaita yra ankstesnės sąsajos ženklas, per tą laiką įvyko daugybė permainų, atitolinusių šiuos

* Leksikostatistinę pavyzdžio analizę rasite: M. Cortiade, 'Distance between the Romani dialects', *GLS/NAC Newsletter*, 8 (1985), no. 2, pp. 1–4, ir 'O kodifikaciji i normalizaciji romskog zajedničkog jezika', in *Romani Language and Culture*, eds S. Balič et al. (Sarajevo, 1989), pp. 205–221.

** *Über die Mundarten und die Wanderungen der Zigeuner Europas (Denkschriften der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften*, Philosophisch-historische Klasse, Vienna), vol. 23 (1874), pp. 1–46.

*** Plg. T. Kaufman, apžvalga žurnale *International Journal of the Sociology of Language*, 19 (1979), pp. 131–144, ypač pp. 134–136.

**** Apie fonologija pagrįstą klasifikavimą skaitykite J. Kochanowski, *Gypsy Studies*, Part 1 (New Delhi, 1963), pp. 52–118.

dialektus vienus nuo kitų ir sukūrusių naujas atmainas. Sinti kalbos viduje, pavyzdžiui, Pjemonto sinti dialektai šiaurės Italijoje ir Lombardijos sinti fonetiškai ir leksiškai nutolo nuo kitų atmainų;* tačiau net pastaruosius, nors ir gimingesnius, galima skirstyti į tris pagrindinius poskyrius:**

– vartojamus Vokietijoje, Nyderlanduose ir Elzase;
– vartojamus Prancūzijoje;
– vartojamus Venecijoje (Italija), Štyrijoje (Austrija) ir Vengrijoje.

Nepaisant leksikos skirtumų skirtingose šalyse, kiekvienas iš šių poskyrių yra gana vienalytis, ir jų ribose sintų tarme kalbantis asmuo lengvai supranta kitus.

Kitas esminis skirtumas yra tarp valakų ir nevalakų. Visose romani kalbos valakų formose juntama stipri rumunų kalbos įtaka – iš čia ir pavadinimas. Kai kurias išplatino romai (plg. 221–223 psl.), kurių pagrindinės tarmės yra „rusų“ kalderašų, „rumunų“ kalderašų, „serbų“ kalderašų, lovarų, čurarų ir (Jungtinėse Amerikos Valstijose) mačvanų. Jose gausu rumunų kalbos žodžių, sudarančių gal du penktadalius jų žodyno, taip pat tam tikrų rumunų kalbos ypatybių ir konstrukcijų (tokių kaip daugiskaitos galūnė *-uri* / *-uria*, vartojama skolintuose daiktavardžiuose, ir rumuniškas *mai* keitinys romani kalbos būdvardžių laipsniavimo afiksui *-der*, pvz., *mai ternó* ‘jaunesnis’, palyginti su Velso romani žodžiu *tarnedér*). Kiti bendri bruožai yra galūnės *-em* vartojimas preterito pirmajame vienaskaitos asmenyje (plg. kalderašų *kerdem* ir Velso romani *kedóm* ‘aš padariau’), garsų *tś* ir *dź* pakeitimas į *ś* ir *ź* ir daugiskaitos žymimojo artikelio *ē arba ī* – į *le* (plg. kalderašų *le gaźé* ir Velso romani *ī gadźē*).

Nevalakiški dialektai paprastai nėra taip artimai susiję. Bėgant šimtmečiams juose atsirado begalė įvairių naujovių (ne tik skolinių, bet ir tarimo pokyčių bei naujų žodžių, sakinių ir frazių konstravimo bei manipuliavimo jais būdų). Tai sąlygojo jų platus geografinis paplitimas bei ilga sąveika su visiškai skirtingomis kalbomis. Jie paplitę Europoje nuo

* Plg. G. Soravia, *Dialetti degli Zingari Italiani* (Pisa, 1977).
** Plg. J. Valet, ‘Les dialectes du sinto-manouche’, in *Tsiganes: Identité, Évolution*, ed. P. Williams (Paris, 1989), p. 309–314.

Rusijos, Baltijos šalių ir Ukrainos iki Britanijos ir Pirėnų pusiasalio, taip pat apima Balkanuose paplitusius nevalakų dialektus, iš kurių neseniai persikėlė dar kitur – pavyzdžiui, *arliya* dialektai, kuriais kalba tūkstančiai čigonų musulmonų, arba xoraxané. Tokioje milžiniškoje erdvėje tam tikri kai kurių dialektų bendri bruožai leidžia juos skirstyti į artimai susijusias grupeles, kaip ir jau aptartus sinti dialektus.

Į romani kalbą prasiskverbė tiek daug kontaktinių kalbų elementų, kad daugeliui ja kalbančiųjų sunku bendrauti kur nors kitur: pavyzdžiui, čigonui iš Skopjės Makedonijoje būtų keblu suprasti sintą iš šiaurės Italijos; „Karpatų" romani dialektas, kuriuo kalba čigonai, gyvenantys šiaurės Vengrijoje, tos šalies vlakų gentims yra praktiškai nesuprantamas. Iš tiesų galima ginčytis, ar romani nepasiekė tos stadijos, kai ją reikėtų laikyti gimininių kalbų grupe, o ne viena kalba su daugybe dialektų.

Permainų tradicija

Platų etninės-lingvistinės įvairovės diapazoną atspindi visi dabartinio čigonų gyvenimo aspektai, kuriems įtaką daro čigonų santykių su aplinkine visuomene vystymasis, nesvarbu, ar tai būtų gyventojų skaičiaus augimas, ar didėjantis žemės trūkumas, ar sėslus apgyvendinimas, ar gyvenimas greta *gadž*ó, ar motorizuotas transportas, ar industrializacija, ar galimybių užsidirbti kaita. Dažnai spėliojama, kokia gali būti čigonų visuomenės baigtis: faktas, kad jų kalba, papročiai, tradicijos ir gyvenimo būdas nuolat kinta ir savinasi svetimus elementus, reiškia sunykimą. Viena grupė atsiskiria nuo kitos, nes jas veikia skirtingi *gadźé* sluoksniai; tačiau kiekviena jų yra bendros socialinio, geografinio ir profesinio prisitaikymo tradicijos produktas. Kai kurios grupės galiausiai sunyksta; kitos geba išlaikyti radikalaus skirtingumo nuo *gadźé* nuostatą ir kuria grynai čigonų kultūras iš to, ką yra absorbavusios. Senieji puošnūs atributai ir papročiai kartais miršta – kalderašų moterys daugiau neberyši spalvingomis skarelėmis, o lovarų moterys nebedėvi įspūdingų ilgų sijonų – tačiau tai nesugriauna ir nesumažina savitumo suvokimo, nors daug kitų kalderašų ar lovarų tokius praradimus gali laikyti degeneracijos požymiu, ypač jei *gadźo* mano, jog patys autentiškiausi čigonai turi būti ir patys egzotiškiausi.

Išskiriant atskirus čigonų gyvenimo aspektus ir siekiant daryti išvadas apie visus čigonus, visuomet kyla nepagrįstų apibendrinimų pavojus. Bet kurį tvirtinimą, pavyzdžiui, apie „čigonų“ amatą ir verslą galima paneigti galbūt todėl, kad kai kurie čigonai tapo rimtais profesionalais, ir ypač todėl, kad nėra jokių universalių ar išimtinių principų, nulemiančių čigonų pragyvenimo būdus. Daugelį savo „tradicinių“ užsiėmimų jie rado eidami istorinio vystymosi keliu. Pavyzdžiui, didelę frazeologijos, susijusios su metalo apdirbimu, dalį čigonai perėmė iš graikų, rumunų, slavų ar kitų Europos kalbų; ekonominis prisitaikymas, išryškėjęs devynioliktajame amžiuje (plg. 7 skyrių), buvo tik šimtmečius trukusio ir toliau tebevykstančio proceso dalis. Senieji su verslais susiję pavadinimai – Kalderaśa, Lovara, Rudari ir kt. – dalį reikšmės prarado ir tapo etiketėmis, skiriančiomis vienas grupes nuo kitų. Pramoniniuose Europos regionuose daugelis praeityje garsių čigoniškų profesijų netenka svarbos. Tačiau keičiantis veiklos rūšims, išlieka esminis polinkis dirbti savarankiškai ir įvairialypumas, kuris sudaro sąlygas tam tikram lankstumui, tinkančiam jų visuomeninei struktūrai ir jų troškimui savarankiškai tvarkyti savo gyvenimą. (Tačiau tai nėra ekonominė nepriklausomybė, nes jie negali egzistuoti atskirai nuo *gadźo* visuomenės ir jos ekonomikos.)

Paprastai jie ieško klientų, vaikščiodami nuo durų prie durų, siūlydami įvairias prekes ir paslaugas, imasi vieno ar kito sumanymo. Kartais amatas perduodamas iš kartos į kartą (pavyzdžiui, cirko ar atrakcionų aikštelių artistų šeimose Prancūzijoje ir Italijoje). Tačiau ten, kur – dažnai taip ir būna – išlaidos įrankiams ir įrangai yra nedidelės, kur nėra didelio prekių asortimento ir nuolatinių darbo vietų, čigonams kilnotis iš vienos vietos į kitą nuo vieno pajamų šaltinio prie kito yra dar paprasčiau; jiems nereikia vienintelės specializacijos, o veiklos modelis per vieno žmogaus gyvenimą gali radikaliai keistis. Daugelyje šalių čigonai ryžtingai atsisakė smulkios prekybos naujomis prekėmis ir remonto paslaugų teikimo gausiai klientūrai ir ėmėsi antrinių žaliavų rinkimo ir statybos darbų, sudaryti mažiau individualių sandorių. Atsirado ir paplito nauji pragyvenimo šaltiniai, tokie kaip – Vakarų Europoje – prekyba kilimais, audiniais, metalo laužu, senais automobiliais, baldais, skarmalais ir antikvariniais daiktais, taip pat kontraktiniai statybos darbai (pvz., stogų dengimas, kelių gudronavimas). Išliko tokie

senieji pragyvenimo šaltiniai kaip muzika ir kitos pramogos, būrimas (pagrįstas įžvalgiu kliento psichologijos įvertinimu) arba, dažniausiai kaip pagalbinis pajamų šaltinis, sodininkystės ir žemės ūkio darbai pagal sutartį. Veikla, kurią Anglijos keliautojai apibūdina kaip „pašaukimą“, apima prekiavimą išnešiotinai, būrimą, metalo laužo ir skudurų rinkimą, antikvarinių daiktų ar kitų perparduodamų prekių supirkimą, taip pat laikinų darbų paieškas. Galimybei ir būtinybei verčiant veiklos pobūdis kinta kartu su naujos rinkos atsiradimu.

Šeimos vertybės yra svarbios čigonų gyvenime, ir tai akivaizdu jų požiūryje į pragyvenimo būdą. Paaugę vaikai paprastai ima prisidėti prie šeimos biudžeto. Dažnai menkai išsimokslinę tradicine prasme čigoniukai, keliaudami kartu su suaugusiaisiais, matydami, kaip šie dirba, jiems padėdami bei klausydami jų patarimų, gali išmokti įvairiausių amatų ir įgyti praktinių įgūdžių. Žmonos „pasivaikščiojimų“ pajamos dažnai būna reguliaresnės nei vyro, tad ji gali pasirūpinti kasdieniniais šeimos poreikiais, o vyras – didesnėmis išlaidomis (įranga, automobiliu – sunkvežimiu ar furgonu, ilgų kelionių išlaidomis, puotomis ir šventėmis, arba tokių vertybių kaip auksiniai papuošalai kaupimu). Daugelis čigonų didžiuojasi savo ekonominiu lankstumu ir į tvarkingą *gadźé* gyvenimą, priklausomą nuo griežtos darbo už užmokestį subordinacijos ir taisyklių spaudimo, žvelgia iš aukšto. Kai kurie čigonai klesti, tačiau dauguma – ne. Yra turtingų čigonų, važinėjančių mersedesais ir prabangiai įrengtais treileriais, yra vargšų, keliaujančių kukliomis ar apgailėtinomis sąlygomis, taip pat niekinamų čigonų, gyvenančių besieliuose betoninių namų blokuose.

Būtų pravartu susieti šiuos bendrus teiginius – kad ir paviršutiniškai – su pora pavyzdžių apie ekonominį gyvenimą čigonų, kurie septintajame šio amžiaus dešimtmetyje apsigyveno kaimelyje Prancūzijos pietuose netoli Graso.* Vienas jų siejasi su Rosette, penkiasdešimties metų našle, kilusia iš didelės *manouches* šeimos. Kitas – su Fernandu, *Sinto piemonteso* (Pjemonto sintu), gimusiu 1932 metais.

Po Pirmojo pasaulinio karo, Rosette'ei augant, jos šeima keliavo iš kaimo į kaimą arklių traukiamu furgonu, rodydama nebyliojo kino fil-

* Aprašyta B. Formoso knygoje *Tsiganes et sédentaires* (Paris, 1986), kurioje nuodugniai analizuojamas šio kaimelio žmonių gyvenimas. Jį 1966 metais įkūrė vietos pročigoniška asociacija.

mus vietovėse, kurių kinas dar nebuvo pasiekęs. Jų maršrutas driekėsi per Prancūziją, Vokietiją, Šveicariją ir Italiją, o paskutiniu metu jie daugiausia klajojo po pietryčių Prancūziją. Trečiojo dešimtmečio pabaigoje dėl konkurencijos su garsiniu kinu filmų teko atsisakyti. Tėvas tuomet vėl ėmėsi galąsti peilius ir aštrinti įnagius, amatų, kurių išmoko vaikystėje. Kada sulaukusi aštuoniolikos Rosette 1931 metais ištekėjo už kalderašo, jaunavedžiai išvyko ieškoti laimės į Korsiką, kur jos vyras, prie kurio netrukus prisidėjo kiti šeimos nariai, ėmėsi skardininko amato, važinėdamas po apylinkes arklio traukiamu vežimu. Paraginta Ispanijos čigonių, Rosette čia pirmą kartą pradėjo prekiauti išnešiotinai. Vėliau, iškeitę arklį į autofurgoną, jie panašiai gyveno klajodami po Alžyrą ir visą Prancūziją. Visur jie apsistodavo maždaug savaitei, priklausomai nuo galimybių užsidirbti, taip pat nuo vietos valdžios pakantumo. Vyrai apeidavo ligonines, kareivines, viešbučius, mokyklas ir fabrikus, ieškodami, kur galėtų pataisyti virtuvinius rykus ar gauti užsakymų juos pagaminti, moterys padėdavo prie dumplių ir šveisdavo metalo dirbinius. Per Antrąjį pasaulinį karą šeimos grupės buvo išsklaidytos ir turėjo liautis keliavusios. Karą Rosette'ės šeima praleido pasibaisėtinomis sąlygomis gyvendama palapinėse. Įsivyravus taikai, giminaičiai vėl susivienijo ir leidosi klajoti, iš pradžių arklių vežimu, vėliau nedideliu automobiliu. Vaikų už skardininkavimą gauti pinigai dabar papildė šeimos pajamas. Nuo 1947 metų jie apribojo savo keliones maršrutu Alpės–Pajūris, kur buvo gausu darbo, ir ilgam laikui išsinuomojo žemės sklypus Nicoje ir Kanuose, gyveno dideliame cirkininko furgone. Kai 1956 metais mirė vyras, Rosette liko viena su devyniais vaikais. Norėdama papildyti našlės pensiją ir vaikų uždarbius, ji pradėjo supirkinėti iš urmininkų namų darbo baltinius ir nėrinius ir pardavinėti juos išnešiodama po namus, kartu burdama iš rankos. Vyresni vaikai jai padėdavo, o vienas sūnų rinko metalo laužą ir skardininkavo. Kada Rosette sirgo kelis mėnesius, kitos stovyklavietės šeimos dalijosi su ja savo uždarbiu. 1966 m. ji apsigyveno name čigonų kaimelyje ir toliau prekiavo išnešiotinai bei, progai pasitaikius, būrė. Dabar vyriausias sūnus, kuriam užsidirbti skardininkaujant buvo vis sunkiau plintant nerūdijančio plieno indams, vertėsi daugiausia rinkdamas metalo laužą bei nereikalingus sendaikčius. Vėliau jis perėjo prie prekybos senais automobiliais, papildomai kartais galąsdamas peilius ir pardavinėda-

mas prekes turguje – tai užsiėmimai, kuriuos jis perėmė iš kitų čigonų šeimų.

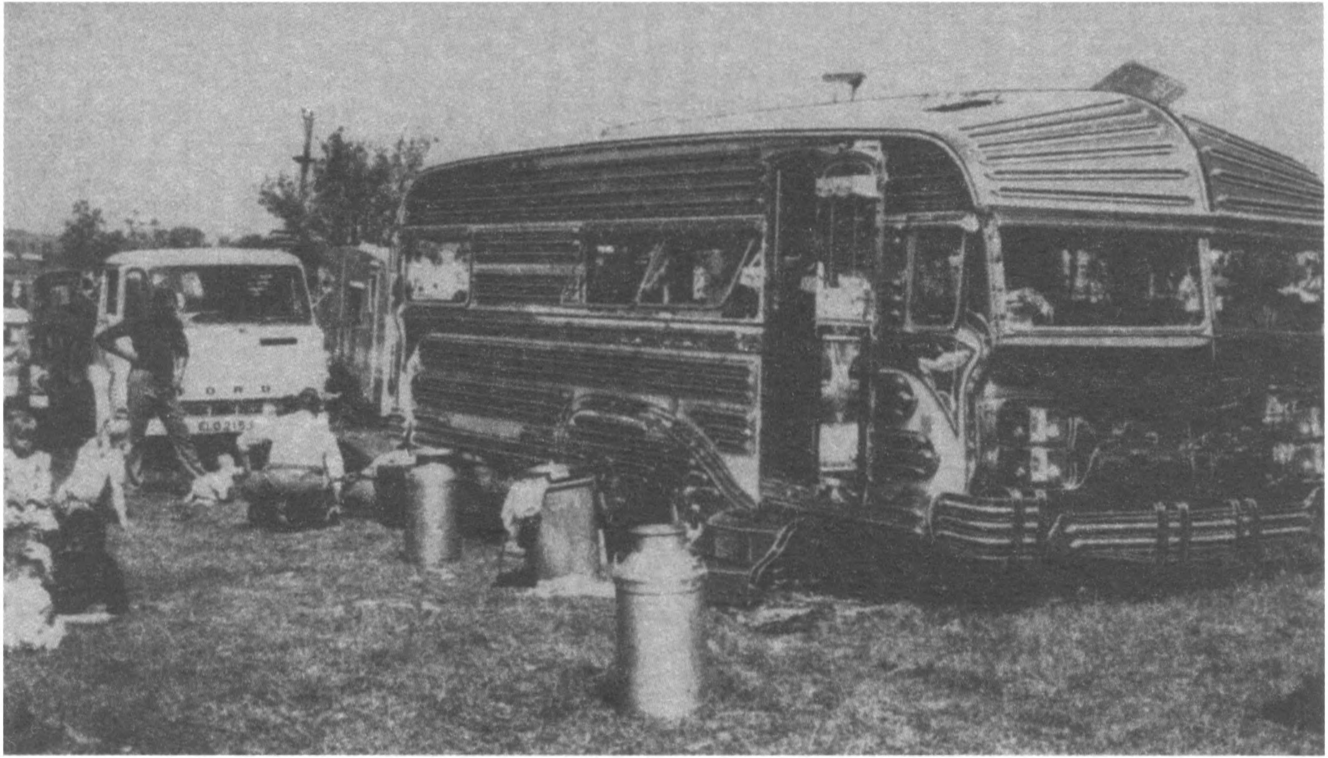
Fernandas, *Sinto piemonteso*, užaugo šeimoje, kurios galva buvo jo senelis iš motinos pusės. Kaip dauguma kitų tarpukario Prancūzijos sintų šeimų, jie keliaudavo arklių traukiamais vežimais, versdamiesi įvairiausiais amatais. Vyrai, kurie kasdien išvažiuodavo lengvais vežimaičiais ir belsdavosi į duris ieškodami kokio nors sandorio, dažniausiai prekiaudavo arkliais, pynė krepšius, rinko metalo laužą, taisė kėdes; moterys išnešiodavo krepšius ir galanteriją, o jei jas maloniai priimdavo – burdavo ar elgetaudavo maisto ir sendaikčių. Fernandas, kuris nelankė mokyklos, savarankiškai pradėjo gyventi būdamas trylikos. Jis pardavinėjo virvagalius ir greit pradėjo rinkti metalo laužą. Sulaukęs septyniolikos metų, jis vedė antros eilės pusseserę ir pradėjo pinti krepšius, kuriuos jo žmona parduodavo kartu su kitomis smulkiomis prekėmis; kartais jis pindavo iš vytelių kėdes. Vėliau jis ėmėsi metalo laužo ir automobilių ardymo, važinėdamas asilo, po to arklio traukiamu vežimaičiu, kol 1950 metais nusipirko savo pirmąjį automobilį, ir po keleto metų šis verslas atnešė pelną. Su seneliu ir dėdėmis jie keliaudavo maršrutu Alpės–Pajūris, apsistodami vienoje vietoje tol, kol ten būdavo darbo arba jų neversdavo išvykti. Miestams plečiantis, žmonių pakantumas blėso, ir nuo šeštojo dešimtmečio vidurio rasti vietą stovyklai tapo labai sunku. Galiausiai jis apsigyveno čigonų kaimelyje. Čia Fernandas ėmėsi supirkinėti atpigintus drabužius bei atraižas iš siuvyklų, urmininkų ir mažmenininkų ir, vyriausiojo sūnaus padedamas, pardavinėdavo juos turguje ar išnešiodamas po namus. Pajamų, kurias surinkdavo jo žmona drauge su vyresniosiomis dukterimis, kartu su devynių vaikų kišenpinigiais, užtekdavo prasimaitinti. 1966-aisiais santaupų užteko nusipirkti žemės sklypą, vėliau sutaupė dar keliems. Viename šių sklypų Fernandas pastatė namą ir pelningai jį pardavė; po to jis pastatė namą kitame sklype, kuriame apsigyveno su savo šeima. Tuo tarpu jo vyriausiasis sūnus perėmė prekybą audiniais. Ne vien žemės ir statybos sandoriai atnešė Fernandui pelną: nuo 1973 metų jis kartu su savo pusbroliais sintais ir kai kuriais kalderašais ėmėsi kiekvieną vasarą rengti dešimties dienų trukmės čigonų pramogų festivalį, kuriame dalyvaudavo gitanai, romai ir manušai; kiti čigonai rūpindavosi prekyba maistu ir gėrimais. Festivalis visuomet pritrauk-

davo didelę auditoriją, tad rengėjai vėl galėdavo planuoti kitą festivalį.

Kaip rodo šie pavyzdžiai (o juos galima papildyti begale kitų), apsigyvenimas pats savaime nepaverčia čigonų tradiciniais Prancūzijos piliečiais, ispanais ir t.t. bei nepriverčia jų atsisakyti „čigoniškų" pragyvenimo būdų. Rytų Europoje čigonų, dažnai kaip nekvalifikuotos darbo jėgos, integravimas į valstybinę užimtumo sistemą buvo gerokai platesnis; šiuo metu būtent ši darbo jėga labiausiai kenčia nuo priverstinio nedarbo uždarant ar pertvarkant nepelningas įmones. Tačiau čigonų būdas išryškėdavo netgi ankstesnėje komunistų kontroliuotoje ekonomikoje. Pažvelgus į įvykius Vengrijoje,* galima pastebėti rinkos pokyčius, privertusius daugelį pusiau sėsliai gyvenančių valakų pasukti nuo amatininkystės prie antrinių žaliavų (pvz., plunksnų ir metalo laužo) rinkimo bei kitokios veiklos, kurią galėjo tęsti su arkliu ir vežimaičiu iki tol, kol valdžia, susirūpinusi dėl tokios netradicinės elgsenos, neįvesdavo leidimų sistemos reguliuoti ir riboti šią veiklą. Tokia klajoklinė prekyba dažnai būdavo derinama su sezoniniu darbu (pvz., konservų ar cukraus fabrikuose) arba darbo formomis, kurios pernelyg nevaržydavo jų laisvės (pvz., namų remontas bei priežiūra). Kiti čigonai, kurie gyveno čigonų gyvenvietėse, tačiau, apskritai paėmus, liko nepaliesti pokario žemės kolektyvizacijos, taip pat pamatė, kad jų senieji pragyvenimo šaltiniai užvaldyti. Tada jie galėjo priimti pasiūlymus dirbti juodą fizinį darbą toli nuo namų, mobiliose statybininkų brigadose, kurios galėjo kilnotis iš vietos į vietą. Tai suteikė jiems galimybę sudaryti čigonų brigadas ir patiems spręsti, su kuo dirbti ir gyventi bendrabučiuose. Taip pat jie galėjo papildomai užsidirbti augančiame privačių statybų sektoriuje. Nepaisant to, pragyvenimas čigonams nėra garantuotas, o jų šeimos, likusios gyvenvietėse, dažnai bando sudurti galą su galu ieškodamos atsitiktinių žemės ar namų ūkio darbų vietoje.

Sėslieji čigonai dabar sudaro daugumą tiek rytuose, tiek vakaruose, tačiau net ir gyvendami vienoje vietoje keletą dešimtmečių, jie nepraranda savitumo. Mobilumas išlieka svarbus; daugeliui čigonų vakaruose motorizuotos transporto priemonės tapo pagrindiniais darbo įrankiais, leidžiančiais ieškoti klientų dideliu atstumu, retai keičiant gyvenamąją vietą. Sėslus gyvenimo būdas nebūtinai pašalina senus noma-

* Plg. G. Havas, 'Strategien des Beschäftigungswechsels bei verschiedenen Zigeunergemeinschaften in Ungarn', *Giessener Hefte für Tsiganologie* (1984), 2/84, pp. 3–24.

48 iliustracija. *Kontrabandinis* Westmorland Star *treileris. B. T. Batsford/Denis E. Harvey.*

diškus čigonų įpročius. Jie yra linkę gyventi kartu, dažniausiai su artimais giminaičiais; visi gyventojai telkiasi viename kambaryje atsisakydami privatumo, nes mano, kad gyvenimas atskiruose apartamentuose juos izoliuoja ir griauna šeimos pamatus. Taip jie pasijunta tarsi stovyklaudami, o vienatvėje jaučiasi suvaržyti, nuolat ieško draugijos – net laisvalaikį dažnai leidžia ne namuose.

Vis dar keliaujantiems motorizuotais furgonais sustojimo vietos kas dešimtį kilometrų, kaip arklio ir *vardo* laikais, tapo nebereikalingos. Šiuos, *gadžė* akimis, nesugriaunamus „tikro" čigono simbolius realiame gyvenime sumenkino motorizacija. Pokyčius sąlygojo vietų, kuriose keliaujanti šeima galėdavo apsistoti, stoka. Anglijoje ir Velse pereinamasis laikotarpis truko kelis dešimtmečius, tačiau šeštajame dešimtmetyje paspartėjo, ir jau 1965 metais nuo senojo transporto priklausė tik 6 procentai šeimų. Nuo to laiko ši dalis dar labiau sumažėjo, tačiau arkliai ir toliau lieka svarbūs motorizuotų čigonų gyvenime, kartais ir ūkyje. Naujos transporto rūšys ir mobilūs būstai taip pat keičia gyvenimo kokybę. Modernūs treileriai-furgonai yra elektrifikuoti, juose įrengti šaldikliai ir dujinės viryklės. Televizija, atsiradusi po radijo ir kino, siūlydama naujus *gadžė* vertybių absorbavimo kanalus, dar labiau priartino išorinį pasaulį prie čigonų (tiek sėslių, tiek klajoklių) ir ypač veikia jaunimą, vis mažiau linkusį pripažinti save parijais. Televizija netgi teikia čigonams informacijos apie jų praeitį: devintojo dešimtmečio pabaigoje kai kurios čigonų merginos Graikijoje po televizijos laidos apie indiškas čigonų šaknis perėmė madą puoštis sariais, o jų šokiuose atsirado rytietiškų motyvų. Visai įmanoma, kad po kokių penkiasdešimties metų etnomuzikologai traktuos šiuos motyvus kaip kultūrinį palikimą, paveldėtą iš autentiškos gimtinės.

Piligrimai ir sekmininkai

Religija – tai dar viena sritis, kur čigonai atspindi aplinkinį *gadžo* pasaulį. Jie paprastai išpažįsta šalies, kurioje gyvena ilgesnį laiką, tikėjimą. Todėl yra čigonų katalikų, protestantų ir stačiatikių, o tose islamiškojo pasaulio ir pietryčių Europos dalyse, kur ne taip seniai viešpatavo osmanai, yra daug čigonų musulmonų. Jei anksčiau čigonai buvo vadi-

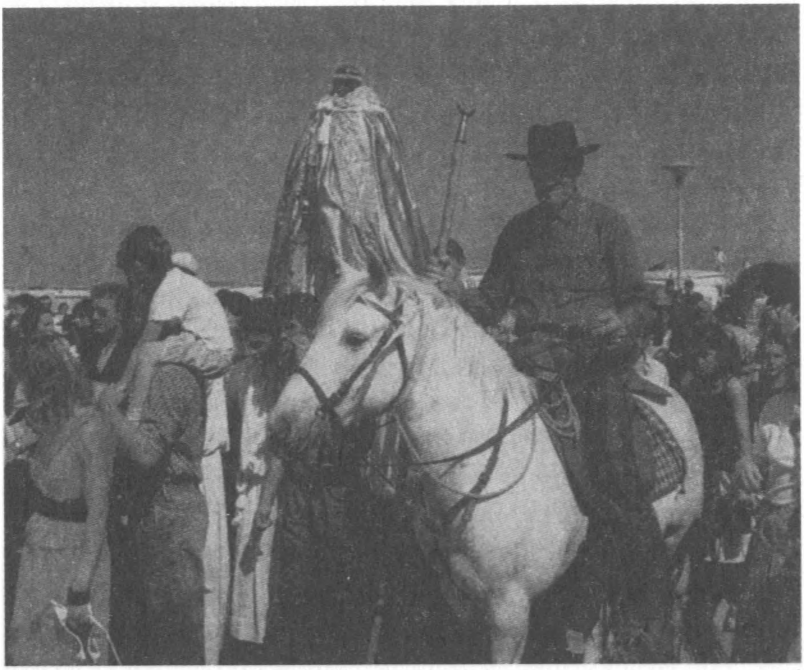
nami „stabmeldžiais“, „saracėnais“ ir „totoriais“, tai dabar visur kaltinami dievobaimingumo stoka. Toks tariamas jų abejingumas dažnai pervertinamas, čigonų religingumas iš tikrųjų kiek eklektiškas. Bulgarijos čigonams musulmonams Švento Jurgio diena arba kiaušinių dažymas per Velykas linkint laimės yra toks pat mažareikšmis dalykas kaip ir čigonams stačiatikiams.

Čigonai pirmą kartą atvyko į Vakarų Europą apsimetę piligrimais. Kažin ar jie skrupulingai lankė šventyklas, į kurias tvirtino vykstą. Jei kalbėsime apie sakramentus, tai nors krikštas tarp jų tapo populiarus, laidojimo ir ypač santuokos reikalus jie dažnai spręsdavo savaip. Iki devynioliktojo amžiaus čigonų kelionės į šventąsias vietas tapo įprastu reiškiniu. Mūsų laikais maldininkų procesijos nuolat traukia į daugiau kaip pusę tuzino Prancūzijos šventovių, tarp jų ir Lurdą, bei į kitas, esančias Ispanijoje, Portugalijoje, Italijoje, Belgijoje ir Vokietijoje. Garsiausias nuo seno yra kasmetinis susibūrimas gegužės 24 ir 25 dienomis Le Sent Mari de la Meryje (Les-Saintes-Maries-de-la-Mer) Kamargiu (Camargue) vietovėje. „Šventoji“ Sara, tapusi šio miestelio globėja, niekada neturėjo sau vietos bažnyčios šventųjų kalendoriuje; ji buvo Jokūbo motinos Marijos ir Marijos Salomėjos, Jėzaus tetų, tarnaitė egiptietė. Žmonės tikėjo, kad srovė ją stebuklingai atplukdė į Ronos upės žiotis, praėjus keliems mėnesiams po Kristaus nukryžiavimo. Tarp kitų piligrimų čigonai buvo pastebėti Le Sent Mari miestelyje tik devynioliktojo amžiaus viduryje, o jų dominavimas per pirmąją iš dviejų šventės dienų – dar gerokai vėliau. Kasmet jie apgaubia šventosios Saros gipsinę statulą, pajuodusią nuo kriptoje degančių žvakių dūmų, nauja ryškių spalvų mantija; gegužės 24 dienos bažnytinės apeigos ir procesija link jūros su statula, lydima garbės sargybinių ant baltų arklių, taip pat yra jų (ką kalbėti apie turistus). Kitos dienos iškilminga eisena abiejų Marijų garbei yra daugiau provansiška šventė, dalyvaujant čigonams. Viešnagė Le Sent Mari miestelyje ar bet kuri kita piligrimų kelionė yra ir puiki galimybė atnaujinti šeimos ir visuomeninius ryšius, aptarti sužieduotuves, taip pat proga sutvarkyti kai kuriuos verslo reikalus.

Po karo kilus misionieriškos ir labdaringos veiklos bangai, būtų sunku nepastebėti konkurencijos prado, kada tradicinių religijų bažnyčios susidūrė su nauju įtakingu judėjimu, kurį 1952 metais Bretanėje įkūrė

gadžé kilmės pastorius bretonas Clementas Le Cossecas. Šis religinis atgimimas iš Bretanės pasiekė Paryžių, Bordo ir kitas Prancūzijos sritis. Jam darant įtaką sekminizmas paplito tarp Europos ir Amerikos žemynų čigonų, duodamas pradžią reguliariems evangeliniams suvažiavimams, į kuriuos, panašiai kaip į katalikų maldingas keliones, suplūsdavo daugybė čigonų.* Viena priežasčių, kodėl šis judėjimas taip sparčiai plito, buvo ta, kad, priešingai nei pripažintos religijos, reikalaujančios iš savo dvasininkų nuodugnaus pasiruošimo, ši bažnyčia pasikliovė pamokslininkais pasauliečiais (vyrais) iš čigonų šeimų – žmonėmis, kurie žinojo, kur sukti, galėjo kalbėti būsimų prozelitų kalba ir, skleisdami pasitikėjimą, patraukti juos improvizuotais pamokslais paprastomis biblinėmis temomis. Vėliau buvo priimtas strateginis sprendimas dirbti misionierišką darbą gentyse, pasitelkiant manušų pamokslininkus tarp manušų, gitanus tarp gitanų ir t.t. Panašiai buvo organizuojamos ir bažnytinės pamaldos. Į užsienį išsiunčiamos delegacijos, ir septintajame dešimtmetyje tikėjimas įsiliepsnoja Ispanijoje, kur prozelitai taikliai pavadinami *aleluyas,* ir, nors lėčiau, kitose Vakarų Europos šalyse bei Graikijoje. Aštuntojo dešimtmečio pradžioje kampanijos prasidėjo rytinėje Europoje ir Amerikos žemynuose; devintajame dešimtmetyje sekminizmo banga nuvilnijo per Jungtines Valstijas; Britanijoje per kasmetinius evangelikų suvažiavimus susirenka tūkstančiai keliauninkų. Teigiama, kad per pirmuosius tris dešimtmečius Čigonų Evangelikų Bažnyčia atvertė į tikėjimą ir pakrikštijo apie 70 000 čigonų, o į savo susirinkimus jų pritraukė gerokai daugiau; 1600 čigonų vyrų tapo pamokslininkais, o 400 – pastoriais. Šiam judėjimui dabar yra lojalūs apie trečdalis čigonų Prancūzijoje, kur sekmininkų misija leidžia keletą periodikos leidinių, turi radijo stotį, Biblijos institutą, mobilią mokyklą, apie 50 bažnyčių, taip pat rengia specialius užsiėmimus stovyklavietėse.

* Plg. T. Acton, The Gypsy Evangelical Church', *Ecumenial Review*, 31 (1979), no. 3, pp. 11–17; J. Ridholls, '*Travelling Home*' (Basingstoke, 1986); E. B. L. Sato, 'The social impact of the rise of Pentecostal evangelicalism among American Rom', in *Papers from the Eighth and Ninth Annual Meetings, Gypsy Lore Society, North American Chapter* (New York, 1988), pp. 69–94; K. Wang, 'Le mouvement pentecōtiste chez les Gitans espagnols', in *Tsiganes: Identité, Évolution*, pp. 423–432; R. Glize, 'L'église évangélique tsigane comme voie possible d'un engagement culturel nouveau', ibid., pp. 433–443; ir C. Le Cossec, *Mon aventure chez les Tziganes* (Soignolles, 1991).

49 iliustracija. Čigonai Le Sent Mari de la Mer miestelyje, 1988 m.

Galbūt neoficialus šių krikščionybės versijų charakteris leido įsigalėti fundamentaliam evangeliniam tikėjimui tokiose skirtingose bendruomenėse kaip Europos ir Amerikos čigonai, Australijos aborigenai ir Zairo pigmėjai. Akivaizdu, kad ekstaziškas evangelinio tikėjimo aspektas – Kristaus liudijimas – yra labai patrauklus žmonėms, kurių tradicinio gyvenimo būdui iškilo grėsmė. Būdinga, kad Čigonų Evangelikų Bažnyčia naujuosius prozelitus verčia jaustis ypatingais, išrinktais žmonėmis, skatina jų socialinį solidarumą. Krikštijimas panardinant, religinės raiškos emocionalumas, spontaniški Dievo įsakymai ir visuotinis pamaldumas, įsitikinimas išganymo per Kristų būtinumu ir alternatyvaus pragaro realumu, charizmiškumas, pagrįstas Šventosios Dvasios malone (chárisma – 'malonės dovana') – rankų uždėjimas ir glosolalija – viskas susilieja į vieną „širdies religiją", kuri apeliuoja į jausmus ir psichologiją. Skirtingai nei devynioliktojo amžiaus misijų, jos tikslas nėra asimiliacija, tačiau įtaka atsidavusio prozelito gyvensenai ne mažiau radikali. Fundamentalistinis požiūris į Šventąjį Raštą skatina

raštingumą ir švietimą. Griežtos normos draudžia gerti alkoholinius gėrimus, rūkyti ir vartoti narkotikus, taip pat lošti, apgaudinėti, meluoti ir vogti. Atsiranda vietos ir pagoniškiems papročiams: užmokestis už nuotaką laikomas neprieštaraujančiu Biblijai (plg. *Pradžios* knyga, 24), tačiau, žinoma, būrimo (*Pakartotinio Įstatymo knyga* 18, 10–11) ir *slavi,* arba šventųjų dienos, švenčiamos čigonų katalikų ir stačiatikių, turi būti atsisakyta; tradicinės romų laidojimo apeigos ir *pomana* (mirties šventės) turi būti modifikuotos. Naujieji tikėjimai pamažu prasiskverbia ir į kai kurias buvusias komunistines šalis. Ar jie paplis taip kaip Prancūzijoje ir Ispanijoje ir ar taps tvirti ir ilgalaikiai, parodys ateitis.

Opré Roma!

Čigonų Evangelikų Bažnyčia – tai pirmasis tikras visuotinės čigonų organizacijos, peržengiančios gentinių susiskirstymų ribas, pavyzdys Vakarų Europoje. Vertinant politiniu aspektu, ketvirtajame šio amžiaus dešimtmetyje Lenkijoje ir Rumunijoje veikė tarptautinė įtakinga čigonų grupė. 1933 metų Bukarešto kongrese, kuriame, pasak abejotinų šaltinių, dalyvavo beveik visų Rytų Europos ir kaimyninių valstybių delegatai, buvo priimta plati ir įvairi programa, skirta socialinei padėčiai pagerinti ir dvasinėje srityje smarkiai orientuota į Rytų stačiatikių bažnyčią.* Tai nedavė nieko, kaip tik vėlesnius gausius nesutarimus tarp konkuruojančių čigonų frakcijų Rumunijoje. Po Antrojo pasaulinio karo į daugybę naujų problemų, kurios čigonams kilo pažangiose pramoninėse šalyse, dėmesį atkreipė daugiausia susirūpinusios čigonų bendruomenių būkle *gadźé* organizacijos. Bet ir patys čigonai pradėjo burtis į religines, politines bei kultūrines draugijas ir įtakos grupes tiek vietos, tiek valstybės mastu.** Nuo amžiaus vidurio Vokietijoje buvo steigiami įvairūs čigonų komitetai, daugiausia skirti kompensacijoms reikalauti; vėliau jų veiklos sritis išsiplėtė, ir „Verband deutscher Sinti" (Vo-

* Plg. W. J. Haley, 'The Gypsy conference at Bucharest', *JGLS* (3), 13 (1934), pp. 182–90; and F. Remmel, *Die Roma Rumäniens* (Vienna, 1993), pp. 46–61.
** Apie padėtį Anglijoje, prieštaravimus ir konkurencinę kovą žr. T. Acton, *Gypsy Politics and Social Change* (London, 1974).

kietijos sintų asociacija), o vėliau „Zentralrat deutscher Sinti und Roma“ (Vokietijos sintų ir romų centro taryba) įgijo didelę galią ir žiniasklaidos kontrolę.

Prancūzija tapo pirmąja valstybe, siekiančia pažangos tarptautinėje arenoje. Iš pradžių būta ir utopinių projektų, tačiau 1965 metais Paryžiuje buvo įkurta organizacija, kelianti realesnius tikslus – „Comité International Tsigane“ (Tarptautinis čigonų komitetas), kuris, nors ir siekdamas laikytis sunkaus vidurio kelio tarp skirtingų gentinių grupių ir čigonų katalikų, stačiatikių, protestantų ir musulmonų, taip pat nusprendė glaudžiai bendradarbiauti su daugiausia čigonų tvarkoma Čigonų Evangelikų Bažnyčia. Kai kuriose šalyse CIT įkūrė savo filialus, kitose užmezgė ryšius su savarankiškomis organizacijomis; kai kurios iš jų buvo didelės ir įtakingos, kitos egzistavo tik formaliai, dar kitos priklausė nuo palankiai nusiteikusių *gadžė*. Svarbiausias jų visų tikslas buvo ne *pritaikyti* čigonus prie visuomenės, o *padaryti galą* visuomenės daromoms neteisybėms čigonų atžvilgiu. Jos ketino remtis *gadžė* metodais: demonstracijomis, lobizmu ir viešomis kampanijomis. Ypač buvo pabrėžiama būtinybė išlaikyti ekonominį ir geografinį lankstumą, teisę keliauti, vartoti romani kalbą ir puoselėti čigonų kultūrą oficialiose švietimo įstaigose.

1971 metų balandžio mėnesį CIT sušaukė pirmąjį Pasaulinį romani kongresą Londone, kurio metu delegatai iš 14 šalių sau apibūdinti priėmė terminą „romai“ (Rom), taip pat vėliavą ir paprastą šūkį – *Opré Roma!* (‘Pakilkit, čigonai!’). Pakeitęs pavadinimą, CIT tapo kongreso nuolatiniu sekretoriatu ir vykdomuoju organu. Buvo įsteigtos penkios komisijos, turėjusios nagrinėti socialinius, švietimo, karo nusikaltimų, kalbos ir kultūros reikalus. Į II Pasaulinį romani kongresą, kuris įvyko 1978 metų balandžio mėnesį Ženevoje, atvyko apie 120 delegatų ir stebėtojų iš 26 šalių. Indija delegavo daugiausia žmonių, ir tai ypač sutvirtino čigonų ryšius su pusiasaliu. Buvo išrinkti delegatai į Jungtines Tautas, Jungtinių Tautų Žmogaus Teisių Komisiją ir UNESCO. Organizacija, įpareigota tęsti darbą iki kito kongreso, buvo vadinama romani tarptautine sąjunga arba tiesiog Romani sąjunga: pastaruoju pavadinimu jai 1979 metais buvo suteiktas JT Socialinių ir ekonominių reikalų komisijos konsultantės statusas. Nuo tada ji energingai stengiasi sau palankia linkme daryti įtaką vyriausybėms ir tarptautinėms organizacijoms.

Trečiajame kongrese, kuris buvo sušauktas Getingene 1981 metų gegužės mėnesį, daugiausia buvo diskutuojama apie čigonų likimą nacių režimo laikotarpiu. Mūsų dienomis ankstesnis Vakarų Europos čigonų dominavimas susilpnėjo. Jugoslavijos čigonų vaidmuo šio tarptautinio judėjimo raidoje nuo pat pradžių buvo ypatingas, tačiau kitų Rytų Europos šalių čigonai buvo labiau varžomi. Žlugus kietos rankos režimams, ketvirtąjį kongresą 1990 metų balandžio mėnesį tapo įmanoma sušaukti Varšuvos priemiestyje, į kurį net 75 procentai iš maždaug 250 delegatų atvyko iš buvusio komunistinio bloko šalių. 1989 metų perversmai taip pat atvėrė naujas galimybes čigonams skverbtis į valstybinę ir vietos politiką. Naujos aplinkybės pasirodė palankios atskiroms čigonų partijoms kurtis bei jų vėlesniems aljansams su didesnėmis panašios ideologijos partijomis. Pavyzdžiui, Vengrijoje Laisvoji demokratinė romani partija per 1990 metų balandžio mėnesio rinkimus ėjo išvien su Vengrijos laisvaisiais demokratais, siekdama turėti du čigonų parlamentarus; Čekoslovakija, Rumunija ir Bulgarija taip pat įgijo keletą čigonų parlamentarų. Kartais nesutarimai dėl postų padidindavo čigonų politinių partijų skaičių: Rumunijoje jų buvo įregistruotos net septynios.

Ketvirtasis Pasaulinis romani kongresas įpareigojo atsakinguosius darbuotojus vykdyti įvairias ambicingas programas, susijusias su kompensacijomis, švietimu, kultūra, visuomeniniais santykiais, kalba ir čigonų enciklopedija. Pastarąją jie įsivaizdavo kaip enciklopediją *čigonams*, o ne *apie* čigonus, kurioje žinios apie pasaulį pateikiamos pasaulio čigonų akimis. Taip pat dedamos ilgalaikės pastangos tobulinti norminę kalbą, atsižvelgiant į tai, kad iki šiol mažai padaryta morfologinės įvairovės suderinimo srityje, nėra norminio žodyno, netgi esminės sąvokos reiškiamos gausybe dialektinių variantų. Kol kas drąsiausias bandymas įdiegti standartizuotą romani kalbą* Makedonijoje, Kosove ir gretimuose Serbijos rajonuose, ketinant ten steigti mokyklas romani dėstomąja kalba. Pagrindu paimtas *Arliya* dialektas iš Skopjės, tačiau pasinaudota dar trimis Jugoslavijos dialektais; vis dėlto, nepaisant gan artimos šių dialektų giminystės, kilo didelių suderinamumo sunkumų.**

* Š. Jusuf and K. Kepeski, Romani gramatika – Romska gramatika (Skopje, 1980).

** Plg. V. A. Friedman, 'Problems in the codification of a standard Romani literary language' leidinyje *Papers from the Fourth and Fifth Annual Meetings, Gypsy Lore Society, North American Chapter* (New York, 1985), pp. 56–57.

Siekiant šios rizikingos iniciatyvos kompromiso, keliamas klausimas, ar standartizuota romani kalba iš tikrųjų galėtų pasiekti visus čigonus, o ne vien skaitantį knygas, žurnalus ir laikraščius elitą.

Norminės kalbos paieškos yra tik vienas bandymų nutiesti tiltus per prarajas, atsivėrusias per ilgą čigonų istoriją, ir rasti bendrą taką jų įvairovėje, kuri yra ilgalaikių čigonų santykių su plačiąja Europos visuomene padarinys. Būti čigonu nereiškia vien būti užaugintam čigonų ar gyventi tarp čigonų, tai reiškia būti ir susijusiam su sėsliais gyventojais. Didžiojoje šios knygos dalyje bandyta atsakyti į klausimą, ar nedidelė pažeidžiama mažuma turi teisę į savitumą; šis klausimas nuolat nedavė ramybės visuomenei, kuri, kartą čigonus akivaizdžiai atstūmusi, ieškojo būdų galutinai juos asimiliuoti. Kad išliktų, jie gindavosi nuo priešų daugiau gudrumu nei jėga, nuolat keliavo bandydami išvengti sunkumų, nors ir nepaisė įstatymų šalių, kuriose gyveno. Jie išsaugojo savarankiškumą, prisitaikydami prie dominuojančių kultūrų, tačiau išlaikydami socialinį atstumą, kurį stiprino *gadžė* įtarumas. Dabar, užuot kaip anksčiau stengęsi likti nepastebėti ir vengę viešumos, kai kurie jų ieško naujų kelių ir siekia patys tvarkyti savo reikalus bei priešintis prietarams, kurie per pusę tūkstantmečio išliko bemaž nepakitę. Bet santarvę pasiekti nėra lengva.

Bibliografija

Ši bibliografija su toliau paminėta išimtimi apsiriboja ankstesniuose puslapiuose cituotomis publikacijomis. Jos yra sugrupuotos pagal tokias antraštes:
1. Bibliografiniai darbai; 2. Periodika; 3. Bendri tyrinėjimai; 4. Azijinė kilmė; 5. Atskiros Europos šalys; 6. Europos istorija iki devynioliktojo amžiaus; 7. Devynioliktasis ir dvidešimtasis amžiai; 8. Šiaurės Amerika; 9. Fizinė antropologija; 10. Kalba; 11. Muzika; 12. Liaudies pasakos; 13. Suteptumo kodeksas; 14. Religija; 15. Kiti keliautojai; 16. Čigonai mene ir literatūroje.
Šios nuorodos – tai tik maža literatūros dalelė. Dėl to kai kurios papildomos antraštės buvo įtrauktos į pirmąją grupę, kad nurodytų išsamesnius bibliografinius darbus.

1 Bibliografiniai darbai

Binns, D. *A Gypsy Bibliography* (Manchester, vol. 1 1982, vol. 2 1986, vol. 3 1990, supplement 9 1991).

Black, G. F. *A Gypsy Bibliography* (London, 1914).

German, A. V. *Bibliografija o cyganach: Ukazatel knig i statei s 1780 g. po 1930 g.* (Moscow, 1930).

Gronemeyer, R. *Zigeuner in Osteuropa. Eine Bibliographie* Munich, 1983).

Hohmann, J. S. *Neue deutsche Zigeunerbibliographie* (Frankfurt am Main, 1992).

Hovens, P. and Hovens, J. *Zigeuners, Woonwagenbewoners en reizenden: een bibliografie* (Rijswijk, 1982).
Hundsalz, A. *Stand der Forschung über Zigeuner und Landfahrer. Eine Literaturanalyse* (Stuttgart, 1978).
Lockwood, W. G. and Salo, S. *Gypsies and Travelers in North America: An annotated bibliography* (Cheverly, MD, 1994).
Masson, D. I. *Catalogue of the Romany Collection* [University of Leeds] (Edinburgh, 1962).
Tong, D. Gypsies: *A multidisciplinary annotated bibliography* (New York, 1995).
Tyrnauer, G. *Gypsies and the Holocaust: A bibliography and introductory essay* (Montreal, 1989; 2nd edn 1991).

2 Periodika

Études Tsiganes (nuo 1955 m.), 2 rue d'Hautpoul, 75019, Paris, France.
Giessener Hefte für Tsiganologie (1984–6), kurį pakeitė *Tsiganologische Studien* (nuo 1990 m. nereguliariai pasirodantis leidinys), c/o Institut für Soziologie, Justus-Liebig-Universität, Karl-Glöckner-Str. 21E, 6300 Giessen, Germany.
Journal of the Gypsy Lore Society (nuo 1888 m.). Jo leidyba kelis kartus buvo nutrūkusi ir nūdienė žurnalo serija yra penktoji: 5607 Greenleaf Road, Cheverly, MD 20785, USA. *Newsletter of the Gypsy Lore Society, North American Chapter,* leistas nuo 1978 m., 1989 m. tapo *Newsletter of the Gypsy Lore Society.*
Lacio Drom (nuo 1965 m.), Centro Studi Zingari, Via dei Barbieri 22, 00186 Roma, Italy.
Roma (nuo 1974 m.), 3290/15-D, Chandigarch, 160015, India.

3 Bendri tyrinėjimai

Balić, S. et al. (eds). *Romani Language and Culture* (Sarajevo, 1989).
Cohn, W. *The Gypsies* (Reading, MA, 1973).
Colocci, A. A. *Gli Zingari* (Turin, 1889).

Grellmann, H. M. G. *Die Zigeuner. Ein historischer Versuch über die Lebensart und Verfassung, Sitten und Schicksale dieses Volks in Europa, nebst ihrem Ursprung* (Dessau and Leipzig, 1783; 2nd edn Göttingen, 1787). English translation, Dissertation on the Gipsies (London, 1787; 2nd edn London, 1807; French translations Metz, 1788 and Paris, 1810; Dutch translation Dordrecht, 1791.

Gronemeyer, R. and Rakelmann, G. A. *Die Zigeuner, Reisende in Europa* (Cologne, 1988).

Hancock, I. *The Pariah Syndrome* (Ann Arbor, 1987).

Hoyland, J. *A Historical Survey... of the Gypsies* (York, 1816).

Kenrick, D. and Puxon, G. *The Destiny of Europe's Gypsies* (London, 1972); Romani version, *Berša bibahtale* (London, 1988).

Kogălniceanu, M. *Esquisse sur l'histoire... des Cigains* (Berlin, 1837).

Liégeois, J.-P. *Gypsies* (London, 1986).

Martinez, N. *Les Tsiganes* (Paris, 1986).

Nunes, O. *O Povo Cigano* (Oporto, 1981).

Popp Serboianu, C.J. *Les Tsiganes* (Paris, 1930).

Predari, F. *Origine e vicende dei Zingari* (Milan, 1841).

Rehfisch, F. (ed.). *Gypsies, Tinkers and Other Travellers* (London, 1975).

Salo, M. T. (ed.). *100 Years of Gypsy Studies* (Cheverly, MD, 1990).

Vaux de Foletier, F. de. *Mille ans d'histoire des Tsiganes* (Paris, 1970).

Vossen, R. *Zigeuner* (Frankfurt am Main, 1983).

Willems, W. *Op zoek naar de ware zigeuner. De geschiedenis van het Europese denken over zigeuners* (1783–1945) (Leiden, in preparation).

Williams, P. (ed.). *Tsiganes: Identité, Évolution* (Paris, 1989).

4 Azijinė kilmė

Berland, J. C. 'Pāry[ā]tān: „native" models of peripatetic strategies in Pakistan', *Nomadic Peoples* (1986), nos 21/22, pp. 189–205.

Burton, Sir Richard. *The Jew, the Gypsy and El Islam* (London, 1898).

Goeje, M. J. de. *Mémoire sur les migrations des Tsiganes à travers l'Asie* (Leiden, 1903).

Harriot, J.S. 'Observations on the Oriental origin of the Romnichal', *Transactions of the Royal Asiatic Society*, 2 (1830), pp. 515–58.
Kochanowski, J. 'Roma – History of their Indian origin', *Roma*, 4 (1979), no. 4, pp. 16–32.
Longpérier, G. de. 'L'Inde et ses mystźres', *Musée universel*, 1 (1857), pp. 330–6.
MacRitchie, D. *Accounts of the Gypsies of India* (London, 1886), pp. 1–126.
Misra, P. K. and Malhotra, K. C. (eds). *Nomads in India* (Calcutta, 1982).
Mroz, L. 'Les Lohar, les Banjara et le problème de l'origine des Tsiganes', *Études Tsiganes* (1990), no. 1, pp. 3–14.
Rao, A. 'Note préliminaire sur les *Jat* d'Afghanistan', *Studia Iranica*, 8 (1979), no.1, pp. 141–9.
Rishi, W. R. 'Roma – a study', *Roma*, 7 (1983), no. 2, pp. 1–10.
—— 'History of Romano movement, their language and culture', in *Romani Language and Culture*, eds S. Balić et. al. (Sarajevo, 1989), pp. 1–10.

5 Atskiros Europos šalys

Austrija

Mayerhofer, C. *Dorfzigeuner* (Vienna, 1987).

Didžioji Britanija

Crabb, J. *The Gipsies' Advocate*, 3rd edn (London, 1832).
Gentleman, H. and Swift, S. *Scotland's Travelling People* (Edinburgh, 1971).
Gordon, A. *Hearts upon the Highway* (Galashiels, 1980).
Gypsies and Other Travellers, MHLG Sociological Research Section ataskaita (London, 1967).
Jarman, A. O. H. and Jarman, E. *The Welsh Gypsies: Children of Abram Wood* (Cardiff, 1991).
M'Cormick, A. *The Tinker-Gypsies* (Dumfries, 1907).
MacRitchie, D. *Scottish Gypsies under the Stewarts* (Edinburgh, 1894).

Mayall, D. *Gypsy-Travellers in Nineteenth-Century Society* (Cambridge, 1988).
Okely, J. *The Traveller-Gypsies* (Cambridge, 1983).
Ribton-Turner, C. J. *A History of Vagrants and Vagrancy* (London, 1887).
Simson, W. *A History of the Gypsies* (London, 1865).
Vesey-FitzGerald, B. *The Gypsies of Britain* (London, 1944).
Ward-Jackson, C. H. and Harvey, D. E. *The English Gypsy Caravan* (Newton Abbot, 1972; 2nd edn, 1986).

Danija
Dyrlund, F. *Tatere og Natmandsfolk i Danmark* (Copenhagen, 1872).

Ispanija
Borrow, G. *The Zincali* (London, 1841).
Leblon, B. *Les Gitans d'Espagne* (Paris, 1985).

Lenkija
Ficowski, J. *Cyganie na polskich drogach*, 2nd edn (Kraków, 1985).
——*The Gypsies in Poland* (n.d. [Warsaw, 1990]).

Nyderlandai
Hovens, P. and Dahler, R. (eds). *Zigeuners in Nederland* (Nijmegen/Rijswijk, 1988).
Kappen, O. van *Geschiedenis der Zigeuners in Nederland* (Assen, 1965).
Lucassen, L. *En men noemden hen Zigeuners* (Amsterdam/The Hague, 1990).

Norvegija
Sundt, E. *Beretning om Fante-eller Landstrygerfolket i Norge* (Christiania, 1850).

Portugalija
Coelho, F. A. *Os Ciganos de Portugal* (Lisbon, 1892).

Prancūzija

Vaux de Foletier, F. de. *Les Tsiganes dans l'ancienne France* (Paris, 1961).

—— *Les Bohémiens en France au 19e siècle* (Paris, 1981).

Rumunija

Potra, G. *Contribuţiuni la istoricul Ţiganilor din România* (Bucharest, 1939).

Remmel, F. *Die Roma Rumäniens* (Vienna, 1993).

Rusija

Druts, Y. and Gessler, A. *Tsygane* (Moscow, 1990).

Suomija

Grönfors, M. *Blood Feuding among Finnish Gypsies* (Helsinki, 1977).

Vehmas, R. *Suomen Romaaniväestön Ryhmäluonne ja Akkulturoituminen* ['Čigonų grupinis charakteris ir kultūrizacija Suomijoje'] (Turku, 1961).

Švedija

Etzler, A. *Zigenarna och deras avkomlingar i Sverige* (Uppsala, 1944).

Šveicarija

Huonker, T. *Fahrendes Volk – verfolgt und verfemt* (Zürich, 1987).

Vengrija ir Transilvanija

Jekelfalussy, J. (ed.). *A Magyarországban... czigányösszeirás eredményei* ['Čigonų surašymo Vengrijoje rezultatai'] (Budapest, 1895); pakartotinis leidimas su esė anglų kalba (Pécs, 1992).

Schwicker, J. H. *Die Zigeuner in Ungarn und Siebenbürgen* (Vienna, 1883).

Wlislocki, H. von. *Vom wandernden Zigeunervolke* (Hamburg, 1890).

Vokietija
Arnold, H. *Die Zigeuner, Herkunft und Leben im deutschen Sprachgebiet* (Olten, 1965).
Hohmann, J. S. *Geschichte der Zigeunerverfolgung in Deutschland* (Frankfurt, 1981).
Mode, H. and Wölffling, S. *Zigeuner, Der Weg eines Volkes in Deutschland* (Leipzig, 1968).

6 Europos istorija iki devynioliktojo amžiaus

Aaltonen, E. Review of R. Vehmas's *Suomen Romaaniväestön*, *JGLS* (3), 42 (1963), pp. 64–7.
Andreas, Presbyter Ratisbonensis, *Diarium sexennale*, in A. F. Oefelius, *Rerum boicarum scriptores* (Augsburg, 1763), vol. 1.
Andree, R. 'Old warning-placards for Gypsies', *JGLS* (2), 5 (1911–12), pp. 202–4.
Arlati, A. 'Gli Zingari nello stato di Milano', *Lacio Drom* (1989), no. 2, pp. 4–11.
Arnold, H. 'Das Vagantenunwesen in der Pfalz während des 18. Jahrhunderts', *Mitteilungen des historischen Vereins der Pfalz*, 55 (1957), pp. 117–52.
—— 'Die Räuberbande des Hannikels', *Pfälzer Heimat*, 8 (1957), pp. 101–3.
Asséo, H. 'Le traitement administratif des Bohémiens' knygoje H. Asséo and J. -P. Vittu, *Problèmes socio-culturels en France au XVIIe siècle* (Paris, 1974), pp. 9–87.
Aubrion, J. *Journal de Jean Aubrion, bourgeois de Metz* (Metz, 1857).
Aventinus. Žr. Thurmaier.
Azevedo, P. d'. 'Os Ciganos em Portugal nos. secs. XVI e XVII', *Arquivo Histórico Português*, 6 (1908), pp.460–8; 7 (1909), pp. 42–52, 81–90, 169–77.
Bartlett, D. M. M. 'Münster's *Cosmographia universalis*', *JGLS* (3), 31 (1952), pp. 83–90.
Bataillard, P. 'Beginning of the immigration of the Gypsies into wes-

tern Europe in the fifteenth century', *JGLS* (1), 1 (1888–9), pp. 185–212, 260–86, 324–45; 2 (1890–1), pp. 27–53.

Beier, A. L. *Masterless Men* (London, 1985).

Bellorini, T. and Hoade, E. (trans.). 'Pilgrimage of Lionardo di Niccolò Frescobaldi to the Holy Land', in *Publications of the Studium Biblicum Franciscanum* no. 6 (1948), pp. 29–90.

Biester, J. E. 'Ueber die Zigeuner, besonders im Königreich Preussen', *Berlinische Monatsschrift*, 21 (1793), pp. 108–65, 360–93.

Blair, F. G. 'Forged passports of British Gypsies in the sixteenth century', *JGLS* (3), 29 (1950), pp. 131–7.

Blunt, F. J. *The People of Turkey* (London, 1878).

Breydenbach, B. von *Peregrinatio in terram sanctam* (Mainz, 1486).

Campigotto, A. 'I bandi bolognesi contro gli Zingari (sec. XVI–XVIII)', *Lacio Drom* (1987), no. 4, pp. 2–27.

Chambers, E. *Cyclopædia* (London, 1728).

Cornerus, H. *Cronica novella usque ad annum 1435*, in J. G. Eccard, *Corpus historicum medii ævi* (Leipzig, 1723), vol. 2.

Creades, D. 'Les premiers Gitans à Murcie', *Études Tsiganes* (1974), nos 2/3, pp. 5–7.

Crofton, H. T. 'Early annals of the Gypsies in England', *JGLS* (1), 1 (1888–9), pp. 5–24.

—— 'Supplementary annals of the Gypsies in England, before 1700', *JGLS* (2), 1 (1907–8), pp. 31–4.

Davies, C. S. L. 'Slavery and Protector Somerset; the Vagrancy Act of 1547', *Economic History Review* (1966), pp. 533–49.

Diderot, D. (ed.). *Encyclopédie* (Paris, 1751–72).

Douglas, G. *Diversions of a Country Gentleman* (London, 1902).

Fielding, H. *A Clear State of the Case of Elizabeth Canning* (London, 1753).

Foresti, J. F. *Supplementum chronicorum Fratris Jacobi Philippi Bergomensis* (Venice, 1483).

Fraser, A. M. 'Counterfeit Egyptians', *Tsiganologische Studien* (1990), no. 2, pp. 43–69.

Fraser, A. M. and Vaux de Foletier, F. de. 'The Gypsy healer and the King of Scots', *JGLS* (3), 51 (1972), pp. 1–8.

Frescobaldi, N. Žr. Bellorini and Hoade; Manzi.

Fritsch, A. *Diatribe historica-politica de Zygenorum origine, vita ac moribus* (Jena, 1660); German translation 1662.

Gaster, M. 'Rumunian Gypsies in 1560', *JGLS* (3), 12 (1933), p. 61.

Gheorghe, N. 'Origin of Roma's slavery in the Rumunian principalities', *Roma*, 7(1983), no. 1, pp. 12–27.

Gilliat-Smith, B. J. 'An eighteenth century Hungarian document', *JGLS* (3), 42 (1963), pp. 50–3.

Gilsenbach, R. 'Quellen zur Geschichte der Roma und ihrer Interpretation, dargestellt an Beispielen aus dem Jahrhundert', *Giessener Hefte für Tsiganologie* (1985), 1/85, pp. 8–16; 2+3/85, pp. 3–11.

'Gipsies in America, 1581', *JGLS* (2), 6 (1912–13), p. 61.

Gómez Alfaro, A. 'Anotaciones a los censos gitanos en Andalucía', *Actas del I Congreso de Historia de Andalucía* (Córdoba, 1978), vol. 1, pp. 239–56.

—— 'La polémica sobre la deportación de los Gitanos a las colonias de América', *Cuadernos Hispanoamericanos* (Madrid, 1982), no. 386, pp. 319–21.

—— 'El Expediente general de Gitanos' (daktaro disertacija, Madrid, 1988).

—— 'La „Reducción" de los niños gitanos', *Historia de la Educación* (Salamanca, 1991), no.10, pp. 187–202.

Gronemeyer, R. 'Die Zigeuner in den Kathedralen des Wissens', *Giessener Hefte für Tsiganologie* (1986), 1–4/86, pp. 7–29.

—— *Zigeuner im Speigel früher Chroniken und Abhandlungen* (Giessen, 1987).

Groome, F. H. 'Transportation of Gypsies from Scotland to America', *JGLS* (1), 2 (1890–1), pp. 60–2.

Hall, E. *Chronicle of King Henry the Eighth* (London, 1548).

Hall, E. M. 'Gentile cruelty to Gypsies', *JGLS* (3), 11 (1932), pp. 49–56.

Halliday, W. R. *Folklore Studies* (London, 1924).

Hammer-Purgstall, J.G. von. *Geschichte des osmanischen Reiches* (Budapest, 1827–35).

Harff, A. von. *Die Pilgerfahrt des Ritters Arnold von Harff*, ed. E. von Groote (Cologne, 1860).

Harrison, W. *A Description of England* (Holinshedo *Chronicles*, London, 1587).

Hasluck, M. 'Firman of A.H. 1013-14 (A.D. 1604-5) regarding Gypsies in the Western Balkans', *JGLS* (3), 27 (1948), pp. 1–12.

Hufton, O. H. *The Poor of Eighteenth-Century France* (Oxford, 1974).

Jones, R. O. 'The mode of disposing of gipsies and vagrants in the reign of Elizabeth', *Archęologia Cambrensis* (4th series), 13 (1882), pp. 226–31; rptd in *JGLS* (2), 2 (1908–9), pp. 334–8.

Kappen, O. van. 'Four early safe-conducts for Gypsies', *JGLS* (3), 44 (1965), pp. 107–15.

—— 'Contribution to the history of Gypsies in Belgium', *JGLS* (3), 48 (1969), pp. 107–20.

Krantz, A. *Rerum Germanicarum historici clariss. Saxonia* (Frankfurt am Main, 1580; 1st edn Cologne, 1530).

Lang, D. M. (ed.). *Lives and Legends of the Georgian Saints. Selected and translated from the original texts* (London, 1956).

Le Saige, J. *Voyage de J. Le Saige de Douai à Rome, Venise, Jérusalem, et autres saints lieux* (Douai, 1851).

Lewenklaw von Amelbeurn, H. *Neuwe Chronika türkischer Nation* (Frankfurt am Main, 1590).

Liégeois, J. -P. 'Bohémiens et pouvoirs publics en France du XVe au XIXe siècle', *Études Tsiganes* (1978), no. 4, pp. 10–30.

Lopes da Costa, E. M. 'La minoranza sociale Rom nel Portogallo moderno (secoli XV–XVIII)' *Lacio Drom* (1989), no. 1, pp. 5–23.

López de Meneses, A. 'La inmigración gitana en España durante el siglo XV', in *Martínez Ferrando, Archivero. Miscelánea de Estudios dedicados a su memoria* (Barcelona, 1968), pp. 239–63.

—— 'Noves dades sobre la immigració gitana a Espanya al segle XV', in *Estudios d'Historia Medieval* (Barcelona, 1971), vol. 4, pp. 145–60.

Macfie, R. A. S. 'The Gypsy visit to Rome in 1422', *JGLS* (3), 11 (1932), pp. 111–15.

—— 'Gypsy persecutions: a survey of a black chapter in European history', *JGLS* (3), 22 (1943), pp. 65–78.

Manzi, G. (ed.). *Viaggio di Lionardo di Niccolò Frescobaldi in Egitto e in Terra Santa* (Rome, 1818).

Mészáros, L. 'A hódoltsági latinok, görögök és cigányok történetéhez.

16. sz.-i oszmán-török szórványadatok' ['Apie lotynų, romėnų ir graikų istoriją turkų valdymo laikais. Šešioliktojo amžiaus Osmanų imperijos archyviniai dokumentai], *Szćzadok*, 110 (1976), no. 3, pp. 474–89.

Moncada, S. de 'Espulsion de los Gitanos', in his *Restauracion politica de España* (Madrid, 1619).

More, Sir Thomas. *A dyaloge of Syr Thomas More, knt.* (London, 1529).

MS Register of the Privy Seal of Scotland, vol. 8.

Münster, S. *Cosmographia universalis* (Basel, 1550).

Muratori, L. A. (ed.). *Rerum Italicarum Scriptores*, vols 18 and 19 (Milan, 1730–1).

Ogle, A. *The Case of the Lollards Tower* (Oxford, 1949).

Panaitescu, P. N. 'The Gypsies in Walachia and Moldavia: a chapter of economic history', *JGLS* (3), 20 (1941), pp. 58–72.

Pastore, M. 'Zigare nello Stato Sabaudo', *Lacio Drom* (1989), nos 3–4, pp. 6–19.

Paul, Sir J. Balfour (ed.). *Accounts of the Lord High Treasurer of Scotland*, vols 3 and 5 (Edinburgh, 1901–3).

Peeters, P. 'Histoires monastiques géorgiennes', *Analecta Bollandiana*, 36–7 (1917–19).

Piasere, L. 'De origine Cinganorum', *Études et documents balkaniques et méditerranéens*, 14 (1989), pp. 105–26.

Pike, R. *Penal Servitude in Early Modern Spain* (Madison, WI, 1983).

Pischel, R. *Beiträge zur Kenntnis der deutschen Zigeuner* (Halle, 1894).

Pray, G. (ed.). *Annales Regum Hungariae ab anno Christi CMXCVII ad annum MDLXIV* (Vienna, 1764–70).

Rid, S. *The Art of Juggling or Legerdemain* (London, 1612).

Sampson, J. 'The Wood family', *JGLS* (3), 11 (1932), pp. 56–71.

Sánchez Ortega, M. H. *Documentación selecta sobre la situación de los gitanos españoles en el siglo XVIII* (Madrid, 1977).

Shirley, J. (trans.). *A Parisian Journal, 1405–1449* (Oxford, 1968).

Sibeth, U. Verordnungen gegen Zigeuner in der Landgrafschaft Hessen-Kassel im Zeitalter des Früh-Absolutismus', *Giessener Hefte für Tsiganologie* (1985), no. 4, pp. 3–15.

Soulis, G. C. 'A note on the taxation of the Balkan Gypsies in the seventeenth century', *JGLS* (3), 38 (1959), pp. 154–6.
—— 'The Gypsies in the Byzantine Empire and the Balkans in the late Middle Ages', *Dumbarton Oaks Papers*, no.15 (1961), pp. 142–65.
Stumpf, J. *Schweytzer Chronik* (Zürich, 1606).
Thomasius, J. *Dissertatio philosophica de Cingaris* (Leipzig, 1671); vokiškas vertimas 1702.
Thompson, T. W. 'Consorting with and counterfeiting Egyptians', *JGLS* (3), 2 (1923), pp. 81–93.
—— 'Gleanings from constables' accounts and other sources', *JGLS* (3), 7 (1928), pp. 30–47.
Thurmaier, J. *Annalium Boiorum libri septem* (Ingolstadt, 1554).
Tuetey, A. (ed.). *Journal d'un Bourgeois de Paris* (1405–49) (Paris, 1881).
Twiss, R. *Travels through Spain and Portugal in 1772 and 1773* (London, 1775).
Vaux de Foletier, F. de. 'Le pèlerinage romain des Tsiganes en 1422 et les lettres du Pape Martin V', *Études Tsiganes* (1965), no. 4, pp. 13–19.
Vekerdi, J. 'Earliest archival evidence on Gypsies in Hungary', *JGLS* (4), 1 (1977), pp. 170–2.
—— 'La parola „Zingaro" nei nomi medievali', *Lacio Drom* (1985), no. 3, p. 31.
Voetius, G. *Selectarum disputationum theologicarum* (Utrecht, 1655).
'Von dem heutigen Zustande... der Zigeuner in Ungarn', *Allergnädigst-privilegirte Anzeigen, aus sämmtlich-kaiserlich-königlichen Erbländern* (Vienna), 5 (1775), pp. 159–416; 6 (1776), pp. 7–168, passim.
Von der falschen Betler buberey, Mit einer Vorrede Martini Luther (Wittemberg, 1528).
Vukanović, T. P. 'Le firman du sultan Sélim II relatif aux Tsiganes, ouvriers dans les mines de Bosnie (1574)', *Études Tsiganes* (1969), no. 3, pp. 8–10.
Weber, C. von 'Zigeuner in Sachsen 1488–1792', in *Mitteilungen aus dem Hauptstaatsarchive zu Dresden* (Leipzig, 1857–61), vol. 2, pp. 282–303.

Weissenbruch, J. B. *Ausführliche Relation von der famosen Zigeuner- Diebs- Mord- und Räuber-Bande, welche zu Giessen justificirt worden* (Frankfurt and Leipzig, 1727).
Wellstood, F.C. 'Some French edicts against the Gypsies' *JGLS* (2), 5 (1911–12), pp. 313–16.
Wiener, L. 'Ismaelites', *JGLS* (2), 4 (1910–11), pp. 83–100.
Winstedt, E. O. 'The Gypsies of Modon and the „Wine of Romeney"', *JGLS* (2), 3 (1909–10), pp. 57–69.
—— 'Early British Gypsies', *JGLS* (2), 7 (1913–14), pp. 5–37.
—— 'Some records of the Gypsies in Germany, 1402–1792', *JGLS* (3), 11 (1932), pp. 97–111; 12 (1933), pp. 123–41, 189–96; 13 (1934), pp. 98–116.
—— 'Gypsies at Bruges', *JGLS* (3), 15 (1936), pp. 126–34.
—— 'Hannikel', *JGLS* (3), 16 (1937), pp. 154–76.
—— 'Some Transylvanian Gypsy documents of the sixteenth century', *JGLS* (3), 20 (1941), pp. 49–58.
Zedler, J. H. (ed.). *Grosses vollständiges Universal-Lexicon aller Wissenschaften und Künste*, vol.62 (Leipzig and Halle, 1749).
Zuccon, M. 'La legislazione sugli Zingari negli stati italiani prima della rivoluzione', *Lacio Drom* (1979), nos 1–2, pp. 1–68.

7 Devynioliktasis ir dvidešimtasis amžiai

Acton, T. *Gypsy Politics and Social Change* (London, 1974).
Acton, T. and Kenrick, D. 'From summer voluntary schemes to European Community bureaucracy: the development of special provision for Traveller education in the United Kingdom since 1967', *European Journal of Intercultural Studies*, 1 (1991), no. 3, pp. 47–62.
Beck, S. 'Tsigani-Gypsies in socialist Romania', *Giessener Hefte für Tsiganologie* (1986), 1–4/86, pp. 109–27.
Bernadac, C. *L'Holocauste oublié* (Paris, 1979).
Boner, C. *Transylvania* (London, 1865).
Boué, A. *La Turquie d'Europe* (Paris, 1840).
Cartner, H. *Destroying Ethnic Identity: The Persecution of Gypsies in Romania* (New York and Washington, DC, 1991).

Chamberlain, H. S. *Die Grundlagen des neunzehnten Jahrhunderts* (Vienna, 1899).

Commission for Racial Equality v Dutton, Court of Appeal, London, 1988.

'Compensation claims rejected', in *Manchester Guardian*, 1959 kovo 30, p. 5.

Crowe, D. and Kolsti, J. (eds). *The Gypsies of Eastern Europe* (New York/London, 1991).

Dahler, R. Zigeuneropvangbeleid Oldenzaal', in *Zigeuners in Nederland*, eds P. Hovens and R. Dahler (Nijmegen/Rijswijk, 1988), pp. 385–415.

Davidóva, E. 'The Gypsies in Czechoslovakia', *JGLS* (3), 50 (1971), pp. 40–54.

Dillmann, A. *Zigeuner-Buch* (Munich, 1905).

Djurić, R. 'Il calvario dei Roma nel campo di concentramento di Jasenovac', *Lacio Drom* (1992), no.4, p. 14–42.

Döring, H.-J. *Die Zigeuner im NS-Staat* (Hamburg, 1964).

Ficowski, J. 'The Gypsies in the Polish People's Republic', *JGLS* (3), 35 (1956), pp. 28–38.

Fischer, E. 'Erbe als Schicksal', *Deutsche Allgemeine Zeitung*, 1943 kovo 28 d. numeris.

Formoso, B. *Tsiganes et sédentaires* (Paris, 1986).

Fraser, A. M. 'References to Gypsies in British highway law', *JGLS* (3), 40 (1961), pp. 137–9.

—— 'The Travellers. Developments in England and Wales, 1953–63', *JGLS* (3), 43 (1964), pp. 83–112.

—— 'A rum lot', in 100 Years of Gypsy Studies, ed. M. T. Salo (Cheverly, MD, 1990), pp. 1–14.

—— 'The Rom migrations', *JGLS* (5), 2 (1992), pp. 131–45.

Gaster, M. 'Bill of sale of Gypsy slaves in Moldavia, 1851', *JGLS* (3), 2 (1923), pp. 68–81.

Gilliat-Smith B.J. 'Report on the Gypsy tribes of north east Bulgaria', JGLS (2), 9 (1915–16), pp. 1–54, 65–109.

Gjorgjević, T. R. 'Rumunian Gypsies in Serbia', *JGLS* (3), 8 (1929), pp. 7–25.

Gobineau, J.-A. de. *Essai sur l'inégalité des races humaines* (Paris, 1853–5).

Gotovitch, J. 'Quelques données relatives à l'extermination des tsiganes de Belgique', *Cahiers d'histoire de la seconde guerre mondiale,* 4 (1976), pp. 161–80.

'„Greek" Gypsies', *JGLS* (3), 13 (1934), pp. 124–32.

Günther, W. *Zur preussichen Zigeunerpolitik seit 1871* (Hanover, 1985).

Guy, W. 'Ways of looking at Roms: the case of Czechoslovakia', *in Gypsies, Tinkers and Other Travellers*, ed. F. Rehfisch (London, 1975), pp. 201–29.

Haley, W. J. 'The Gypsy conference at Bucharest', *JGLS* (3), 13 (1934), pp. 182–90.

Havas, G. 'Strategien des Beschäftigungswechsels bei verschiedenen Zigeunergemeinschaften in Ungarn', *Giessener Hefte für Tsiganologie* (1984), 2/84, pp. 3–24.

Hehemann, R. Die 'Bekämpfung des Zigeunerunwesens' im *Wilhelminischen Deutschland und in der Weimarer Republik 1871–1933* (Frankfurt am Main, 1987).

Hohmann, J. S. *Robert Ritter und die Erben der Kriminalbiologie* (Frankfurt am Main, 1991).

Holmes, C. 'The German Gypsy question in Britain, 1904–06', *JGLS* (4), 1 (1978), no. 4, pp. 248–67.

Huttenbach, H. R. (ed.). *Nationalities Papers*, 19 (1991), no. 3 (specialus leidinys 'The Gypsies in Eastern Europe').

Jones, D. 'Rural crime and protest', in *The Victorian Countryside*, ed. G. E. Mingay (London, 1981), vol. 2, pp. 566–79.

Kalibová, K. and Pavlik, Z. 'Demographic specificities of the Romany population in Czechoslovakia', per 7-ąjį Tarptautinį demografijos seminarą, vykusį 1986 m. Humbolto universitete Berlyne, skaitytas pranešimas.

Kaminski, I.-M. 'The dilemma of power: internal and external leadership. The Gypsy-Roma of Poland', in *The Other Nomads*, ed. A. Rao (Cologne, 1987), pp. 323–56.

Kogălniceanu, M. *Desrobirea Ţiganiloru* (Bucharest, 1891).

Kolev, A. 'Census taking in a Bulgarian Gypsy Mahala (Ruse, December 1992)', *JGLS* (5), 4 (1994), pp. 33–46.

König, U. *Sinti und Roma unter dem Nationalsozialismus: Verfolgung und Widerstand* (Bochum, 1989).

Körber, U. 'Die Wiedergutmachung und die „Zigeuner"', in *Feinderklärung und Prävention* (Berlin, 1988), pp. 165–75.

Kostelancik, D.J. 'The Gypsies of Czechoslovakia: political and ideological considerations in the development of policy', *Studies in Comparative Communism*, 22 (1989), pp. 307–21.

Liégeois, J. -P. *School Provision for Gypsy and Traveller Children* (Brussels, 1987).

Lockwood, W. G 'Balkan Gypsies: an introduction', in *Papers from the Fourth and Fifth Annual Meetings, Gypsy Lore Society, North American Chapter* (New York, 1985), pp. 91–9; išleistas su papildymais *Giessener Hefte für Tsiganologie* (1985), 1/85, pp. 17–23.

— 'East European Gypsies in western Europe: the social and cultural adaptation of the Xoraxané', *Nomadic Peoples* (1986), nos. 21/22, pp. 63–70.

Lombroso, C. *L'uomo delinquente* (Milan, 1876).

MacRitchie, D. 'The Greek Gypsies at Liverpool', *Chambers's Journal*, 1886 rugsėjo 11.

Mandla (Sewa Singh) v Dowell Lee, House of Lords, 1983 (2 A.C. 548).

Marushiakova, E. 'Ethnic identity among Gypsy groups in Bulgaria', *JGLS* (5), 2 (1992), pp. 95–115.

Mills v Cooper, High Court, London, 1967 (2 Q.B. 459).

Milton, S. 'The context of the Holocaust', *German Studies Review*, 13 (1990), pp. 269–83,

— 'Nazi policies towards Roma and Sinti, 1933–1945', JGLS (5), 2 (1992), pp. 1–18.

Mirga, A. 'The effects of State assimilation policy on Polish Gypsies', *JGLS* (5), 3 (1993), pp. 69–76.

Müller-Hill, B. *Murderous Science* (Oxford, 1988), *Tödliche Wissenschaft* vertimas (Reinbek bei Hamburg, 1984).

Nawrocki, G. '„Cintis" in Hamburg – Großstadtzigeuner ohne Romantik', Hamburger Tageblatt no. 223, 1937 m. rugpjūčio 18 d.

Oschlies, W. '„Schwarze" und „Weisse": zur Lage der Zigeuner in der Tschechoslowakei', *Giessener Hefte für Tsiganologie* (1985), 1/85, pp. 24–32.

Petrović, A. 'Contributions to the study of the Serbian Gypsies', *JGLS* (3), 19 (1940), pp. 87–100.

Piasere, L. 'In search of new niches: the productive organization of the peripatetic Xoraxané in Italy', in *The Other Nomads*, ed. A. Rao (Cologne, 1987), pp. 111–32.

Pouqueville, F. C. H. L. *Voyage dans la Grèce* (Paris, 1820).

Puxon, G. *Roma: Europe's Gypsies*, 2nd and 4th edns (London, 1975 and 1987).

'Resolution of the Council and the Ministers of Education... on school provision for gypsy and traveller children', *Official Journal of the European Communities*, 1989 m. birželio 21 d.

Rochas, M.-T. 'Les Tsiganes yougoslaves!!', *Études Tsiganes*, 30 (1984), no. 2, pp. 29–37.

Samuel, R. 'Comers and goers' in *The Victorian City*, eds H. J. Dyos and M. Wolff (London, 1973), vol. 1, pp. 123–60.

Sijes, B. A. et al. *Vervolging van Zigeuners in Nederland* 1940–1945 (The Hague, 1979).

Silverman, C. 'Bulgarian Gypsies: adaptation in a socialist context', *Nomadic Peoples* (1986), nos 21/22, pp. 51–60.

Strauss, E. 'Die Zigeunerverfolgung in Bayern 1885–1926', *Giessener Hefte für Tsiganologie* (1986), 1–4/86, pp. 31–108.

Swann, Lord. *Education For All* (London, 1985).

Thompson, T. W. 'English Gypsy death and burial customs', *JGLS* (3), 3 (1924), pp. 5–38 and 60–93.

——'Foreign Gypsy Coppersmiths in England in 1868', *JGLS* (3), 6 (1927), p. 144.

Thurner, E. *Nationalsozialismus und Zigeuner in Österreich* (Vienna, 1983).

Tritt, R. *Struggling for Ethnic Identity: Czechoslovakia's Endangered Gypsies* (New York, etc., 1992).

Uhlik, R. 'Iz ciganske onomastike', *Glasnik Zemaljskog museja u Sarajevu, istorija i etnografija*, new series, 10 (1955), pp. 51–71; 11 (1956), pp. 193–209.

Ulč, O. 'Gypsies in Czechoslovakia: a case of unfinished integration', *Eastern European Politics and Societies*, 2 (1988), pp. 306–33.

Willems, W. and Lucassen, L. 'Beeldvorming over Zigeuners in Ne-

derlandse Encyclopedieën (1724–1984) en hun wetenschappelijke bronnen' in *Zigeuners in Nederland*, eds P. Hovens and R. Dahler (Nijmegen/Rijswijk, 1988), pp. 5–52 [English version, 'The Church of Knowledge', in *100 Years of Gypsy Studies*, ed. M. T. Salo (Cheverly, MD, 1990), pp. 31–50.

—— *Ongewenste Vreemdelingen* (The Hague, 1990).

Williams, P. *Mariage tsigane* (Paris, 1984).

Winstedt, E. O. 'The Gypsy Coppersmiths' invasion of 1911–13', *JGLS* (2), 6 (1912–13), pp. 244–303.

Yoors, J. Crossing (New York, 1971).

Zang, T. *Destroying Ethnic Identity: The Gypsies of Bulgaria* (New York and Washington, DC, 1991).

Zimmermann, M. 'From discrimination to the „Family Camp" at Auschwitz: National Socialist persecution of the Gypsies', *Dachau Review*, 2 (1990), pp. 87–113.

Zülch, T. 'Und auch heute noch verfolgt?' *Zeitschrift für Kulturaustausch*, 31 (1981), pp. 397–410.

8 Šiaurės Amerika

Gropper, R. C. *Gypsies in the City* (Princeton, NJ, 1975).

Marchbin, A. A. 'Gypsy immigration to Canada', *JGLS* (3), 13 (1934), pp. 134–44.

Salo, M.T. (ed.). The American Kalderaš (Hackettstown, NJ, 1981).

Salo, M. T. ir Salo, S. *The Kalderaš in Eastern Canada* (Ottawa, 1977).

——'The Romnichel economic and social organization in urban New England, 1850–1930', *Urban Anthropology*, 11 (1982), pp. 273–313.

——'Gypsy immigration to the United States' in *Papers from the Sixth and Seventh Annual Meetings, Gypsy Lore Society, North American Chapter* (New York, 1986), pp. 85–96.

Sutherland, A. *Gypsies, the Hidden American* (London, 1975).

9 Fizinė antropologija

Bhalla, V. 'Marker genes as guides to the kinship of populations: a plea for linguistic-cum-anthropogenetic approach to the problem of „Roma“ ancestry', in *Romani Language and Culture*, eds S. Balić et al. (Sarajevo, 1989), pp.155–63.

Corrain, C. 'Sintesi di ricerche antropometriche et emotipologiche tra gli Zingari europei', *Lacio Drom* (1978), no. 6, pp. 22–9.

Ély, B. 'Les Crânes tsiganes des collections du Musée de l'Homme', *Bulletins de la Société d'Anthropologie de Paris* (1967), pp.177–92.

Gropper, R. C. 'What does blood tell?', *GLS / NAC Newsletter*, 4 (1981), nos 2, 3 and 4.

Mourant, A. E. *Blood Relations: Blood Groups and Anthropology* (Oxford, 1983).

Pittard, E. *Les Tsiganes ou Bohémiens* (Geneva, 1932).

Reyment, R. 'Les Voyageurs suédois: aspects physiques et linguistiques', *Études Tsiganes* (1981), no. 4, pp. 1–14.

Tauszik, T. 'Human - and medical-genetic examinations on the Gypsy population in Hungary', *GLS / NAC Newsletter*, 9 (1986), no. 4.

10 Kalba

Bloch, J. Review of J. Sampson's *The Dialect of the Gypsies of Wales*, JGLS (3), 5 (1926), pp. 134–41.

Borde, A. *The Fyrst Boke of the Introduction of Knowledge* [lithographic reprint of 2nd edn of 1562/3] (Salzburg, 1979).

Borrow, G. *Romano Lavo-Lil* (London, 1874).

Bryant, J. 'Collections on the Zingara or Gypsey language', *Archaelogia*, 7 (1785), pp. 387–94.

Büttner, J. *Vergleichungstafeln der Schriftarten verschiedener Völker* (Göttingen, 1775).

Cortiade, M. 'Romany phonetics and orthography', *GLS / NAC Newsletter*, 7 (1984), no. 4.

—— 'Distance between the Romani dialects', *GLS / NAC Newsletter*, 8 (1985), no. 2, pp. 1–4.

—— *Romani fonetika thaj lekhipa* (Titograd, 1986).
——'O kodifikaciji i normalizaciji romskog zajedničkog jezika', in *Romani Language and Culture*, eds. S. Balić et. al. (Sarajevo, 1989), pp. 205–21.
Fraser, A. M. 'Looking into the seeds of time', *Tsiganologische Studien* (1992), no. 1 + 2, pp. 135–66.
Friedman, V. A. 'Problems in the codification of a standard Romani literary language', in *Papers from the Fourth and Fifth Annual Meetings, Gypsy Lore Society, North American Chapter* (New York, 1985), p. 56–75.
Friedman, V. A. and Dankoff, R. 'The earliest known text in Balkan (Rumelian) Romani', *JGLS* (5), 1 (1991), pp. 1–20.
Gjerdman, O. and Ljungberg, E. *The Language of the Swedish Coppersmith Gipsy Johan Dimitri Taikon* (Uppsala, 1963).
Grierson G. A. *Linguistic Survey of India*, 20 vols (Delhi, 1903–28).
Hancock, I. 'The Development of Romani linguistics', in *Languages and Cultures: Studies in Honor of Edgar C. Polomé*, eds M. A. Jazayery and W. Winter (Berlin, 1988), pp. 183–223.
—— 'The Hungarian student Valyi Istvan and the Indian connection of Romani', *Roma*, no. 36 (1991).
—— 'On the migration and affiliation of the Ḍōmba: Iranian words in Rom, Lom and Dom Gypsy', *International Romani Union Occasional Papers*, series F, no. 8 (1993).
Higgie, B. 'Proto-Romanes Phonology', Ph. D. dissertation, University of Texas at Austin, 1984.
Iversen, R. *Secret Languages in Norway. Part II: The Rodi (Rotwelsch) in Norway* (Oslo, 1945).
Josef Karl Ludwig, Archduke. *Czigány Nyelvtan* ['Čigonų gramatika'] (Budapest, 1888).
Jusuf, S. and Kepeski, K. *Romani gramatika-Romska gramatika* (Skopje, 1980).
Kaufman, T. Review of W. R. Rishi's *Multilingual Romani Dictionary, International Journal of the the Sociology of Language*, 19 (1979), pp. 131–44.
—— 'Explorations in protoGypsy phonology and classification', dokumentas, perskaitytas 6-ojoje Pietų Azijos kalbų analizės apvaliojo

stalo konferencijoje, vykusioje Teksaso valstijos Ostino mieste 1984 m. gegužės 25–26 d.

Kenrick, D. 'Romanies in the Middle East', *Roma*, 1 (1976), no. 4, pp. 5–8, 2 (1977), no. 1, pp. 30–6, no. 2, pp. 23–39.

Kluyver, A. 'Un glossaire tsigane du seizième siècle', *JGLS* (2), 4 (1910–11), pp. 131–42.

Kochanowski, J. *Gypsy Studies* (New Delhi, 1963).

Macalister, R. A. Stewart. *The Language of the Nawar or Zutt, the Nomad Smiths of Palestine*, GLS Monograph, no. 3 (London, 1914); anksčiau išspausdintas *JGLS* (2), 3 (1909–10), pp. 120–6, 298–317; 5 (1911–12), pp.289–305.

Marsden, W. 'Observations on the language of the... Gypsies', *Archaeologia*, 7 (1785), pp.382–6.

Miklosich, F. X. *Über die Mundarten und die Wanderungen der Zigeuner Europas (Denkschriften der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse*, vols 21–31, Vienna, 1872–81).

Papp, G. *A beás cigányok román nyelvjárása: Beás–magyar szótár* ['Rumuniška Bojašo čigonų tarmė: bojašų–vengrų kalbų žodynas'] (Pécs, 1982).

Paspati, A. *Études sur les Tchinghianés* (Constantinople, 1870).

Rishi, W. R. *Multilingual Romani Dictionary* (Chandigarh, 1974).

— *Romani Punjabi English Dictionary* (Patiala, 1981).

Rüdiger, J. C. C. *Neuster Zuwachs der teutschen fremden und allgemeinen Sprachkunde*, 1 dalis (Leipzig, 1782); skyrius apie Romani, *Von der Sprache und Herkunft der Zigeuner aus Indien*, reptd (Hamburg, 1990).

Sampson, J. *The Dialect of the Gypsies of Wales* (Oxford, 1926).

— 'Notes on Professor R. L. Turner's „The position of Romani in Indo-Aryan“', *JGLS* (3), 6 (1927), pp. 57–68.

Soravia, G. *Dialetti degli Zingari Italiani* (Pisa, 1977).

Swadesh, M. 'Lexicostatistic dating of prehistoric ethnic contacts', *Proceedings of the American Philosophical Society*, 96 (1952), pp. 452–63.

— *The Origin and Diversification of Language*, ed. J. Sherzer (London, 1972).

Torrione, M. 'Del dialecto caló y sus usuarios: la minoría gitana de España' (daktaro disertacija, Perpignan, 1988).
Trail, R. L. *The Grammar of Lamani* (Norman, OK, 1970).
Turner, R. L. 'The Position of Romani in Indo-Aryan', JGLS (3), 5 (1926), pp. 145–89.
—— '„The Position of Romani in Indo-Aryan": A reply to Dr J. Sampson', *JGLS* (3), 6 (1927), pp. 129–38.
—— 'Transference of aspiration in European Gypsy', *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 22 (1959), pp. 491–8.
Valet, J. 'Les dialectes du sinto-manouche', in *Tsiganes: Identité, Évolution*, ed. P. Williams (Paris, 1989), pp. 309–14.
Vulcanius, B. *De literis et lingua Getarum sive Gothorum* (Leiden, 1597).

11 Muzika

Alvarez Caballero, A. *Historia del cante flamenco* (Madrid, 1981).
—— *Gitanos, payos y flamencos, en los orígines del flamenco* (Madrid, 1988).
Blas Vega, J. *Los Cafés cantantes de Sevilla* (Madrid, 1984).
Bobri, B. 'Gypsies and Gypsy choruses of old Russia', *JGLS* (3), 40 (1961), pp. 112–20.
Brepohl, F. W. 'Die Zigeuner als Musiker in der türkischen Eroberungskriegen des XVI. Jahrhunderts', *JGLS* (2), 4 (1910–11), pp. 241–4.
Falla, M. de. *El Cante jondo* (Granada, 1922).
Hajdu, A. Les Tsiganes de Hongrie et leur musique', *Études Tsiganes* (1958), no. 1, pp. 1–30.
Kovalcsik, K. *Vlach Gypsy Folk Songs in Slovakia* (Budapest, 1985).
Leblon, B. 'Identité gitane et flamenco', in *Tsiganes: Identité, Évolution*, ed. P. Williams (Paris, 1989), pp. 521–7.
—— *Musiques Tsiganes et Flamenco* (Paris, 1990); *El Cante flamenco* (Madrid, 1991).
Liszt, F. *Des Bohémiens et de leur musique en Hongrie* (Paris, 1859); *The Gypsy in Music*, trans. E. Evans (London, 1926).
Sárosi, B. *Gypsy Music* (Budapest, 1978).

Stewart, M. 'La fraternité dans le chant: l'expérience des Roms hongrois', in *Tsiganes: Identité, Évolution*, ed. P. Williams (Paris, 1989), pp. 497–513.

12 Liaudies pasakos

Groome, F.H. *Gypsy Folk-Tales* (London, 1899).

13 Suteptumo kodeksas

Ficowski, J. 'Supplementary notes on the mageripen code among Polish Gypsies', *JGLS* (3), 30 (1951), pp. 123–32.
Miller, C. 'Mačwaya Gypsy Marimé' (disertacija menų magistro laipsniui gauti, Seattle, 1968).
—— 'American Rom and the ideology of defilement', in *Gypsies, Tinkers and Other Travellers*, ed. F. Rehfisch (London, 1975), pp. 41–54.
Rao, A. 'Some Mānuš conceptions and attitudes', in *Gypsies, Tinkers and Other Travellers*, ed. F. Rehfisch (London, 1975), pp. 139–67.
Silverman, C. 'Pollution and power: Gypsy women in America', in *The American Kalderaš*, ed. M.T. Salo (Hackettstown, NJ, 1981), pp. 55–70.
Thompson, T. W. 'The uncleanness of women among English Gypsies', *JGLS* (3), 1 (1922), pp. 15–43; and 8 (1929), pp. 33–9.
Winstedt, E. O. 'Coppersmith Gypsy notes', *JGLS* (2), 8 (1914–15), pp. 246–66.

14 Religija

Acton, T. 'The Gypsy Evangelical Church', *Ecumenical Review*, 31 (1979), no. 3, pp. 11–17.
Glize, R. 'L'église évangélique tsigane comme voie possible d'un engagement culturel nouveau' knygoje *Tsiganes: Identité, Évolu-*

tion, ed. P. Williams (Paris, 1989), pp. 433–43.
Lazell, D. *From the Forest I Came* (London, 1970).
Le Cossec, C. *Mon aventure chez les Tziganes* (Soignolles, 1991).
Ridholls, J. *Travelling Home* (Basingstoke, 1986).
Sato, E. B. L. 'The social impact of the rise of Pentecostal evangelicalism among American Rom' leidinyje *Papers from the Eighth and Ninth Annual Meetings, Gypsy Lore Society, North American Chapter* (New York, 1988), p. 69–94.
Smith, C. *The Life Story of Gipsy Cornelius Smith* (London, 1890).
Smith, R. *Gipsy Smith: His Life and Work* (London, 1901).
Wang, K. 'Le mouvement pentecôtiste chez les Gitans espagnols' knygoje *Tsiganes: Identité, Évolution*, ed. P. Williams (Paris, 1989), pp. 423–32.

15 Kiti keliautojai

Arnold, H. *Fahrendes Volk* (Neustadt, 1980).
Bonilla, K. 'The Quinquis: Spain's last nomads', *JGLS* (4), 1 (1976), no. 2, pp. 86–92.
Cottaar, A. and Willems, W. 'The image of Holland: caravan dwellers and other minorities on Dutch society,' *Imigrants & Minorities*, 2 (1992), no. 1, pp. 67–80.
Gmelch, G. *The Irish Tinkers* (Menlo Park, CA, 1977; 2nd edn 1985).
Gmelch, G. and Gmelch, S. B. 'Ireland's travelling people: a comprehensive bibliography', *JGLS* (4), 1 (1977), no. 3, pp. 159–69.
Golowin, S. 'Fahrende in der Schweiz', *Giessener Hefte für Tsiganologie* (1985), 2+ 3/85, pp. 40–50.
Haesler, W. *Enfants de la Grande-route* (Neuchâtel, 1955).
Heymowski, A. *Swedish Travellers and their Ancestry* (Uppsala, 1969).
Ignacio, L. *Los Quinquis* (Barcelon, 1974).
MacColl, E. and Seeger, P. *Till Doomsday in the Afternoon* (Manchester, 1986).
Meyer, C. '*Unkraut der Landstrasse*' (Zürich, 1988).
Rao, A. (ed.). *The Other Nomads* (Cologne/Vienna, 1987).
Rehfisch, A. and Rehfisch, F. 'Scottish Travellers or Tinkers' *knygo-*

je *Gypsies, Tinkers and Other Travellers*, ed. F. Rehfisch (London, 1975), pp. 271–83.
Reyniers, A. and Valet, J. 'Les Jeniš', *Études Tsiganes* (1991), no. 2, pp. 11–35.
Valet, J. *Voyageurs d'Auvergne, nos familles yéniches* (Clermont, 1990).
Wernink, J. H. A. *Woonwagenbewoners* (Assen, 1959).
Wiedel, J. and O'Fearadhaigh, M. *Irish Tinkers* (London, 1976).

16 Čigonai mene ir literatūroje

Beaumarchais, P.-A. C. *Le Mariage de Figaro* (pastatyta 1784 m.).
Borrow, G. *Lavengro* (London, 1851).
—— *The Romany Rye* (London, 1857).
Campigotto, A. and Piasere, L. 'From Margutte to Cingar: the archeology of an image', in *100 Years of Gypsy Studies*, ed. M.T. Salo (Cheverly, MD, 1990), pp. 15–29.
Cervantes Saavedra, M. de. *Pedro de Urdemalas* (Madrid, 1615; parašytas maždaug 1611).
—— *La Gitanilla*, in *Novelas exemplares* (Madrid, 1613).
Crockett, W. S. *The Scott Originals* (Edinburgh, 1912).
Cuzin, J.-P. *La diseuse de bonne aventure de Caravage* (Paris, 1977).
Defoe, D. *Moll Flanders* (London, 1722).
Fielding, H. *The History of Tom Jones* (London, 1749).
Firdawsi, *Shah-nameh* (1010).
Fraser, A. M. 'Authors' Gypsies', *Antiquarian Book Monthly*, 20 (1993), no. 2, pp. 10–17.
Goethe, J. W. von. *Götz von Berlichingen* (1773).
Herder, J. G. *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit* (1784–91).
Mone, F. J. (ed.). *Schauspiele des Mittelalters* (Karlsruhe, 1846), vol. 2.
O'Brien, C. *Gipsy Marion* (London, n.d. [c.1895])
Recueil d'Arras ['Araso rinkinys'], Araso savivaldybės biblioteka, MS 266.

Sachs, H. *Die 5 elenden wanderer*, in *Hans Sachs' Werke* (Berlin, 1884), vol. 2, pp. 58–68.
Scott, Sir Walter, *Guy Mannering* (Edinburgh, 1815).
Vicente, G. *Farsa das Ciganas* (pastatyta 1521).

Fraser, Angus

Fr-119 Čigonai / Angus Fraser. – Vilnius : Tyto alba, 2001. – 332[4] p.: iliustr.
Bibliogr.: p. 307–332

ISBN 9986-16-215-7

Autorius pasakoja apie čigonų, kurių šaknys – Indijoje, migraciją nuo ankstyvųjų viduramžių iki šių dienų per Vidurio Rytus, Europą ir visą pasaulį. Kaip jiems – nuolat persekiojamiems, skelbiamiems už įstatymo ribų, atstumiamiems – pavyko išlikti ir išsaugoti savo unikalų palikimą – šios knygos tema.

UDK 323.15 (=914.99:4)

Angus FRASER

ČIGONAI

Iš anglų kalbos vertė *Linas Rybelis*

Viršelio dailininkai *Daumantas Każdailis, Ilona Kukenytė*

SL 1686. 2001 08 22. Užsakymas 880
Išleido „Tyto alba“, J. Jasinskio 10, 2600 Vilnius
Spausdino AB „Vilspa“, Viršuliškių skg. 80, 2065 Vilnius

Angus Fras[illegible] Britanijos
muitų ir ak[illegible] kas.
Nuo 1988 [illegible] stro
Pirmininko [illegible] s
Vyriausybė[illegible]
1985 m. jam suteiktas sero titulas.
Yra išleidęs nemažai knygų apie čigonus.

Nuo pat savo netikėto pasirodymo Europoje prieš devynis šimtmečius čigonai atsisakė paklusti sėslaus ir nusistovėjusio gyvenimo normoms. Jie buvo ir yra tauta, kurios kultūra ir papročiai apipinti nesusipratimais, tačiau jie laikosi savo identiteto, nors yra nuolat atstumiami ir verčiami prisitaikyti. Šioje knygoje pasakojama jų istorija.

Čigonų šaknys – Indijoje. Autorius pasakoja apie jų migraciją nuo ankstyvųjų viduramžių iki šių dienų per Vidurio Rytus, Europą ir visą pasaulį. Per visą savo žinomą istoriją čigonai garsėjo muzika, metalo dirbiniais, būrimais, gydymo menu ir arklininkyste, tačiau jie visuomet keldavo tautų, su kuriomis susidurdavo, pasipiktinimą: juos versdavo vergais, persekiodavo, skelbdavo už įstatymo ribų. Tačiau vis tiek čigonai išliko ir išsaugojo savo unikalų palikimą ir kultūrą. Kaip jiems tai pavyko – šios knygos tema.

ATVIROS LIETUVOS KNYGA

TYTO ALBA

ALK – serija verstinių knygų, kurias leidžia įvairios leidyklos, remiant Atviros Lietuvos fondui. Serijos tikslas – supažindinti skaitytojus su šiuolaikiniais humanitarinių ir socialinių mokslų pagrindais. Šios knygos leidimą ALF remia kartu su Vidurio Europos universiteto Vertimų projektu.

CEU

ISSN 1392-1673
ISBN 9986-16-215-7
9 789986 162155
Rekomenduojama kaina
10 Lt